ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

JOHN HALDON

JOHN HALDON

ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥΡΙΚΗ

ΣΕΙΡΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
Επιμελητής Σειράς: Μάριος Μπλέτας

Τίτλος πρωτοτύπου: The Byzantine Wars

ISBN 960-87875-3-X

ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Εκδόσεις Κωνσταντίνου Τουρίκη
Λεωφ. Ηρακλείου 276
14 231 Ν. Ιωνία - Αθήνα
Τηλ.: 210 2757217
Fax: 210 2714013

Μετάφραση: Νίκος Πρωτονοτάριος
Γλωσσική και επιστημονική επιμέλεια: Μάριος Μπλέτας
Σελιδοποίηση: Αριστείδης Παπαϊωάννου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Χάρτες

Σχεδιαγράμματα

Φωτογραφίες

Εικόνες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΑ ΧΙΛΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΗΣ –από τη βασιλεία του Ιουστινιανού (527-565) μέχρι τη βασιλεία του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του ΙΑ΄ (1445-1453)– η Βυζαντινή (δηλαδή η μεσαιωνική Ανατολική Ρωμαϊκή) Αυτοκρατορία βρισκόταν σχεδόν διαρκώς σε εμπόλεμη κατάσταση με κάποιον από τους γείτονές της. Αυτό ήταν απόρροια της γεωγραφικής και στρατηγικής της σημασίας, της δεσπόζουσας δηλαδή θέσης που κατείχε στη νότια Βαλκανική και τη Μικρά Ασία. Ήταν διαρκώς υποχρεωμένη να αποκρούει προκλήσεις κατά της εδαφικής της ακεραιότητας, προκλήσεις που προέρχονταν αφενός από την ανατολή, δηλαδή από την Περσία και αργότερα από τα αραβικά και τουρκικά κράτη, αφετέρου από τους βόρειους Βαλκάνιους γείτονές της, δηλαδή τις διάφορες βαρβαρικές ομάδες (τέτοιοι ήσαν κατά τον έκτο και τον έβδομο αιώνα οι Σλάβοι και οι τουρκογενείς Άβαροι, και αργότερα, μέχρι και τον δέκατο τρίτο αιώνα, οι Βούλγαροι). Μια πρόσθετη περιπλοκή ήταν το γεγονός ότι οι σχέσεις με τα δυτικά μεσαιωνικά κράτη που είχαν αναδυθεί μέσα από τα ερείπια της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά τον πέμπτο και τον έκτο αιώνα σπάνια ήσαν αγαθές, ενώ υπήρχε διαρκής πολιτική ένταση μεταξύ του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και της παπικής εξουσίας, δηλαδή των δύο κυριότερων εδρών του χριστιανικού κόσμου (οι άλλες τρεις ήσαν η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Ιερουσαλήμ). Όσο τα κράτη της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης μεγεθύνονταν και αποκτούσαν πολιτική ωριμότητα –πρώτα με την αυτοκρατορία των Καρολιδών και έπειτα με τη Γερμανική Αυτοκρατορία και το Βασίλειο της Ουγγαρίας– τόσο δοκιμαζόταν η πολιτική υπεροχή των Βυζαντινών, μέχρι που στα τέλη του δωδέκα-

του αιώνα κατάντησε δύναμη δευτέρας διαλογής, υποκείμενη σε πολιτικές πυγμής των ισχυρών δυτικών βασιλείων και στην οικονομική ισχύ των ιταλικών εμπορικών πόλεων-κρατών, όπως η Βενετία, η Γένοβα και η Πίζα.

Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της τα στρατιωτικά αποτελούσαν θέμα πρωταρχικής σημασίας για την αυτοκρατορία και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος από τις ετήσιες εισροές του κράτους διοχετεύονταν στο στρατό και εν γένει σε παρεμφερείς δαπάνες. Αλλά ενώ ο στρατός και η προστασία των εδαφών της αποτελούσαν το κύριο μέλημα της αυτοκρατορίας, η πολιτική της συγκρότηση υπαγόρευε ότι εξίσου σημαντικό ρόλο θα έπαιζαν η διπλωματία και η εξωτερική πολιτική της. Πράγματι, με δεδομένο το πεπερασμένο της έκτασης και του πληθυσμού της, και τα δύο αυτά εργαλεία ήσαν απολύτως κρίσιμα για την επιβίωσή της· η έλλειψη και μόνο του απαραίτητου ανθρώπινου δυναμικού αρκούσε για να επιβάλλει να αποφεύγεται κατά το δυνατόν η απρόσεκτη σπατάλη του ανεκτίμητου αυτού υλικού. Από αυτή την ανάγκη προέρχεται και η φήμη των Βυζαντινών ως ικανών διπλωματών, αλλά και ο χαρακτηρισμός τους στη δυτική παράδοση μετά την εποχή των Σταυροφοριών ως ραδιούργων, δυσφήμιση που δεν τους αξίζει στην πραγματικότητα –ιδίως αν λάβουμε υπόψη τη μετέπειτα συμπεριφορά των δυτικών δυνάμεων απέναντι στους Βυζαντινούς– και που είναι μάλλον αποτέλεσμα δυτικών πολιτισμικών προκαταλήψεων. Το Βυζάντιο ήταν μια κοινωνία η οποία εξεθείαζε τις αρετές της ειρήνης και συνήθως καταδίκαζε τον πόλεμο, ιδίως όταν διεξαγόταν αποκλειστικά ως αυτοσκοπός. Η ένοπλη σύγκρουση όφειλε να αποφεύγεται πάση θυσία. Παρ' όλα αυτά, η αυτοκρατορία είχε κληρονομήσει τις διοικητικές στρατιωτικές δομές και, σε ορισμένο βαθμό, τη μιλιταριστική νοοτροπία της επεκτατικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο απόγειό της, των προχριστιανικών αιώνων. Οι αντικρουόμενες αυτές τάσεις μπόρεσαν να συμβιβαστούν μέσα από το συγκερασμό του χριστιανικού ιδεώδους με την πολιτική βούληση για επιβίωση και τη δικαιολόγηση του πολέμου ως αναγκαίου κακού. Ο πόλεμος διεξαγόταν πρωταρχικά για την προστασία του ρωμαϊκού κόσμου (έτσι όπως τον αντιλαμβάνονταν οι Βυζαντινοί, οι οποίοι περιέγραφαν τους εαυτούς τους ως «Ρωμαίους») και της ορθόδοξης πίστης. Η υστερορωμαϊκή και η μεσαιωνική χριστιανική κοινωνία της νοτιοανατολικής Μεσογείου

και της νότιας Βαλκανικής μπόρεσε έτσι να γεννήσει ένα μοναδικό πολιτισμό, ο οποίος κατάφερε να υιοθετήσει χωρίς αναστολές το φιλειρηνικό ιδεώδες, προσδίδοντας ταυτόχρονα νομιμότητα και δικαιολογώντας τη συντήρηση ενός εξαιρετικά αποδοτικού και, σε μεγάλο βαθμό, αποτελεσματικού στρατιωτικού μηχανισμού.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα μελετήσουμε την εξέλιξη αυτού του στρατιωτικού μηχανισμού και θα περιγράψουμε την απόδοσή του μέσα από μια σειρά παραδειγμάτων ιστορικών μαχών. Η ιστορία των στρατών και των επιτυχιών τους δεν είναι αποκλειστικά θέμα στρατιωτικό. Οι εποχές ακμής και παρακμής στη στρατιωτική ιστορία της αυτοκρατορίας ακολουθούν πιστά τις τύχες του κράτους, όχι μόνο από πολιτική αλλά και από κοινωνική και οικονομική σκοπιά. Υπήρξαν άλλωστε σημαντικές περίοδοι ανόδου και πτώσης. Τον έκτο αιώνα, σε μια εποχή που είχαν ακόμη στη διάθεσή τους τους πόρους μιας κραταιάς αυτοκρατορίας, οι στρατιές της κατάφεραν να ανακτήσουν σημαντικές περιοχές που είχαν κατακτηθεί τα προηγούμενα χρόνια από γερμανικούς λαούς, όπως οι Γότθοι (στην Ιταλία) και οι Βάνδαλοι (στη Βόρειο Αφρική). Κατάφεραν επίσης να συγκρατήσουν τις βαρβαρικές διεισδύσεις στα Βαλκάνια και να νικήσουν τον άλλο σημαντικό παίκτη του δυτικού ευρασιατικού χώρου, τη Σασανιδική Περσική Αυτοκρατορία. Αντίθετα, στη διάρκεια του έβδομου και στο μεγαλύτερο μέρος του όγδοου αιώνα απωλέσθηκαν σημαντικά εδάφη με τις ισλαμικές κατακτήσεις στη Μέση Ανατολή, την Αίγυπτο και τελικά τη Βόρειο Αφρική, με αποτέλεσμα την επιβεβλημένη εσωτερική αναδιοργάνωση του στρατού της αυτοκρατορίας. Τον δέκατο πλέον αιώνα η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται για άλλη μια φορά και το 1030 είναι και πάλι η κυρίαρχη δύναμη στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Τα στρατεύματά της είναι τόσο πειθαρχημένα και με τόσο άξια ηγεσία, ώστε και η απλή φήμη ότι πλησιάζει αυτοκρατορικός στρατός να αρκεί για να δηλώσουν υποταγή και οι πιο ανυπότακτοι πρώην σύμμαχοι ή γείτονές της. Όμως μέχρι την Τέταρτη Σταυροφορία, το 1204, η αυτοκρατορία είχε και πάλι συρρικνωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην είναι παρά η σκιά του εαυτού της, με στρατούς ξένων μισθοφόρων και ανεπαρκείς τοπικές εθνοφυλακές. Στους κατοπινούς αιώνες, μολονότι κατάφερε εν μέρει να αναρρώσει στο δεύτερο μισό του δέκατου τρίτου αιώνα, το κράτος του Βυζαντίου ήταν αυτοκρατορία μόνο κατ' όνομα. Οι στρατοί του

βρίσκονταν συνεχώς σε υποχώρηση, αριθμητικά ασήμαντοι, οργανωμένοι και εξοπλισμένοι κατά τα δυτικά πρότυπα, και χωρίς τους αναγκαίους πόρους για να συντηρηθούν. Με δεδομένη αυτή την εικόνα, η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στην περίοδο μέχρι τα μέσα του δωδέκατου αιώνα, με ισόρροπη εξέταση των επιτυχιών και των αποτυχιών, καθώς και των αιτιών που τις προκάλεσαν.

Για να περιγράψω το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο έλαβαν χώρα οι διάφορες μάχες και συγκρούσεις βασίστηκα στις πιο σύγχρονες μελέτες βυζαντινής και μεσαιωνικής πολεμικής ιστορίας και στρατιωτικής οργάνωσης. Όμως οι πρωτογενείς πηγές που περιγράφουν μάχες της περιόδου είναι συνήθως μεροληπτικές και συχνά λείπουν οι λεπτομερείς αναφορές, οι απαραίτητες για να γίνουν κατανοητές οι τακτικές που χρησιμοποιήθηκαν, οι κινήσεις των στρατευμάτων πριν και κατά τη σύγκρουση, ο αριθμός των ανδρών και το είδος των μονάδων που ενεπλάκησαν, καθώς και η μορφολογία και φύση του εδάφους στους τόπους όπου έλαβαν χώρα οι συγκρούσεις. Οι μάχες εκείνες για τις οποίες οι πηγές κάνουν λεπτομερείς αναφορές έχουν προκαλέσει επανειλημμένα το ενδιαφέρον των ιστορικών, ωστόσο οι ερμηνείες για το τι ακριβώς συνέβη ποικίλουν. Έτσι, οι μάχες της Αδριανούπολης (378), κατά την οποία ο αυτοκράτωρ Ουάλης ηττήθηκε και σκοτώθηκε από τους Γότθους, και των Καταλαυνικών Πεδίων (451), όπου οι Ρωμαίοι νίκησαν τους Ούννους, οι μάχες που περιγράφει ο Προκόπιος και ο Αγαθίας στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού και η μάχη του Μαντζικέρτ, το 1071, έχουν τύχει σχετικά διεξοδικής μελέτης. Υπάρχουν όμως αρκετά στοιχεία και για άλλες συγκρούσεις, τα οποία δικαιολογούν κάτι περισσότερο από μια σύντομη αναφορά της τελικής έκβασης και έχω προσπαθήσει σ' αυτό το βιβλίο να συλλέξω όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τις μάχες αυτές.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όλες, ή τουλάχιστον μερικές, από τις λεπτομέρειες μπορούν να συλλεγούν από επιτόπια έρευνα και επίσκεψη του πεδίου της μάχης ή μέσα από την προσπάθεια να εντοπιστεί ο χώρος της σύγκρουσης. Έχω ο ίδιος επισκεφθεί τα περισσότερα από τα πεδία μαχών που περιγράφω, όπου αυτά μπορούν να αναγνωριστούν, ή σε περιοχές όπου έλαβαν χώρο συγκρούσεις και αυτό με καθοδήγησε σε μεγάλο βαθμό στο να ερμηνεύσω τις γραπτές πηγές. Σε άλλες περιπτώσεις μπορεί κανείς να προσθέσει χρώμα και να γεμίσει τα κενά με υλικό από αναφορές

παρόμοιων μαχών της ιδίας περιόδου και της ίδιας περιοχής, στοιχεία άλλωστε που συχνά προέρχονται από τον ίδιο μεσαιωνικό συγγραφέα ή άλλους συγγραφείς. Ως προς αυτό επομένως πρέπει να παραδεχθώ ότι αναγκάστηκα να χρησιμοποιήσω λίγο τη φαντασία μου και να προχωρήσω σε εικασίες ως γνώστης του θέματος, πατώντας όμως πάντοτε γερά στις μεσαιωνικές πηγές, ώστε να μπορέσω να δώσω σάρκα και οστά στις περιγραφές ορισμένων συγκρούσεων. Όπου συμβαίνει κάτι τέτοιο το αναφέρω στις σημειώσεις της βιβλιογραφίας μου στο τέλος του βιβλίου.

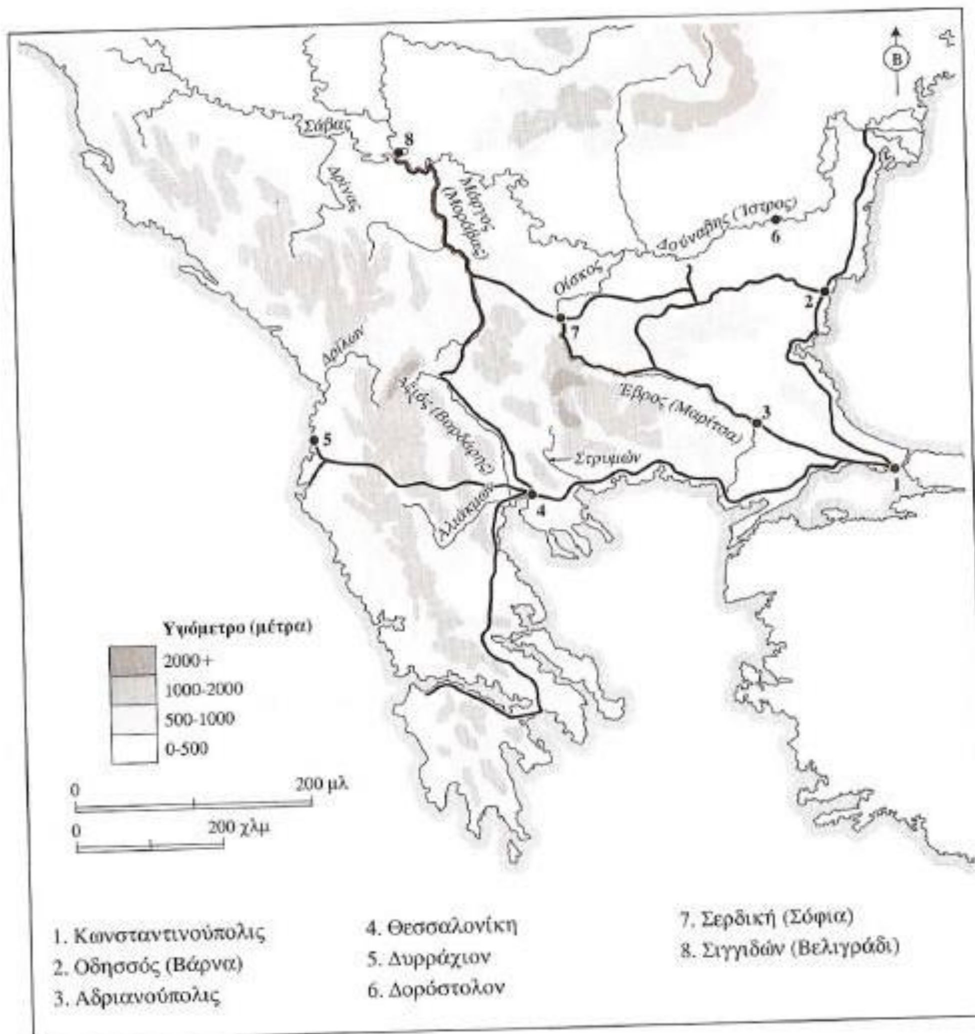
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΠΡΟΤΟΥ ΞΕΚΙΝΗΣΟΥΜΕ τη μελέτη των πολεμικών επιχειρήσεων και της στρατιωτικής οργάνωσης, αξίζει να ρίξουμε μια σύντομη ματιά στη μορφολογία του χώρου όπου συνέβαιναν αυτά, μια και είναι προφανές ότι ούτε το ένα ούτε το άλλο μπορούν να γίνουν κατανοητά χωρίς τη σωστή αντίληψη του εδάφους και των άλλων συναφών παραγόντων που έπαιξαν ρόλο. Πόροι, επικοινωνίες, πληθυσμιακά μεγέθη και οικιστικά πρότυπα, όλα έπαιξαν ρόλο και, όπως οι σύγχρονοι στρατηγικοί αναλυτές πρέπει να τα λάβουν υπόψη τους, έτσι και οι Ρωμαίοι και οι Βυζαντινοί στρατηγοί και πολιτικοί ήσαν υποχρεωμένοι να τους δώσουν τη δέουσα σημασία κατά το σχεδιασμό και την εκτέλεση των στρατηγικών σχεδίων.

Ο βυζαντινός κόσμος κατά τον έκτο αιώνα απετελείτο ουσιαστικά από τρεις κύριες περιοχές: τα Βαλκάνια, όπου η βυζαντινή κυριαρχία σε ορισμένες εποχές εκτεινόταν βόρεια μέχρι το Δούναβη· τη Μικρά Ασία (την αποκαλούμενη αλλιώς Ανατολία, την περιοχή δηλαδή που καταλαμβάνει περίπου το έδαφος της σημερινής Τουρκίας)· και τις μεσανατολικές περιοχές της Συρίας, του δυτικού Ιράκ και της Ιορδανίας, μαζί με την Αίγυπτο, τη Βόρειο Αφρική, την Ιταλία, και επιπλέον τις θάλασσες που βρέχουν τα εδάφη αυτά. Διαφορετικές κλιματολογικές συνθήκες καθόριζαν τις γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες κάθε περιοχής και κατά συνέπεια το ανθρώπινο δυναμικό και τους υλικούς πόρους που ήλπιζε η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης να αντλήσει από εκεί.

Τα Βαλκάνια χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά δύσβατα και

Χάρτης 1. Η Βαλκανική Χερσόνησος

κατατετμημένα εδάφη, μολονότι οι ευρύχωρες πεδιάδες της Θράκης, της Θεσσαλίας και οι νότιες περιοχές του Δούναβη είναι εύφορες και σχετικά πυκνοκατοικημένες. Γενικά η περιοχή κυριαρχείται από τα βουνά, που καλύπτουν τα δύο τρίτα της συνολικής της έκτασης. Οι Δειναρικές Άλπεις διατρέχουν τα δυτικά Βαλκάνια με κατεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, και μαζί με την οροσειρά της Πίνδου καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη μορφολογία της δυτικής και κεντρικής Ελλάδας. Απολήξεις αυτών των οροσειρών φθάνουν μέχρι τη νότια Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Η κεντρική οροσειρά των Βαλκανίων εκτείνεται ανατολικά από τον ποταμό Μοράβα, για 550 χιλιόμετρα μέχρι τις ακτές του Ευξείνου

Πόντου, με την οροσειρά της Ροδόπης να σχηματίζει ένα τόξο που εκτείνεται μέσα από το έδαφος της Μακεδονίας ώς την πεδιάδα της Θράκης. Οι παραποτάμιες και παράκτιες πεδιάδες είναι σχετικά περιορισμένες σε έκταση. Υπάρχουν κατά συνέπεια σημαντικές κλιματολογικές μεταβολές μεταξύ του ήπιου κλίματος των παράκτιων περιοχών και του ηπειρωτικού κλίματος στα ενδότερα και τα υψίπεδα, ιδίως προς τις βορειότερες ζώνες. Η σχετική απομόνωση των οικισμών αντανακλά αυτές τις συνθήκες, με τις αλλεπάλληλες περίκλειστες γεωπολιτικές μονάδες να διαχωρίζονται από οροσειρές και υψίπεδα, τα οποία πλαισιώνουν εκατέρωθεν και κατά τη διεύθυνση του μήκους τις παραποτάμιες κοιλάδες στην κατάβασή τους προς τις παράκτιες ζώνες.

Πέντε κύριοι οδικοί άξονες εμφανίζονται επανειλημμένα στις αναφορές των βυζαντινών πολεμικών επιχειρήσεων στη Βαλκανική:

1. Η Εγνατία Οδός: Κωνσταντινούπολη - Ηράκλεια Θράκης - Θεσσαλονίκη - Έδεσσα - Πελαγονία (σημερ. Μοναστήρι ή Βιτώλια) - Αχρίδα - Ελβασάν - Δυρράχιο, πάνω στην ακτή της Αδριατικής.

2. Κωνσταντινούπολη - Αδριανούπολη (σημερ. Εντίρνε) - κατά μήκος του ποταμού Έβρου (Μαρίτσα) - Φιλιππούπολη (σημερ. Πλόβντιβ) - Διάβαση Σούκι (που φυλάσσεται στο βορειότερο άκρο της από τις λεγόμενες «Πύλες του Τραϊανού» και σφραγιζόταν με τείχος και κάστρα) - Διάβαση Βακαρέλ - Σερδική (σημερ. Σόφια) - Κοιλάδα του Νισάβα - Ναϊσός (σημερ. Νις) - σταυροδρόμια ζωτικής σημασίας που οδηγούσαν νότια προς το Αιγαίο και τη Μακεδονία, δυτικά προς την Αδριατική, νοτιοανατολικά προς τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη, και βόρεια προς το Δούναβη - κοιλάδα του Μοράβα - Βιμινάκιον (κοντά στο σημερινό Κοστολάτς) - Σιγγιδών (σημερ. Βελιγράδι). Αυτή ήταν η κύρια στρατιωτική οδός και συμπληρωνόταν από διάφορες προεκβολές προς τα ανατολικά και δυτικά, οι οποίες παρείχαν πρόσβαση στη νότια κοιλάδα του Δούναβη, στα βουνά του Αίμου και τις παράκτιες πεδιάδες του Ευξείνου Πόντου, καθώς και προς τα δυτικά, στις κοιλάδες του Δυτικού Μοράβα και τους ποταμούς Ιμπάρ και Δρίνο.

3. Θεσσαλονίκη - Κοιλάδα του Αξιού (Βαρδάρη) και διάβαση Δεμίρ Καπού (υπήρχε και εναλλακτική ανατολική παρακαμπτήριος, που απέφευγε αυτό το στενό και περνούσε από άλλο πέρασμα, το γνωστό στους Βυζαντινούς ως Κλειδίον) - Στόβοι - Σκόπια - Ναϊσός.

4. Κωνσταντινούπολη - Αγχίαλος (σημερ. Πομόριε) - Μεσημβρία (σημερ. Νεσεμπάρ) - Οδησσός (σημερ. Βάρνα) - εκβολές του Δούναβη.

5. Αδριανούπολη - κατά μήκος της οροσειράς Σρέντνα Γκόρα - διάσχιση της οροσειράς του Αίμου μέσω της διάβασης Σίπκα - Νικόπολις (σημερ. Βέλικο Τίρνοβο) - Νόβαι (σημερ. Σίστοβα ή Σβίστοβ) πάνω στο Δούναβη.

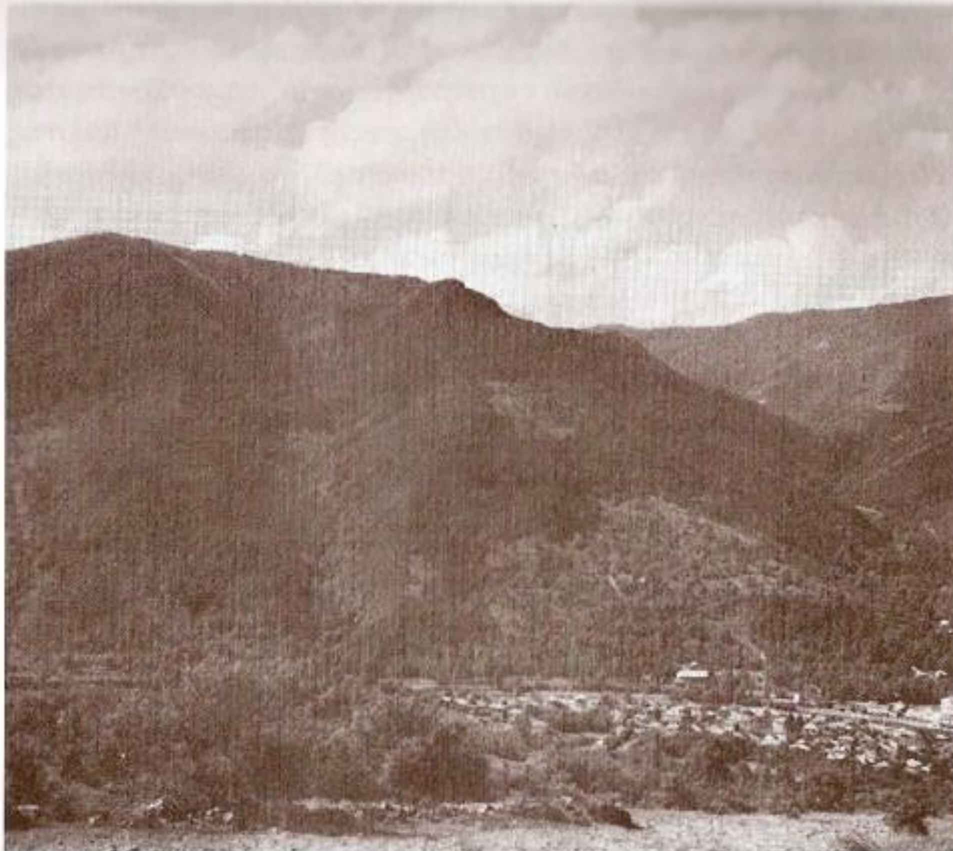
Από πλευράς εκστρατευτικής στρατηγικής θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλοι αυτοί οι οδικοί άξονες διέρχονται σε διάφορα σημεία από στενωπούς, συχνά σε μεγάλο υψόμετρο, οι οποίες αποκλείονται σχετικά εύκολα είτε από ανθρώπινες ενέργειες είτε από καιρικά φαινόμενα. Τέτοια εδάφη προσφέρονταν, και προσφέρονται και σήμερα, ιδανικά για ενέδρες κατά εχθρικών στρατιών και, σε συνδυασμό με τις καιρικές συνθήκες (καθώς η χιονόπτωση το χειμώνα μπορεί να φθάσει σε μεγάλο ύψος), καθιστούσαν τις συνθήκες της εκστρατείας αξεπέραστο εμπόδιο. Ακόμη και στις ημέρες μας, το χειμώνα, η διάβαση της χερσονήσου μπορεί να παρουσιάσει μεγάλες δυσκολίες. Η ιστορία της Βαλκανικής Χερσονήσου έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά αυτά, όπως φαίνεται ιδιαίτερα από το επίπεδο επικοινωνίας και από την έκταση και το βάθος του πολιτικού ελέγχου που ασκούσε το βυζαντινό κράτος, αφού δεν υπάρχουν ιδιαίτερα γεωγραφικά κέντρα που να ξεχωρίζουν στο χάρτη των νότιων Βαλκανίων – οι κύριες πόλεις στη διάρκεια του Μεσαίωνα ήσαν η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη, περιφερειακές και οι δύο ως προς τη χερσόνησο και τον κατακερματισμένο της χώρο. Στις ορεινές περιοχές, κυρίως τη Ροδόπη και την οροσειρά της Πίνδου, η κυβερνητική εξουσία ήταν πάντοτε εδαφικά περιχαρακωμένη λόγω αποστάσεων και απομόνωσης, και αυτό συνέβαινε στη διάρκεια της ρωμαϊκής, αλλά και της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου, ακόμα και στις νεότερες εποχές. Στις περιοχές αυτές μπορούσαν να επιβιώσουν παγανιστικές θρησκείες και αιρέσεις χωρίς παρεμβάσεις από την κεντρική κυβέρνηση ή τις εκκλησιαστικές αρχές. Και ενώ από τη μια αποτελούσαν ζώνες λαϊκής αντίστασης στην κεντρική πολιτική εξουσία που δεν μπορούσαν εύκολα να καταπολεμηθούν, ταυτόχρονα αποτελούσαν και πηγή σκληραγωγημένων στρατιωτών.

Τα γεωφυσικά αυτά χαρακτηριστικά επηρεάζουν επίσης και τη χρήση της γης. Οι ορεινές περιοχές έχουν υψηλή κάλυψη αλπι-

κών και μεσογειακών δασών, ενώ στους πρόποδες των βουνών επικρατούν μεσογειακά δάση, θαμνώδεις εκτάσεις και βοσκοτόπια. Οι δυνατότητες για αρδευόμενη εκτατική γεωργία περιορίζονται στις πεδιάδες του Δούναβη, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και στις λίγες παραποτάμιες κοιλάδες και παράκτιες ζώνες που συνδέονται με αυτές και προσφέρουν παρόμοιες, αλλά μικρότερης έκτασης δυνατότητες. Η παραγωγή στις περιοχές αυτές περιλαμβάνει οπωροφόρα, καθώς και αμπελώνες και ελαιώνες, εκτός της βασικής παραγωγής δημητριακών. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το πρότυπο διασποράς των οικισμών και η κατανομή των κύριων αστικών κέντρων και των αγροτικών κοινοτήτων έχει καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από τα χαρακτηριστικά αυτά του τοπίου. Επίσης η πολιτική, στρατιωτική και πολιτιστική ιστορία της περιοχής σημαδεύεται από την εναλλαγή αυτού του τοπίου με τη θάλασσα. Εκτός από το βόρειο σύνορό της, η περιοχή περιβάλλεται από θάλασσα και οι εκτεταμένες ακτές της με τους κόλπους και τους βαθείς όρμους δρουν ως αποτελεσματικός σύνδεσμος μεταξύ γειτονικών αλλά και απομακρυσμένων περιοχών και ως μέσο για τη διάδοση κοινών πολιτιστικών στοιχείων. Αυτή η εύκολη πρόσβαση από θαλάσσης, από τα δυτικά, τα νότια και τα νοτιοανατολικά μέσω του Ευξείνου Πόντου, έχει όμως και μειονεκτήματα, καθώς αφήνει ευάλωτα τα νότια της Βαλκανικής –ιδίως την ηπειρωτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο– σε εισβολές.

Η Μικρά Ασία, ο τόπος που γνώρισε την εντονότερη στρατιωτική δράση της αυτοκρατορίας μέχρι τον δέκατο τρίτο αιώνα, μπορεί να χωριστεί σε τρεις σαφώς διακριτές ζώνες: τις παράκτιες πεδιάδες, το κεντρικό οροπέδιο και τις οροσειρές που παρεμβάλλονται ανάμεσά τους. Το κλίμα του οροπεδίου παρουσιάζει χαρακτηριστική εναλλαγή από θερμά και ξηρά καλοκαίρια σε εξαιρετικά ψυχρούς χειμώνες. Έρχεται έτσι σε μεγάλη αντίθεση με το, φιλικότερο, μεσογειακό κλίμα της παράκτιας ζώνης, όπου συναντά κανείς και τις παραγωγικότερες γεωργικές δραστηριότητες και την πυκνότερη δομή οικισμών – δεδομένο που καθιστά την περιοχή εξαιρετικά σημαντική για την κυβέρνηση ως πηγή εισοδήματος. Στο οροπέδιο, εκτός από κάποιες προφυλαγμένες παραποτάμιες κοιλάδες, κυριαρχεί η κτηνοτροφία προβάτων, βοοειδών και αλόγων.

Οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της Μικράς Ασίας ήσαν οι στενές παράκτιες πεδιάδες στα βόρεια και στα νότια και οι πολύ

Φωτ. 1. Τα Βαλκάνια. Άποψη προς βορράν. Η εικόνα είναι χαρακτηριστική του δύσβατου, δασωμένου εδάφους των ορεινών περιοχών που αποτελούσε (και εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί) σημαντικό εμπόδιο στις επικοινωνίες.

πιο ευρύχωρες πεδιάδες της ζώνης του Αιγαίου, που τις κατατεμαχίζουν οι δυτικές απολήξεις του κεντρικού οροπεδίου με κατεύθυνση από ανατολή προς δύση. Σε αυτές ακριβώς τις περιοχές συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος των οικισμών, αν και ορισμένες περιοχές στα ενδότερα, όπου η καλύτερη σε σχέση με το μέσο όρο τοποθεσία εξασφάλιζε προστασία από τα ακραία κλιματολογικά φαινόμενα, επίσης συντηρούσαν μικρό αριθμό κωμοπόλεων και χωριών. Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, και μέχρι πολύ πρόσφατα, όταν άρχισε η εισαγωγή σύγχρονων λιπασμάτων και εκμηχανισμένης γεωργίας, η εκμετάλλευση της γης ήταν κυρίως κτηνοτροφική στο οροπέδιο, ενώ οι εύφορες παράκτιες περιοχές συντηρούσαν την καλλιέργεια σιτηρών, λαχανικών, αμπελώνων και ελαιών. Οι πόλεις ήσαν ανέκαθεν εξαρτημένες από την αγροτική ενδοχώρα

Χάρτης 2: Η Μικρά Ασία

τους για την οικονομική επιβίωσή τους, μια και το κόστος μεταφοράς διά ξηράς χύδην φορτίων, όπως τα σιτηρά, ήταν απαγορευτικό για αποστάσεις μεγαλύτερες από λίγα χιλιόμετρα. Πόλεις με υποδομή λιμένων ή άλλες προσβάσεις προς την ακτή είχαν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν ως κέντρα όχι μόνο τοπικού αλλά και υπερτοπικού εμπορίου και συναλλαγών, και είχαν την οικονομική δυνατότητα να εφοδιάζονται διά θαλάσσης σε περιόδους ένδειας. Συνεπώς οι πόλεις αυτές δεν ήσαν τόσο εξαρτημένες από την έκταση της αγροτικής ενδοχώρας τους για την ανάπτυξή τους.

Φωτ. 2. Τα όρη του Όφεως και ο ποταμός Όφις, βορεινά του Μπαϊμπούρτ (βορειοανατολική Μικρά Ασία).

Οι φυσικοί περιορισμοί που καθόριζαν το οδικό και επικοινωνιακό δίκτυο της Μικράς Ασίας ήσαν οι ίδιοι που ίσχυαν στη Βαλκανική. Οι στρατοί, μεγάλοι ή μικροί, αντιμετώπιζαν αρκετές δυσκολίες όταν εξεστράτευαν ή για κάποιον άλλο λόγο επιχειρούσαν να διασχίσουν τη Μικρά Ασία, ιδίως στις μακρές πορείες μέσα από άνυδρες και εκτεθειμένες εκτάσεις και δύσβατα ορεινά εδάφη που διαχωρίζουν τις παράκτιες ζώνες από το κεντρικό οροπέδιο. Όμως τα ίδια γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά πρόβαλαν εμπόδια και στις εχθρικές δυνάμεις και μπορούσαν μάλιστα να χρησιμοποιηθούν με μεγάλη αποτελεσματικότητα εναντίον ενός εισβολέα. Τα χαρακτηριστικά αυτά καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό και το στρατηγικό σχεδιασμό της αυτοκρατορίας στη λεγόμενη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το ρωμαϊκό και ελληνιστικό οδικό δίκτυο ήταν σύνθετο και, μολονότι μεγάλο μέρος του παρέμενε ακόμη σε χρήση σε τοπικό επίπεδο, κατά τη βυζαντινή περίοδο αναπτύχθηκε μια σειρά κεντρικών στρατιωτικών αρτηριών, κατά μήκος των οποίων χτίστηκαν οχυρωμένα φυλάκια και στρατιωτικές βάσεις, επειδή οι ίδιες

οδοί έγιναν άξονες εισβολής για τους Άραβες επιδρομείς. Πολλές από αυτές αναφέρονται σε ποικίλες διηγήσεις που έχουν να κάνουν με τους πολέμους του Βυζαντίου και τις εχθρικές εισβολές κατά την περίοδο από τον έκτο και τον έβδομο αιώνα έως τον δωδέκατο και τον δέκατο τρίτο. Οι οδικοί άξονες που φαίνεται να είχαν τη συχνότερη χρήση είναι οι εξής:

1. Χρυσούπολις (σημερ. Σκούταρι ή Ουσκουντάρ, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη) - Νικομήδεια (σημερ. Ιζμίτ) - Νίκαια (σημερ. Ιζνίκ) - Μαλάγινα (σημαντική αυτοκρατορική στρατιωτική βάση) - Δορύλαιον (σημερ. Εσκί Σεχίρ) - διακλάδωση: ανατολικός κλάδος μέσω Κοτυαίου (σημερ. Κιουτάχειας) και δυτικός μέσω Αμορίου - Ακροϊνόν - Ικόνιον (σημερ. Κόνια) - Σύνναδα - Κολοσσαί / Χώναι. Στο τέρμα της διαδρομής αυτής μπορούσε να διαλέξει κανείς οδούς προς νότον: η πρώτη προς Κίβυρα και από εκεί, διασχίζοντας τους ορεινούς όγκους, προς Αττάλεια ή, δυτικότερα, προς Μύρα· η δεύτερη οδός από τις Χώνες οδηγούσε προς δυσμάς, μέσω Λαοδικείας και Τράλλεων (σημερ. Αϊδινίου), ώς την Έφεσο και τα παράλια.

2. Ικόνιον - Αρχελαΐς - Τύανα - Καισάρεια.

3. Ικόνιον - Σάβατρα - Θήβασσα - Κύβιστρα / Ηράκλεια - Λούλον - Ποδανδός - διάβαση Τσακίτ (δια μέσου της οροσειράς του Αντιταύρου).

4. Καισάρεια - Τύανα - Λούλον - Ποδανδός - «Πύλες της Κιλικίας» (σημερ. Κιουλέκ Μποαζί) - πεδιάδα της Κιλικίας - Ταρσός / Άδανα.

5. Καισάρεια - (α) Άγκυρα / Βασιλικαί Θέρμαι - Τάβιον - Ευχάιτα (σημερ. Τσορούμ), ή (β) Σεβάστεια (σημερ. Σιβάς) - Δαζιμών - Αμάσεια.

6. Σεβάστεια - Κάμαχα / Κολώνεια - Σάταλα.

7. Δορύλαιον - κοιλάδα του Τέμβριτος ποταμού (σημερ. Πορσούκ Σου) - Τρικωμία - Γορβέους - Σανίανα - Τίμιος Σταυρός - Βασιλικαί Θέρμαι - Χαρσιανόν Κάστρον - Βαθύς Ρύαξ - Σεβάστεια - (και στη συνέχεια προς Καισάρεια, βόρεια προς Δαζιμώνα, ανατολικά προς Κολώνεια και Σάταλα, ή νοτιοανατολικά προς Μελιτηνή).

8. Σανίανα - Μωκισσός - Ιουστινιανούπολις - Καισάρεια.

Ορισμένες από τις αρτηρίες αυτές ήσαν σε χρήση συχνότερα από άλλες, στοιχείο που αντικατοπτρίζει τη στρατηγική τους σημασία σε συγκεκριμένες περιόδους. Οι πιο πολυσύχναστες ήσαν

Φωτ. 3. Βορειοανατολική Μικρά Ασία. Το φαράγγι του ποταμού Παζάρ, νότια της ακτής του Εύξεινου Πόντου.

Φωτ. 4. Οι Πύλες της Κιλκίας, σημαντικότατη διάβαση από τη Μικρά Ασία προς την πεδιάδα της Κιλικίας και αντίστροφα.

αυτές που οδηγούσαν προς νότον και ανατολάς και από τα μέσα του όγδοου αιώνα κατασκευάστηκε κατά μήκος τους μια σειρά μεγάλων στρατιωτικών βάσεων ή αποθηκών με τις απαραίτητες προμήθειες σε κτήνη, για τη διευκόλυνση των εκστρατειών προς τις περιοχές αυτές. Τέτοιες βάσεις ήσαν των Μαλαγινών, του Δορυλαίου, του Καβορκίου (μεταξύ Τρικωμίας και Μιδαίου), της Κολώνειας, της Καισάρειας και της Δαζιμώνος.

Ορισμένες σημαντικές αρτηρίες χρησιμοποιούνταν ως άξονες πρόσβασης από τους Άραβες, και αργότερα από τους Τούρκους, στις εκστρατείες τους από την Κιλικία και τη βόρεια Συρία προς τη Μικρά Ασία.

1. Πύλες της Κιλικίας - Ποδανδός - Λούλον - Ηράκλεια - Ικόνιον ή Λούλον - Τύανα - Καισάρεια.

2. Γερμανίκεια (σημερ. Μαράς) - Κουκουσός - Καισάρεια.

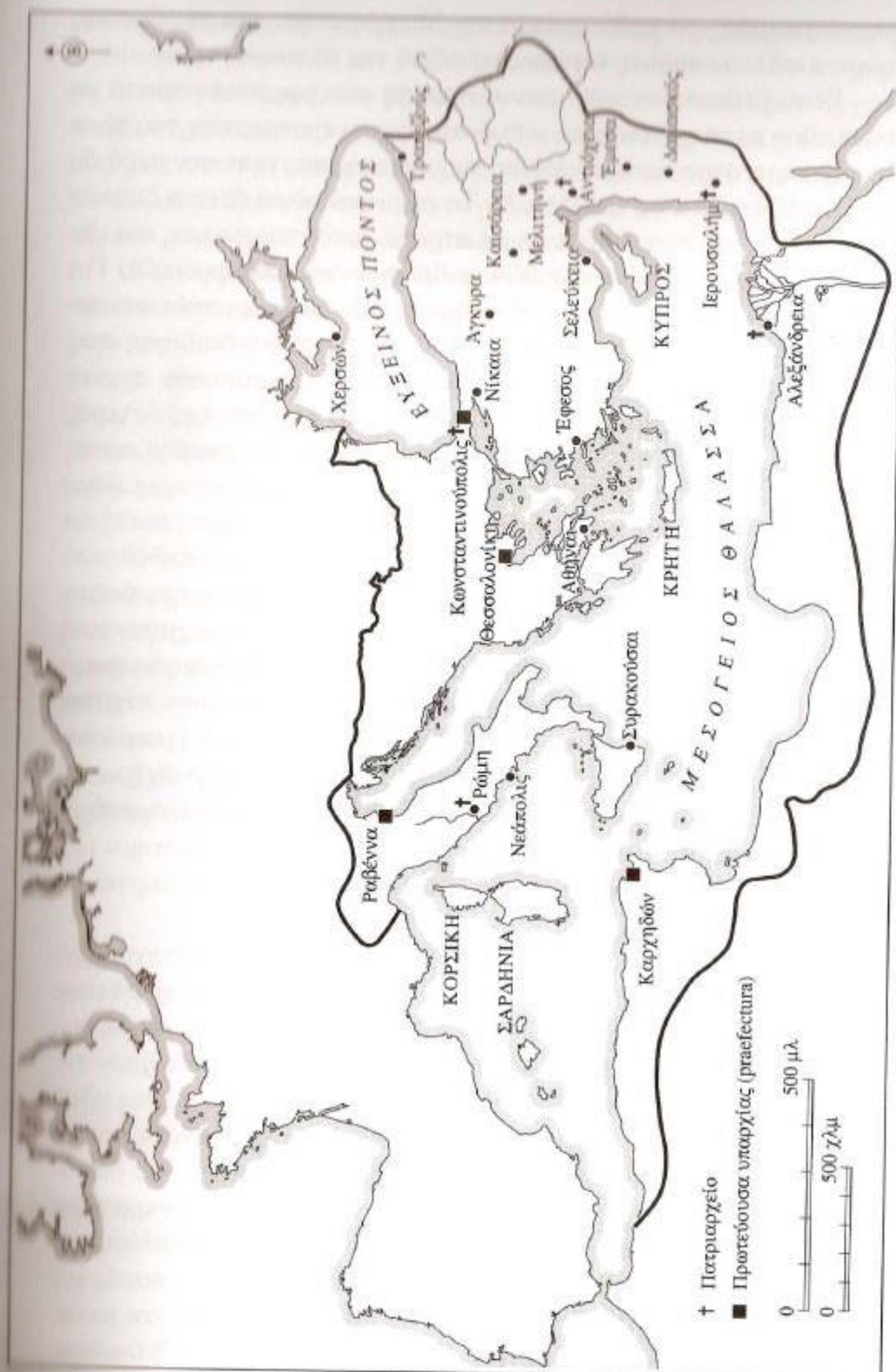
3. Άδατα - Ζάπετρα - Μελιτηνή (σημερ. Μαλάτεια) - Καισάρεια - Λυκανδός ή Καισάρεια - Σεβάστεια ή Μελιτηνή - Αρσαμόσατα (αραβ. αλ-Μασσίσα) - Ανάζαρβος (αραβ. Αΐν Ζάρμπα) - Σίσιον - Καισάρεια.

Είναι σημαντικό το ότι πολλοί από αυτούς τους οδικούς άξονες δεν ακολουθούσαν τις κύριες λιθόστρωτες αρτηρίες των Ρωμαίων, αλλά προτιμούσαν δευτερεύουσες και συχνά πολύ αρχαιότερες ατραπούς, οι οποίες παρείχαν καλύτερες δυνατότητες βοσκής και ύδρευσης για τα κτήνη και ανεφοδιασμού για τα στρατεύματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπήρχαν και παράλληλες εναλλακτικές οδοί, ορισμένες μάλιστα λιθόστρωτες και κατάλληλες για τροχήλατα οχήματα, άλλες απλά μονοπάτια, συχνά προσβάσιμα μόνο σε φάλαγγα κατ' άνδρα και μεταγωγικά ζώα με σίγουρο βάδισμα. Η γνώση των μονοπατιών από ντόπιους ήταν απαραίτητη για την επιτυχία των επιχειρήσεων καταδρομής, όπως ήσαν αυτές που διεξάγονταν στα ανατολικά σύνορα. Πολλές από αυτές τις οδούς άρχισαν να χρησιμοποιούνται στις σκληρές συνθήκες του έβδομου αιώνα ως απάντηση στην κατάσταση που δημιουργήθηκε από την απώλεια των ανατολικών επαρχιών από τους Άραβες. Άλλη μεγάλη αλλαγή επήλθε τις τελευταίες δεκαετίες του ενδέκατου αιώνα, όταν οι στόχοι της αυτοκρατορικής στρατηγικής στη Μικρά Ασία μεταβλήθηκαν, ως αποτέλεσμα της κατάληψης από τους Σελτζούκους μεγάλου μέρους του κεντρικού οροπεδίου. Σχηματίστηκε μια νέα παραμεθόριος ζώνη, η οποία εκτεινόταν κατά

μήκος των άγονων εδαφών που χώριζαν τους κάμπους και τις παράκτιες πεδιάδες από την ενδοχώρα και το οροπέδιο. Από τη δεκαετία του 1160-1170 και μετά μια νέα σειρά κάστρων, όπως οι Χώνες, το Χώμα (Σούβλαιον), το Φιλομήλιον, το Κοτύαιον, το Δορύλαιον, η Άγκυρα και η Κασταμονή, προβάλλουν ως τα περισσότερο προκεχωρημένα οχυρά. Κάλυπταν τις πρόσφατα ανακτηθείσες από τους Τούρκους περιοχές, μαζί με ένα δίκτυο μικρότερων φυλακίων και κάστρων που φύλασσαν τις σημαντικότερες οδούς από τα ενδότερα προς τα παράλια. Ταυτόχρονα όμως σημάδευαν και το μέγιστο όριο των προσπαθειών της δυναστείας των Κομνηνών. Ωστόσο, και παρότι οι προσπάθειες των Κομνηνών χρησίμευσαν ως εφαλτήριο για τους αυτοκράτορες της Νίκαιας κατά την περίοδο της Λατινικής Αυτοκρατορίας (1204-1261), μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, η προέλαση των Τούρκων αποδείχθηκε αναπόδραστη.

Σε αντίθεση με την πολυσχιδή μορφολογία των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, οι υπόλοιπες περιοχές της αυτοκρατορίας ήσαν λιγότερο τραχείς, αν εξαιρέσει κανείς κάπως τη Συρία και την Παλαιστίνη, όπου το ανώμαλο έδαφος με τα υψώματα γύρω από την Ιερουσαλήμ και την Τιβεριάδα κατακερμάτιζε το χώρο και οι απρόσιτοι ορεινοί όγκοι του Λιβάνου απομόνωναν τις ακτές από την ενδοχώρα. Οι στέπες, τέλος, της μεγάλης ερήμου της Συρίας διαχώριζαν τις σφαίρες επιρροής μεταξύ Ρωμαίων και Περσών στην περιοχή. Η εύφορη κοιλάδα του Νείλου και οι πλούσιες αγροτικές περιοχές της Παλαιστίνης και της δυτικής Συρίας ήσαν (και είναι ακόμη και σήμερα) πολύ πλουσιότερες από τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία και, μέχρι την απώλειά τους τον έβδομο αιώνα, απέδιδαν το μεγαλύτερο μέρος του τακτικού εισοδήματος της αυτοκρατορίας. Οι εκτεταμένες παράκτιες πεδιάδες της Τυνησίας παρήγαν όχι μόνο ελιές αλλά και σιτηρά, τα τελευταία σε μεγάλες ποσότητες, και η Ρώμη εισήγε το μεγαλύτερο μέρος των σιτηρών για τη συντήρηση του πληθυσμού της από την Αφρική, όπως και η Κωνσταντινούπολη από την Αίγυπτο για τον ίδιο σκοπό.

Ενώ αρχικά όλες αυτές οι περιοχές αποτελούσαν τμήμα της, τα εδάφη της αυτοκρατορίας κατά το μεγαλύτερο μέρος της ύπαρξής της περιορίζονταν στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, την Κύπρο και τμήματα της νότιας Ιταλίας. Μολονότι η επισκόπησή μας ξεκινά από τα μέτωπα της Συρίας και της

Χάρτης 3. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία περί το 565 μ.Χ.

Μεσοποταμίας, τα πεδία μαχών της Μικράς Ασίας και της Θράκης είναι αυτά που κυρίως έκριναν τις τύχες της αυτοκρατορίας.

Είναι βέβαιο ότι αυτό που επέτρεψε στο ρωμαϊκό στρατό να είναι τόσο επιτυχημένος και αποδοτικός στις εκστρατείες του είναι το σύστημα στρατιωτικών οδών που κατασκευάστηκε την περίοδο από το 100 π.Χ. έως το 100 μ.Χ. Το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο διευκόλυνε επίσης και προωθούσε τη μη στρατιωτική επικοινωνία, και ιδιαίτερα τις μετακινήσεις αγαθών, ανθρώπων και πληροφοριών. Για διάφορους λόγους η τακτική συντήρηση των οδών, η οποία αποτελούσε δαπάνη που επιβαλλόταν από την κεντρική διοίκηση στις κωμοπόλεις, υπό την ευθύνη και διαχείριση των τοπικών αρχών, φαίνεται ότι παρήκμασε σε μεγάλο βαθμό στα χρόνια της ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Μια σημαντική επίπτωση της παρακμής αυτής και των δυσκολιών που προκάλεσε στη χρήση τροχήλατων μέσων ήταν η πολύ μεγαλύτερη εξάρτηση από μεταγωγικά ζώα. Κατά τα τέλη του τρίτου και στη διάρκεια του τέταρτου αιώνα εκδόθηκαν αυστηρές νομοθετικές ρυθμίσεις που κανόνιζαν τη χωρητικότητα και το είδος των τροχήλατων μεταφορικών που ήσαν σε χρήση από το κρατικό σύστημα μεταφορών. Το σύστημα αυτό μάλιστα χωρίστηκε σε δύο κατηγορίες: ταχύτερο (που χρησιμοποιούσε ταχύτερα μεταγωγικά, ελαφρά κάρα και άλογα μεγαλόσωμα ή μικρόσωμα), και βραδύτερο (με βοϊδάμαξες και παρόμοια βαριά οχήματα) και παρά το γεγονός ότι οι υπηρεσίες περιορίστηκαν πολύ κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, φαίνεται ότι το ενοποιημένο σύστημα μεταφορών και ταχυδρομικών υπηρεσιών συνέχισε να λειτουργεί σε όλη τη βυζαντινή εποχή.

Στις πηγές αναφέρονται οδοί όλων των ειδών και κατηγοριών: ευρείες οδοί, στενά μονοπάτια ή ατραποί, λιθόστρωτοι ή χωμάτινοι δρόμοι, αμαξιτοί και μη. Γενικά οι οδοί στρατηγικής σημασίας συντηρούνταν πιο συστηματικά. Μετά τον έκτο αιώνα, υπάρχουν ενδείξεις ότι από το οδικό δίκτυο συντηρούνταν μόνο οι κύριες οδοί, με την επιβολή αγγαρείας στο εργατικό δυναμικό του κάθε τόπου και σε όσους τεχνίτες υπήρχαν, οι οποίοι διέθεταν σχετικές δεξιότητες. Το οδικό δίκτυο της Μικράς Ασίας, με τους αυτοκρατορικούς και επαρχιακούς σταθμούς εκστρατείας εγκατεστημένους σε στρατηγικά σημεία, μπορεί να ήταν λιγότερο εκτενές, παρέμενε όμως αποτελεσματικό από τα μέσα του έβδομου αιώνα και μετά. Παρόμοιες ήσαν οι συνθήκες που επικρατούσαν και στα Βαλκάνια,

μολονότι σταθμούς εκστρατείας τέτοιους όπως της Μικράς Ασίας συναντούμε μόνο από τον δωδέκατο αιώνα και έπειτα. Η συντήρηση αυτών των τμημάτων βρισκόταν στα χέρια των τοπικών αρχών και δεν ήταν συστηματοποιημένη. Τα λίγα στοιχεία στη διάθεσή μας δείχνουν ότι οι περισσότερες οδοί δεν ήσαν παρά απλά μονοπάτια, κατάλληλα μόνο για μεταγωγικά ζώα, με λιθόστρωση ή πατημένο χώμα μόνο κοντά στις πόλεις και τα οχυρά.

Οι μεταφορές από τη θάλασσα ήσαν πολύ ταχύτερες και πολύ πιο οικονομικές από τις χερσαίες. Η μεταφορά διά ξηράς χύδην φορτίων, λόγου χάρη σιτηρών, σε μεγάλες αποστάσεις παρέμενε γενικά απαγορευτικά δαπανηρή: το κόστος της διατροφής των ζώων έλξεως, της αμοιβής οδηγών και αμαξοποιών, της καταβολής τοπικών δασμών και διοδίων, σε συνδυασμό με την εξαιρετικά χαμηλή ταχύτητα των βοϊδαμαξών, αύξαναν την τιμή του αρχικού προϊόντος πολύ πιο πάνω απ' όσο μπορούσε να διαθέσει οποιοσδήποτε πιθανός αγοραστής. Μολονότι κατά καιρούς τέτοιου είδους μαζικές μεταφορές όντως πραγματοποιούνταν, μόνο το κράτος μπορούσε να τις χρηματοδοτήσει, και μάλιστα με κάλυψη των δαπανών ώς ένα βαθμό από πλούσιους ιδιώτες. Η αποδοτικότητα των θαλάσσιων μεταφορών, που πρόσφεραν τη δυνατότητα μεταφοράς μεγάλου όγκου προϊόντων από ένα μόνο πλοίο με μικρό πλήρωμα, προσέδιδε στους παράλιους οικισμούς μεγάλο πλεονέκτημα ως προς την πρόσβασή τους στον υπόλοιπο κόσμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Στρατηγική αναδιοργάνωση

Στις αρχές της βασιλείας του Ιουστινιανού, το 527, οι στρατιωτικές δυνάμεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήσαν οργανωμένες σε πέντε στρατούς εκστρατείας και σε ένα μεγάλο αριθμό μικρότερων περιφερειακών διοικήσεων σε όλο το μήκος του συνόρου, αλλά και σε εσωτερικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι μονάδες των στρατών εκστρατείας ήσαν γνωστές ως *κομητατήσιοι* (comitatenses) και διοικούνταν από έναν *στρατηλάτη* (magister militum). Οι πέντε στρατοί εκστρατείας ήσαν: ο στρατός της Ανατολής (μιας τεράστιας περιοχής που περιλάμβανε το περσικό μέτωπο στην Αρμενία και τη Μεσοποταμία, καθώς και το μέτωπο της ερήμου στην Αίγυπτο), ο στρατός της Θράκης, ο στρατός του Ιλλυρικού και δύο ακόμη στρατοί του «πραισέντου» (κυριολεκτικά, «επί παρουσία» του αυτοκράτορα). Οι δύο τελευταίοι έδρευαν στη Μικρά Ασία και στη Θράκη αντίστοιχα, και είχαν αποστολή την προστασία της Κωνσταντινούπολης. Τις εποχές που οι αυτοκράτορες ηγούντο αυτοπροσώπως των στρατών εκστρατείας, οι στρατοί αυτοί αποτελούσαν τα αυτοκρατορικά σώματα. Την εποχή όμως του Ιουστινιανού η παράδοση αυτή της προσωπικής ηγεσίας είχε εν μέρει ατονήσει – ωστόσο αναβίωσε και πάλι τον καιρό της βασιλείας του Ηρακλείου κατά τους Περσικούς Πολέμους (622-629). Τα στρατεύματα που αποτελούσαν τις παραμεθόριες δυνάμεις και τις μόνιμες φρουρές ήσαν γνωστά ως *λιμιτάνεοι* (limitanei). Σχηματίζονταν κυρίως από τις παλιές μονάδες των λεγεώνων και των αντίστοιχων επικουρικών τους μονάδων (auxilia), ενισχυμένες με μικτά σώματα ιππικού, προερχόμενα τόσο από τις λεγεώνες

όσο και από τις επικουρικές μονάδες. Οι μονάδες αυτές αποτελούσαν τις τοπικές εφεδρείες.

Ο Ιουστινιανός ανέλαβε να μεταρρυθμίσει την υπάρχουσα οργάνωση, ιδρύοντας νέες διοικήσεις στρατηλατών για την Αφρική και την Ιταλία, μετά την ανάκτηση των περιοχών αυτών, και δημιουργώντας τη νέα διοίκηση του στρατηλάτη της Αρμενίας με την απόσπαση τμήματος του παλαιού στρατού εκστρατείας της Ανατολής. Μέχρι το τέλος της βασιλείας του υπήρχαν είκοσι πέντε τοπικές στρατιωτικές διοικήσεις στα σύνορα και σε ζώνες του εσωτερικού, οι οποίες εκτελούσαν χρέη στρατιωτικής αλλά και αστυνομικής δύναμης για την εσωτερική ασφάλεια των περιοχών αυτών. Η ζώνη ευθύνης τους εκτεινόταν από τη Σκυθία, στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, μέσω της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου, ώς τη Μαυριτανία, στη βορειοδυτική Αφρική. Οι πραγματικές διαφορές μεταξύ των στρατών εκστρατείας και των συνοριακών φρουρών δεν ήσαν πάντοτε ευκρινείς, επειδή ήταν συνηθισμένο φαινόμενο να μετατίθενται οι μονάδες από τη διοίκηση του ενός στη διοίκηση του άλλου τύπου στρατού, αλλά και επειδή πολλές μονάδες εκστρατείας ήσαν σε μεγάλο βαθμό μόνιμα στρατωνισμένες μέσα ή γύρω από φρουρούμενες πόλεις.

Ο Ιουστινιανός ίδρυσε μια σημαντικότατη νέα διοίκηση εκστρατείας, γνωστή ως quaestura exercitus (σε ελεύθερη μετάφραση «περιοχή υπό τη δικαιοδοσία της επιμελητείας του στρατού»), η οποία ήταν παρόμοια με αυτήν του στρατηλάτη (magister militum), αλλά της οποίας ο επικεφαλής είχε τον τίτλο του κυαίστορος (quaestor). Η διοίκηση αυτή αποτελούνταν από στρατεύματα που έδρευαν στις παραδουνάβιες περιοχές (στις επαρχίες της Σκυθίας και της Μοισίας Β΄), αλλά περιλάμβανε επιπλέον την παράκτια μικρασιατική επαρχία της Καρίας, μαζί με τα νησιά του Αιγαίου. Στόχος της νέας αυτής διοίκησης ήταν ο εφοδιασμός των δυνάμεων του Δούναβη διά θαλάσσης από την αιγαιοπελαγίτικη ενδοχώρα, ώστε να ελαφρυνθούν οι ήδη επιβαρημένοι ντόπιοι πληθυσμοί των παραμεθόριων περιοχών και της ενδοχώρας τους από το βάρος της συντήρησης μιας μεγάλης στρατιωτικής δύναμης. Εκτός των τακτικών σωμάτων, η αυτοκρατορία συντηρούσε και σημαντικό αριθμό συμμάχων: αραβικές φυλές και γένη έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στις στρατηγικές διευθετήσεις της αυτοκρατορίας στην Ανατολή και επιχορηγούνταν (δηλαδή εξαγοράζο-

νταν) με είδη διατροφής, χρήματα, ρουχισμό, αυτοκρατορικούς τίτλους και όπλα.

Οι αυτοκράτορες διέθεταν επίσης μονάδες σωματοφυλακής, στρατωνισμένες μέσα ή γύρω από τα αυτοκρατορικά ανάκτορα ή στις συνοικίες της Κωνσταντινούπολης. Οι πιο σημαντικές από αυτές ήσαν οι Σχολές (Scholae Palatinae) και οι Εξκουβίτορες (Excubitores). Η πρώτη ήταν οργανωμένη σε επτά μονάδες βαρέως ιππικού των 500 ανδρών. Αρχικά ήσαν επίλεκτες μονάδες κρούσεως που είχαν στρατολογηθεί από γερμανικές φυλές, αλλά ώς τα μέσα του πέμπτου αιώνα είχαν εκφυλιστεί σε μονάδες παρελάσεων. Στη θέση τους ο αυτοκράτωρ Λέων ο Α' (457-474) είχε στρατολογήσει μια πολύ μικρότερη μονάδα επιλέκτων που αριθμούσε μόλις 300 άνδρες. Μολονότι αυτή παρέμεινε ενεργός σε όλη τη διάρκεια του έκτου αιώνα, κατά τον έβδομο φαίνεται ότι είχε και αυτή εκφυλιστεί σε μονάδα παρελάσεων, όπως και οι Σχολές.

Οι αυτοκρατορικές ναυτικές δυνάμεις ήσαν μάλλον περιορισμένες: μερικοί μικροί στολίσκοι κατά μήκος του Δούναβη, ένας στόλος που ναυλοχούσε στη Ραβέννα και μια ναυτική μοίρα στην Κωνσταντινούπολη.

Η στρατηγική της αυτοκρατορίας βασιζόταν σε μια πρώτη γραμμή άμυνας κατά μήκος των συνόρων, η οποία αποτελούνταν από οχυρωμένα φυλάκια για προκάλυψη, πρωτεύοντα φρούρια ως κύριες τοποθεσίες άμυνας και ένα πυκνό δίκτυο δευτερευόντων οχυρωμένων τοποθεσιών. Αυτή υποστηριζόταν από μια δεύτερη γραμμή κινητών μονάδων εφεδρείας, διάσπαρτων σε φρουρούμενες πόλεις και ανεξάρτητα οχυρά στις επαρχίες πίσω από τα σύνορα. Μέχρι το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού οι διαφορές μεταξύ των ποικίλων λειτουργιών των «συνοριακών» στρατευμάτων και των στρατευμάτων «εκστρατείας» είχαν ελαχιστοποιηθεί, για τους λόγους που έχουμε ήδη αναφέρει, και στις δεκαετίες του 560 και του 570 οι συνοριακές φρουρές είχαν ενισχυθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να πολεμούν δίπλα σε μονάδες εκστρατείας. Στην πραγματικότητα ο ρωμαϊκός στρατός της ύστερης εποχής ήταν ένας σχετικά ακριβός στη συντήρησή του και ποικίλης ποιότητας στρατός, που απορροφούσε μεγάλο ποσοστό του ετήσιου κρατικού εισοδήματος, είτε υπό μορφή μισθοδοσίας σε χρήμα είτε υπό τη μορφή δαπανών για εξοπλισμούς και συντήρηση σε είδος των στρατευμάτων που εξεστράτευαν.

Τακτικές

Περί τα μέσα του τετάρτου αιώνα, οι ρωμαϊκοί στρατοί αποτελούνταν ακόμη κυρίως από πεζικό. Οι ρωμαϊκές τακτικές βασίζονταν στο βαρύ πεζικό, το οποίο σχημάτιζε την κύρια γραμμή μάχης σε συνδυασμό με επικουρικά στρατεύματα ελαφρά οπλισμένα (σφενδονήτες, τοξότες, ακοντιστές). Το ιππικό επιχειρούσε ως συμπληρωματικό όπλο, σε ρόλους αναγνώρισης, πλαγιοφυλακής και οπισθοφυλακής, έτοιμο να εκμεταλλευθεί τα τυχόν αδύνατα σημεία της εχθρικής παράταξης ή μια ενδεχόμενη υποχώρηση.

Από τα τέλη του τέταρτου αιώνα, και κυρίως κατά τον πέμπτο, η σημασία του ιππικού αυξάνει, χωρίς όμως να αποβαίνει και ο αποφασιστικός παράγοντας· η αριθμητική σχέση μεταξύ μονάδων ιππικού και πεζικού, τουλάχιστον μέχρι τον ύστερο έκτο αιώνα, παραμένει στο 1:3 (σε αριθμό ανδρών βεβαίως η αναλογία ήταν ακόμη μικρότερη, αφού οι μονάδες ιππικού ήσαν πολύ μικρότερες του πεζικού). Από το σύνολο των μονάδων ιππικού περίπου το 15% απ' όσες ανήκαν στις μονάδες εκστρατείας χαρακτηρίζονταν βαρύ ιππικό και ονομάζονταν *κατάφρακτοι και κλιβανάριοι.*

Κατά τα τέλη του τρίτου, και ακόμη περισσότερο τον τέταρτο αιώνα, ο βαρύς αμυντικός εξοπλισμός του πεζικού (στον οποίο συμπεριλαμβανόταν ένας ελασμάτινος θώρακας, η λεγόμενη lorica segmentata, και ένα κράνος με μεγάλο καταυχένιο) είχε προοδευτικά αντικατασταθεί από ελαφρύτερους αλυσιδωτούς και λεπιδωτούς θώρακες. Η αλλαγή αυτή αντικατόπτριζε την αλλαγή στην εκπαίδευση και στις τακτικές του πεζικού, καθώς το βάρος άρχισε να πέφτει όχι στον κάθε πεζό ατομικά αλλά στη μάζα των πεζών. Η αποτελεσματικότητα της μονάδας δεν εξαρτιόταν πλέον από την προσωπική δεξιότητα των ανδρών της όσο από τη συνοχή του σχηματισμού, σε αντίθεση με τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό στρατό των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων με τους εξαιρετικά εκπαιδευμένους πολεμιστές που αποτελούσαν μάχιμα στοιχεία μιας διακριτής τακτικής υπομονάδας. Αρχαιολογικά η μετάθεση αυτή συνδυάζεται με τη γενικευμένη υιοθέτηση του γερμανικού μακρού ξίφους (*σπάθα*), σε αντικατάσταση του κοντού ξίφους νύξεως, του γνωστού gladius. Επιπλέον αυξήθηκε η ποικιλία των όπλων που βρίσκονταν σε χρήση μέσα στις ίδιες τις μονάδες. Ως κύρια χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών στρατών παρέμεναν η τακτική πειθαρ-

Στρατοί εκστρατείας (comitatenses) υπό τους στρατηλάτες (magistri militum):

Α. Στρατηλάτης του Πραισέντου Α'
Β. Στρατηλάτης του Πραισέντου Β'
Γ. Στρατηλάτης Θρακιών
Δ. Στρατηλάτης Ιλλυρικού
Ε. Στρατηλάτης Ανατολής
ΣΤ. Στρατηλάτης Αρμενίας
Ζ. Στρατηλάτης Ιταλίας (Έξαρχος Ιταλίας)
Η. Στρατηλάτης Αφρικής (Έξαρχος Αφρικής)

Συνοριακές φρουρές (limitanei):

1. Σκυθία	9. Συρία	17. Λιβύη
2. Μοισία Β'	10. Φοινίκη	18. Τριπολίτις
3. Δακία	11. Αραβία	19. Βυζακηνή
4. Μοισία Α'	12. Παλαιστίνη	20. Νουμιδία
5. Αρμενία	13. Αυγουσταμνική	21. Ραβέννα
6. Μεσοποταμία	14. Αίγυπτος	22. Λιγουρία
7. Οσροηνή	15. Αρκαδία	23. Ρώμη
8. Ισαυρία	16. Θηβαΐς	24. Νεάπολις

Χάρτης 4: Διάταξη των στρατών εκστρατείας και συνοριακών φρουρών των μέσων του Στ' αιώνα

χία και η υψηλή εκπαίδευση για την πραγματοποίηση ελιγμών μάχης σε σχηματισμό πυκνής τάξεως. Σε συνδυασμό με τη βαρύτερη ατομική θωράκιση που παρείχε το κράτος στους στρατιώτες των πρώτων ζυγών, τα χαρακτηριστικά αυτά επέτρεψαν στο ρωμαϊκό πεζικό να απολαμβάνει ένα συνεχές πλεονέκτημα έναντι των βαρβάρων εχθρών του στο θέατρο επιχειρήσεων της Ευρώπης και των Βαλκανίων.

Η βαθμιαία αύξηση της σημασίας του ιππικού από το 250 μ.Χ. και μετά αντικατοπτρίζει τις αλλαγές στον οπλισμό και τις τακτικές των κύριων αντιπάλων της Ρώμης, ιδίως στην Ανατολή. Τα έφιππα στρατεύματα κρούσεως επηρέασαν σημαντικά το ρωμαϊκό τρόπο πολέμου, ιδίως μετά τις ήττες που υπέστησαν οι Ρωμαίοι από τους Σασανίδες Πέρσες εκείνης της εποχής. Βαρύ ιππικό συνόδευε πλέον τους κλασικούς σχηματισμούς ιππικού, και παρατασσόταν κατά τέτοιον τρόπο ώστε να ενισχύει την κύρια γραμμή κρούσεως του ρωμαϊκού στρατού και να δρα ως αντιστάθμισμα των αντίστοιχων έφιππων στρατευμάτων του εχθρού. Αποτελούσαν όμως πάντοτε μια (πανάκριβη) μειονότητα· το ρωμαϊκό πεζικό, σε πειθαρχημένους σχηματισμούς και με κατάλληλη ηγεσία, μπορούσε να αντέξει και μόνο του ακόμη και εναντίον του βαρέως ιππικού των Σασανιδών.

Το άριστα εκπαιδευμένο και πειθαρχημένο πεζικό εξακολουθούσε μεν να θεωρείται απαραίτητο, αλλά η πειθαρχία είχε αρχίσει να αποτελεί πρόβλημα: οι ανεπαρκείς μισθοί και οι δύσκολες συνθήκες προκάλεσαν αρκετές ανταρσίες κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού και των άμεσων διαδόχων του. Σε μια προσπάθεια να ενταθεί η πειθαρχία και το μαχητικό πνεύμα του στρατεύματος, οι διοικητές του αναφέρονται συχνά να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην υψηλού επιπέδου παραδοσιακή ρωμαϊκή πειθαρχία και αποδοτικότητα. Ο Βελισάριος ανησυχούσε σε παραπάνω από μία περιστάσεις για τη σταθερότητα του πεζικού του και οι δημηγορίες που αποδίδονται τόσο στον Βελισάριο όσο και στον Πέρση στρατηγό Φιρούζ πριν από τη μάχη του Δάρας, το 530, κάνουν νύξη στη συνήθη αδυναμία και αταξία του ρωμαϊκού πεζικού. Αυτό μπορεί να αποτελεί είτε αποτέλεσμα είτε αίτιο του γεγονότος ότι η έμφαση στο ιππικό ενισχύεται όλο και περισσότερο καθώς προχωρεί ο έκτος αιώνας. Παρ' όλα αυτά, σε πολλές μάχες της περιόδου που περιγράφονται από ιστορικούς της εποχής, όπως ο Προκόπιος (αυ-

Φωτ. 5. Χρυσό νόμισμα (σόλιδος) του αυτοκράτορα Ιουστινιανού του Α' (527-565)

τόπτης μάρτυρας σε πολλές περιπτώσεις) και ο Αγαθίας, το πεζικό συνέχιζε να παίζει καίριο ρόλο στη μάχη: στην τοποθεσία Ταγίναι (Tadinae) ή Βουσταγαλλώρων (Busta Gallorum) (βλ. παρακάτω) το 551/2, το πεζικό αποτελούσε το κέντρο της ρωμαϊκής παράταξης και η τάξη και πειθαρχία του υπογραμμίζονται από τον Προκόπιο. Παρόμοιες παρατηρήσεις συναντάμε και σε σχέση με τη μάχη του όρους του Γάλακτος (Mons Lactarius) την επόμενη χρονιά, και τη μάχη του ποταμού Κασουλίνου (Casilinus), για την οποία ο Αγαθίας περιγράφει την κλασική υστερορωμαϊκή διάταξη μάχης, με το πεζικό στο κέντρο να αποτελεί την κύρια γραμμή και με τα στρατεύματα των πρώτων σειρών βαρύτερα οπλισμένα από αυτά των πίσω. Παρόμοιες περιγραφές αναφέρονται και σε μεταγενέστερες συγκρούσεις αλλού – για παράδειγμα, σε μια σύγκρουση στη διάρκεια των πολέμων στο ανατολικό σύνορο το 556-567, όπου βαριά θωρακισμένα βυζαντινά στρατεύματα προχώρησαν σε συνασπισμό για να απωθήσουν το κέντρο της εχθρικής παράταξης.

Είναι όμως φανερό ότι οι ρωμαϊκές παραδόσεις και η μέθοδος του ιππικού αγώνα είχαν αρχίσει να μεταβάλλονται ως αποτέλεσμα των επαφών με νέους εχθρούς, και κυρίως με τους νομάδες της κεντρο-ασιατικής στέπας. Για να αποκρούσουν αυτούς τους αποτελεσματικούς ιπποτοξότες, οι Ρωμαίοι είχαν ανάγκη από στρατεύματα εκπαιδευμένα, γεγονός που πέτυχαν είτε με τη

στρατολόγηση μισθοφόρων ή συμμάχων από τους λαούς αυτούς είτε με την εκπαίδευση δικών τους στρατευμάτων σε τέτοιες τακτικές. Την εποχή πλέον που ο Προκόπιος περιγράφει τις μάχες του Βελισάριου, είχαν ήδη δημιουργηθεί μονάδες τοξοτών-λογχοφόρων και, παρότι ο αριθμός τους ήταν απ' ό,τι φαίνεται μικρός, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις μάχες που περιγράφουν ο Προκόπιος και ο Αγαθίας. Οι πρακτικές τοξοβολίας των Ρωμαίων βασίζονταν στην ουννική μέθοδο και φαίνεται ότι ήσαν πιο αποτελεσματικές από αυτές των Περσών, ή τουλάχιστον έτσι ισχυρίζεται ο Προκόπιος, μολονότι η μαζική τοξοβολία των Περσών παρέμενε πάντοτε ένα σοβαρό τακτικό πρόβλημα για τις ρωμαϊκές δυνάμεις.

Αυτό που έκλινε την πλάστιγγα υπέρ του ιππικού ήταν μάλλον η φύση του πολέμου που διεξαγόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του έκτου αιώνα. Τα μέσα και τα τέλη του αιώνα αυτού ήταν περίοδος κατά την οποία η αυτοκρατορία στρατολόγησε σημαντικό αριθμό νέων μονάδων ιππικού. Στην Ιταλία και τους πολέμους της Βορείου Αφρικής το πεζικό συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο, ωστόσο οι εκστρατείες εκεί προσέλαβαν γρήγορα το χαρακτήρα μικροπόλεμου, ο οποίος απαιτούσε ταχυκίνητο ιππικό. Όσο συχνά αναφέρεται το πεζικό ως το κεντρικό στήριγμα της βυζαντινής παράταξης, άλλο τόσο αναφέρεται και το ιππικό, με ολοένα αυξανόμενο ρόλο ως όπλο κρούσεως, αλλά και ως όπλο προσβολής με εκηβόλα όπλα. Σε αρκετές περιπτώσεις έφιππα στρατεύματα αναφέρονται να πολεμούν με ελάχιστη ή καθόλου υποστήριξη πεζικού, ενώ σε άλλες το πεζικό έχει καθαρά ρόλο εφεδρείας ή δημιουργεί ένα τετράγωνο για την προστασία του υποχωρούντος ιππικού. Το πόσο σημαντικό ήταν το ιππικό όταν ενεργούσε ανεξάρτητα φαίνεται ιδιαίτερα σε μια σειρά νικηφόρων μαχών του στρατηγού Πρίσκου στο μέτωπο του Δούναβη το 600, και στις εκστρατείες του Ηρακλείου εναντίον των Περσών την περίοδο 622-626. Ωστόσο το πεζικό συνέχισε να αποτελεί σημαντικό στοιχείο των βυζαντινών στρατών του έκτου και των αρχών του έβδομου αιώνα. Στους πολέμους εναντίον των Περσών, το πεζικό των οποίων ήταν συχνά πολυάριθμο, αν και κατώτερα εκπαιδευμένο σε σύγκριση με το βυζαντινό, καθώς και στα Βαλκάνια, το πεζικό ήταν απαραίτητο. Μόνο μονάδες πεζικού μπορούσαν να αναλάβουν καθήκοντα φρουράς σε κύριες αμυντικές βάσεις, αλλά και σε μικρά οχυρά και φυλάκια, ενώ στα πυκνά δάση και στα δύσβατα ορεινά εδάφη των

Βαλκανίων το πεζικό ήταν αναντικατάστατο, ιδίως εναντίον των σλαβικών φυλών που είχαν αρχίσει να διεισδύουν σε μεγάλους αριθμούς στα εδάφη της αυτοκρατορίας, διασχίζοντας τον Δούναβη. Στις αρχές πλέον του έβδομου αιώνα η γενική τάση διαμορφωνόταν μάλλον προς μια κατανομή ρόλων, κατά την οποία το πεζικό τηρούσε στάση αμυντική και παθητική, και χρησίμευε είτε ως εφεδρεία, από τη στιγμή που ο εχθρός αποκρουόταν ή τρεπόταν σε φυγή, είτε ως ασφαλές καταφύγιο για τις δυνάμεις του βυζαντινού ιππικού έπειτα από ήττα ή σε υποχώρηση.

Οργανωτικές δομές

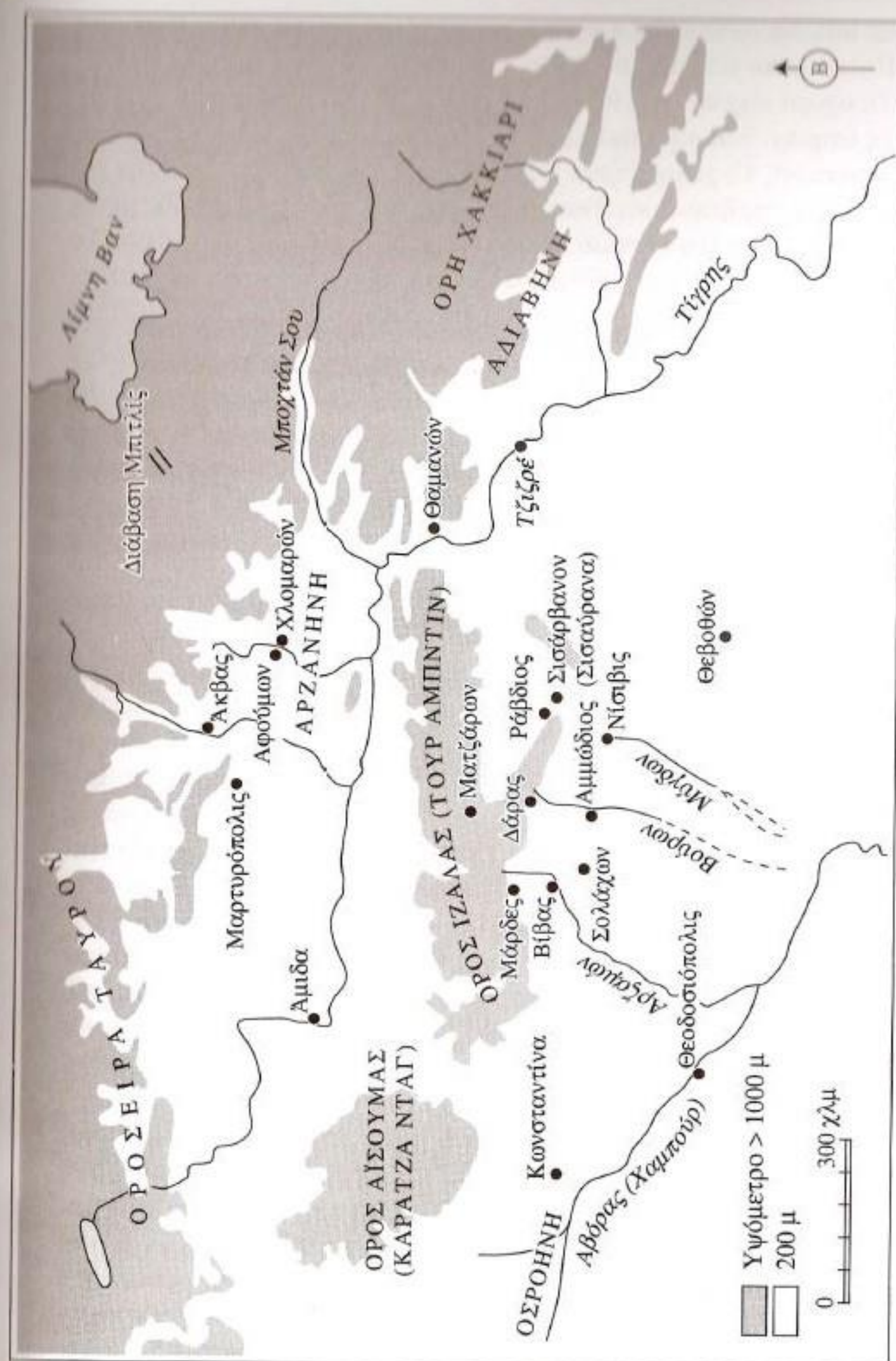
Περί τα μέσα του έκτου αιώνα οι μονάδες εμφάνιζαν μεγάλη ποικιλία ως προς την οργάνωσή τους. Οι παλαιότερες λεγεώνες και μονάδες επικουρικών συνέχιζαν να υφίστανται, χωρισμένες σε ίλες (alae) ιππικού και *κοόρτεις* (cohortes) πεζικού, των 500 και 1000 ανδρών αντίστοιχα. Από την εποχή του Κωνσταντίνου Α΄ και μετά εμφανίζονται, νέα σώματα πεζικού, τα επονομαζόμενα κι αυτά «επικουρικά» (auxilia palatina), που αντικαθιστούν τις κοόρτεις. Κατά τον δεύτερο και τρίτο αιώνα είχαν σχηματιστεί νεότερου τύπου λεγεώνες, δυνάμεως 1.000-1.500 ανδρών, ενώ μέχρι τον τέταρτο αιώνα φαίνεται ότι και οι παραδοσιακές λεγεώνες είχαν συρρικνωθεί στην ίδια περίπου δύναμη. Εκτός αυτών υπήρχαν και οι μονάδες οι επονομαζόμενες *ουηξιλλατιώνες* (vexillationes). Αυτές είχαν σχηματιστεί την περίοδο 150-250 μ.Χ. ως αποσπάσματα από διάφορες μονάδες συντεθειμένα επίτηδες για συγκεκριμένες αποστολές και είχαν παγιωθεί στη συνέχεια ως αυθύπαρκτες μόνιμες μονάδες. Ο όρος vexillatio χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια κατά τον τέταρτο αιώνα για να χαρακτηρίσει τις περισσότερες νέες μονάδες ιππικού που στρατολογήθηκαν την εποχή εκείνη. Μολονότι ορισμένες από τις διαφορές αυτές ορολογίας διατηρήθηκαν μέχρι τον έκτο αιώνα, η λέξη που χρησιμοποιούνταν γενικά για τις περισσότερες μονάδες την εποχή αυτή ήταν η λατινική numerus ή, στην ελληνική της απόδοση, *αριθμός* ή *τάγμα*, που σήμαιναν απλά «μονάδα» ή «αριθμός» (στρατιωτών). Υπήρχαν όμως και ορισμένες σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων μονάδων. Μια από αυτές ήταν εκείνη ανάμεσα στις μονάδες των οποίων οι άνδρες είχαν

στρατολογηθεί ως *φοιδεράτοι* (foederati, σύμμαχοι) και εκείνων που είχαν στρατολογηθεί ως τακτικοί στρατιώτες. Οι πρώτες προήλθαν από συντάγματα ξένων συμμάχων στρατιωτών που είχαν εγκατασταθεί σε ρωμαϊκά εδάφη και που τον έκτο αιώνα είχαν αποκτήσει χαρακτήρα «λεγεώνας των ξένων». Οι φοιδεράτοι μπορούσαν να είναι είτε γηγενείς Ρωμαίοι είτε ξένοι, και ενώ αρχικά ήσαν διεσπαρμένοι ανάμεσα στις διάφορες ρωμαϊκές στρατιές, προς τα τέλη του έκτου αιώνα φαίνεται ότι είχαν συνενωθεί για να σχηματίσουν ειδικά επίλεκτα σώματα. Κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού οι φοιδεράτοι θεωρούνταν ελαφρά ανώτεροι σε μαχητική αξία από τους τακτικούς. Κάθε διοικητής στρατολογούσε και τους προσωπικούς του φρουρούς, γνωστούς ως *βουκελλάριους*, τους οποίους χρηματοδοτούσε από τη δική του περιουσία. Ορισμένοι διοικητές έφθασαν να έχουν ισχυρές προσωπικές φρουρές, και σ' αυτούς συμπεριλαμβάνεται ο Βελισάριος, του οποίου η φρουρά ξεπερνούσε τους χίλιους άνδρες. Μέχρι τα τέλη του έκτου αιώνα φαίνεται ότι το κόστος των μονάδων αυτών το είχε αναλάβει το κράτος και παράλληλα δημιουργήθηκε από όλους τους βουκελλάριους ειδική μοίρα επίλεκτων στρατιωτών.

Η Μάχη του Δάρας (530)

Η μάχη έξω από το Δάρας, το 530, ήταν μια από τις σημαντικότερες νίκες του νεαρού τότε στρατηγού Βελισάριου, ενός από τους ικανότερους διοικητές του Ιουστινιανού. Ήταν ο ίδιος στρατηγός που έμελλε αργότερα να φέρει σε αίσιο πέρας την εισβολή και κατάκτηση του βασιλείου των Βανδάλων στη Βόρειο Αφρική, καθώς και την αρχική φάση της ανακατάληψης του βασιλείου των Οστρογότθων στην Ιταλία.

Το Δάρας (επίσης γνωστό και ως Αναστασιούπολις, ή Ογούζ στη σημερινή Τουρκία) ήταν ένα μεγάλο φρούριο που το είχε κατασκευάσει ο αυτοκράτωρ Αναστάσιος ο Α', μεταξύ 505 και 507, για να λειτουργεί ως στρατιωτική βάση στα βυζαντινά σύνορα με την Περσία. Ήταν επίσης η έδρα του δούκα της Μεσοποταμίας (περίπου 527-532) και του στρατηλάτη της Ανατολής από το 540 μέχρι το 573, οπότε και κατελήφθη από τους Πέρσες. Ανακαταλήφθηκε το 591, για να απολεσθεί εκ νέου από τις περσικές δυνάμεις

Χάρτης 5. Το ανατολικό σύνορο (Βόρειο Ιράκ-Μεσοποταμία) τον ΣΤ' αιώνα

το 604, να ανακτηθεί και πάλι με το τέλος του μεγάλου Περσικού Πολέμου το 628, και να χαθεί οριστικά από τους Άραβες το 639. Το οχυρό είχε κτιστεί πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από τη Νίσιβη (σημερ. Νουσαϊμπίν) προς το Μαρδές (σημερ. Μαρντίν), και σε απόσταση 15 χιλιομέτρων βορειοδυτικά της Νίσιβης. Από την τοποθεσία της ξεκινούσε ένας χείμαρρος που τους χειμερινούς μήνες έφθανε μέχρι τον ποταμό Αβόρα (σημερ. Χαμπούρ) στα νότια. Το έδαφος στην περιοχή είναι μάλλον πεδινό και άγονο, με ομαλές εξάρσεις και λοφοσειρές, και διακοπτόμενο από αρκετούς χειμάρρους. Η στρατηγική αξία του Δάρας ήταν σημαντική, αφού κάλυπτε την κύρια οδό προς τη βυζαντινή Μεσοποταμία και ακόμη πιο πέρα, προς τη Συρία και βορειοδυτικότερα προς τη Μικρά Ασία.

Τον τελευταίο χρόνο της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιουστίνου του Α΄ (518-527) ξέσπασε πόλεμος μεταξύ του βασιλείου των Σασανιδών και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι λόγοι ήσαν ποικίλοι: ο Πέρσης βασιλιάς Καβάδης είχε επιχειρήσει να επιβάλει τον ζωροαστρισμό στο μικρό χριστιανικό βασίλειο της Ιβηρίας, το οποίο ήταν υποτελές στην Περσία. Ο βασιλιάς της Ιβηρίας επαναστάτησε και κάλεσε σε βοήθεια τους Βυζαντινούς λίγο πριν καταφύγει στη βυζαντινή επαρχία της Λαζικής, στα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου, όπου και τον καταδίωξαν οι περσικές δυνάμεις. Εν τω μεταξύ ο Καβάδης ήθελε να εξασφαλίσει την ουδετερότητα των Βυζαντινών στο θέμα της διαδοχής του περσικού θρόνου και, παρά τις αντιδράσεις της περσικής αυλής, προσπαθούσε να επιτύχει την επιβεβαίωση του τρίτου του γιου, Χοσρόη, ως διαδόχου του. Πρότεινε λοιπόν στον αυτοκράτορα Ιουστίνο να υιοθετήσει εκείνος τον Χοσρόη, σχέδιο το οποίο αποδέχθηκε μεν ο Ιουστίνος αλλά απέρριψαν οι σύμβουλοί του. Υποχρέωσαν μάλιστα τον αυτοκράτορα να του απαντήσει γραπτώς ότι, εφόσον ο Χοσρόης ήταν βάρβαρος, θα μπορούσε να υιοθετηθεί μόνο με την ίδια μέθοδο με την οποία γινόταν η υιοθεσία Γερμανών φυλάρχων από Ρωμαίους αυτοκράτορες. Όπως ήταν φυσικό αυτό θεωρήθηκε μέγιστη προσβολή από τον Πέρση βασιλέα και το γιο του, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της απόφασής του να επισπεύσει τις επιχειρήσεις εναντίον του βασιλιά της Ιβηρίας. Ο Ιουστίνος διέταξε αντιπερισπασμό στην υπό περσικό έλεγχο Αρμενία, αναθέτοντας τη διοίκηση στους νεαρούς αξιωματικούς Σίττα και Βελισάριο. Οι αρχικές τους επιτυχίες γρήγορα μετατράπηκαν σε ήττες και οι υπέρτερες περσικές δυνάμεις

Φωτ. 6. Η πεδιάδα του Δάρας με το χωριό στο βάθος

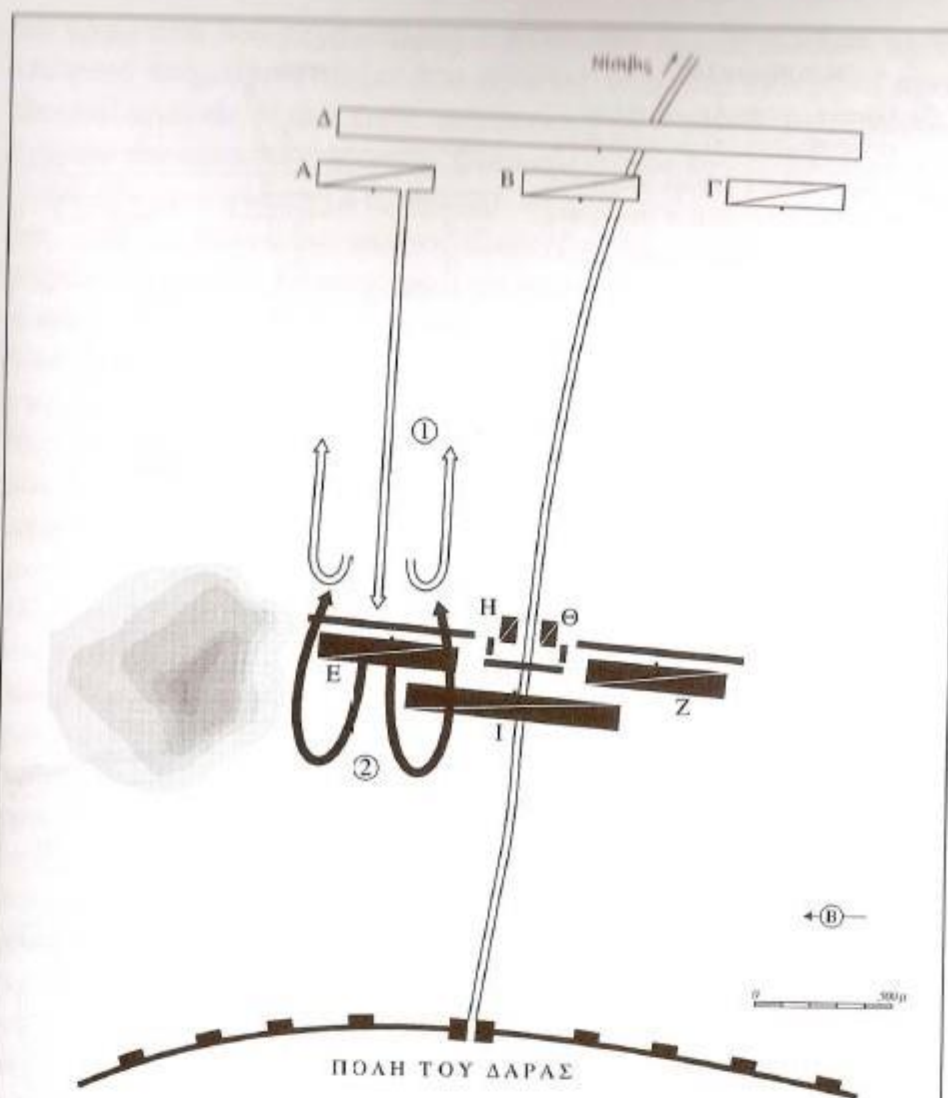
τούς απώθησαν. Εν τω μεταξύ, στη Μεσοποταμία, οι Βυζαντινοί, αντιδρώντας σε επιδρομές που διενεργούσαν Βεδουΐνοι σύμμαχοι των Περσών σε βυζαντινά εδάφη, προχώρησαν προς το περσικό συνοριακό φρούριο της Νίσιβης, όπου και ηττήθηκαν και αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν.

Αλλά στις αρχές Αυγούστου του 527 πέθανε ο Ιουστίνος ο Α' και ο νέος αυτοκράτωρ, ο Ιουστινιανός, πρότεινε αμέσως στους Πέρσες συνθήκη ειρήνης. Οι Πέρσες όμως χρονοτριβούσαν, αφήνοντας τους Βυζαντινούς πρέσβεις να περιμένουν μάταια στο Δάρας. Τα σχέδια του Ιουστινιανού να κατασκευάσει ένα νέο οχυρό κοντά στην παραμεθόριο οχυρή πόλη της Νίσιβης, την οποία είχαν καταλάβει οι Πέρσες μετά την ήττα και το θάνατο του αυτοκράτορα Ιουλιανού (363), έβρισκαν τον Πέρση βασιλέα εντελώς αντίθετο. Αντί για διαπραγματεύσεις οι Πέρσες έστειλαν έναν ισχυρό στρατό 30.000 ανδρών, που νίκησε τη βυζαντινή δύναμη προκαλύψεως και κατέστρεψε το έργο της ανοικοδόμησης. Ο πόλεμος συνεχίστηκε και το 529 χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία· τον επόμενο χρόνο όμως η αρχηγία του στρατού εκστρατείας της Ανατολής ανατέθηκε στο στρατηγό Βελισάριο με αποστολή να ανασυστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή.

Ο Βελισάριος, με υποδιοικητή τον Ερμογένη, συγκέντρωσε μια δύναμη 25.000 ανδρών (σχεδόν το σύνολο του στρατού εκστρατείας της Ανατολής) και κατέλαβε θέσεις έξω από το Δάρας, πάνω στο δρόμο προς τη Νίσιβη, περιμένοντας τους Πέρσες να συμφωνήσουν σε επανέναρξη των διαπραγματεύσεων. Αντ' αυτού οι Πέρσες έστειλαν μεγαλύτερο στρατό –πιθανώς μέχρι 40.000 άνδρες– υπό τον *μιρράνη* (περσικός τίτλος) Φιρούζ, ή, στα ελληνικά Περόζη. Η δύναμη αυτή πέρασε πρώτα από τη Νίσιβη, τον Ιούνιο του 530, και έπειτα εγκατέστησε το στρατόπεδό της περί τα 20 στάδια* (4,5 χιλιόμετρα) από τις βυζαντινές θέσεις, σε μια τοποθεσία γνωστή ως Αμμώδιος. Παρά την αριθμητική δυσαναλογία, οι Βυζαντινοί διοικητές αποφάσισαν να μην αποσυρθούν στο φρούριο του Δάρας, αλλά να ετοιμάσουν μια αμυντική θέση για να υποδεχθούν την περσική επίθεση, μάλλον επειδή ένα μεγάλο μέρος του περσικού στρατού αποτελούνταν από αναξιόπιστο και άσχημα εξοπλισμένο πεζικό από στρατολογημένους αγρότες, χωρίς ιδιαίτερη μαχητική αξία, ιδίως σε επιθετικές επιχειρήσεις. Η νίκη που πέτυχαν εκεί οι Βυζαντινοί ενίσχυσε τη διαπραγματευτική ισχύ τους και, παρά μιαν οδυνηρή ήττα τους αργότερα, το 531, ο θάνατος του Καβάδη, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη διαπραγματεύσεων και την υπογραφή συνθήκης που έμεινε γνωστή με το όνομα «αιώνιος ειρήνη» στις αρχές του 532.

Ο Προκόπιος από την Καισάρεια της Παλαιστίνης, ο στρατιωτικός γραμματέας του Βελισάριου, μας προσφέρει την προσωπική του μαρτυρία για τη μάχη, η οποία, μολονότι όχι εντελώς σαφής σε όλες τις λεπτομέρειες, παρέχει αρκετά στοιχεία για να επιχειρήσει κανείς μια περιγραφή της εξέλιξης της μάχης. Η σύγκρουση κράτησε περισσότερο από δύο μέρες. Οι Πέρσες βγήκαν από το στρατόπεδό τους λίγο πριν την αυγή της πρώτης ημέρας και, όταν έφτασαν σε ορατή απόσταση από τους Βυζαντινούς, οι τελευταίοι παρατάχθηκαν με προκαθορισμένη διάταξη. Ο Βελισάριος είχε προετοιμάσει μιαν αμυντική θέση προφυλασσόμενη εν μέρει από σειρά χαρακωμάτων σκαμμένων κάθετα πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από το Δάρας στη Νίσιβη. Τα οχυρωματικά αυτά έργα αποτελούνταν από μια βραχεία κεντρική τάφρο που βρισκόταν λίγο

* Ένα *στάδιο* αντιστοιχούσε στο 1/7 ή περίπου τόσο του ρωμαϊκού μιλίου. Το μίλι με τη σειρά του αντιστοιχεί σε περίπου 1570 μέτρα. Βλέπε E. Schilbach, *Byzantinishe Metrologie* (Μόναχο, 1970), σ. 32-36.

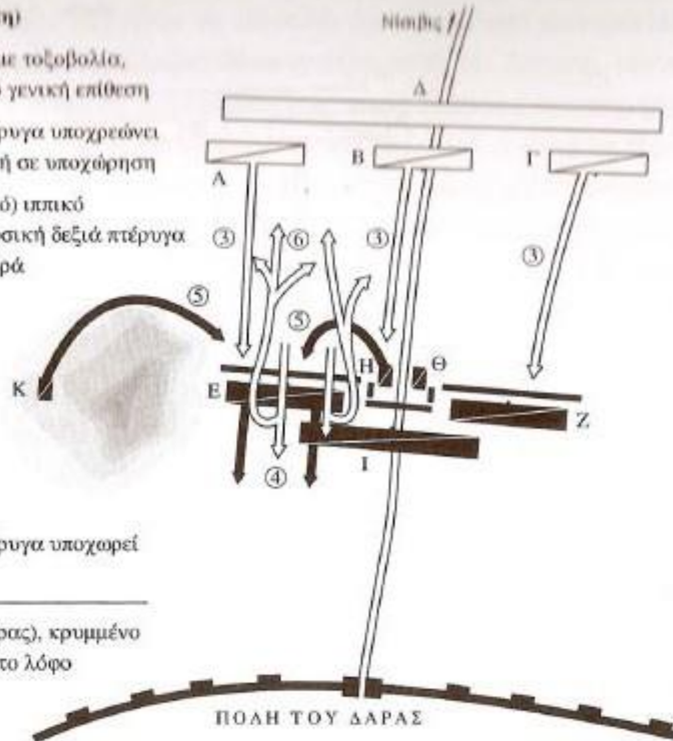

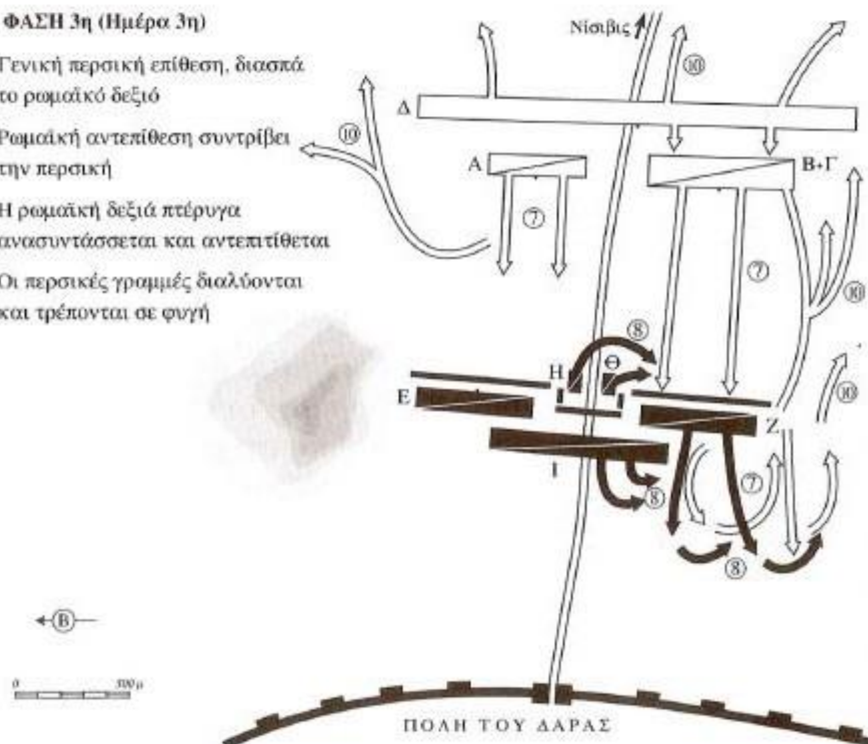
ΦΑΣΗ 1η (Ημέρα 1η)

① Η δεξιά πτέρυγα των Περσών απωθεί τη βυζαντινή αριστερή και αποσύρεται

② Βυζαντινή αντεπίθεση

Α Περσική δεξιά πτέρυγα (Πιτύαξης)
Β Περσικό κέντρο (Περόζης)
Γ Περσική αριστερή πτέρυγα (Βαρεσμάνης)
Δ Περσική δεύτερη γραμμή (πεζικού)
Ε Βυζαντινή αριστερή πτέρυγα (Βούζης, Φάρας)
Ζ Βυζαντινή δεξιά πτέρυγα (Ιωάννης, Γερμανός, Κύριλλος, Μάρκελλος, Δωρόθεος)
Η Ουνικό ιππικό (Σουνίκας, Αϊγάν)
Θ Ουνικό ιππικό (Σιμμίας, Ασκάν)
Ι Βυζαντινή δεύτερη γραμμή (πεζικό και ιππικό) υπό τον Βελισάριο

ΦΑΣΗ 2η (Ημέρα 2η)
③ Περσική προσβολή με τοξοβολία, ακολουθούμενη από γενική επίθεση
④ Η περσική δεξιά πτέρυγα υποχρεώνει τη ρωμαϊκή αριστερή σε υποχώρηση
⑤ Το ρωμαϊκό (ουννικό) ιππικό πλαγιοκοπεί την περσική δεξιά πτέρυγα και από τα δύο πλευρά
⑥ Η περσική δεξιά πτέρυγα υποχωρεί με αταξία
Κ Ουννικό ιππικό (Φάρας), κρυμμένο σε ενέδρα πίσω από το λόφο
Νίσιβις
Δ
Α
Β
Γ
Ε
Η
Θ
Ζ
Ι
Κ
ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΔΑΡΑΣ

ΦΑΣΗ 3η (Ημέρα 3η)
⑦ Γενική περσική επίθεση, διασπά το ρωμαϊκό δεξιό
⑧ Ρωμαϊκή αντεπίθεση συντρίβει την περσική
⑨ Η ρωμαϊκή δεξιά πτέρυγα ανασυντάσσεται και αντεπιτίθεται
⑩ Οι περσικές γραμμές διαλύονται και τρέπονται σε φυγή
Νίσιβις
Δ
Α
Β+Γ
Ε
Η
Θ
Ζ
Ι
Β
ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΔΑΡΑΣ

πιο πίσω από δύο μεγαλύτερες εκατέρωθέν της. Η σύνδεση με το κεντρικό τμήμα γινόταν με δύο κάθετες τάφρους, ενώ είχαν προβλεφθεί αρκετές δίοδοι ώστε να μπορούν τα στρατεύματα να διασχίζουν την αμυντική γραμμή. Ο κύριος όγκος του βυζαντινού πεζικού είχε παραταχθεί στο κέντρο, σε μία γραμμή με μεγάλο βάθος, υπό τον Βελισάριο και τον Ερμογένη. Στο άκρο αριστερό της βυζαντινής παράταξης είχε παραταχθεί ένα απόσπασμα Ερούλων ιππέων, υπό τη διοίκηση του Φάρα, και δεξιά τους μια ισχυρότερη δύναμη ιππικού υπό τον Βούζη. Στη γωνία που σχημάτιζε η τάφρος στα αριστερά του βυζαντινού κέντρου είχαν παραταχθεί δύο μονάδες από τριακόσιους Ούννους ιππείς η καθεμία, υπό τη διοίκηση των Σουνίκα και Αϊγάν αντίστοιχα. Οι θέσεις στο δεξιό των Βυζαντινών αντικατόπτριζαν αυτές του αριστερού: μια δύναμη εξακοσίων Ούννων ιππέων υπό τους Σίμμα και Ασκάν και, στα δεξιά τους, μάλλον πίσω από τις τάφρους, μια σημαντική δύναμη ιππικού υπό τον Ιωάννη, γιο του Νικήτα, με υποδιοικητές τους Κύριλλο, Δωρόθεο, Μάρκελλο και Γερμανό. Ο Προκόπιος δεν διασαφηνίζει δυστυχώς σε ποια θέση, σε σχέση με τις τάφρους, είχαν παραταχθεί οι δύο πτέρυγες ιππικού, δηλαδή εμπρός ή πίσω τους. Από την περιγραφή των μετέπειτα σταδίων της μάχης γίνεται φανερό ότι η κεντρική δύναμη βρισκόταν πίσω από την κεντρική τάφρο και ότι οι πτέρυγες μάλλον θα πρέπει να είχαν ανάλογη θέση. Με αυτό τον τρόπο η τάφρος προσέφερε προστασία από το αριθμητικά υπέρτερο περσικό ιππικό, επιτρέποντας ταυτόχρονα στους Βυζαντινούς να αντεπιτίθενται ή να καταδιώκουν τον εχθρό, διασχίζοντάς τη μέσα από τις διόδους που είχαν επίτηδες αφεθεί γι' αυτό το σκοπό. Θα ήταν επικίνδυνο άλλωστε να παραταχθεί το ιππικό μπροστά από τις τάφρους και να μάχεται έχοντάς τες στα νώτα του, αφού σε περίπτωση σαρωτικής επίθεσης και ενδεχομένης ανάγκης για υποχώρηση, τα έργα που είχαν κατασκευαστεί για να παρεμποδίσουν τους Πέρσες θα αποτελούσαν επικίνδυνο εμπόδιο για τους Βυζαντινούς στρατιώτες.

Οι περσικές δυνάμεις είχαν παραταχθεί σε δύο σειρές, με τη δεύτερη σε κάποια απόσταση από την πρώτη, και με διοικητές τον Περόζη στο κέντρο, τον Βαρεσμάνη στην αριστερή και τον Πιτύαξη στη δεξιά πτέρυγα. Η πρώτη φάση της περσικής επίθεσης έγινε από το ιππικό του δεξιού των Περσών κατά των δυνάμεων του Βούζη, οι οποίες υποχώρησαν προ των επερχόμενων Περσών. Φο-

βούμενοι όμως πλευροκόπηση από τις μονάδες των Ούννων στο κέντρο της βυζαντινής παράταξης, οι Πέρσες σταμάτησαν, οπότε ο Βούζης έδωσε αμέσως διαταγή για αντεπίθεση. Οι Πέρσες υποχώρησαν με σπουδή, χάνοντας, κατά τον Προκόπιο, επτά άνδρες. Στο σημείο αυτό συνέβη κάτι όχι ιδιαίτερα σπάνιο για μάχες της αρχαιότητας, και εφόσον βεβαίως δεχθούμε ως αξιόπιστη την περιγραφή του Προκόπιου. Ένας Πέρσης βγήκε από τις γραμμές, προχώρησε και άρχισε να προκαλεί τους Βυζαντινούς σε μονομαχία. Παραδόξως η πρόκληση έγινε αποδεκτή και μάλιστα όχι από κάποιο στρατιώτη, αλλά από κάποιον Ανδρέα, προσωπικό υπηρέτη στην ακολουθία του Βούζη και παλαιστή το επάγγελμα. Ο Ανδρέας έριξε γρήγορα τον αντίπαλό του από το άλογο και, αφιππεύοντας και ο ίδιος, τον φόνευσε. Αυτό, όπως ήταν φυσικό, ανέβασε σημαντικά το ηθικό των Βυζαντινών και ένας δεύτερος, προφανώς πιο έμπειρος, Πέρσης βγήκε με τη σειρά του από τις γραμμές για να επαναλάβει την πρόκληση. Παρά τη ρητή απαγόρευση του Βούζη, όπως βεβαιώνει ο Προκόπιος, ο Ανδρέας δέχθηκε τη νέα πρόκληση και νίκησε και πάλι, αν και αυτή τη φορά στην πρώτη κρούση έπεσαν και οι δύο από τα άλογά τους. Οι στρατιώτες των Περσών, με τραυματισμένο το ηθικό από το γεγονός αυτό, και επειδή πλησίαζε το δειλινό, άρχισαν να αποσύρονται προς τη βάση τους στο Αμμώδιος.

Την επομένη οι Πέρσες ενισχύθηκαν με 10.000 στρατό από τη Νίσιβη και μετά από μια ανταλλαγή επιστολών (στις οποίες οι Βυζαντινοί επαναλάμβαναν το αίτημα προς τους Πέρσες να αρχίσουν διαπραγματεύσεις και οι Πέρσες κατηγορούσαν με τη σειρά τους τους Βυζαντινούς ότι ήσαν αναξιόπιστοι και επίορκοι) οι αντίπαλοι πήραν και πάλι τις ίδιες θέσεις μάχης. Κατά το μεσημέρι και οι δύο πλευρές άρχισαν επίθεση βάλλοντας πυκνά με τόξα. Η τοξοβολία των Περσών ήταν μεγαλύτερη σε όγκο χάρη στην αριθμητική τους υπεροχή, αλλά η αποτελεσματικότητα των βελών τους ήταν περιορισμένη λόγω του αντίθετου ανέμου που εξασθενούσε τις βολές τους. Απώλειες πάντως υπήρξαν και από τις δύο πλευρές. Εν τω μεταξύ ο Βελισάριος, κατά προτροπή του Φάρα, έστειλε το μικρό του τμήμα πίσω από το λόφο που βρισκόταν στο άκρο αριστερό της βυζαντινής παράταξης, με σκοπό να εκμεταλλευθεί τυχόν ευκαιρία που θα παρουσιαζόταν για να επιπέσει από τα νώτα στο δεξιό πλευρό των Περσών.

Λίγο μετά την ανταλλαγή βελών οι Πέρσες εξαπέλυσαν γενική

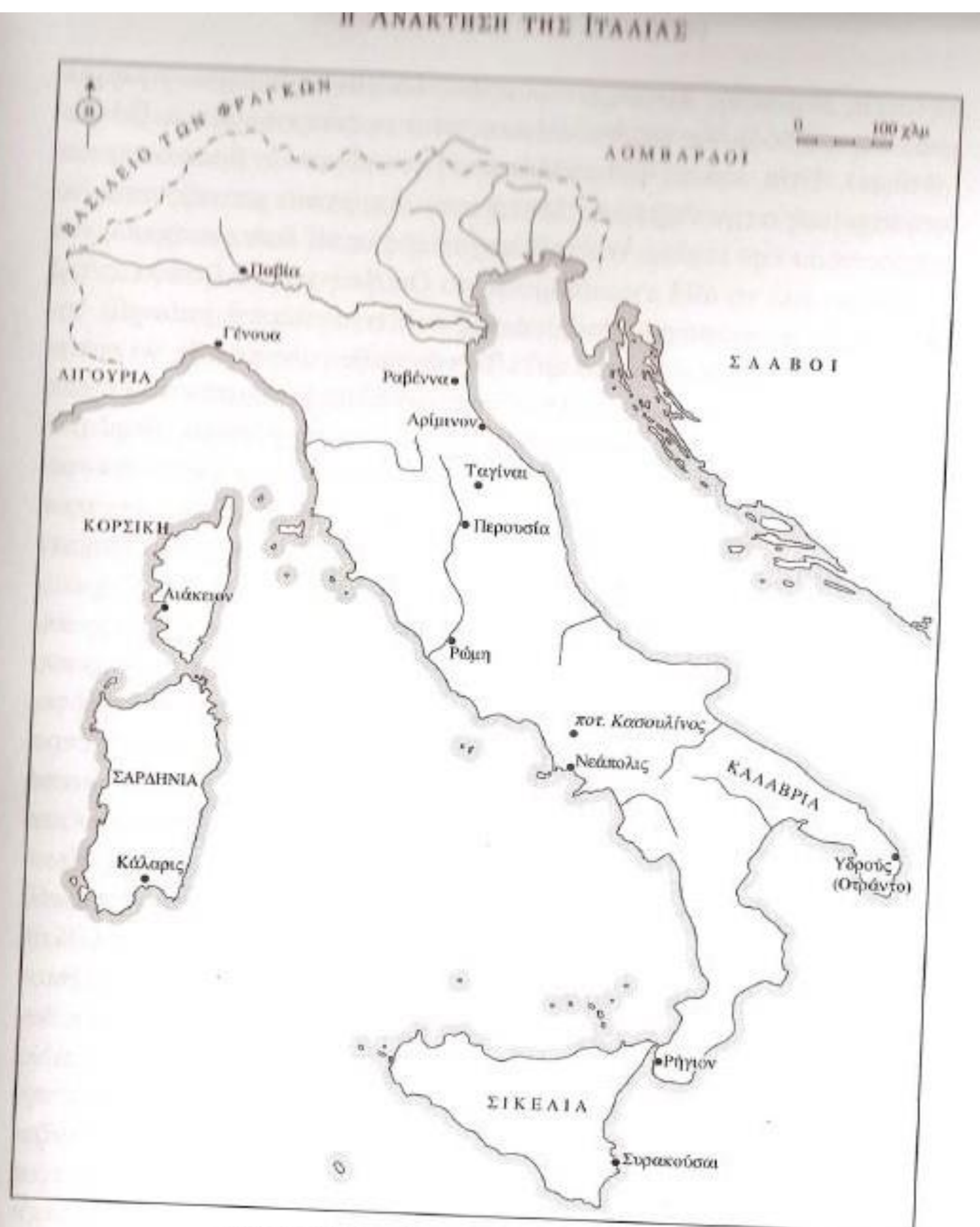
επίθεση σε όλο το μήκος της παράταξης, με τη δεξιά τους πτέρυγα υπό τον Πιτύαξη να προωθείται πιέζοντας ισχυρά τις δυνάμεις του Βούζη. Οι βυζαντινές δυνάμεις αναγκάστηκαν να συμπτυχθούν με κάποια αταξία, αλλά τη στιγμή εκείνη οι μονάδες των Ούννων στα δεξιά του Βούζη και το κρυμμένο τμήμα πίσω από το λόφο, στα αριστερά του, επέπεσαν στο περσικό ιππικό συνθλίβοντάς το ανάμεσά τους και τρέποντάς το σε φυγή προς τις αρχικές του θέσεις, όπου και βρήκε καταφύγιο πίσω από τη δεύτερη περσική γραμμή. Κατά την αντεπίθεση αυτή των Βυζαντινών οι απώλειες των Περσών έφθασαν τις 3.000 άνδρες. Ακολούθησε σύντομη ανάπαυλα, κατά την οποία οι δύο πλευρές ανασυντάχθηκαν. Στο διάστημα αυτό ο Περόζης αποφάσισε να πραγματοποιήσει την κύρια επίθεσή του από τα αριστερά, εναντίον της δεξιάς πτέρυγας των Βυζαντινών, όπου βρίσκονταν οι δυνάμεις του Ιωάννη, και ενίσχυσε την πλευρά αυτή με σημαντικές δυνάμεις από τη δεύτερη γραμμή του, καθώς και με τμήματα από τους Αθανάτους, το επίλεκτο σώμα του βασιλιά των Περσών. Η τελευταία φάση της μάχης ξεκίνησε και πάλι με γενική επίθεση, αλλά αυτή τη φορά με ισχυρή προσβολή στο βυζαντινό δεξιό, η οποία υποχρέωσε τις μονάδες ιππικού του Ιωάννη να υποχωρήσουν σε αταξία. Ο Βελισάριος όμως, από τη θέση του στο κέντρο, είχε επίγνωση της κατάστασης και έστειλε γρήγορα ενισχύσεις πεζικού και ιππικού να υποστηρίξουν τις μονάδες των Ούννων υπό τους Σίμμα και Ασκάν, προσθέτοντας και τις υπόλοιπες δυνάμεις των Ούννων, υπό τους Σουνίκα και Αϊγάν, από το αριστερό πλευρό των Βυζαντινών. Η βυζαντινή αντεπίθεση φαίνεται ότι είχε εξαιρετική επιτυχία, αφού οι δυνάμεις τους διαπέρασαν στις εχθρικές γραμμές και τις χώρισαν σε δύο άνισα τμήματα. Το μεγαλύτερο περσικό τμήμα είχε συνεχίσει να προελαύνει, απωθώντας το βυζαντινό ιππικό, αλλά το μικρότερο είχε πλέον αποκοπεί, τόσο από την κύρια περσική δύναμη όσο και από τους προελαύνοντες συντρόφους τους, και είχε βρεθεί σε εξαιρετικά δύσκολη θέση. Η σημαία του στρατηγού Βαρεσμάνη έπεσε και τότε πια το κύριο σώμα των προωθημένων Περσών ιππέων, που βρισκόταν μπροστά και προς τα αριστερά, κατάλαβε τι είχε συμβεί. Εκτελώντας στροφή δεξιά, προσπάθησε να πλήξει τις βυζαντινές γραμμές από τα νώτα, οπότε ο Βελισάριος διέταξε το ιππικό που βρισκόταν πλησιέστερα προς αυτούς να εμπλακεί. Ταυτόχρονα, οι υποχωρούσες δυνάμεις του Ιωάννη ανασυντάχθηκαν και, κάνοντας μεταβολή,

επέπεσαν στον εχθρό, πλήττοντας την προελαύνουσα αριστερή πτέρυγα των Περσών στα νώτα. Αυτή ήταν και η αποφασιστική καμπή της μάχης. Ο Βαρεσμάνης σκοτώθηκε στη συμπλοκή και οι Αθάνατοι άρχισαν να διαλύονται και να εγκαταλείπουν το πεδίο μάχης. Οι απώλειες των Περσών στον τομέα αυτό έφθασαν τις 5.000 και, καθώς άρχισαν να διαλύονται οι περσικές μονάδες γύρω τους, ακολούθησαν και οι υπόλοιπες από ολόκληρη την περσική παράταξη, τρεπόμενες τελικά σε άτακτη φυγή. Ο Προκόπιος αναφέρει ότι επακολούθησε μεγάλη σφαγή, καθώς όλες οι βυζαντινές μονάδες κινήθηκαν για να καταδιώξουν τους ηττημένους αντιπάλους, αλλά ο Βελισάριος με τον Ερμογένη ανακάλεσαν τα στρατεύματά τους μετά από τα πρώτα χιλιόμετρα, φοβούμενοι μήπως οι Πέρσες ανασυνταχθούν και αντιστρέψουν την κατάσταση, αν οι Βυζαντινοί άφηναν τις δυνάμεις τους τόσο διεσπαρμένες.

Καθώς αναφέρει ο Προκόπιος, η μάχη του Δάρας αποτελεί σημαντική καμπή στη μακροχρόνια σύγκρουση του ανατολικού μετώπου, γιατί ήταν η πρώτη φορά μετά από καιρό που μια βυζαντινή δύναμη –και μάλιστα ασθενέστερη– μπόρεσε να νικήσει τους Πέρσες σε μάχη. Η έκβαση της μάχης επηρέασε το ηθικό και των δύο αντιπάλων. Μάλιστα από τακτικής πλευράς είναι σημαντικό το ότι οι κύριοι πρωταγωνιστές της ήταν το βυζαντινό και το περσικό ιππικό. Το πεζικό των Βυζαντινών έμεινε πίσω από την τάφρο, στις οχυρωμένες θέσεις του, ενώ το περσικό πεζικό, που αποτελούσε μάλλον το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης γραμμής τους, φαίνεται να έπαιξε ελάχιστο ή μηδαμινό ρόλο στη μάχη μέχρι την τελική φυγή.

Η ανάκτηση της Ιταλίας

Το βασίλειο των Οστρογότθων είχε αναδυθεί ύστερα από τη συγκεχυμένη κατάσταση της τελευταίας τριακονταετίας του πέμπτου αιώνα, που ακολούθησε την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το 476 ο στρατηγός Οδόακρος, μάλλον ουννικής καταγωγής, ήταν ο διοικητής των γερμανικών στρατευμάτων που στασίασαν κατά του τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα της Δύσης Ρωμύλου Αυγουστύλου. Παρ' όλο που ο στρατός του τον ανακήρυξε βασιλιά, ο ίδιος δεν φαίνεται ότι επιδίωξε να επιβάλλει κάτι τέτοιο και

Χάρτης 6. Η βυζαντινή Ιταλία περί το 550

προσπάθησε να εξασφαλίσει την επίσημη αναγνώρισή του ως αντιπροσώπου των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Ιταλία από τον αυτοκράτορα Ζήνωνα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ζήνων του απένειμε τον τίτλο του πατρικίου, τελικά όμως παρότρυνε τον βασιλέα των Οστρογότθων Θεοδώριχο να εισβάλει στην Ιταλία. (Ο κύριος στόχος του αυτοκράτορα ήταν όχι τόσο να αποκαταστήσει την ενό-

τητα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όσο να απελευθερώσει τους ρωμαϊκούς πληθυσμούς της Βαλκανικής από την παρουσία των Οστρογότθων). Έτσι, και το 489 ο Οδόακρος ηττήθηκε και βρισκόταν πολιορκημένος στην Ραβέννα. Μετά από συμφωνία μεταξύ τους να μοιραστούν την Ιταλία, ο Θεοδώριχος έβαλε να δολοφονήσουν τον Οδόακρο και το 493 εγκαθίδρυσε το Οστρογοτθικό Βασίλειο της Ιταλίας. Ο αυτοκράτωρ Αναστάσιος ο Α΄ αναγνώρισε επίσημα την εξουσία του Θεοδώριχου το 497. Το νέο καθεστώς πέτυχε να εμπεδώσει σταθερότητα και ειρήνη, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που όμοιό του η Ιταλία δεν είχε γνωρίσει για μιαν ολόκληρη γενιά. Παρ' όλο που οι κατακτητές ήσαν αρειανοί χριστιανοί, και ως εκ τούτου αιρετικοί για την πλειοψηφία του πληθυσμού της Ιταλίας και τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, διατήρησαν σχετικά καλές σχέσεις με τον ορθόδοξο πληθυσμό και τον κλήρο.

Ο Θεοδώριχος πέθανε το 526 και τον διαδέχθηκε ο εγγονός του Αθαλάριχος, υπό την κηδεμονία της μητέρας του (και κόρης του Θεοδώριχου) Αμαλασούνθας. Η τελευταία ακολούθησε καθαρά φιλοβυζαντινή πολιτική, έφθασε μάλιστα στο σημείο να λάβει μέτρα για την προστασία των συμφερόντων του ντόπιου πληθυσμού από την καταπίεση και τις ασυδοσίες των Οστρογότθων ευγενών και διατηρούσε στενές σχέσεις με την αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης. Αυτό επέφερε τη δυσαρέσκεια των συντηρητικών Οστρογότθων ευγενών και, όταν πέθανε ο Αθαλάριχος το 534, η Αμαλασούνθα υποχρεώθηκε να παντρευτεί τον εξάδελφό της Θεοδάχαδο, με τον οποίο συγκυβέρνησε ώσπου εκείνος έβαλε να τη δολοφονήσουν το 535. Αυτό έδωσε στον Ιουστινιανό την ευκαιρία να επέμβει στην Ιταλία. Έχοντας ως άριστη βάση επιχειρήσεων την Αφρική, που βρισκόταν τώρα υπό τον ακλόνητο έλεγχο των Βυζαντινών, ο Βελισάριος τέθηκε επικεφαλής εκστρατευτικού σώματος 7.500 ανδρών. Το θέρος του 536 ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη και μέχρι το τέλος του έτους είχε κατακτήσει τη Σικελία σχεδόν χωρίς να συναντήσει αντίσταση. Τον επόμενο χρόνο κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του τη νότιο Ιταλία και τον Δεκέμβριο του 536 εισήλθε στη Ρώμη. Την κατάσταση καθιστούσε ώς ένα βαθμό πολυπλοκότερη η σύγκρουση Γότθων και Φράγκων. Οι τελευταίοι διέβλεπαν ότι μπορούσαν να εκμεταλλευθούν τα γεγονότα για δικούς τους σκοπούς. Στην αρχή ο πόλεμος πήγαινε καλά για τους Βυζαντινούς. Το 539 όμως ο αυτοκράτορας έστειλε με τον ευνούχο

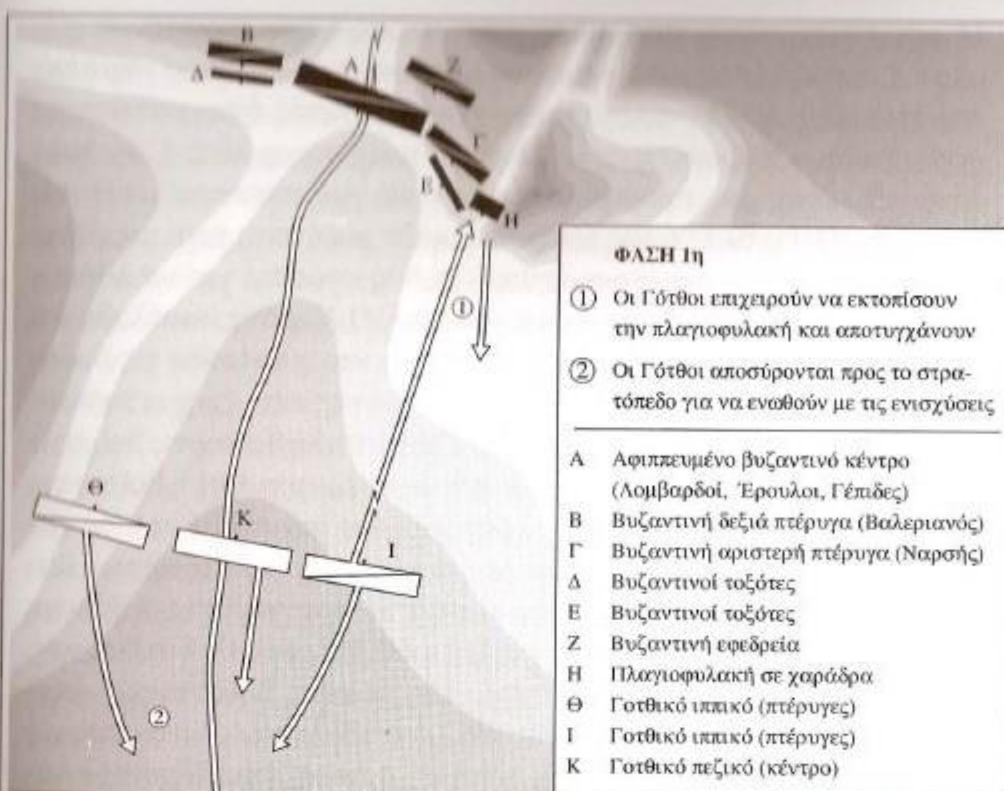
Ναρσή ενισχύσεις στο Βελισάριο. Συγχρόνως ο Ναρσής είχε την εντολή να προσέχει τις κινήσεις του Βελισάριου. Η έλλειψη αμοιβαίας εμπιστοσύνης και οι διενέξεις που ακολούθησαν είχαν ως αποτέλεσμα μια σειρά αποτυχιών για τους Βυζαντινούς, αλλά μετά την απομάκρυνση του Ναρσή ο Βελισάριος κατάφερε τελικά να καταλάβει τη Ραβέννα το 540.

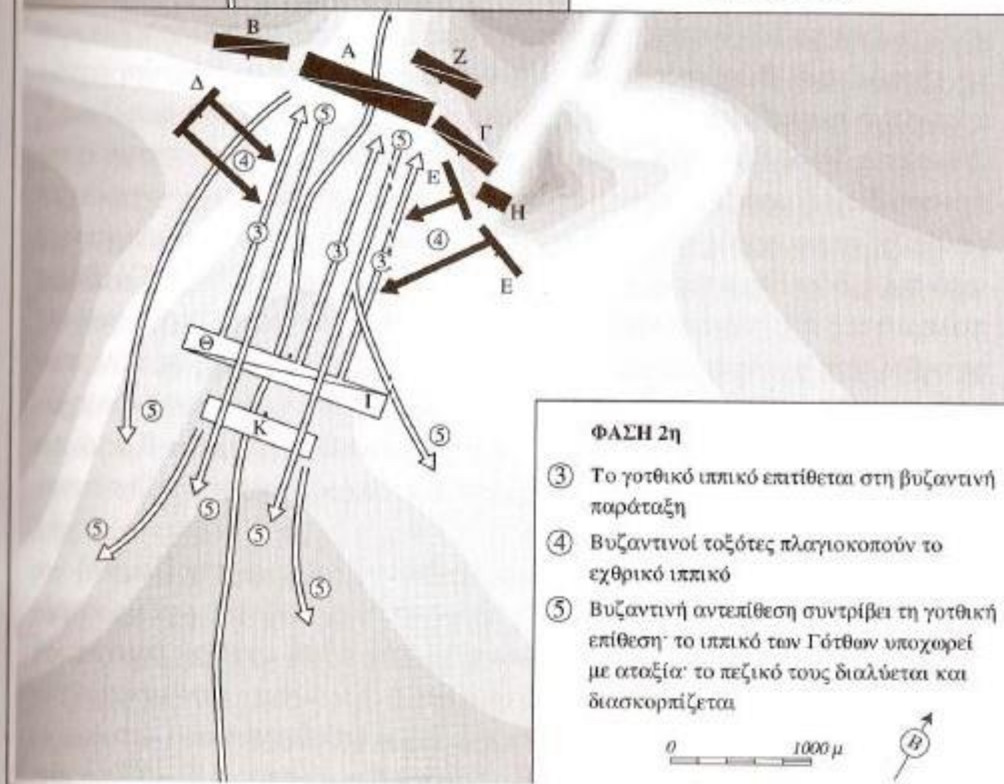
Τη στιγμή εκείνη η ανάκτηση της Ιταλίας φαινόταν εξασφαλισμένη. Ο Βελισάριος όμως ανακλήθηκε στο περσικό μέτωπο και, υπό το νέο τους ηγέτη Τωτίλα, οι Γότθοι νίκησαν τους Βυζαντινούς σε μια σειρά αναμετρήσεων, ανακτώντας μεγάλο μέρος των χαμένων εδαφών και τα περισσότερα από τα οχυρά και τις πόλεις που είχαν χάσει ώς το 540. Παρά την επιστροφή του Βελισαρίου στο ιταλικό μέτωπο το 544 η κατάσταση δεν βελτιώθηκε. Η Ρώμη έπεσε στους Γότθους το 546, ανακτήθηκε πρόσκαιρα το 548 και χάθηκε και πάλι το 550. Ο Τωτίλας εκδίωξε τους Βυζαντινούς από διάφορα άλλα οχυρά και άρχισε να κατασκευάζει στόλο με τον οποίο μπόρεσε να κατακτήσει τη Σικελία και να απειλήσει τη Σαρδηνία και, στην απέναντι πλευρά της Αδριατικής, τη Δαλματία. Ο Ιουστινιανός ήταν απασχολημένος με διάφορα θρησκευτικά ζητήματα, καθώς και με τις εισβολές Ούννων και Βουλγάρων στα Βαλκάνια, οι οποίες απειλούσαν ακόμη και την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Το 551 όμως η κατάσταση μεταστράφηκε και πάλι υπέρ των Βυζαντινών. Ο στόλος των Γότθων ηττήθηκε από τους ανώτατους διοικητές των Βυζαντινών στα ανοικτά της Αγκώνας και η Σικελία ανακτήθηκε και πάλι από τον στρατηγό Αρταβάνη. Εν τω μεταξύ ο Ιουστινιανός, παρά τις προτάσεις του Τωτίλα για ειρήνη, έστειλε το 551 τον ηλικιωμένο, αλλά ικανότατο στρατηγό Ναρσή με σημαντικές δυνάμεις για να εδραιώσει τη βυζαντινή κατάκτηση. Ο Ναρσής αποβίβασε τα στρατεύματά του στη Σάλονα (σημερ. Σπλιτ) της Δαλματίας το φθινόπωρο υπό την κάλυψη του βυζαντινού στόλου. Η πορεία του κατά μήκος των βενετικών ακτών παρενοχλήθηκε, τόσο από Φράγκους, οι οποίοι είχαν κατακτήσει μεγάλο μέρος της βορείου Ιταλίας, όσο και από δυνάμεις των ίδιων των Γότθων. Παρ' όλα αυτά ο Ναρσής κατάφερε να προελάσει γρήγορα και περί τα τέλη του Ιουνίου του 552 συνάντησε το στρατό των Γότθων, υπό τον Τωτίλα, που βάδιζε όσο ταχύτερα μπορούσε προς βορράν, κοντά στις Ταγίνες, σε μικρή απόσταση και ανατολικά της Φλαμινίας Οδού.

Η Μάχη των Ταγινών (551/2)

Ο στρατός που διοικούσε ο Ναρσής το 552 αριθμούσε συνολικά 20-25.000 άνδρες. Στο σύνολο αυτό περιλαμβανόταν σημαντικός αριθμός συμμαχικών στρατευμάτων, αφού ο βασιλιάς των Λομβαρδών Αυδοΐνος είχε στείλει μια δύναμη περίπου 6.000 ανδρών προς βοήθεια της αυτοκρατορίας. Εκτός αυτών, υπήρχαν περίπου 4.000 Έρουλοι υπό τους Φιλεμούθιο και Αρούθιο, οι οποίοι συμπλήρωναν το τακτικό αυτοκρατορικό ιππικό και πεζικό, καθώς και νέες μονάδες που είχε στρατολογήσει ο ίδιος ο Ναρσής από τη Θράκη και το Ιλλυρικόν, όπως και μια μικρή μονάδα περσικού ιππικού υπό τη διοίκηση ενός συγγενούς του Μεγάλου Βασιλέως των Περσών. Γνωρίζοντας ότι ο Τωτίλας θα επιδίωκε οπωσδήποτε τη σύγκρουση, ώστε να εκδιώξει τους Βυζαντινούς από τις τελευταίες περιοχές που βρίσκονταν στην κατοχή τους, ο Ναρσής αποφάσισε να υιοθετήσει αμυντική τακτική και να περιμένει την επίθεση των Γότθων. Επέλεξε μια τοποθεσία που δέσποζε ενός κάποιου δευτερεύοντος δρόμου, ο οποίος οδηγούσε από τη Φλαμινία οδό προς τα Απέννινα όρη μέσω της κοιλάδας του μικρού ποταμού Μπόνου. Η θέση ήταν φύσει ισχυρή για άμυνα, με ελαφρά υπερυψωμένο έδαφος, ένα μικρό λόφο στο αριστερό της, και απότομα και δύσβατα εδάφη στα νώτα και γύρω από την κοιλάδα. Οι Γότθοι ήσαν υποχρεωμένοι να διασχίσουν την κοιλάδα για να επιτεθούν στους Βυζαντινούς. Η παράταξη των δυνάμεων του Ναρσή φανερώνει από μόνη της το πόσο ισχυρή ήταν: οι Λομβαρδοί, Έρουλοι και Γέπιδες σύμμαχοι –συνολικά περί τους 9-10.000 άνδρες– είχαν παραταχθεί αφιππευμένοι στο κέντρο και σε υπερυψωμένο έδαφος, γεγονός που τους έδινε αμυντικό πλεονέκτημα. Στα πλευρά τους, από τη μια και από την άλλη πλευρά, ήταν παραταγμένο ιππικό, οπλισμένο διπλά, με λόγχες και τόξα, το μεν στα δεξιά υπό τον Βαλεριανό, το δε στα αριστερά υπό τον ίδιο τον Ναρσή. Μπροστά από κάθε πτέρυγα ιππικού είχε τοποθετηθεί ισχυρή δύναμη 4.000 τοξοτών. Πίσω από την αριστερή πτέρυγα βρισκόταν εφεδρική δύναμη άλλων 1.500 ιππέων. Από αυτούς οι 500, κατά τον Προκόπιο, αποτελούσαν εφεδρεία ταχείας επέμβασης για το κέντρο και οι υπόλοιποι πλαγιοφυλακή, σε περίπτωση που το πεζικό των Γότθων ενεργούσε επίθεση εναντίον του βυζαντινού κέντρου ή κάποιου πλευρού.

Οι δυνάμεις του Τωτίλα είχαν στρατοπεδεύσει σε απόσταση

Β
Δ
Α
Ζ
Γ
Ε
Η
Θ
Κ
Ι
①
②
ΦΑΣΗ 1η
① Οι Γότθοι επιχειρούν να εκτοπίσουν την πλαγιοφυλακή και αποτυγχάνουν
② Οι Γότθοι αποσύρονται προς το στρατόπεδο για να ενωθούν με τις ενισχύσεις
Α Αφιππευμένο βυζαντινό κέντρο (Λομβαρδοί, Έρουλοι, Γέπιδες)
Β Βυζαντινή δεξιά πτέρυγα (Βαλεριανός)
Γ Βυζαντινή αριστερή πτέρυγα (Ναρσής)
Δ Βυζαντινοί τοξότες
Ε Βυζαντινοί τοξότες
Ζ Βυζαντινή εφεδρεία
Η Πλαγιοφυλακή σε χαράδρα
Θ Γοτθικό ιππικό (πτέρυγες)
Ι Γοτθικό ιππικό (πτέρυγες)
Κ Γοτθικό πεζικό (κέντρο)

Β
Α
Ζ
Δ
Γ
Ε
Η
Ε
Θ
Ι
Κ
③
④
⑤
ΦΑΣΗ 2η
③ Το γοτθικό ιππικό επιτίθεται στη βυζαντινή παράταξη
④ Βυζαντινοί τοξότες πλαγιοκοπούν το εχθρικό ιππικό
⑤ Βυζαντινή αντεπίθεση συντρίβει τη γοτθική επίθεση· το ιππικό των Γότθων υποχωρεί με αταξία· το πεζικό τους διαλύεται και διασκορπίζεται
0
1000 μ
Β

14 ρωμαϊκών μιλίων προς νότο, στην περιοχή που ονομάζεται σήμερα Φοσσάτο (προφανώς από το λατινικό fossatum, που σημαίνει στρατόπεδο). Βλέποντας ότι ο γοτθικός στρατός ήταν κατώτερος αριθμητικά, ο Ναρσής πρότεινε ειρηνευτικές συνομιλίες, ή, αν αυτό ήταν αδύνατο, μια προκαθορισμένη ώρα για την επικείμενη σύγκρουση. Ο Τωτίλας όμως απέρριψε κάθε συζήτηση περί συμβιβασμού και πρότεινε να συναντηθούν οι δύο στρατοί για να λύσουν τις διαφορές τους μετά από οκτώ ημέρες. Ο Ναρσής κατάλαβε ότι επρόκειτο για παραπλανητικό τέχνασμα και παρέταξε τις δυνάμεις του στις θέσεις τους. Όντως, την αυγή της επομένης οι προφυλακές ανέφεραν ότι οι δυνάμεις των Γότθων πλησίαζαν τις βυζαντινές θέσεις. Η μόνη δυνατή δίοδος για να υπερκεραστεί η βυζαντινή γραμμή ήταν ένα μονοπάτι που ακολουθούσε τον πυθμένα μιας χαράδρας και που περικύκλωνε το μικρό λόφο στα αριστερά των Βυζαντινών. Ο Ναρσής την είχε αποκλείσει το προηγούμενο βράδυ με μια μικρή αλλά ικανή δύναμη περίπου 50 ανδρών. Οι Γότθοι, που φαίνεται ότι είχαν παρόμοια παράταξη με τους Βυζαντινούς –πεζικό στο κέντρο, ιππικό στα πλευρά–, σπατάλησαν όλο το πρωινό προσπαθώντας να απωθήσουν αυτή τη δύναμη επιτιθέμενοι επανειλημμένα με αγριότητα εναντίον της. Η στενότητα του χώρου και το εξαιρετικά δύσβατο του εδάφους επέτρεπε την εύκολη απόκρουση των επιθέσεων, και μάλιστα με μικρές βυζαντινές απώλειες, ιδίως επειδή οι Γότθοι επέμεναν να χρησιμοποιούν μόνο ιππικό στις προσπάθειές τους. Η εναρκτήρια φάση της μάχης συνεχίστηκε με επίδειξη ιππευτικής δεξιότητας από τον ίδιο τον Τωτίλα μπροστά από τους δύο στρατούς. Προηγουμένως κάποιος από τους Γότθους πολεμιστές είχε προκαλέσει τους Βυζαντινούς σε μονομαχία, για να ηττηθεί στη συνέχεια και να χάσει τη ζωή του. Ο λόγος αυτών των καθυστερήσεων του Τωτίλα φαίνεται πως ήταν η αναμονή ενισχύσεων από άλλους 2.000 ιππείς, που είχαν καθυστερήσει. Κατά το μεσημέρι πάντως, και με την άφιξη των ενισχύσεων, οι Γότθοι αποσύρθηκαν προς το στρατόπεδό τους.

Οι εξελίξεις θα μπορούσαν να είχαν ενθαρρύνει τον Ναρσή να επιτεθεί στους αποχωρούντες Γότθους, συγκρατήθηκε όμως, κυρίως επειδή δεν ήθελε να εγκαταλείψει την τόσο ισχυρή αμυντική του θέση, αλλά και επειδή οι Γότθοι θα εκτελούσαν την υποχωρητική τους κίνηση σε γνώριμο έδαφος, τη μορφολογία του οποίου ο Ναρσής γνώριζε μόνο αμυδρά. Κατά τον Προκόπιο, ο Τωτίλας ήλ-

πίζε με βεβαιότητα ότι η αποχώρησή του θα έκανε τους Βυζαντινούς να χαλαρώσουν την προσοχή τους, ώστε να μπορέσει να τους επιτεθεί αιφνιδιαστικά προτού προλάβουν να επιστρέψουν στις θέσεις τους. Ο Ναρσής όμως είχε πλήρη αντίληψη της πιθανότητας αυτής και είχε διατάξει τους στρατιώτες του να γευματίσουν ελαφρά στις γραμμές τους, χωρίς να αφαιρέσουν ούτε τη θωράκισή τους, ούτε τις σέλλες των αλόγων τους. Όταν, έπειτα από λίγο, επέστρεψαν οι Γότθοι, βρήκαν τους Βυζαντινούς να τους περιμένουν στις θέσεις τους.

Ο Τωτίλας, ελπίζοντας στον αιφνιδιασμό, είχε αλλάξει τη διάταξη του στρατεύματός του, τοποθετώντας όλο το ιππικό του σε έναν ενιαίο σχηματισμό, που κάλυπτε ολόκληρο το μέτωπό του, με το πεζικό σε δεύτερη γραμμή. Από την περιγραφή της μάχης που δίνει ο Προκόπιος φαίνεται καθαρά ότι το ιππικό αποτελούσε το μεγαλύτερο μέρος του γοτθικού στρατεύματος, ενώ το πεζικό, αν επρόκειτο για αληθινούς στρατιώτες και όχι για οπλισμένους γεωργούς στρατολογημένους για να μεγαλώσουν τον όγκο του στρατού, εθεωρείτο αμελητέο ή αναξιόπιστο. Θα ήταν, παραδείγματος χάριν, πολύ πιο λογικό να είχε προσπαθήσει ο Τωτίλας να διασπάσει τη μικρή δύναμη στη χαράδρα, στο αριστερό των Βυζαντινών, με πεζικό παρά με ιππικό. Βλέποντας τις αλλαγές αυτές και αντιλαμβανόμενος πως οι Γότθοι είχαν προφανή σκοπό να επιτεθούν μαζικά στο κέντρο του, ο Ναρσής μετακίνησε τους τοξότες του και των δύο πτερύγων προς τα πλάγια, σε υπερυψωμένο έδαφος –όπου οι Γότθοι δεν θα μπορούσαν να επελάσουν με ιππικό– έτοιμους να βάλλουν με διασταυρούμενες βολές εναντίον των επερχόμενων Γότθων ιππέων.

Η μάχη δεν πρέπει να κράτησε πολύ. Ο Τωτίλας διέταξε τα στρατεύματά του να χρησιμοποιήσουν μόνο τη λόγχη και με ολόπλευρη, μαζική επέλαση οι Γότθοι κινήθηκαν εναντίον του κέντρου των Βυζαντινών, δεχόμενοι απώλειες από τις διασταυρούμενες βολές των τόξων στα πλευρά τους. Το βυζαντινό πεζικό, οπλισμένο με δόρυ και παραταγμένο θαυμάσια στο κέντρο, κράτησε τις θέσεις του και έπειτα από σύντομο αγώνα το γοτθικό ιππικό άρχισε να υποχωρεί. Δεν είναι σαφές σε αυτό το σημείο αν οι μονάδες του βυζαντινού ιππικού που φύλασσαν το πλευρό στο αριστερό ξεχύθηκαν για να δώσουν το αποφασιστικό κτύπημα, αλλά είναι βέβαιο ότι ολόκληρη η γραμμή των Βυζαντινών έλαβε διαταγή να προχω-

ρήσει. Οι Γότθοι δεν μπόρεσαν να ανασυνταχθούν και υπό την πίεση της βυζαντινής γενικής προέλασης άρχισαν να διαλύονται με αταξία. Αντί να υποχωρήσουν πίσω από το πεζικό τους, πέρασαν μέσα από τις γραμμές του, προκαλώντας απώλειες και πανικό, με αποτέλεσμα ολόκληρος ο στρατός να διαλυθεί σε άτακτη φυγή. Το βυζαντινό ιππικό τους καταδίωξε με αγριότητα και σκότωσε πολλούς –6.000 κατά τον Προκόπιο, κάτι που δεν αποκλείεται από τις συνθήκες της μάχης– συμπεριλαμβανομένου και του Γότθου ηγέτη τους. Οι Βυζαντινοί είχαν καταγάγει περιφανή νίκη.

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που αναδεικνύονται από την περιγραφή του Προκόπιου είναι η ευταξία και η πειθαρχία που επέδειξαν οι βυζαντινές δυνάμεις, παρ' όλο που από πλευράς σύνθεσης αποτελούσαν ένα ετερόκλιτο στράτευμα, και αυτό παραμένει σημαντικό γνώρισμα των βυζαντινών στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά τον έκτο αιώνα αλλά και στους μετέπειτα χρόνους. Η ευταξία και η πειθαρχία συχνά παρουσιάζονται σε ευνοϊκή (για τους Βυζαντινούς) αντίθεση όχι μόνο με τους «βαρβάρους» εχθρούς της αυτοκρατορίας, αλλά και με άλλους λαούς που διέθεταν υψηλότερο επίπεδο στρατιωτικής διοίκησης και οργάνωσης, όπως οι Πέρσες. Το ίδιο στοιχείο αναδεικνύεται και από την περιγραφή της μάχης που ακολουθεί, μεταξύ των Βυζαντινών υπό τον Ναρσή και των Φράγκων στην Ιταλία.

Η Μάχη στον ποταμό Κασουλίνο (554)

Ο Τωτίλας πέθανε από τα τραύματα που υπέστη στις Ταγίνες και την ηγεσία των εναπομεινάντων Γότθων ανέλαβε ο υποδιοικητής του Τεΐας. Και αυτός όμως σκοτώθηκε σε μάχη με τον Ναρσή λίγο αργότερα, και άρχισε επιτέλους να διαφαίνεται το τέλος του πολέμου στην Ιταλία. Αλλά ο βασιλιάς των Φράγκων Θευδίβαλδος, που αμέλησε να συνδράμει τους Γότθους τη στιγμή που τον είχαν ανάγκη, παραχώρησε την άδειά του σε δύο ηγέτες των Αλαμαννών, τους Λευθάρι και Βουτιλίνο, να ηγηθούν εκστρατείας στην Ιταλία, με διπλό, όπως φαίνεται, σκοπό, αφενός την αρπαγή λαφύρων και αιχμαλώτων, αφετέρου την παροχή βοήθειας στους Γότθους. Πολλοί από τους τελευταίους συνενώθηκαν με το στρατό του ελπίζοντας να νικήσουν τον Ναρσή και να αντιστρέψουν την κατάσταση.

Οι στρατιές τους –που, κατά τους ιστορικούς της εποχής, έφθαναν τους 75.000 άνδρες, αριθμός σίγουρα υπερβολικός– εισήλθαν στην κοιλάδα του ποταμού Πάδου στις αρχές του 553. Ο Ναρσής απέσπασε ισχυρή δύναμη με επικεφαλής μερικούς από τους διοικητές του προς την επαρχία της Αιμιλίας, με αποστολή να καθυστερήσουν τις δυνάμεις των Γότθων και των Αλαμαννών, ώστε να μπορέσει να προετοιμάσει τη θέση του. Όμως ο συνδυασμός αφενός της κακής εκτίμησης από τη μεριά ενός Έρουλου διοικητή (από αυτούς που πολεμούσαν στο πλευρό των Βυζαντινών), γεγονός που επέφερε σημαντική βυζαντινή ήττα στην Πάρμα, και αφετέρου της ανεπαρκούς υποστήριξης εφοδιασμού από τις τοπικές αρχές της περιοχής, υποχρέωσαν τους Βυζαντινούς να υποχωρήσουν ταχύτατα προς τη Φαέντσα. Ο Ναρσής εν τω μεταξύ είχε προλάβει να καταλάβει με πολιορκία τη Λούκκα, η οποία αντιστεκόταν ακόμη, και επιπλέον βοηθήθηκε εξαιρετικά από την απόφαση του Αλίγερνου, αδελφού του Τεΐα και διοικητή της Κύμης, να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον Βυζαντινό αυτοκράτορα αντί να βοηθήσει τους Φράγκους. Μετά την ήττα όμως της Πάρμας, ο Ναρσής αποφάσισε να αποχωρήσει και να διαχειμάσει το στρατό του εν αναμονή της εαρινής εκστρατευτικής περιόδου, στην οποία θα δινόταν η οριστική λύση.

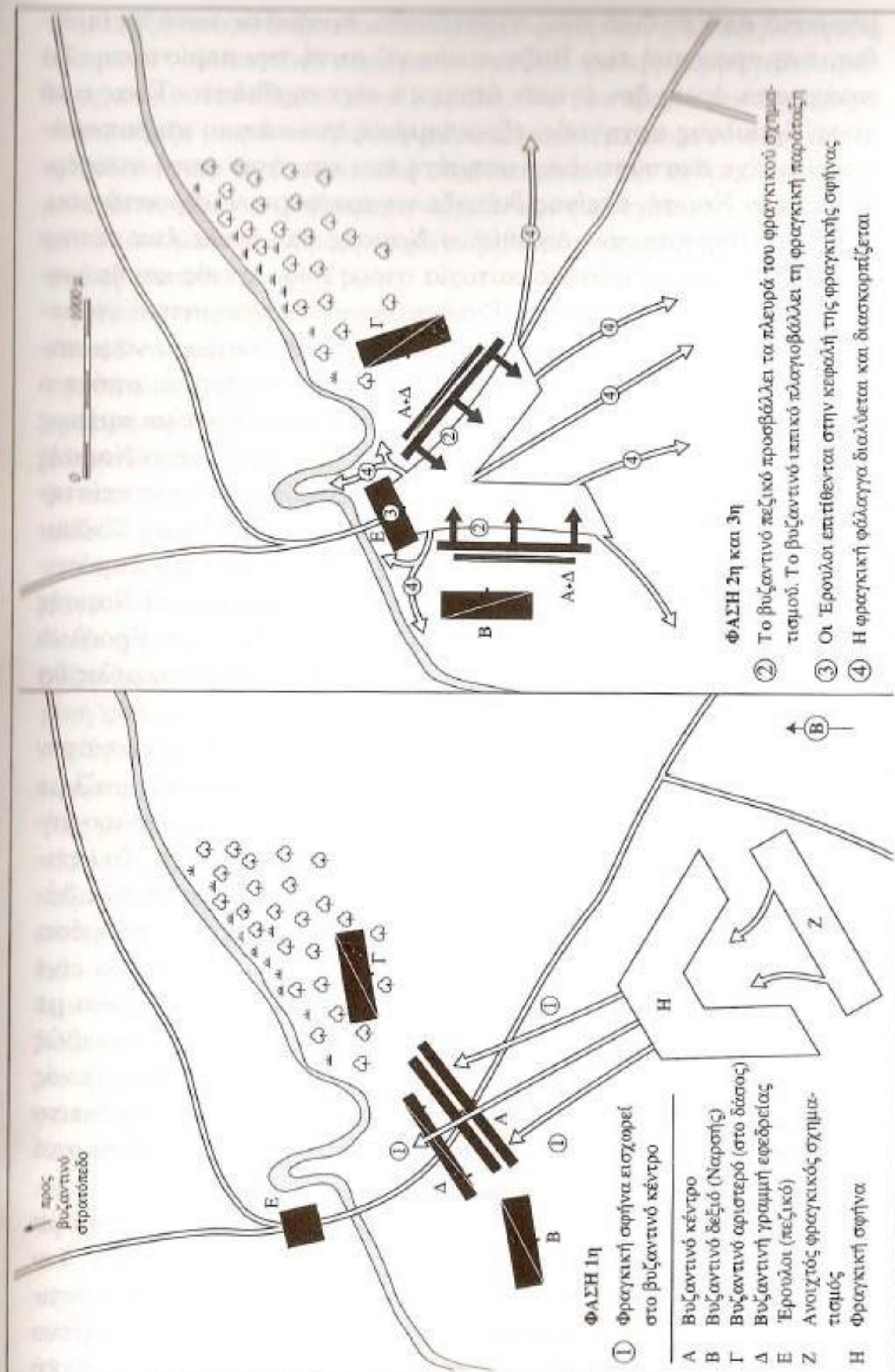
Η απόφαση αυτή αποδείχθηκε σοφή. Οι ενωμένες δυνάμεις Φράγκων και Αλαμαννών εισήλθαν στην κεντρική Ιταλία χωρίς αντίσταση, περνώντας την περιοχή διά πυρός και σιδήρου, αλλά στο Σάμνιον αποφάσισαν να χωρίσουν τις δυνάμεις τους. Ο Βουτιλίνος συνέχισε με τις δυνάμεις του προς την Καμπανία, τη Λουκανία και το Βρούττιον, ενώ ο Λευθάρις συνέχισε την πορεία του μέσω της Απουλίας και της Καλαβρίας ώς το Οτράντο. Το θέρος του 554 ο στρατός του τελευταίου ξεκίνησε για να επιστρέψει στην πατρίδα του φορτωμένος με λάφυρα, τα περισσότερα των οποίων χάθηκαν σε ενέδρα που έστησε ο Βυζαντινός διοικητής του Πισαύρου (σημερ. Πέζαρο). Μέχρι να φθάσουν στην υπό φραγκική κατοχή περιοχή της Βενετίας, είχε ενσκήψει θανατηφόρος λοιμός και πολλοί, συμπεριλαμβανομένου και του Λευθάρι, πέθαναν. Ο στρατός του διέρρευσε και έπαψε να αποτελεί περαιτέρω απειλή. Σε αντίθεση, οι δυνάμεις του Βουτιλίνου, μολονότι και αυτές αντιμετώπιζαν επιδημία (μάλλον επρόκειτο για δυσεντερία), συνέχισαν την προέλασή τους προς τη Ρώμη, όπου ο Ναρσής είχε εγκαταστήσει τη βάση επιχειρήσεών του. Εκμεταλλευόμενος τη δύσκολη κα-

τάσταση των φραγκικών δυνάμεων, ο Ναρσής συνέχισε την επιβραδυντική άμυνα μέχρι το φθινόπωρο του 554, οπότε αισθάνθηκε βέβαιος ότι ο στρατός του, που τον αποτελούσαν σε μεγάλο ποσοστό βάρβαροι σύμμαχοι και φοιδεράτοι, ήταν πανέτοιμος. Οι δύο στρατιές συναντήθηκαν κοντά στην Καπύη (Κάπουα) στις όχθες του ποταμού Κασουλίνου, γνωστού και ως Βολτούρνου.

Ο Ναρσής διέθετε δύναμη περίπου 18.000 ανδρών, η οποία περιλάμβανε αφενός βυζαντινές μονάδες λογχοφόρων-τοξοτών ιππέων και βαρέως πεζικού, αφετέρου σημαντική δύναμη Ερούλων, οι οποίοι υπηρετούσαν υπό τους διοικητές τους. Οι Φράγκοι πρέπει να διέθεταν και αυτοί στρατό ανάλογης δύναμης (ο Αγαθίας αναφέρει ότι είχαν αρχική δύναμη περίπου 30.000, η οποία στη συνέχεια αποδεκατίστηκε από τις ασθένειες και τις λιποταξίες). Είχαν στρατοπεδεύσει στις όχθες του ποταμού, που αποτελούσε έτσι τη μια πλευρά του στρατοπέδου τους. Ο Βουτιλίνος χρησιμοποίησε τα πολυάριθμα κάρρα που συνόδευαν το στρατό για να σχηματίσει φράχτη στην περίμετρο του στρατοπέδου, βυθίζοντάς τα ώς τη μέση των τροχών και παρατάσσοντάς τα σε συνεχή γραμμή. Η γέφυρα του ποταμού, κοντά στην είσοδο του στρατοπέδου, ήταν και αυτή οχυρωμένη με έναν ξύλινο πύργο, τον οποίο υπερασπιζόταν μεγάλη δύναμη ανδρών με αποστολή να αποκρούσει κάθε βυζαντινή επίθεση, καθώς αποτελούσε πιθανή δίοδο υποχώρησης για τους Βυζαντινούς. Η απουσία βυζαντινών στρατευμάτων από την πλευρά του ποταμού στην οποία δρούσαν οι Φράγκοι επέτρεπε στο στρατό του Βουτιλίνου να εφοδιάζεται με ό,τι χρειαζόταν χωρίς δυσκολία από τα γύρω χωριά.

Μόλις ο Ναρσής πλησίασε το φραγκικό στρατόπεδο, διέταξε να ληφθούν μέτρα για να εμποδιστεί η καθημερινή λαφυραγώγηση της περιοχής και απέσπασε μια δύναμη ιππικού υπό τον Αρμένιο αξιωματικό Χαναράγκη. Κατάφερε μ' αυτό να διακόψει οριστικά τον εφοδιασμό των Φράγκων χωρίς δυσκολία, και κυρίευσε αρκετά κάρρα, ένα από τα οποία, φορτωμένο με φλεγόμενο σανό, το έστειλε πάνω στον ξύλινο πύργο που φύλασσε τη γέφυρα, καταστρέφοντάς τον. Η φρουρά του μόλις που κατάφερε να γλιτώσει.

Η ενέργεια αυτή ήταν και το προοίμιο της μάχης. Καθώς οι Φράγκοι άρχισαν αμέσως να βγαίνουν από το στρατόπεδό τους οπλισμένοι και έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τις βυζαντινές δυνάμεις, ο Ναρσής διέταξε τις δυνάμεις του να παραταχθούν για μάχη

προς βυζαντινό στρατόπεδο
Ε
Γ
Δ
Α
Β
Η
Ζ
1
ΦΑΣΗ 1η
1 Φραγκική σφήνα εισχωρεί στο βυζαντινό κέντρο
Α Βυζαντινό κέντρο
Β Βυζαντινό δεξιό (Ναρσής)
Γ Βυζαντινό αριστερό (στο δάσος)
Δ Βυζαντινή γραμμή εφεδρείας
Ε Έρουλοι (πεζικό)
Ζ Ανοιχτός φραγκικός σχηματισμός
Η Φραγκική σφήνα
Β
0
1000 μ
Α+Δ
2
3
4
ΦΑΣΗ 2η και 3η
2 Το βυζαντινό πεζικό προσβάλλει τα πλευρά του φραγκικού σχηματισμού. Το βυζαντινό ιππικό πλαγιοβάλλει τη φραγκική παράταξη
3 Οι Έρουλοι επιτίθενται στην κεφαλή της φραγκικής σφήνας
4 Η φραγκική φάλαγγα διαλύεται και διασκορπίζεται

προστά από το δικό τους στρατόπεδο, προφανώς κατά τη συνηισμένη πρακτική των Βυζαντινών γι' αυτή την περίσταση. Τα ράγματα όμως δεν έγιναν όπως τα είχε σχεδιάσει. Ένας από ους Έρουλους αρχηγούς, εξοργισμένος για κάποιο μικροπαράτωμα, είχε σκοτώσει έναν υπηρέτη του και, όταν αυτό αναφέρηκε στον Ναρσή, εκείνος διέταξε να τον φέρουν μπροστά του. Κατά τη διήγηση του Αγαθία, ο Ναρσής δεν ήθελε ένα τέτοιο κκαιρο γεγονός να φέρει κακοτυχία στους Βυζαντινούς και θεώρησε σωστό να τον τιμωρήσει. Εκείνος αρνιόταν πεισματικά να μετανοήσει ισχυριζόμενος ότι οι αφέντες έχουν το δικαίωμα να μεταχειρίζονται τους σκλάβους τους κατ' αυτόν τον τρόπο, οπότε ο Ναρσής διέταξε να τον εκτελέσουν επί τόπου. Οι Έρουλοι αμέσως στασίασαν, αρνούμενοι να παραταχθούν για μάχη, και ο Ναρσής ήταν αναγκασμένος να συνεχίσει χωρίς αυτούς. Ευτυχώς πείστηκαν να ξαναγυρίσουν στο στράτευμα από τον αρχηγό τους Σίνδουαλ, ο οποίος ζήτησε από τον Ναρσή να καθυστερήσει την παράταξη του στρατού έως ότου ετοιμαστούν οι άνδρες του. Ο Ναρσής δεν ήθελε να καθυστερήσει, αλλά κράτησε τη θέση των Ερούλων στο κέντρο της παράταξης κενή, ώστε να την πληρώσουν μόλις θα ήσαν έτοιμοι.

Η παράταξή του ήταν κλασική: στις δύο πτέρυγες βρισκόταν το ιππικό, οπλισμένο με λόγχη, τόξο και ασπίδα, πιθανώς μαζί με ένα τμήμα καταφράκτων, βαρύτερα οπλισμένων με το μεγάλου μήκους κοντό. Ο ίδιος ο Ναρσής ανέλαβε τη δεξιά πτέρυγα. Το ιππικό της αριστερής ήταν τοποθετημένο εν μέρει αθέατο σε ένα δάσος, με τη διαταγή να παραμείνει σε απόκρυψη, ώστε να μπορέσει να πλευροκοπήσει το εχθρικό πεζικό. Το βυζαντινό κέντρο είχε μόνο πεζικό, με τις πρώτες σειρές βαρύτερα οπλισμένες και με υποστήριξη τοξοτών και δορυφόρων από τις πίσω σειρές, ακριβώς όπως περιγράφει την κλασική ρωμαϊκή παράταξη ο στρατιωτικός συγγραφέας του πέμπτου αιώνα Βεγέτιος. Οι Έρουλοι επρόκειτο να αναλάβουν το κέντρο αυτής της παράταξης ακριβώς πίσω από τις προκεχωρημένες μονάδες.

Οι επιτιθέμενοι Φράγκοι αναθάρρησαν όταν έμαθαν από δύο Έρουλους λιποτάκτες ότι οι Έρουλοι είχαν αποχωρήσει και δεν επρόκειτο να λάβουν μέρος στη μάχη και ότι το ηθικό των Βυζαντινών είχε τρωθεί σημαντικά από το γεγονός αυτό. Με ανανεωμένο θάρρος οι Φράγκοι γρήγορα σχημάτισαν την κλασική γερμανική

παράταξη που οι Βυζαντινοί ονόμαζαν «σφήνα», ή αλλιώς «κεφαλή κάπρου»· ουσιαστικά επρόκειτο για δύο φάλαγγες μεγάλου βάθους που συναντιόνταν στην κεφαλή. Με τον τρόπο αυτό η σφήνα παρουσίαζε μικρό σε πλάτος μέτωπο, προστατευμένο από τείχος ασπίδων, που είχε αποστολή να διασπάσει την εχθρική γραμμή, επιτρέποντας στα υπόλοιπα στοιχεία των φαλάγγων να εμπλακούν μετωπικά με την εχθρική παράταξη, ενώ η κεφαλή θα στρεφόταν να της επιτεθεί από τα νώτα.

Κατά την εξέλιξη της μάχης η βαρβαρική σφήνα πέτυχε το σκοπό της και κατάφερε χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία να διασπάσει την πρώτη βυζαντινή γραμμή και να διαπεράσει ακόμη και τη γραμμή εφεδρείας ή οπισθοφυλακή, που ήταν παραταγμένη ακριβώς από πίσω. Ορισμένοι από τους βαρβάρους συνέχισαν την έφοδο ακάθεκτοι, κατευθυνόμενοι προς το βυζαντινό στρατόπεδο, αλλά η πλειοψηφία παρέμεινε εμπλεγμένη, μαχόμενη με το βυζαντινό κέντρο, που το είχε αρχικά απωθήσει. Από το σημείο όμως αυτό και μετά τα σχέδιά τους άρχισαν να εξελίσσονται αντίξοα. Καθώς η σύγκρουση του πεζικού γενικεύθηκε, με το σύνολο του βυζαντινού πεζικού να έρχεται σε επαφή με την υπόλοιπη βαρβαρική φάλαγγα, ο Ναρσής διέταξε το ιππικό στις πτέρυγες να αναστρέψει σχηματισμό και, περνώντας πίσω από την παράταξη, να υποστηρίξει το πεζικό βάλλοντας την κεφαλή της εχθρικής φάλαγγας με τόξα. Οι Φράγκοι άρχισαν πλέον να βάλλονται από τα πλευρά και τα νώτα, ενώ την ίδια στιγμή αντιμετώπιζαν την οργανωμένη αντεπίθεση των Ερούλων, οι οποίοι γρήγορα τους απώθησαν. Οι τοξοβολίες των Βυζαντινών ιπποτοξοτών τους προκαλούσαν σημαντική φθορά, αλλά και σύγχυση, αφού οι Φράγκοι, εμπλεγμένοι σε αγώνα εκ του συστάδην, δεν μπορούσαν να καταλάβουν από πού ακριβώς προέρχονταν τα βέλη. Τα προκεχωρημένα τμήματα της φραγκικής φάλαγγας, πίσω από τη βυζαντινή παράταξη, σύντομα άρχισαν να διαλύονται και να φεύγουν άτακτα κινούμενα προς τον ποταμό, όπου μερικοί πνίγηκαν, ενώ οι περισσότεροι σκοτώθηκαν ή πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Εκείνη τη στιγμή έφθασε και το κύριο σώμα των Ερούλων και κατέλαβε τις θέσεις που του είχαν καθορίσει από την αρχή. Καθώς η βυζαντινή γραμμή είχε και πάλι συγκροτηθεί ακέραιη και αμετακίνητη, το ιππικό στα πλάγια ανακατέλαβε τις αρχικές του θέσεις και άρχισε να παρενοχλεί το κύριο σώμα των εχθρικών φαλάγγων. Μολονότι κάτι τέτοιο

δεν αναφέρεται ρητά, το ιππικό που ήταν κρυμμένο στο δάσος θα πρέπει μάλλον να ενεπλάκη εκείνη τη στιγμή, αφού ο Αγαθίας αναφέρει ότι οι Φράγκοι ήσαν ουσιαστικά περικυκλωμένοι προς το τέλος της μάχης, κάτι που μπορούμε να θεωρήσουμε εφικτό αν δεχθούμε ότι το βυζαντινό ιππικό είχε πλέον βγει από την ενέδρα και είχε εμπλακεί επιτιθέμενο στα νώτα του εχθρού. Οι Φράγκοι δεν είχαν εφεδρείες και οι δύο φάλαγγες, ενωμένες σε μια άτακτη μάζα, είχαν χάσει κάθε συνοχή και ορμή. Μέσα σε λίγα λεπτά οι Φράγκοι στρατιώτες άρχισαν να στρέφονται προς τα πίσω και σύντομα δόθηκε το έναυσμα ολοκληρωτικής φυγής. Η βυζαντινή γραμμή όρμησε τότε μπροστά και, καθώς δεν υπήρχε οδός διαφυγής για τους Φράγκους, η σφαγή που επακολούθησε ήταν φοβερή: κατά τον Αγαθία, μόνο πέντε βάρβαροι γλίτωσαν! Ακόμη και αν αυτό αποτελεί ξεκάθαρη υπερβολή, δεν παύει να σημαίνει ότι η ήττα ήταν συντριπτική και οι απώλειές τους πολύ μεγάλες. Ο Ναρσής είχε πετύχει ολοκληρωτική νίκη και αποδείχθηκε πόσο σωστή ήταν η απόφασή του να επιδείξει υπομονή και να μην επιχειρήσει να εμπλακεί ταυτόχρονα και με τις δύο βαρβαρικές δυνάμεις.

Η μάχη του Κασουλίνου επιβεβαιώνει ότι συντεταγμένο πεζικό, σε κλασική παράταξη, και καλά υποστηριζόμενο από ιππικό, παρέμενε ένας σημαντικός και αποτελεσματικός παράγοντας στους βυζαντινούς στρατούς της περιόδου. Επίσης αποδεικνύει ότι η πειθαρχία παρέμενε το ουσιαστικότερο συστατικό και ότι η έλλειψή της ήταν αυτή που πραγματικά ευθυνόταν για τα τόσα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί διοικητές της περιόδου, και όχι κάποια ξαφνική επανάσταση στις τακτικές των εχθρών τους. Γενικά μιλώντας, οι μάχες της βασιλείας του Ιουστινιανού που περιγράφουν ο Προκόπιος και ο Αγαθίας καθιστούν φανερό ότι, ενώ το πεζικό παρέμενε το θεμελιώδες στοιχείο των περισσότερων στρατών, το ιππικό είχε αρχίσει να παίζει ένα ολοένα και σημαντικότερο, και κυρίως πιο ευέλικτο ρόλο και, με κατάλληλη χρήση –όπως στην περίπτωση μέρους τουλάχιστον του ιππικού του Ναρσή στη μάχη των Ταγινών–, μπορούσε ακόμη και να αντικαθιστά το πεζικό στην παράταξη μάχης. Αυτές οι εξελίξεις επρόκειτο να λάβουν ακόμη μεγαλύτερη έκταση στις πολεμικές επιχειρήσεις του ύστερου έκτου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Μετα τον Ιουστινιανο

Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΕΚΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΒΔΟΜΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ

Τακτικές και στρατηγικές εξελίξεις

Από πλευράς τακτικής το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό είναι αυτό που μελετήσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, δηλαδή η αύξηση της σημασίας του ιππικού. Μια διατριβή του ύστερου έκτου αιώνα, το λεγόμενο *Στρατηγικόν*, αναφέρεται λεπτομερώς στα θέματα αυτά, περιγράφοντας τα όπλα, τον εξοπλισμό και την τακτική εκπαίδευση των μονάδων ιππικού, καθώς και μια σειρά από παρατάξεις μάχης για ιππικό με περιορισμένη υποστήριξη πεζικού. Και ναι μεν ο συγγραφέας δεν περιφρονεί διόλου το πεζικό, είναι όμως φανερό ότι απευθύνεται προς διοικητές μονάδων ιππικού. Ωστόσο, παρά τη σταδιακή αυτή μετακίνηση του βάρους προς τον έφιππο πολεμιστή, τα στοιχεία δείχνουν ότι λίγα πράγματα άλλαξαν στην πράξη. Μια σημαντική καινοτομία ήταν η υιοθέτηση των αναβατήρων, μάλλον από τους τουρκικής προέλευσης Αβάρους.

Από πλευράς στρατηγικής, το κύριο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι μετά τον Ιουστινιανό αυτοκράτορες ήταν ότι, προς το τέλος της βασιλείας του και ως άμεση απόρροια των επιτυχιών του, οι μονάδες ενεργού στρατού ήσαν αραιά διασπαρμένες σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Οι υπερεκτεταμένοι αυτοί στρατοί είχαν να προστατέψουν μια αχανή μεθόριο, να αντιμετωπίσουν ξαφνικές εισβολές και να καταστείλουν εξεγέρσεις σε πολλές περιοχές. Παρ'

όλα αυτά κατάφερναν να υπερασπίζονται την ακεραιότητα της συνοριακής γραμμής της αυτοκρατορίας και να κλείνουν τα ρήγματα όπου και όποτε χρειαζόταν, μέχρι την κατάρρευση του αυτοκρατορικού αμυντικού συστήματος, που επήλθε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου. Η επιτυχία αυτή ήταν προϊόν ενός αποτελεσματικού, παραγωγικού και συντονισμένου συστήματος επιμελητείας, βασικού θεσμού του βυζαντινού κράτους, καθώς και μιας ικανής ηγεσίας και της ικανότητας των Βυζαντινών να παρατάσσουν στρατιές με υψηλό φρόνημα και συνοχή και πειθαρχία στο πεδίο της μάχης. Επίσης σημαντικό ρόλο έπαιξε και η έλλειψη συντονισμού και το σχετικά περιορισμένο μέγεθος των εχθρικών δυνάμεων. Η βυζαντινή εκστρατευτική στρατηγική έδινε μεγάλο βάρος στις τακτικές καθυστέρησης, στην παρεμπόδιση εφοδιασμού με τρόφιμα και ζωοτροφές του εχθρού, με στόχο να διεγερθεί έτσι ανησυχία και δυσαρέσκεια στους στρατιώτες του, και με τη χρήση παρόμοιων στρατηγημάτων που αποσκοπούσαν στη φθορά και την εξασθένηση του εχθρού. Τέτοιες μέθοδοι ήσαν δοκιμασμένες και ιδιαίτερα σημαντικές σε μια εποχή περιορισμένων πόρων και υπερεκτεταμένης οικονομίας. Τα βυζαντινά όπλα βέβαια συμπληρώνονταν από τη διπλωματία, η οποία γενικά βασιζόταν σε «επιχορηγήσεις», σε χρήμα ή σε ράβδους χρυσού, προς εν δυνάμει εχθρικά διακείμενους ηγέτες. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνούμε ότι τα σύνορα είναι ένα κάπως τεχνητό όριο. Οι Βυζαντινοί ασφαλώς πίστευαν ότι τα σύνορα σημάδευαν μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον πολιτισμό και τη βαρβαρότητα, ωστόσο η αρχαιολογία του υστερορωμαϊκού κόσμου αποκαλύπτει ότι τόσο στα Βαλκάνια όσο και στην Ανατολή τα σύνορα ήσαν σε μεγάλο βαθμό νοητή κατασκευή. Υπάρχουν, για παράδειγμα, άφθονες μαρτυρίες ότι «βάρβαροι» διαφόρων προελεύσεων είχαν εγκατασταθεί σε βυζαντινά εδάφη στα Βαλκάνια από αρκετές ήδη δεκαετίες στη διάρκεια του έκτου αιώνα, και διαβιούσαν σε μικρές ομάδες, που βρίσκονταν στα όρια της επιβίωσης. Η αυτονομία των ομάδων αυτών εξαρτιόταν από την ικανότητά τους να εξασφαλίζουν εφόδια από επιδρομές, να εκβιάζουν τοπικές κοινότητες («πουλώντας τους προστασία») και να αποφεύγουν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Όταν εμφανιζόταν ο στρατός, οι ομάδες αυτές συνήθως δήλωναν υποταγή και μεταφέρονταν αλλού. Ο έλεγχος όμως που μπορούσε να ασκηθεί επάνω σε τέτοιου είδους ομάδες ήταν συχνά ελάχιστος. Με τον

καιρό διαμορφώθηκε μια κατάσταση στην οποία η ίδια η αυτοκρατορική παρουσία είχε καταστεί με τη σειρά της και αυτή μια νοητή κατασκευή. Έτσι, παραδείγματος χάριν, ο Δούναβης εθεωρείτο «σύνορο» μέχρι και τον έβδομο αιώνα, μολαταύτα μεγάλο μέρος της βαλκανικής ενδοχώρας βρισκόταν ήδη εκτός ελέγχου της αυτοκρατορικής διοίκησης.

Στις περιοχές εκείνες στις οποίες η παρουσία του στρατού ήταν συχνότερη και η εχθρική δραστηριότητα εντονότερη η συστηματική αποδιάρθρωση της οικονομικής ζωής οδήγησε σε πληθυσμιακή αποψίλωση και εγκατάλειψη της αγροτικής γης, με αποτέλεσμα ο στρατός μόλις και μετά βίας να μπορεί να συντηρηθεί επαρκώς. Τέτοια, για παράδειγμα, ήταν η κατάσταση στη βόρεια Θράκη ήδη από τα τέλη του πέμπτου αιώνα, η οποία και υποχρέωσε τον αυτοκράτορα Αναστάσιο να θεσπίσει έκτακτα μέτρα για τον εφοδιασμό των μονάδων που στάθμευαν εκεί. Παρόμοια ήταν η κατάσταση στις επαρχίες της Μοισίας και της Σκυθίας στα χρόνια του Ιουστινιανού. Η δημιουργία της quaestura, μιας ειδικής διοίκησης για την αντιμετώπιση τέτοιων καταστάσεων, η οποία μεριμνούσε για τον εφοδιασμό των κατά μήκος του Δούναβη σταθμευμένων μονάδων διά θαλάσσης, μέσω του Αιγαίου, ήταν μια έξυπνη λύση στο πρόβλημα αυτό.

Η θεμελιώδης στρατηγική δομή του στρατού παρέμεινε μέχρι τα μέσα της βασιλείας του Ηρακλείου, δηλαδή μέχρι το 620, εν πολλοίς όπως ήταν στα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού. Υπήρχαν όμως δύο εξαιρέσεις: στην Ιταλία και την Αφρική θεσπίστηκαν δύο νέες διοικήσεις, με τον τίτλο *εξαρχάτα*, το πρώτο με έδρα τη Ραβέννα και το δεύτερο την Καρχηδόνα. Οι δύο νέες αυτές διοικήσεις συνένωναν την πολιτική και τη στρατιωτική αρχή στα χέρια ενός αξιωματούχου και αντιπροσώπευαν την απάντηση σε διαφαινόμενες απειλές, στη μεν Ιταλία την εισβολή των Λομβαρδών του 568, και την τελική εγκατάστασή τους στην κοιλάδα του Πάδου και στις κεντρικές περιοχές της χερσονήσου, στη δε Αφρική την αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας από τις συνεχείς επιδρομές των Βερβέρων στις παράκτιες πεδιάδες των βορειοαφρικανικών επαρχιών.

Περισσότερες αλλαγές έλαβαν χώρα κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου. Οι δύο εν εφεδρεία αυτοκρατορικοί στρατοί εκστρατείας στη Θράκη και τη Βιθυνία ενοποιήθηκαν. Οι δύο διοικήσεις, του στρατηλάτη της Ανατολής και του στρατηλάτη της Αρμενίας,

συνέχισαν να υπάρχουν, όπως και αυτός του στρατηλάτη των Θρακιών, και έπαιξαν ρόλο και οι τρεις στους μετέπειτα πολέμους με τους Άραβες στη δεκαετία του 630, όμως ο στρατηλάτης του Ιλλυρικού εξαφανίζεται πλέον από τις πηγές. Οι ελάχιστες γνωστές μαρτυρίες οδηγούν στο πιθανό συμπέρασμα ότι το σώμα αυτό μάλλον διαλύθηκε και τα τμήματά του απορροφήθηκαν από άλλους στρατούς εκστρατείας, ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης Σλάβων εποίκων, υπό την ηγεμονία των Αβάρων, σε μεγάλο μέρος της κεντρικής και βόρειας Βαλκανικής κατά την περίοδο 610-630.

Προς τα τέλη λοιπόν των Περσικών Πολέμων (περί το 628-629), και παρά το γεγονός ότι τα εξαρχάτα, η quaestura, ο ένας απομείνας στρατός του πραισέντου και η εξαφάνιση του στρατού του Ιλλυρικού διαμόρφωναν διαφορετική σε γενικές γραμμές τάξη πραγμάτων, η βασική στρατηγική παρέμενε λίγο-πολύ αναλλοίωτη. Φαίνεται επίσης ότι είχε επανέλθει το καθεστώς εγκατάστασης Αράβων συμμάχων στα ανατολικά σύνορα, μαζί με την παλινόρθωση τουλάχιστον μέρους του συστήματος των «λιμιτάνεων», με τα φυλάκια και τις φρουρές του, ενώ η οργανωτική δομή, με τις περιφερειακές διοικήσεις, έτσι όπως υπήρχε στη δεκαετία του 630 και ασφαλώς και στη δεκαετία του 640, ελάχιστα είχε αλλάξει σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε πριν από τη βασιλεία του Ηρακλείου.

Η πολιορκητική τέχνη στη βυζαντινή περίοδο

Η τέχνη της υπεράσπισης πόλεων και φρουρίων απέναντι σε εχθρικές επιθέσεις και της πολιορκίας εχθρικών οχυρών αποτελούσε σημαντικό κεφάλαιο της πολεμικής επιστήμης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όπως και στους τομείς της τακτικής και της στρατηγικής, οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν από τους συγγραφείς της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής μια μακρά, σύνθετη παράδοση αρθρωμένη σε θεωρητικά συγγράμματα ή ειδικευμένες μελέτες περί πολιορκητικής. Η ανάγκη να προστατευτούν και να υπερασπιστούν, ή αντίθετα η δυνατότητα να εκπορθηθούν οχυρά στρατηγικής σημασίας είχε αναγνωριστεί ως θεμελιώδες στοιχείο της μακροπρόθεσμης αυτοκρατορικής στρατηγικής, αλλά και της βραχυπρόθεσμης ικανότητας διεξαγωγής πολέμου εναντίον αντιπάλων που συνιστούσαν απειλή ή πρόκληση προς την αυτοκρατορία.

Όμως, παρά τις αρχαίες παραδόσεις από τις οποίες οι Βυζαντινοί αντλούσαν πολύτιμα διδάγματα, η βυζαντινή πολιορκητική δεν ήταν ιδιαίτερα εξελιγμένη. Στη θεωρία, και μερικές φορές στην πράξη, οι πολιορκητικές μηχανές και άλλα μηχανικά μέσα χρησιμοποιούνταν ευρέως. Για παράδειγμα, τα μεταγωγικά με το υλικό πολιορκίας του Μανουήλ του Α' στην εκστρατεία του 1176 πρέπει να μετέφεραν διαφόρων ειδών «μηχανές» ή υλικά για τη συναρμολόγησή τους, μολονότι ελάχιστες απτές μαρτυρίες σώζονται. Πράγματι, τα μεσαιωνικά εγχειρίδια σπανίως παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες και το τεχνικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται για να περιγράψει συγκεκριμένους τύπους καταπελτών, λόγου χάρη, είναι συχνά συγκεχυμένο και αντιφατικό.

Οι περισσότερες αναφορές σε βυζαντινές πολιορκίες παρουσιάζουν τις βυζαντινές δυνάμεις να χρησιμοποιούν παλαιές και δοκιμασμένες μεθόδους για να εκπορθήσουν κάποιο οχυρό ή πόλη: παρεμποδίζουν τον εφοδιασμό του ώστε να τον καταβάλουν με λιμό, ή εφαρμόζουν ψυχολογικό πόλεμο για να πείσουν τη φρουρά να παραδοθεί, ή ενεργούν υπονόμευση των πύργων και των τειχών, ώστε να δημιουργηθούν ρήγματα και να καταληφθεί η πόλη εξ εφόδου. Εάν ο χρόνος το επέτρεπε, προτιμητέα μέθοδος κατά κανόνα ήταν ο λιμός –ώστε οι βυζαντινές απώλειες να περιορίζονται στο ελάχιστο– αντί της εφόδου που είχε μεγάλο κόστος σε έμψυχο και άψυχο υλικό και μπορεί να κατέληγε σε αποτυχία. Αντίστοιχα, οι κανόνες της αντιπολιορκητικής απαιτούσαν να είναι η φρουρά καλά προετοιμασμένη, φροντίζοντας παράλληλα και τα αμυντικά έργα να είναι σε καλή κατάσταση και τα στρατεύματα να έχουν επαρκή εφόδια, ιδίως νερό.

Οι συμβουλές στα εγχειρίδια τακτικής δίνουν έμφαση στις έμμεσες παρά στις άμεσες μεθόδους για την υποταγή του εχθρού. Συνιστώνται διάφορα τεχνάσματα για να παρασυρθεί η φρουρά έξω από τα τείχη ή για να αποθαρρυνθεί ή να τρομοκρατηθεί ο πολιορκημένος πληθυσμός. Ιδιαίτερα αποτελεσματική θεωρείται η πρόκληση εσωτερικής διχόνοιας στον πολιορκημένο πληθυσμό ή τους στρατιώτες του εχθρού. Επίσης προτείνεται η παραπλάνηση της εχθρικής φρουράς, ώστε να βγει και να δώσει μάχη έξω από τα τείχη, και υπάρχουν παραδείγματα τέτοιων επιτυχιών από Βυζαντινούς διοικητές (αλλά και Βυζαντινών διοικητών φρουράς οι οποίοι ξεγελάστηκαν από παρόμοια τεχνάσματα!).

Μόνο όταν αποτύγχαναν τέτοια δόλια μέσα, ή όταν ο επιτιθέμενος διοικητής δεν είχε άλλη επιλογή (ή αν πιεζόταν από το χρόνο – αν για παράδειγμα, πλησίαζαν εχθρικές ενισχύσεις), μπορούσε να γίνει δεκτή η ολοσχερής επίθεση και τότε μόνο μετά από κατάλληλη προετοιμασία. Δεν είναι βέβαιο ότι όλοι οι στρατηγοί ακολουθούσαν αυτές τις συμβουλές, πάντως υπήρχαν αρκετές δοκιμασμένες μέθοδοι που μπορούσαν να τεθούν σε εφαρμογή. Καταρχήν το σκάψιμο υπονομευτικών σηράγγων κάτω από τα τείχη εθεωρείτο απλός αλλά και αποτελεσματικός τρόπος για την αποδυνάμωση της αμυντικής ισχύος ενός εχθρικού οχυρού. Όταν οι σήραγγες ήσαν έτοιμες, τις γέμιζαν με εύφλεκτα υλικά και, αφού ολοκληρώνονταν και οι υπόλοιπες προετοιμασίες, τα άναβαν, με αποτέλεσμα να καίγονται τα ξύλινα υποστυλώματα και να καταρρέει η σήραγγα μαζί με το τμήμα του τείχους ή τον πύργο από πάνω της, προκαλώντας ρήγμα στα τείχη. Οι υπονομευτικές σήραγγες μπορούσαν βέβαια να αντιμετωπιστούν με ανθυπονόμευση. Ένα καλό παράδειγμα παρόμοιας τεχνικής έχει ανακαλυφθεί στα ερείπια του ρωμαϊκού οχυρού της πόλης Δούρα-Ευρωπός στον Ευφράτη, που καταλήφθηκε από τους Σασανίδες το 256 μ.Χ. Εκεί έχουν ανακαλυφθεί μια υπονομευτική και η αντίστοιχή της ανθυπονομευτική σήραγγα, μαζί με σκελετούς στρατιωτών που αλληλοσκοτώθηκαν όταν ξέσπασε η υπόγεια συμπλοκή· κείτονται έτσι σαν οδυνηρό τεκμήριο της φύσης της πολιορκητικής τέχνης κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο. Βυζαντινοί και Άραβες ιστορικοί περιγράφουν πολιορκίες στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν τέτοιες μέθοδοι και φαίνεται ότι αυτός ήταν ο προτιμητέος τρόπος για την εκπόρθηση εχθρικών φρουρίων, όταν δεν μπορούσαν να τα υποχρεώσουν σε παράδοση με λιμό ή με την πειθώ. Από την άλλη όμως, πολλές αφηγήσεις που έχουν καταγραφεί στα χρονικά απηχούν απλούστερους τρόπους προσέγγισης. Ένα βυζαντινό φρούριο αλώθηκε με απλό τέχνασμα, όταν ο τσάρος των Βουλγάρων Σαμουήλ έστειλε σ' αυτό πέντε στρατιώτες του μεταμφιεσμένους σε εργάτες με τσεκούρια κρυμμένα κάτω από το μανδύα τους. Μόλις μπήκαν στο φρούριο, έκοψαν τους κάβους που συγκρατούσαν τις πύλες κλειστές, επιτρέποντας στην κύρια δύναμη των Βουλγάρων να ορμήσει μέσα προτού προλάβουν οι αμυνόμενοι να τις σύρουν και να τις κλείσουν.

Ένα τακτικό εγχειρίδιο του ύστερου δέκατου αιώνα, γραμμένο από τον Νικηφόρο Ουρανό, έναν από τους πιο ικανούς και επιτυ-

χημένους στρατηγούς του Βασιλείου του Β', παρατηρεί ότι η πρωταρχική μέθοδος για την άλωση οχυρών θέσεων ήταν η υπονόμευση των τειχών και όχι οι τεχνολογικά προηγμένες ή πολύπλοκες πολιορκητικές μηχανές. Στην περίπτωση αυτή όμως ο συγγραφέας μάλλον αναφέρεται σε ταχύτατες εκστρατείες και όχι σε καλοσχεδιασμένες επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας, κατά τις οποίες, όπως αφηγούνται οι ισταρικοί της εποχής, οι μηχανές πολιορκίας έπαιζαν κύριο ρόλο. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής, μέχρι τον δωδέκατο αιώνα, οι γραπτές πηγές παρουσιάζουν τους ανατολικούς ρωμαϊκούς στρατούς να χρησιμοποιούν ολόκληρη τη γνωστή ποικιλία πολιορκητικών μηχανών, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν οι μεγάλοι ξύλινοι πύργοι (*ελεπόλεις*) με κριούς και βαλλίστρες ή καταπέλτες διαφόρων τύπων. Αρκετές από τις πολεμικές μηχανές που αναφέρονται στα βυζαντινά εγχειρίδια ή κατονομάζονται απλώς στα χρονικά ενδεχομένως να αποτελούν απλή λογοτεχνική σύμβαση, να αντιγράφονται δηλαδή από τους αρχαίους συγγραφείς, από τους οποίους οι Βυζαντινοί συγγραφείς αντλούσαν συστηματικά. Για παράδειγμα, η περιγραφή από τον Λέοντα Διάκονο της πολιορκίας του μουσουλμανικού οχυρού του Χάνδακα στην Κρήτη, έργο του δέκατου αιώνα, αποτελεί ευθεία μεταφορά από παρόμοια περιγραφή πολιορκίας από την ιστορία του Αγαθία, συγγραφέα του έκτου αιώνα. Οι πολεμικές μηχανές όμως έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολιορκίες και στις αντιπολιορκίες, καθώς και στις συγκρούσεις στο πεδίο της μάχης, όπου σε περιγραφές διαφόρων μαχών συναντάμε μικρότερους τροχήλατους παλίντονους καταπέλτες, που οι Βυζαντινοί ονόμαζαν *καρροβαλλίστρες*.

Οι γνωστές λεπτομέρειες πάντως για τις βυζαντινές πολεμικές μηχανές είναι ισχνές. Είναι βέβαιο ότι βρίσκονταν σε χρήση καταπέλτες που εκτόξευαν τόσο βλήματα όσο και πέτρες, δυστυχώς όμως τα κείμενα αναφέρουν μόνο γενικότητες για την κατασκευή και τη μέθοδο προώθησης. Από την άλλη όμως, υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες που αποδεικνύουν ότι οι μηχανές στρεπτών τόνων έπαψαν να χρησιμοποιούνται πιθανόν περί τα τέλη του πέμπτου ή τις αρχές του έκτου αιώνα, με την ταυτόχρονη επικράτηση των απλούστερων και ευκολοσυντήρητων ευθύτονων μηχανών. Έτσι, σε έναν κατάλογο της δεκαετίας του 950 ή του 960, αυθεντικό τεκμήριο της αυτοκρατορικής γραμματείας, που καταγράφει τις δυνάμεις και τον οπλισμό που χρησιμοποιήθηκε στην εκστρατεία εναντίον της

κατεχόμενης από μουσουλμάνους Κρήτης το 949, περιλαμβάνονται μεγάλοι (στηριγμένοι σε κιλλίβαντα) και μικροί (φορητοί) καταπέλτες, δηλαδή ευθύτονες μηχανές (της ίδιας κατά βάση τεχνολογίας με τις χειροβαλλίστρες), οι οποίοι ανάλογα με το σε τι είδους βάση ήσαν τοποθετημένοι, εκτόξευαν είτε βλήματα είτε λίθους. Οι βυζαντινοί στρατοί χρησιμοποιούσαν επίσης και χειροκίνητες μηχανές έλξεως (*μάγγανα*), οι οποίες είχαν εισαχθεί από την Κίνα (με τη μεσολάβηση των Αβάρων) στα τέλη του έκτου αιώνα, και βρίσκονταν διαρκώς σε χρήση στο βυζαντινό και στον αραβικό κόσμο μέχρι και τον δωδέκατο αιώνα, μέχρι δηλαδή την εμφάνιση του πολύ ισχυρότερου *τριμπουτσέτου* (trebuchet) με αντίβαρα. Από τα τέλη του έβδομου ώς τον δωδέκατο αιώνα οι δυνάμεις των Βυζαντινών διέθεταν, κυρίως στις κατά θάλασσα συγκρούσεις, το τρομερό «υγρόν πυρ», πρώιμη έκδοση του ναπάλμ. Το «υγρόν πυρ» αποτελούνταν από μίγμα αργού πετρελαίου (που το συνέλεγαν στον Καύκασο και τις στέπες της νότιας Ρωσίας, μέρη στα οποία, διαδοχικά ή ταυτόχρονα, οι Βυζαντινοί είχαν εύκολη πρόσβαση). Το υλικό αυτό εκτοξευόταν από σίφωνες τοποθετημένους στην πλώρη ή στο μέσον του σκαριού (για τα μεγαλύτερα πλοία) του αυτοκρατορικού ναυτικού. Όπου χρησιμοποιήθηκε, αποδείχτηκε αποτελεσματικό, χρησίμευε όμως ιδιαίτερα και ως όπλο εκφοβισμού. Στις αρχές του δέκατου αιώνα αναπτύχθηκε μια φορητή παραλλαγή του (*χειροσίφωνες*) για χρήση από στρατεύματα στην ξηρά. Ο τύπος αυτός περιγράφεται με ζωηρές λεπτομέρειες σε αραβικό κείμενο της εποχής. Ο μηχανισμός εκτόξευσης πιθανότατα ήταν εξίσου επικίνδυνος για τους Βυζαντινούς όσο και το εκτοξευόμενο υγρό πυρ για τους αντιπάλους τους, όμως οι μαρτυρίες παραμένουν αόριστες. Τα εύφλεκτα βλήματα αποτελούσαν κλασικό όπλο της πολιορκητικής κατά την Αρχαιότητα και το Μεσαίωνα (αγγεία με εύφλεκτο περιεχόμενο εκτοξευόμενα από καταπέλτες, φλεγόμενα βέλη κλπ.), οι σίφωνες αυτοί όμως του βυζαντινού οπλοστασίου φαίνεται ότι ήσαν ουσιαστικά διαφορετικοί. Και παρ' όλο που οι Άραβες ανέπτυξαν ειδικές μονάδες με πυρίμαχες στολές κατά της νάφθας, φαίνεται ότι δεν κατάφεραν να αντιγράψουν με επιτυχία τις συγκεκριμένες αυτές συσκευές.

Όταν ένα ισχυρό οχυρό έπρεπε να καταληφθεί εξ εφόδου, χρησιμοποιούσαν ελεπόλεις. Πολλές όμως από τις πόλεις και τα φρούρια που άλλαξαν χέρια ήσαν κτισμένα σε τόσο δύσβατα σημεία

ώστε οι πολιορκητικές μηχανές αποδείχτηκαν άχρηστες ή αναποτελεσματικές. Όπου όμως το έδαφος ήταν κατάλληλο και επέτρεπε τη χρήση τους, μνημονεύεται η παρουσία τους συχνά. Για παράδειγμα, εμφανίζονται σε αναφορές πολιορκιών του έκτου αιώνα (π.χ. της Άμιδας από τους Βυζαντινούς το 503, ή της Μαρτυρόπολης από τους Πέρσες το 530), ενώ οι Άβαροι κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 626, αναφέρεται ότι κατασκεύασαν δώδεκα πανύψηλες ελεπόλεις. Υπάρχουν πολλές περιγραφές πολιορκιών από τον ένατο ώς τον δωδέκατο αιώνα, στις οποίες μνημονεύονται ελεπόλεις, και μια μικρογραφία σε ένα χειρόγραφο του ενδέκατου αιώνα δείχνει την εκτόξευση υγρού πυρός από ελέπολη. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος έκτισε μια τέτοια στη διάρκεια της πολιορκίας του Δυρραχίου το 1081, την οποία μάλιστα έκαψαν οι Βυζαντινοί με έξοδο. Λίγο αργότερα, το 1085, ο Αλέξιος Α΄ έκτισε ελεπόλεις για να καταλάβει εξ εφόδου το κάστρο της Καστοριάς, όπου είχε καταφύγει ο Βρυέννιος.

Υπήρχαν βέβαια και άλλες πολιορκητικές συσκευές. Μεγάλη εμπιστοσύνη έδειχναν στην αποτελεσματικότητα ελαφρών, κινητών στεγάστρων, που ήσαν γνωστά ως *λαίσαι*. Αυτές ήσαν κατασκευές σε σχήμα καλύβας, με οξυκόρυφη στέγη και πολλές εισόδους στη μία πλευρά, φτιαγμένες από πλεγμένα κλαδιά· σκοπός τους ήταν να προστατεύουν τους άνδρες που έσκαβαν πίσω από αυτές ή από κάτω τους. Υπήρχαν σε πολλά μεγέθη: η βαρύτερη τροχήλατη έκδοση, γνωστή ως *χελώνη*, ήταν υπερβολικά βαριά και δυσκίνητη για τις περισσότερες πολιορκίες, αφού απαιτούσε κάρρα για να μετακινηθεί. Τα στέγαστρα αυτά είχαν σκελετό από χοντρά δοκάρια, συνήθως –αλλά όχι πάντα– ρόδες, ξύλινες στέγες καλυμμένες με άχυρο ή κλαδιά, και επένδυση από δέρματα αιγοπροβάτων ή άλλων υλικών βρεγμένων με νερό ώστε να μην αρπάζουν φωτιά. Ήσαν ανθεκτικά σε βέλη, αιχμές δοράτων και βλήματα σφενδόνης, αλλά και σε βαρύτερα αντικείμενα που έριχναν οι αμυνόμενοι από τις πολεμίστρες. Πολύ συχνά ήσαν εξοπλισμένα με κριούς, των οποίων το μέγεθος, το βάρος και η αποδοτικότητα εξαρτιόνταν άμεσα από το μέγεθος της χελώνης στην οποία ήταν κλεισμένοι. Αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του εξοπλισμού πολιορκίας, αλλά χρησιμοποιούνταν μόνο εναντίον των ισχυρότερων κάστρων.

Η φύση και η διάρκεια μιας πολιορκίας εξαρτιόνταν από πολλές μεταβλητές. Εκτός από εποχιακούς παράγοντες, που επηρέα-

ζαν τον εφοδιασμό και την ύδρευση του στρατού και των ζώων, το έδαφος γύρω από το φρούριο ή την πόλη έπαιζε κυρίαρχο ρόλο. Πολλά ανατολικο-ρωμαϊκά οχυρά ήσαν κτισμένα πάνω σε απόκρημνα υψώματα ή θέσεις προσβάσιμες μόνο σε πεζούς στρατιώτες. Ωστόσο αυτά τα οχυρά άλλαζαν συχνά κάτοχο και, απ' ό,τι φαίνεται, αυτό γινόταν ως αποτέλεσμα λιμού, τεχνάσματος ή εκφοβισμού της φρουράς και σπάνια λόγω βομβαρδισμού και επιτυχημένης κατάληψης εξ εφόδου. Οχυρά σε πεδινές τοποθεσίες, ή τουλάχιστον με εύκολες προσβάσεις σε περισσότερες από μία πλευρές, μπορούσαν να υποστούν άμεση έφοδο. Περιγραφές τέτοιων γενικών εφόδων αναφέρονται συνήθως σε τέτοια μέρη. Οι οχυρωμένες πόλεις του Μαντζικέρτ και του Χλιατ στην ανατολική Μικρά Ασία, λόγου χάρη, είναι και οι δύο προσβάσιμες από τουλάχιστον δύο πλευρές, και οι εκστρατείες του Ρωμανού Δ', το 1071, και του Μανουήλ Α', το 1176, συνοδεύονταν από πολλά μεταγωγικά που μετέφεραν πολιορκητικό εξοπλισμό, ο οποίος προοριζόταν να αναπτυχθεί εναντίον τους. Το κάστρο του Αμορίου επίσης είναι προσβάσιμο σε τροχήλατες πολιορκητικές μηχανές από διάφορες πλευρές, μολονότι απ' όλες αυτές τις πλευρές το έδαφος είναι ανώμαλο και δύσβατο.

Η σωστή τοποθέτηση των πολιορκητικών μηχανών είχε μεγάλη σημασία, γιατί αλλιώς οι βολές δεν θα είχαν αποτέλεσμα. Μια τεχνική που χρησιμοποιούσαν συχνά, εφόσον υπήρχε άνεση χρόνου, ήταν η κατασκευή γήλοφων ενισχυμένων με κορμούς δέντρων, πάνω στους οποίους μπορούσαν να εγκατασταθούν διάφορες βλητικές μηχανές. Υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες για παρόμοιες κατασκευές από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και πέρα, όχι μόνο σε γραπτή μορφή αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα. Στη Δούρα-Ευρωπό είναι ορατό το πρόχωμα εφόδου των Σασανιδών, με εσωτερικό από πατημένο χώμα και παρειές από πλίνθους, το οποίο μάλιστα είχε και κλίση ώστε να μπορούν να μετακινούνται πάνω του οι τροχήλατες πολιορκητικές μηχανές. Το ύψος του ακόμη και σήμερα είναι μεγαλύτερο από τα τείχη που επρόκειτο να κυριεύσει. Παρόμοια προχώματα περιγράφονται από έναν Βυζαντινό συγγραφέα του ενδέκατου αιώνα, όταν αφηγείται την πολιορκία της Μόρειας (πόλης στη νότιο Βαλκανική) από τον Βασίλειο Β' κατά τους πολέμους του εναντίον των Βουλγάρων. Τέτοια πολιορκητικά έργα μπορούσαν πάντως να καταστραφούν: κατά την πολιορκία της

Άμιδας από τους Πέρσες, το 502-503, οι Βυζαντινοί στρατιώτες έσκαψαν κάτω από τα τείχη, υπονομεύοντας τα θεμέλια του προχώματος και αφαιρώντας χώμα, μέχρι την ολική κατάρρευσή του. Κατά την πολιορκία της Μόρειας, που προαναφέραμε, οι Βούλγαροι έσκαψαν επίσης κάτω από το πρόχωμα και στη συνέχεια έκαψαν τα υποστυλώματα, προκαλώντας την κατάρρευσή του.

Οι ιστορίες της εποχής αναφέρουν πολλές πολιορκίες Βυζαντινών διοικητών, επιτυχημένες και μη. Η απομόνωση του κάστρου ή της πόλης και η αποκοπή του εφοδιασμού των κατοίκων σχεδόν πάντα αναφέρεται ως το πρώτο στάδιο. Η περιχαράκωση και η εξασφάλιση του επαρκούς εφοδιασμού του στρατοπέδου ήταν επίσης ουσιαστικό στοιχείο. Οι πολιορκίες της Τεφρικής και της Μελιτηνής από τον Βασίλειο Α΄ απέτυχαν, διότι οι αμυνόμενοι είχαν προειδοποιηθεί για τη βυζαντινή επίθεση και φρόντισαν να εφοδιαστούν με τα αναγκαία, ενώ και οι δύο πόλεις διέθεταν καλή ύδρευση. Αντίθετα, ο στρατός των πολιορκητών ήταν αυτός που στο τέλος ξέμεινε από εφόδια, αφού πρώτα απογύμνωσε τη γύρω περιοχή για να συντηρηθεί. Η πολιορκία της Ταρσού, το 883, απέτυχε διότι ο αμελής και άπειρος διοικητής δεν φρόντισε για την περιχαράκωση του στρατοπέδου, αλλά ούτε για την επαρκή φύλαξή του, με αποτέλεσμα μια έξοδος των πολιορκημένων να αιφνιδιάσει τους Βυζαντινούς και να τους επιφέρει βαριά ήττα. Παρόμοια είναι η περίπτωση του επικεφαλής των δυνάμεων κατά τις επιχειρήσεις του 944 για τη βυζαντινή ανακατάληψη της Κρήτης, που είχε χαθεί από τους μουσουλμάνους περί το 820. Μετά από αρχικές επιτυχίες και ήττα των αντιπάλων σε ανοικτή σύγκρουση, η οποία τους υποχρέωσε να κλειστούν στο κάστρο τους, ο Βυζαντινός διοικητής έχασε το πλεονέκτημά του, αφού ούτε φρόντισε για σωστή φύλαξη ούτε για περιχαράκωση του στρατοπέδου. Ο στρατός των μουσουλμάνων επιχείρησε νυκτερινή έξοδο και αιφνιδίασε τους Βυζαντινούς την ώρα που πανηγύριζαν πρόωρα τη νίκη τους, τρέποντάς τους σε άτακτη φυγή. Παρόμοιες ιστορίες υπάρχουν πολλές.

Οι πόλεμοι στην Ανατολή

Μεταξύ του 572 και του 591 ξανάρχισε η σύγκρουση, το στοιχείο που χαρακτήριζε τη σχέση μεταξύ Βυζαντινών και Περσών. Το 562

ο Ιουστινιανός και ο Χοσρόης είχαν υπογράψει την «αιώνιο ειρήνη», μια συνθήκη με εγγύηση την τακτική καταβολή εκ μέρους των Βυζαντινών ενός σημαντικού ποσού σε χρυσό. Η «χορηγία», όπως την ονόμαζαν για ευφημισμό, καταβαλλόταν κανονικά τα πρώτα δέκα χρόνια, αλλά καμία από τις δύο πλευρές δεν φαινόταν διατεθειμένη να συνεχίσει: οι Βυζαντινοί γιατί απλά θεωρούσαν ότι οι όροι ήσαν προσβλητικοί γι' αυτούς, και οι Πέρσες γιατί δεν ήθελαν να προβούν σε καμία παραχώρηση. Οι διεκδικήσεις των Βυζαντινών πάνω στα εδάφη της περιοχής της Σουανίας, στον Καύκασο, βρήκαν το αντίστοιχό τους στις απαιτήσεις των Περσών να καταβληθεί επιχορήγηση στους Άραβες συμμάχους τους, τους Λαχμίδες της Χίρας. Η κατάσταση έφθασε στο απροχώρητο όταν οι Πέρσες επενέβησαν στην Υεμένη, η οποία τελούσε υπό κατάληψη από το βασιλιά της Αβησσυνίας, σύμμαχο των Βυζαντινών. Οι ντόπιοι Ομηρίτες (Χιμιαρίτες) πρίγκιπες ζήτησαν τη βοήθεια της περσικής αυλής και με τη συνδρομή των Περσών κατάφεραν να εκδιώξουν τους Αβησσυνούς και να επαναφέρουν στο θρόνο τον Ομηρίτη βασιλέα Σαΐφ. Ένας Πέρσης *μαρζιπάνος* (στρατάρχης) στάλθηκε στην περιοχή, επικεφαλής στρατευμάτων, για να τον στηρίξει, αλλά σύντομα οι Πέρσες υιοθέτησαν πολιτική επεμβάσεων, τέτοια που κατέστησε την κατάσταση ανυπόφορη για την τοπική δυναστεία, η οποία ζήτησε αυτή τη φορά τη βοήθεια της Κωνσταντινούπολης. Την ίδια εποχή, οι χριστιανοί κάτοικοι της Περσαρμενίας και οι, υπό περσική επικυριαρχία, ηγέτες τους ζήτησαν και αυτοί την παρέμβαση του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β΄ κατά των Περσών. Ο Ιουστίνος συμφώνησε να συνδράμει τους ομοθρήσκους του. Αντιμέτωπος με την αντίδραση του Χοσρόη, απάντησε ότι δεν μπορούσε να αγνοήσει μια έκκληση των χριστιανών αδελφών του.

Ο τελευταίος παράγοντας που εξώθησε τα πράγματα σε νέα σύγκρουση ήταν η εμφάνιση στο ιστορικό προσκήνιο των Τούρκων, που είχαν αντικαταστήσει τους Ούννους ως κυρίαρχη δύναμη στην κεντρική και δυτική στέπα. Η απόπειρα προσέγγισής τους με τους Πέρσες είχε συναντήσει την ψυχρή άρνηση των τελευταίων· μάλιστα οι Πέρσες είχαν δηλητηριάσει τους Τούρκους πρέσβεις που έφθασαν για να διαπραγματευθούν για το εμπόριο του μεταξιού. Κατόπιν αυτού ο Τούρκος χάνος έστειλε πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, την οποία ο αυτοκράτορας δέχθηκε φιλόξενα και, παρά την απόπειρα των Περσών να παγιδέψουν την αντίστοιχη βυζαντινή

πρεσβεία που ταξίδευε προς την αυλή του χάνου στήνοντάς της ενέδρα, οι δύο δυνάμεις υπέγραψαν συνθήκη. Η συμφωνία ήταν επικερδής τόσο για τους Βυζαντινούς, αφού οι Τούρκοι θα αποτελούσαν απειλή για τους Πέρσες, μέσω του Καυκάσου, και για τους Αβάρους (οι οποίοι είχαν αρχίσει να γίνονται διογκούμενο πρόβλημα για τους Βυζαντινούς κατά μήκος του Δούναβη), όσο και για τους ίδιους τους Τούρκους, αφού οι Βυζαντινοί θα απασχολούσαν τους Πέρσες, ώστε να μην μπορούν οι τελευταίοι να επεμβαίνουν στο τουρκικό εμπόριο μεταξιού προς τα ανατολικά και βόρεια.

Το 572 ο Ιουστίνος αρνήθηκε να συνεχίσει την καταβολή της χορηγίας ως εγγύηση της ειρήνης με την Περσία. Οι εναρκτήριες πράξεις του πολέμου ήσαν μικρής έκτασης, αλλά επιτυχημένες επιδρομές των Βυζαντινών στην περσική Αρζανηνή. Ακολούθησε μια μεγάλη περσική εισβολή στη Συρία με σημαντικές απώλειες σε ψυχές και υλικά αγαθά για τους Βυζαντινούς, και, τέλος, το 574, η άλωση του Δάρας από τους Πέρσες, γεγονός που καταγράφεται ως στρατηγική καταστροφή για τους Βυζαντινούς. Οι δυσκολίες που γεννούσαν οι επιδρομές των Αβάρων στον Δούναβη και η ασθένεια του αυτοκράτορα κατέστησαν αναποτελεσματική την αντίδραση των Βυζαντινών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εξαγοράσουν δεκαετή ανακωχή στο μέτωπο της Μεσοποταμίας το 576-578. Στην Αρμενία ο πόλεμος συνεχιζόταν με μεγαλύτερη επιτυχία, μετά την ήττα του ίδιου του Χοσρόη από τον Βυζαντινό στρατηγό Ιουστινιανό κοντά στην Μελιτηνή το 576, και μάλιστα με κέρδος τεράστια ποσότητα λαφύρων. Διχόνοιες όμως στη βυζαντινή διοίκηση επέτρεψαν δυστυχώς στον Χοσρόη να εξαπολύσει εκστρατεία αντιποίνων εναντίον της πόλης της Μελιτηνής, την οποία κατέλαβε και λεηλάτησε. Ο Πέρσης βασιλιάς στράφηκε τότε κατά των βυζαντινών δυνάμεων, αλλά και πάλι υπέστη σοβαρή ήττα. Το 577 οι Πέρσες κατάφεραν να αντιστρέψουν τους όρους, νικώντας το βυζαντινό στρατό σε αιφνιδιαστική εισβολή στην Αρμενία. Την επόμενη χρονιά οι βυζαντινές δυνάμεις, τις οποίες διοικούσε τώρα ο στρατηγός (και μετέπειτα αυτοκράτωρ) Μαυρίκιος, κατάφεραν να ισορροπήσουν κάπως την κατάσταση. Ωστόσο ο θάνατος του Χοσρόη, το 579, και η άνοδος στο θρόνο του γιου του Ορμίσδα συντέλεσαν ώστε οι Πέρσες να απορρίψουν την οποιαδήποτε πρόταση για ειρήνευση. Ο πόλεμος συνεχίστηκε το 580 και το 581 με σημαντική νίκη των Βυζαντινών στην Κωνσταντίνα της Οσροηνής. Η κατάσταση αυτή συ-

Εικ. 7. Χρυσό νόμισμα (σόλιδος) του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602).

νεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, με αρχικές νίκες των Βυζαντινών και επακόλουθες αντεπιθέσεις και νίκες των Περσών. Διόλου δεν συντελούσαν, βέβαια, στην ανατροπή της οι συχνές εσωτερικές διαμάχες και ο διχασμός στις τάξεις των ανώτατων Βυζαντινών διοικητών, καθώς και η έλλειψη πειθαρχίας των βυζαντινών στρατευμάτων. Η περιγραφή της μάχης που ακολουθεί προέρχεται από τη μοναδική σωζόμενη ιστορία του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, ο οποίος έγραψε στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641), και θεωρείται χαρακτηριστική των συγκρούσεων μεταξύ βυζαντινών και περσικών δυνάμεων στο ανατολικό μέτωπο την περίοδο αυτή.

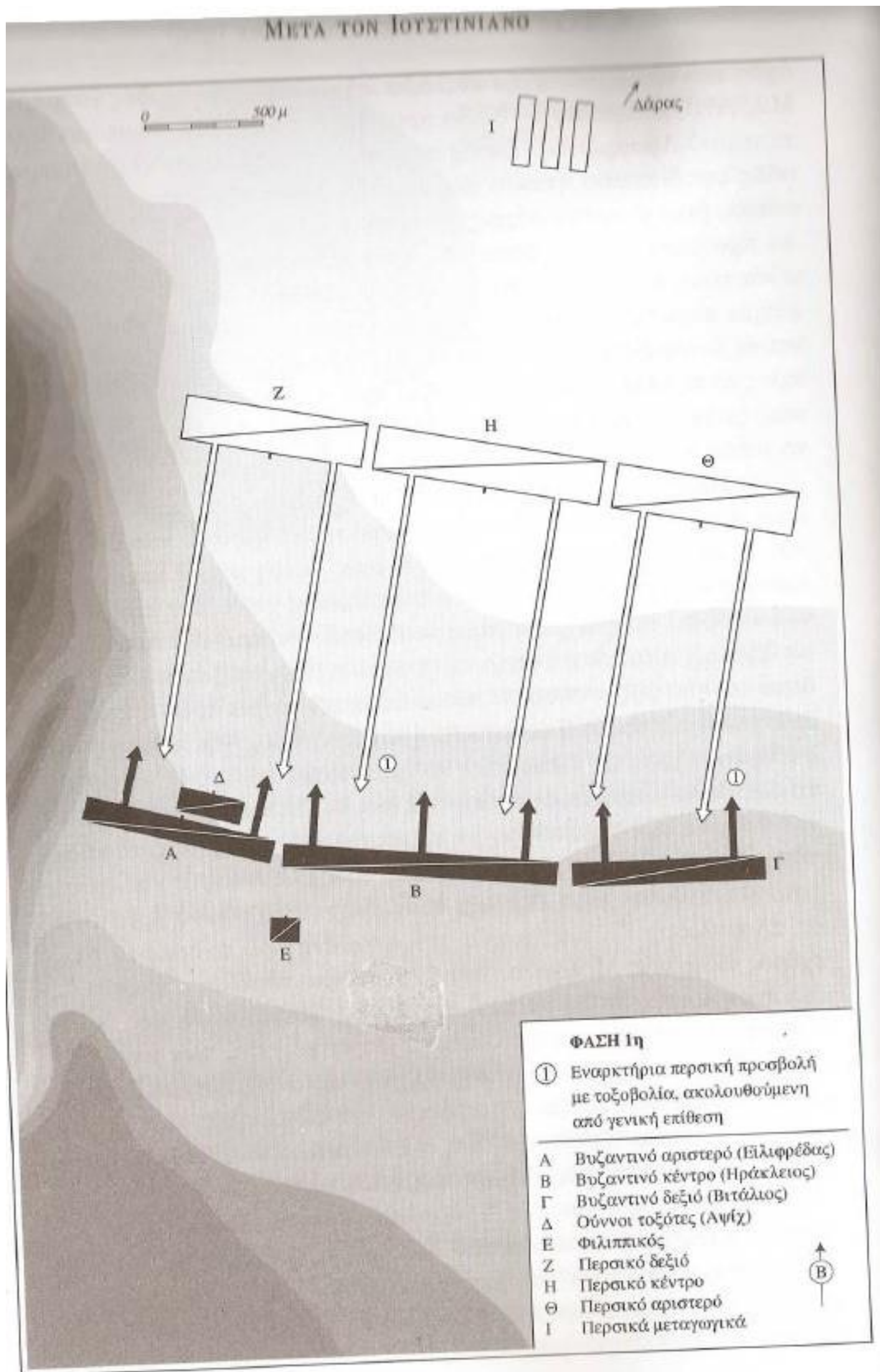
Η Μάχη στον ποταμό Σολάχωνα (586)

Την άνοιξη του 586 ο Βυζαντινός διοικητής Φιλιππικός, εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι βρισκόταν στρατηγικά σε πλεονεκτική θέση, απέρριψε προτάσεις των Περσών για την έναρξη ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων. Προήλασε προς νότον από την Άμιδα ώς το Βίβας (σημερ. Τελ Μπες) επί του Αρσαμώνος (σημερ. Ζεργκάν) ποταμού, πέρασε στην ανατολική όχθη, και προχώρησε σε βάθος περίπου 15 χιλιομέτρων προς τα υψίπεδα του Τουρ Αμπντίν, όπου και στρατοπέδευσε έχοντας το αριστερό του πλευρό καλυμμένο από το όρος Ιζαλάς. Οι βυζαντινές δυνάμεις, στρατοπεδευμένες στην ανατολική

όχθη του ποταμού, στην κοιλάδα κάτω από το Μαρδές (σημερ. Μαρντίν), κάλυπταν τη δίοδο προς τα δυτικά, προς το ρεύμα του ποταμού Αρσαμώνος. Εκτός από αυτό το σημείο, η πλησιέστερη οδός εφοδιασμού ήταν ο ποταμός Βούρων, πάνω στον ρου του οποίου βρισκόταν το Δάρας (για την ακρίβεια κάπως βορειότερα). Αν προχωρούσαν οι Πέρσες θα άφηναν το Δάρας στα εκτεθειμένα νώτα τους. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε σοβαρό στρατηγικό μειονέκτημα στην περίπτωση που αποτύγχαναν να απωθήσουν τις βυζαντινές δυνάμεις από τον Αρσάμωνα ποταμό, εφόσον την πρόσβαση προς αυτόν ήλεγχε ο στρατός του Φιλιππικού. Έχοντας λάβει θέσεις ημέρα Τετάρτη, ο Φιλιππικός περίμενε περί τις δύο ημέρες για να μάθει εάν είχαν κινηθεί οι Πέρσες (βλ. Χάρτη 5).

Ο Πέρσης διοικητής, με τον τίτλο Καρδαριγάν («μαύρο γεράκι»), ήταν πεπεισμένος ότι υπερτερούσε αριθμητικά των βυζαντινών δυνάμεων και είχε ετοιμάσει στα μεταγωγικά καμήλες με ασκούς για το νερό, καθώς και σιδερένιους χαλκάδες και δοκούς για να δέσει τους αιχμαλώτους του! Ξεκίνησε από την κατεύθυνση του Δάρας, αλλά οι κινήσεις του έγιναν αντιληπτές όταν οι Άραβες άτακτοι του βυζαντινού στρατού έπιασαν αιχμαλώτους και τους ανέκριναν. Έτσι, ο Φιλιππικός ήταν ενήμερος για τους τόπους στάθμευσης και τις τελευταίες κινήσεις των Περσών. Όταν έφθασε το Σάββατο, υποπτευόμενος –μια και οι Πέρσες ήσαν πλέον κοντά– ότι θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν την παραδοσιακή τήρηση της αργίας της Κυριακής από τους Βυζαντινούς για να επιτεθούν εκείνη τη μέρα, διέταξε τους ανιχνευτές του να βρίσκονται σε επιφυλακή. Όντως, νωρίς την επομένη του ανέφεραν ότι ο εχθρός πλησίαζε. Μολονότι η σύνθεση των αντιπάλων στρατών δεν διασαφηνίζεται απόλυτα από τις πηγές, φαίνεται ότι και οι δύο στρατοί αποτελούνταν από έφιππα στρατεύματα, των μεν Βυζαντινών από μικτές μονάδες λογχοφόρων-ιπποτοξοτών, μαζί με μια δύναμη συμμάχων Αράβων υπό δικούς τους διοικητές, των δε Περσών με παρόμοιο εξοπλισμό. Και οι δύο αντίπαλοι ενδέχεται να διέθεταν και μονάδες βαριά θωρακισμένων καταφράκτων.

Ο Φιλιππικός παρέταξε τις δυνάμεις του σε ελαφρά υπερυψωμένο έδαφος στην κοιλάδα του Σολάχωνα, με μέτωπο προς την ανωφέρεια την οποία θα ήσαν υποχρεωμένοι να διασχίσουν οι επερχόμενοι Πέρσες προτού προσβάλουν τις βυζαντινές θέσεις. Το αριστερό του πλευρό ήταν καλά προστατευμένο από το δύσβατο

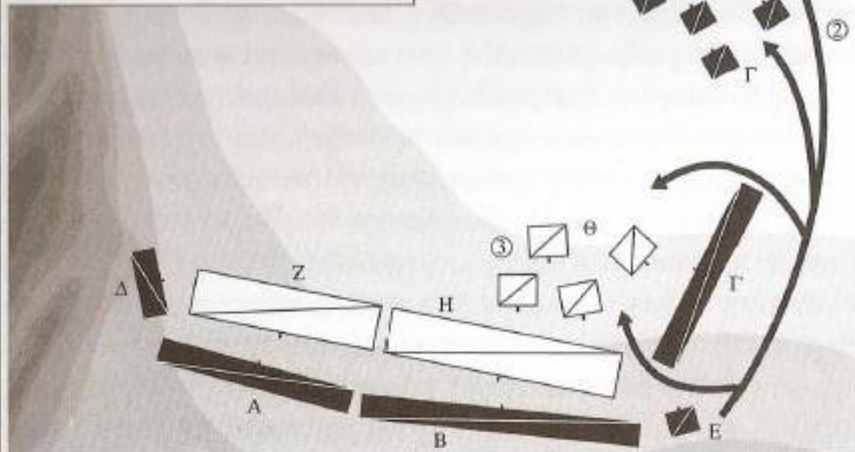

0
500 μ
Δάρας
Ι
Ζ
Η
Θ
①
Δ
①
Α
Β
Γ
Ε
ΦΑΣΗ 1η
① Εναρκτήρια περσική προσβολή με τοξοβολία, ακολουθούμενη από γενική επίθεση
Α Βυζαντινό αριστερό (Είλιφρέδας)
Β Βυζαντινό κέντρο (Ηράκλειος)
Γ Βυζαντινό δεξιό (Βιτάλιος)
Δ Ούννοι τοξότες (Αψίχ)
Ε Φιλιππικός
Ζ Περσικό δεξιό
Η Περσικό κέντρο
Θ Περσικό αριστερό
Ι Περσικά μεταγωγικά
Β

ΦΑΣΗ 2η

② Το βυζαντινό δεξιό αντεπιτίθεται και συντρίβει το περσικό αριστερό. Στρατεύματα διασκορπίζονται προς την κατεύθυνση του περσικού στρατοπέδου

③ Το περσικό αριστερό ανασυντάσσεται πίσω από το κέντρο. Νέα περσική επίθεση

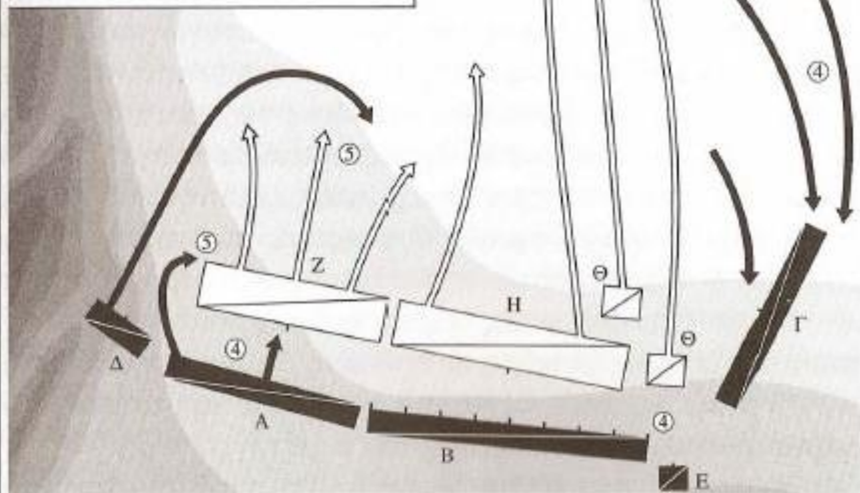
0 500 μ

ΦΑΣΗ 3η

④ Το βυζαντινό δεξιό ανασυντάσσεται. Και οι δύο πλευρές αποσύρονται για να ανανεώσουν την επίθεση. Το βυζαντινό κέντρο αφιππεύει και σχηματίζει «συνασπισμό»

⑤ Το βυζαντινό αριστερό επελαύνει και διασπά το περσικό δεξιό που παραδίδεται στη φυγή

και λοφώδες έδαφος στους πρόποδες του βουνού. Ο στρατός παρατάχθηκε με τις κλασικές τρεις διοικήσεις, αριστερή, κεντρώα και δεξιά. Το αριστερό ήταν υπό τη διοίκηση του Ειλιφρέδα, διοικητή της φρουράς της Έμεσας· μαζί του ήταν ο Ούννος Αψίχ, ο οποίος διοικούσε τους ομοεθνείς του ιπποτοξότες. Το κέντρο διοικούσε ο στρατηγός Ηράκλειος (ο μετέπειτα έξαρχος στην Καρχηδόνα και πατέρας του αυτοκράτορα Ηρακλείου) και το δεξιό διοικούνταν από κάποιον ονόματι Βιτάλιο. Ο ίδιος ο Φιλιππικός, που βρισκόταν αρχικά στο κέντρο της παράταξης, πείστηκε από τους ανώτερους και κατώτερους αξιωματικούς του να σταθεί στα μετόπισθεν με μια μικρή δύναμη εφεδρείας. Χάρη στο ελαφρά υπερυψωμένο έδαφος, μπορούσε να παρακολουθεί τη διεξαγωγή της μάχης.

Οι περσικές δυνάμεις ήσαν επίσης παρατεταγμένες σε τρεις διοικήσεις, την κεντρώα υπό τον ίδιο τον Καρδαριγάν, την αριστερή υπό τον ανιψιό του Αφραάτη και τη δεξιά υπό τον Μεβόδη. Μετά από σύντομη στάση για να αφήσουν πίσω τους τα μεταγωγικά και να ταχθούν σε σχηματισμό μάχης, οι Πέρσες προχώρησαν κατευθείαν προς τη βυζαντινή παράταξη, ρίχνοντας βέλη καθώς πλησίαζαν. Οι βυζαντινοί σχηματισμοί απάντησαν με το ίδιο μέσο στις τοξοβολίες και στη συνέχεια αντεπέλασαν και συνάντησαν τον εχθρό σε κοντινή απόσταση, ανακόπτοντας την ορμή του. Οι δύο αντίπαλοι στρατοί προς στιγμήν ακινητοποιήθηκαν μαχόμενοι. Στο δεξιό των Βυζαντινών όμως ο Βιτάλιος είχε καταφέρει με το βαρύ ιππικό του να διασπάσει τις γραμμές των Περσών και να προκαλέσει σύγχυση στην περσική παράταξη, απωθώντας τους αντιπάλους του προς τα πίσω και αριστερά, έτσι ώστε να βρεθούν πίσω από το κέντρο της δικής τους παράταξης. Βλέποντας όμως τα μεταγωγικά των Περσών τόσο κοντά, σημαντικός αριθμός Βυζαντινών ιππέων άρχισε να απομακρύνεται προς την κατεύθυνσή τους για να τα λεηλατήσει, παρά τις αντίθετες προτροπές των αξιωματικών τους. Εάν ο Πέρσης διοικητής είχε καταφέρει να εκμεταλλευθεί την κατάσταση, η μάχη στο σημείο αυτό θα μπορούσε να είχε γυρίσει εναντίον των Βυζαντινών. Ο Φιλιππικός όμως, βλέποντας τι συνέβαινε, έδωσε το κράνος του σε έναν άνδρα της σωματοφυλακής του και τον διέταξε να ανασυντάξει τους ιππείς υπό την απειλή τιμωρίας από τον ίδιο τον αρχηγό του στρατού, τέχνασμα που φαίνεται ότι έπιασε όταν οι άνδρες αναγνώρισαν το κράνος του στρατηγού τους.

Εν τω μεταξύ, στο κέντρο, οι ηττημένες περσικές δυνάμεις εί-

χαν ανασυνταχθεί και επανέλθει στη μάχη, και η πίεση από τους υπέρτερους αριθμητικά Πέρσες είχε αρχίσει να υποχρεώνει τη βυζαντινή γραμμή σε υποχώρηση. Στο σημείο αυτό οι Βυζαντινοί κατάφεραν να απεμπλακούν για λίγο και ο Φιλιππικός διέταξε να αφιππεύσουν και να σχηματίσουν πυκνή φάλαγγα με επικαλυπτόμενες ασπίδες και τις λόγχες να προεξέχουν από την πρώτη γραμμή, σαν αγκάθια σκαντζόχοιρου, προκειμένου να αντιμετωπίσουν πεζή το εχθρικό ιππικό. Το τι συνέβη στη συνέχεια δεν είναι σαφές, αλλά απ' ό,τι φαίνεται δόθηκε η διαταγή στους Βυζαντινούς να τοξεύουν τα άλογα των Περσών, και η τακτική αυτή αντέστρεψε την κατάσταση υπέρ των Βυζαντινών. Ενώ η προέλαση του κέντρου των Περσών αναχαιτιζόταν για άλλη μια φορά, το αριστερό των Βυζαντινών κατάφερε να εξαπολύσει αντεπίθεση με επιτυχία, απωθώντας το δεξιό των Περσών σε αταξία. Σύντομα αυτό έχασε κάθε συνοχή και τάξη και άρχισε να τρέπεται σε άτακτη φυγή, η οποία συνεχίστηκε με καταδίωξη από μονάδες του αριστερού των Βυζαντινών, οι οποίες έφτασαν μέχρι το Δάρας, δώδεκα μίλια μακριά. Με τα δύο του πλευρά εκτεθειμένα, το περσικό κέντρο άρχισε να κλονίζεται και να διασπάται, και τότε οι μονάδες του βυζαντινού δεξιού, που είχαν πλέον ανασυνταχθεί, επέλασαν σαρωτικά στα πλευρά των περσικών δυνάμεων, απωθώντας τες προς τα πλάγια, μέχρι που βρέθηκαν σε έδαφος που μέχρι πριν λίγο κατεχόταν από το δεξιό τους. Στη φάση αυτή το περσικό κέντρο άρχισε να τρέπεται σε φυγή, εκτός από ένα μικρό τμήμα, που μαζί με το διοικητή του, τον Καρδαριγάν, κατέφυγε σε ένα μικρό ύψωμα που προεξείχε από τους πρόποδες του βουνού προς την πεδιάδα. Εκεί αντιστάθηκαν σθεναρά, αποτρέποντας τους Βυζαντινούς από το να συνεχίσουν τις επιθέσεις εναντίον τους, παρά το γεγονός ότι ήσαν αποκομμένοι, όχι μόνο από φίλια στρατεύματα αλλά και από νερό.

Η περσική φυγή είχε ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική διάλυση του στρατού τους, αφού όχι μόνο είχε νικηθεί στη μάχη, αλλά υπέφερε και από έλλειψη νερού. Ο Καρδαριγάν είχε διατάξει να καταστραφούν όλα τα αποθέματα νερού πριν από τη μάχη, πιστεύοντας ότι αυτό θα εξωθούσε τα στρατεύματά του να πολεμήσουν σθεναρότερα για να φθάσουν μέχρι τον Αρσαμώνα ποταμό. Δυστυχώς για το στρατό του δεν τα κατάφεραν, και ο Θεοφύλακτος, που εξιστορεί τη μάχη, περιγράφει πώς πολλοί από τους Πέρσες πέθαναν είτε από δίψα, είτε από κράμπες στομάχου και

μολύνσεις, όταν επέπεσαν με αγωνία σε πηγάδια ή ρυάκια που ανακάλυψαν και ήπιαν απότομα πολύ νερό. Το μικρό τμήμα του Καρδαριγάν αφέθηκε τελικά στην τύχη του μετά από τρεις ή τέσσερις ημέρες, μιας και οι Βυζαντινοί αγνοούσαν ότι μεταξύ τους βρισκόταν ο Πέρσης διοικητής, αν και πολλοί, πάνω από χίλιοι κατά τον Θεοφύλακτο, πέθαναν ή πιάστηκαν αιχμάλωτοι από περιπόλους των Βυζαντινών προσπαθώντας να διαφύγουν. Ο ίδιος ο Καρδαριγάν πάντως κατάφερε τελικά να διαφύγει.

Η μάχη δεν πρέπει να κράτησε πολύ παραπάνω από μισή ώρα και αποτελεί καλό δείγμα του τι μπορούσε να κάνει ένας πειθαρχημένος βυζαντινός στρατός με ικανούς διοικητές έστω και εναντίον υπέρτερων αριθμητικά αντιπάλων. Είναι επίσης χαρακτηριστική του είδους του πολέμου κινήσεων με ευέλικτες δυνάμεις ιππικού, που κυριαρχούσε στο ανατολικό μέτωπο στη διάρκεια του έκτου αιώνα, ενός είδους πολέμου που προωθούσε τον ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο των έφιππων μονάδων στο βυζαντινό στρατό εκείνης της περιόδου.

Οι ισλαμικές κατακτήσεις

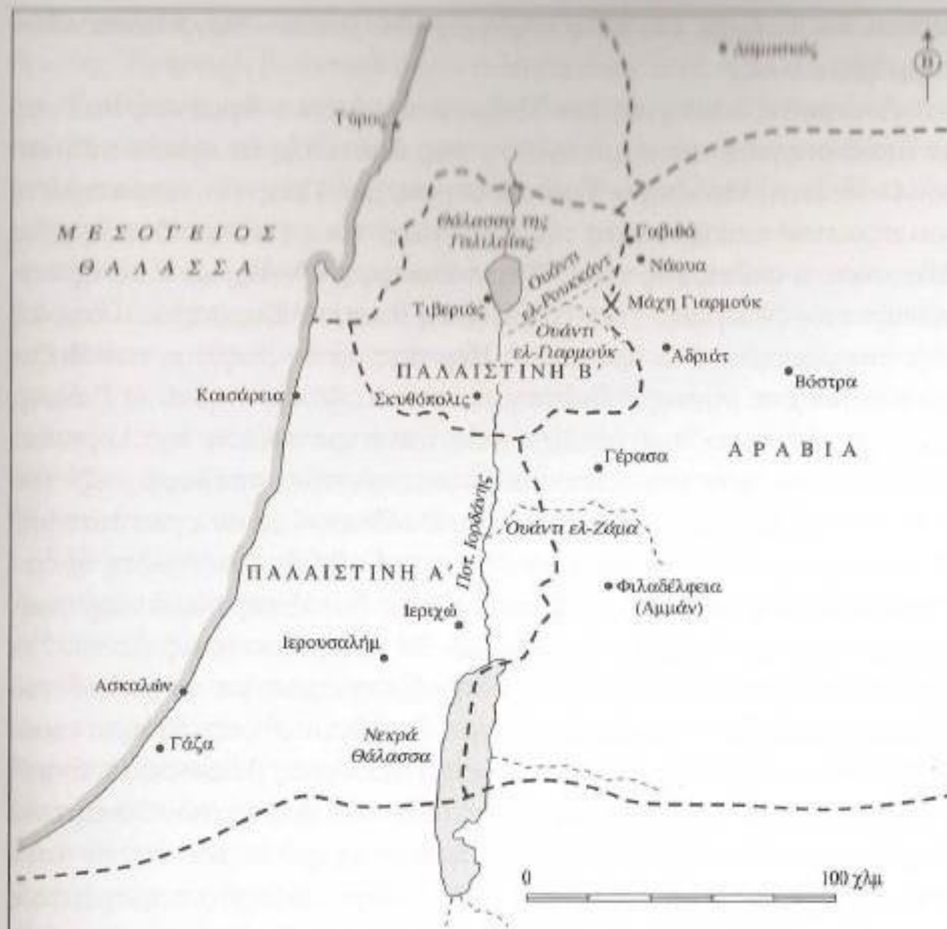
Η βυζαντινή ήττα στον ποταμό Ιερομίακα (σημερ. Γιαρμούκ) το 636 σηματοδοτεί το ουσιαστικό τέλος της αποτελεσματικής βυζαντινής αντίστασης κατά των δυνάμεων του Ισλάμ, οι οποίες είχαν εισβάλει σαρωτικά στην επαρχία της Συρίας τα προηγούμενα δύο χρόνια. Η μουσουλμανική διείσδυση στη Συρία είχε ξεκινήσει προς τα τέλη του 633 και τις αρχές του 634. Τον Φεβρουάριο και τον Ιούλιο του 634 οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν συγκρουστεί με μουσουλμανικά στρατεύματα στην Παλαιστίνη, κοντά στη Γάζα και στην Ατζνανταΐν βορειότερα, και είχαν ηττηθεί. Προς τα τέλη του θέρους είχε πέσει η Σκυθόπολη (Πέλλα) και το 635 οι Άραβες κατέλαβαν τη Δαμασκό και την Έμεσα. Το τοπικό αμυντικό σύστημα των Βυζαντινών είχε καταρρακωθεί και με μεγάλη δυσκολία κατάφερε ο αυτοκράτωρ Ηράκλειος να συγκεντρώσει στρατεύματα από τους στρατούς εκστρατείας της Ανατολής και της Αρμενίας, υπό τη γενική διοίκηση του αδελφού του Θεόδωρου και του Αρμένιου στρατηγού Βαάνη, ώστε να εξαπολύσει αντεπίθεση. Οι μουσουλμάνοι, βλέποντας τη συγκέντρωση τόσου στρατού, εγκα-

τέλευψαν τις δύο πόλεις και υποχώρησαν νότια. Προχωρώντας μέσω της κοιλάδας Μπεκάα προς νότο, οι αυτοκρατορικές δυνάμεις στρατοπέδευσαν κοντά στη σύγχρονη Κισβέ, υποχρεώνοντας τους Άραβες να αποσυρθούν προς την Ντέραα, όπου και εγκαταστάθηκαν σε μια ισχυρή αμυντική γραμμή, που απλωνόταν σε αρκετό μήκος δεξιά και αριστερά του Ντάιρ Αγιούμπ. Ακολούθησαν κινήσεις ελιγμών επί αρκετούς μήνες, με σποραδικές συγκρούσεις τον Ιούλιο, στις οποίες και οι δύο πλευρές σημείωσαν τόσο επιτυχίες όσο και αποτυχίες. Μολονότι η στρατηγική πρόθεση του Βυζαντινού διοικητή ήταν κατά βάση συνετή –να καθυστερήσει την τελική αναμέτρηση με την ελπίδα ότι οι μουσουλμανικές δυνάμεις θα δυσαναςχετούσαν, θα αποδεκατίζονταν από κάποια επιδημία στα στρατόπεδά τους, ή θα εγκατέλειπαν την προσπάθεια σε αναζήτηση περισσοτέρων λαφύρων– ωστόσο συνέβη ακριβώς το αντίθετο: οι αυτοκρατορικές δυνάμεις ήσαν αυτές που υπέστησαν τα χειρότερα. Καταρχήν ο ντόπιος πληθυσμός δεν έδειχνε ιδιαίτερα συνεργάσιμος για την παροχή των απαραίτητων εφοδίων, σε σημείο μάλιστα να προκληθούν και συγκρούσεις μεταξύ των στρατευμάτων και του τοπικού πληθυσμού στην πόλη και τα περίχωρα της Δαμασκού. Οι εσωτερικές έριδες των διοικητών προκάλεσαν περαιτέρω προβλήματα. Κατά τις πηγές, ένας από τους διοικητές, ο στρατηγός Βαάνης, ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από το στρατό, λεπτομέρεια που ερμηνεύεται ως μεταγενέστερη διόγκωση μιας πρωτότυπης αναφοράς που εξιστορούσε τις προαναφερθείσες έριδες. Το αποτέλεσμα ήταν η απώλεια συνοχής και πειθαρχίας των αυτοκρατορικών δυνάμεων, που με τη σειρά της οδήγησε σε μια σειρά λαθών τακτικής όταν ξεκίνησε η μάχη. Η ίδια η μάχη κράτησε αρκετές εβδομάδες, κατέληξε όμως σε οριστική σύγκρουση στα μέσα του Αυγούστου. Μετά από τρεις σχεδόν ημέρες ελιγμών και αψιμαχιών στην περιοχή που εκτεινόταν από την Γαβιθά (σημερ. Τζαμπίγια) μέχρι την κοιλάδα του ποταμού Γιαρμούκ, οι βυζαντινές δυνάμεις εν τέλει κατακερματίστηκαν και υπερκεράστηκαν, ενώ το αραβικό ιππικό εκμεταλλεύθηκε μιαν αμμοθύελλα που σηκώθηκε την τελευταία ημέρα. Το τέλος έφθασε στις 20 Αυγούστου. Ορισμένες μονάδες αντιλήφθηκαν ότι είχαν αποκοπεί και πανικοβλήθηκαν· άλλες τράπηκαν σε φυγή και υπέστησαν βαριές απώλειες προσπαθώντας να διαφύγουν από δύσβατα εδάφη, ενώ πολλές άλλες σφαγιάστηκαν επί τόπου. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτι-

κή νίκη του στρατού των μουσουλμάνων και η ουσιαστική καταστροφή των οργανωμένων αυτοκρατορικών δυνάμεων της περιοχής. Η Δαμασκός έπεσε και πάλι και ο αυτοκράτορας, μόλις έμαθε τα νέα της ήττας, διέταξε την εκκένωση όλων των επαρχιών που είχαν γίνει στόχος των εισβολέων, την απόσυρση των στρατευμάτων σε οχυρές θέσεις και την αποφυγή ανοικτής μάχης. Η ήττα αυτή θεωρήθηκε καταστροφή από ολόκληρο το βυζαντινό κόσμο. Πενήντα χρόνια μετά, ένας Παλαιστίνιος μοναχός, ο Αναστάσιος ο Σιναΐτης, έγραψε πως η μάχη αυτή σηματοδότησε την αποφασιστική καμπή για την κατάκτηση της Συρίας και της Παλαιστίνης από τους μουσουλμάνους, μετά από την οποία ήταν πλέον αδύνατη η ανακατάληψή τους από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις.

Οι Μάχες της Γαβιθά και του ποταμού Γιαρμούκ (636)

Η μάχη ξεκίνησε στην περιοχή της Γαβιθά (σημερ. Τζαμπίγια), στις ανατολικές πλαγιές της Γαυλανίτιδος (σημερ. Γκολάν), μιας περιοχής που εκτείνεται περίπου πέντε χιλιόμετρα προς τα βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Νάουα. Η Γαβιθά ήταν σημαντική βάση και στρατόπεδο των Γασσανιδών, μιας συνομοσπονδίας Αράβων χριστιανών, οι οποίοι αποτελούσαν από χρόνια τον ακρογωνιαίο λίθο της βυζαντινής ισχύος στην Ανατολή, ενεργώντας ταυτόχρονα ως σύμμαχοι εναντίον των Σασανιδών και των αντίστοιχων Αράβων υποστηρικτών τους, και ως χρήσιμο στήριγμα του βυζαντινού συστήματος ασφαλείας των ανατολικών επαρχιών, ιδίως στην Παλαιστίνη. Η Γαβιθά και τα βοσκοτόπια γύρω από αυτήν παρείχαν εφόδια και ζωοτροφές και αποτελούσαν καλή βάση διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ήταν επίσης στρατηγικά σημαντική, καθώς με βάση την περιοχή αυτή ένας στρατός μπορούσε να ελέγχει την οδό που κατευθύνεται νότια της Δαμασκού και να δεσπόζει των περιοχών προς νότον και προς ανατολάς. Είναι εύκολα κατανοητό λοιπόν το γιατί και οι δύο αντίπαλοι ήσαν έτοιμοι να επενδύσουν τόσες δυνάμεις για τον έλεγχό της. Προσεγγίζοντας την περιοχή από τα βορειοδυτικά, τα αυτοκρατορικά στρατεύματα απλώθηκαν σε μεγάλη απόσταση κατά μήκος της ρωμαϊκής οδού που οδηγούσε βορειοανατολικά προς τη Δαμασκό, παράλληλα με το Ουάντι ελ-Ρουκκάντ, ένα χείμαρρο, παρα-

Χάρτης 7. Παλαιστίνη και νότια Συρία, περ. 636
(Πηγή: Kaegi, Byzantium and the early Islamic conquests, σ. 48).

κλάδι του Γιαρμούκ. Η οδός έστριβε ανατολικά και διέσχιζε το χείμαρρο νότια της Γαβιθά, προτού στραφεί και πάλι βορειοανατολικά. Για να αποφύγουν την υπερκέρασή τους από τις διάσπαρτες σε μεγάλη έκταση και καλυμμένες πίσω από εδαφικά χαρακτηριστικά αραβικές δυνάμεις, οι γραμμές των Βυζαντινών απλώθηκαν σε εξίσου μεγάλο βαθμό στο ανώμαλο έδαφος, γεγονός που καθιστούσε την επικοινωνία μεταξύ των πτερύγων δύσκολη. Ένα στρατόπεδο εγκαταστάθηκε κοντά στη σημερινή Γιακούσα, 24 χιλιόμετρα νότια της Γαβιθά· πιθανότατα ήταν η βάση των στρατευμάτων της βυζαντινής δεξιάς πτέρυγας. Άλλο στρατόπεδο βρισκόταν στο Τζιλλίκ (σημερ. Κισβέ), βόρεια της Γαβιθά, και χρησίμευε ως βάση των στρατευμάτων, ενώ στην ίδια τη Γαβιθά είναι σχεδόν

βέβαιο ότι υπήρχε και άλλο στρατόπεδο, μάλλον των Γασσανιδών συμμάχων τους.

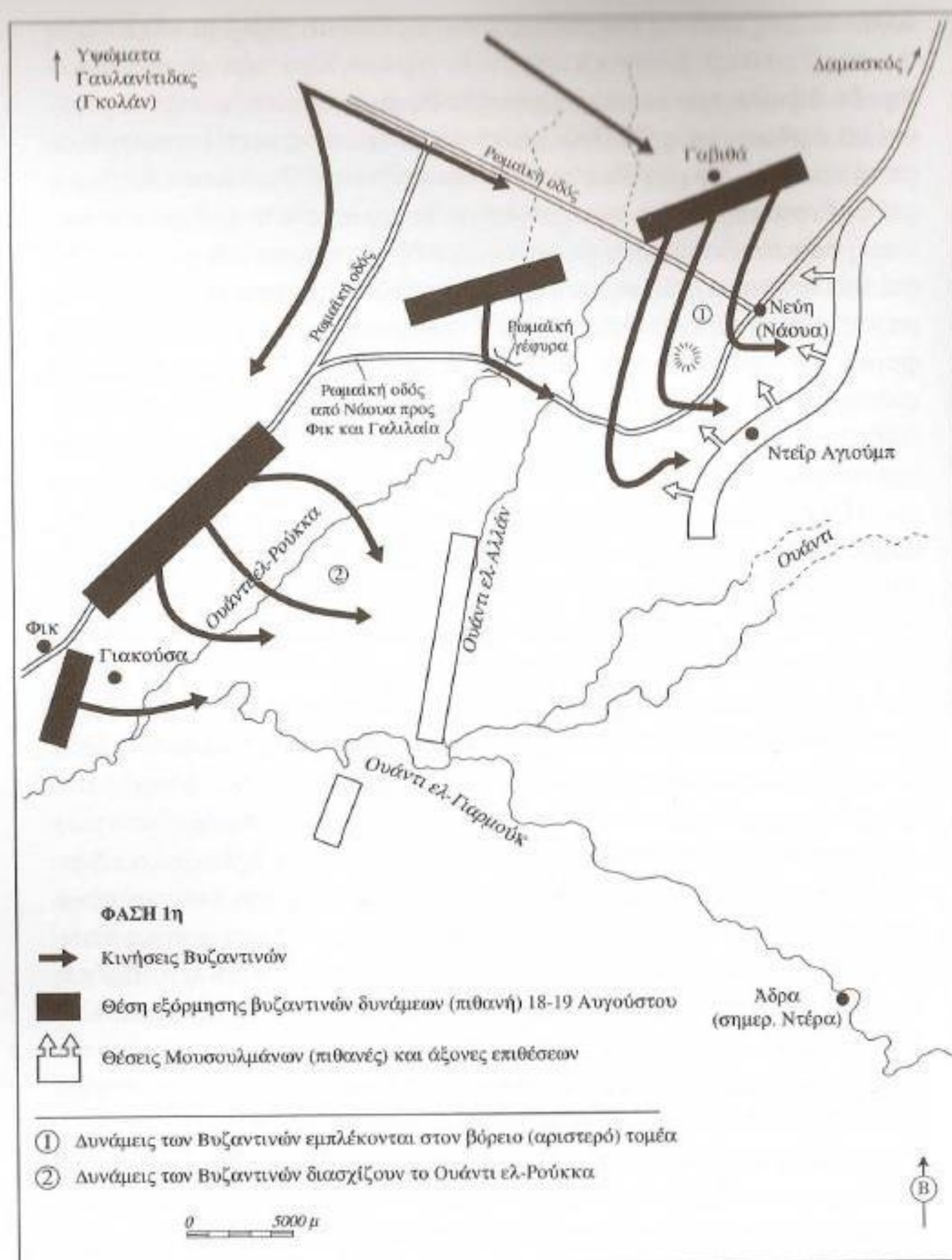
Ανώτατος διοικητής των Βυζαντινών ήταν ο Αρμένιος Βαάνης, με υποδιοικητές τον στρατηλάτη της Ανατολής (magister militum per Orientem) Θεόδωρο Τριθούριο και τον Γεώργιο, στρατηλάτη του στρατού εκστρατείας της Αρμενίας· τους Γασσανίδες Άραβες διοικούσε ο φύλαρχός τους Τζαμπάλα ιμπν αλ-Αϊχάμ. Επίσης παρών ήταν ο Νικήτας, γιος του Πέρση βασιλιά Σαρβαρά, ο οποίος είχε τοποθετηθεί στο θρόνο της Περσίας με τη βοήθεια των Βυζαντινών για ένα σύντομο διάστημα προτού δολοφονηθεί. Ο Βαάνης φαίνεται ότι συνόδευε τις δυνάμεις του στρατηλάτη της Αρμενίας (magister militum per Armeniam) και συστρατοπέδευε μαζί του στην Γιακούσα, ενώ οι δυνάμεις του Θεόδωρου είχαν εγκαταστήσει τη βάση τους λίγο βορειότερα από την Γαβιθά. Την πρώτη ημέρα της τελικής σύγκρουσης, οι βυζαντινές δυνάμεις παρατάχθηκαν σύμφωνα με το κλασικό τους σχέδιο, σε τρεις διοικήσεις, με τον Γεώργιο να διοικεί το δεξιό και έναν αξιωματικό, με το βαθμό του δρουγγάριου, του οποίου το όνομα δεν διασώθηκε, το αριστερό. Προφανώς ο Βαάνης ή ο Θεόδωρος Τριθούριος διοικούσαν το κέντρο. Πάντως, παρά την τυπική διάταξη των βυζαντινών δυνάμεων, αυτό που συνάγουμε από τις ενίοτε συγκεχυμένες και συχνά ασαφείς περιγραφές της μάχης είναι ότι η μάχη εξελίχθηκε τμηματικά, σε μια σειρά ξεχωριστών αλλά και αλληλοσυνδεόμενων συγκρούσεων, και ότι, κατά την πιθανότερη εκδοχή, οι τρεις βυζαντινές διοικήσεις δρούσαν λίγο-πολύ ανεξάρτητα από τακτικής πλευράς η μια από την άλλη.

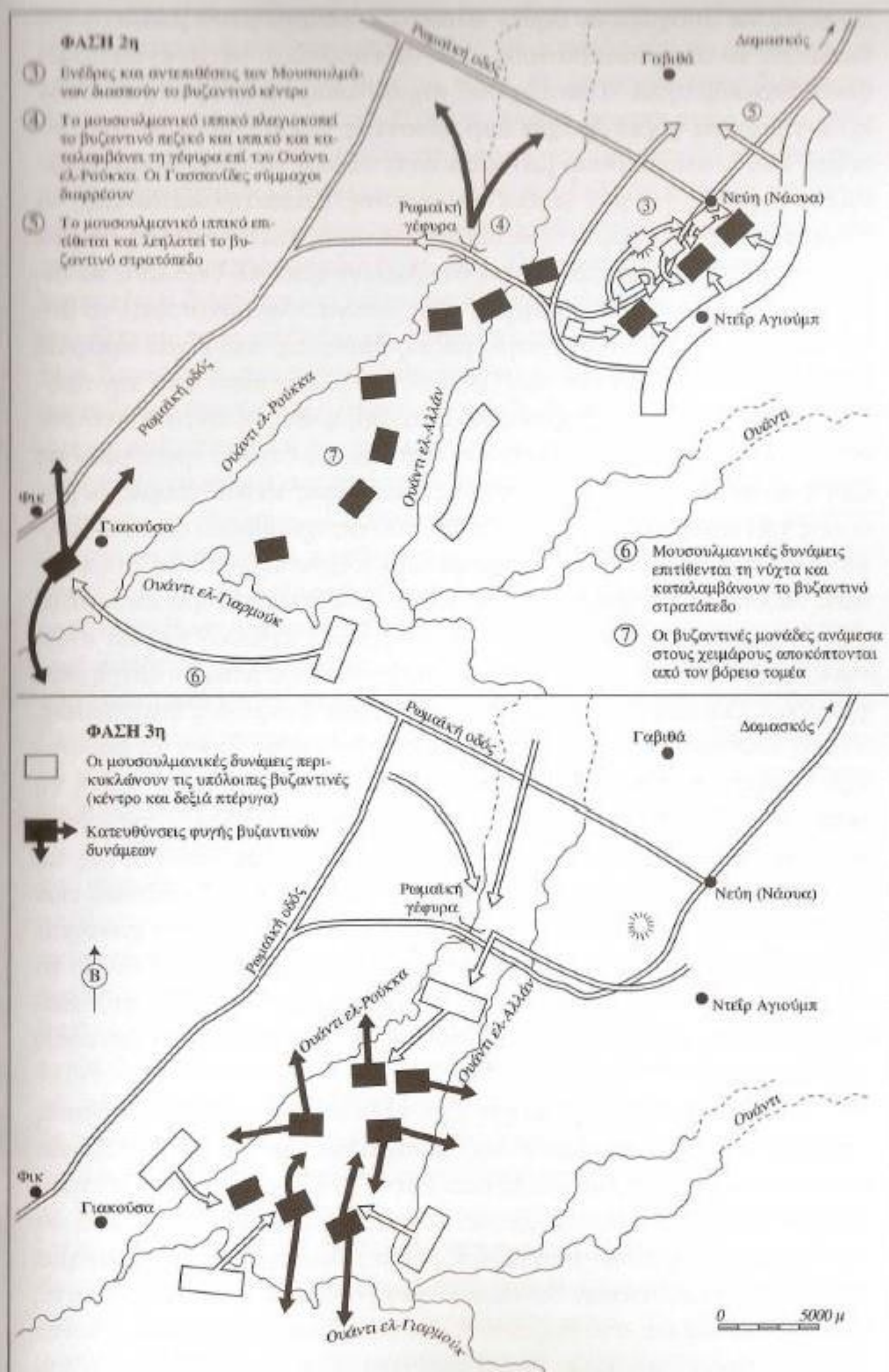
Ο αριθμός των μαχομένων από την κάθε πλευρά είναι αδύνατον να προσδιοριστεί. Από την πλευρά των αυτοκρατορικών είχαν εμπλακεί ισχυρές δυνάμεις από τους στρατούς εκστρατείας της Ανατολής και της Αρμενίας, από την άλλη όμως δεν φαίνεται ότι οι μονάδες τους βρίσκονταν σε πλήρη σύνθεση ούτε ότι το σύνολο των μονάδων που απάρτιζαν τους στρατούς αυτούς είχε εκστρατεύσει σ' αυτό το μέτωπο. Χονδρικές εκτιμήσεις για το στρατό της Ανατολής φέρουν την ονομαστική του δύναμη περίπου στις 15.000, ενώ της Αρμενίας στις 12.000 άνδρες. Εάν υποθέσουμε ότι είχε εκστρατεύσει το 50% από κάθε στρατό, μια πιθανή συνολική δύναμη 15.000 ανδρών βρίσκεται στα όρια του αληθοφανούς. Σ' αυτήν πρέπει να συμπεριληφθούν οι Άραβες σύμμαχοι και περίπου 2.000-

5.000 άνδρες από τις επιτόπιες φρουρές (λόγου χάρη, οι «λιμιτάνεοι» της Έμεσας), βιαστικά στρατολογημένοι λίγο πριν τη σύγκρουση. Το σύνολο των αυτοκρατορικών δυνάμεων λοιπόν λογικά μπορεί να έφθανε τους 20.000, μολονότι ο αριθμός αυτός παραμένει απλή εικασία. Το μέγεθος των μουσουλμανικών δυνάμεων δύσκολα μπορεί να υπερέβαινε αυτό το επίπεδο· το αντίθετο μάλιστα, η τακτική που ακολούθησε η μουσουλμανική ηγεσία αφήνει να εννοηθεί ότι μάλλον ήσαν αριθμητικά κατώτερες και υποχρεωμένες να αντιμετωπίσουν τις αυτοκρατορικές δυνάμεις από ένα τμήμα κάθε φορά, χρησιμοποιώντας τακτικές επιβράδυνσης ή παρενόχλησης εναντίον των υπόλοιπων στο πεδίο της μάχης. Και οι δύο πλευρές διέθεταν σημαντικές δυνάμεις πεζικού και ιππικού· πάντως η ακριβής σύνθεση των βυζαντινών διοικήσεων παραμένει άγνωστη.

Η ακριβής σειρά των γεγονότων επίσης είναι δύσκολο να καθοριστεί. Φαίνεται ότι η διαταγή για γενική προέλαση σε όλο το μέτωπο δόθηκε στις 18 ή 19 Αυγούστου, κατά το μεσημέρι, ως αντίδραση σε παρενοχλητικές επιθέσεις και τακτικές ακροβολισμού των μουσουλμάνων. Την ώρα πρέπει να την επέλεξαν επίτηδες οι Άραβες διοικητές, ώστε ο βυζαντινός στρατός να υποφέρει περισσότερο από τη ζέστη. Μολονότι από στρατηγικής πλευράς οι Βυζαντινοί βρίσκονταν σε σχετικά πλεονεκτική θέση, από πλευράς τακτικής αντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα, όπως το δύσβατο του εδάφους στον κεντρικό και στο νότιο τομέα, όπου βρίσκονταν διασπαρμένες οι δύο αντίστοιχες διοικήσεις τους, και τον αναγκαστικό κατακερματισμό των δυνάμεών τους, κατάσταση που τους επέβαλλαν οι δύο χείμαρροι τους οποίους συναντούσαν στο δρόμο τους. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι υπήρχε μία και μοναδική γέφυρα, πάνω στο χείμαρρο ελ-Ρουκκάντ, και το ακόμη κρισιμότερο ότι, όσο τα στρατεύματά τους κινούνταν ανάμεσα στους χειμάρρους ελ-Ρουκκάντ (δυτικά) και ελ-Αλλάν (ανατολικά), υπήρχε κίνδυνος να απομονωθούν και να βρεθούν να πολεμούν διαδοχικά ένα-ένα τμήμα κάθε φορά.

Σε μιαν αρχική επίθεση στο βόρειο τομέα, τα βυζαντινά στρατεύματα του αριστερού μπόρεσαν να απωθήσουν τους αντιπάλους τους και να προελάσουν προς το στρατόπεδο των μουσουλμάνων. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν την προέλαση έπαιξε το βυζαντινό πεζικό της αριστερής πτέρυγας· τα μουσουλμανικά στρατεύματα όμως μπόρεσαν να εκμεταλλευθούν τον ενθουσιασμό των Βυζαντινών και

Υψώματα
Γαυλανίτιδας
(Γκολάν)
Δαμασκός
Γαβιθά
Ρωμαϊκή οδός
Ρωμαϊκή οδός
Ρωμαϊκή
γέφυρα
①
Νεύη
(Νάουα)
Ρωμαϊκή οδός
από Νάουα προς
Φικ και Γαλιλαία
Ντεΐρ Αγιούμπ
Ουάντι
Ουάντι ελ-Ρούκκα
②
Ουάντι ελ-Αλλάν
Φικ
Γιακούσα
Ουάντι ελ-Γιαρμούκ
ΦΑΣΗ 1η
Κινήσεις Βυζαντινών
Θέση εξόρμησης βυζαντινών δυνάμεων (πιθανή) 18-19 Αυγούστου
Θέσεις Μουσουλμάνων (πιθανές) και άξονες επιθέσεων
Άδρα
(σημερ. Ντέρα)
① Δυνάμεις των Βυζαντινών εμπλέκονται στον βόρειο (αριστερό) τομέα
② Δυνάμεις των Βυζαντινών διασχίζουν το Ουάντι ελ-Ρούκκα
Β
0 5000 μ

ΦΑΣΗ 2η
③ Ενέδρες και αντεπιθέσεις των Μουσουλμάνων διασπούν το βυζαντινό κέντρο
④ Το μουσουλμανικό ιππικό πλαγιοκοπεί το βυζαντινό πεζικό και ιππικό και καταλαμβάνει τη γέφυρα επί του Ουάντι ελ-Ρούκκα. Οι Γασσανίδες σύμμαχοι διαρρέουν
⑤ Το μουσουλμανικό ιππικό επιτίθεται και λεηλατεί το βυζαντινό στρατόπεδο
Ρωμαϊκή οδός
Δαμασκός
Γαβιθά
Νεύη (Νάουα)
Ρωμαϊκή γέφυρα
Ντεΐρ Αγιούμπ
Ουάντι ελ-Ρούκκα
Ουάντι ελ-Αλλάν
Ουάντι
Φικ
Γιακούσα
Ουάντι ελ-Γιαρμούκ
⑥ Μουσουλμανικές δυνάμεις επιτίθενται τη νύχτα και καταλαμβάνουν το βυζαντινό στρατόπεδο
⑦ Οι βυζαντινές μονάδες ανάμεσα στους χειμάρους αποκόπτονται από τον βόρειο τομέα
ΦΑΣΗ 3η
Οι μουσουλμανικές δυνάμεις περικυκλώνουν τις υπόλοιπες βυζαντινές (κέντρο και δεξιά πτέρυγα)
Κατευθύνσεις φυγής βυζαντινών δυνάμεων
Β
0
5000 μ

άρχισαν να υποχωρούν δήθεν άτακτα, υποκρινόμενα μάλιστα ότι διαλύουν το στρατόπεδό τους, σαν να επρόκειτο να το εγκαταλείψουν πανικόβλητοι. Ταυτόχρονα σημαντικός αριθμός στρατιωτών κρύφτηκε στα γύρω βράχια περιμένοντας την ευκαιρία να αντεπιτεθεί· δεν είναι απίθανο μάλιστα κάτι τέτοιο να ήταν προσχεδιασμένο ακριβώς για μια τέτοια περίπτωση. Κατά την καταδίωξη το βυζαντινό πεζικό χωρίστηκε από το ιππικό, επιτρέποντας σε μια δύναμη αραβικού ιππικού, υπό τον Χαλίντ ιμπν αλ-Ουαλίντ, να διεισδύσει ανάμεσα στις γραμμές τους και να πλευροκοπήσει το βυζαντινό ιππικό. Σε συντονισμό με τις δυνάμεις που είχαν κρυφτεί ανάμεσα στα βράχια και που βρίσκονταν πλέον πίσω από την προκεχωρημένη θέση του βυζαντινού ιππικού, η κίνηση αυτή συντέλεσε στην ανατροπή των βυζαντινών ιππέων, οι οποίοι τράπηκαν σε φυγή σε πλήρη σύγχυση. Στη συνέχεια, νωρίς το απόγευμα, οι μονάδες του μουσουλμανικού πεζικού που υποχωρούσαν αναστράφηκαν και αντεπιτέθηκαν στο κατάκοπο πλέον πεζικό των Βυζαντινών. Χωρίς υποστήριξη ιππικού, με το ένα τους πλευρό ακάλυπτο στην παρουσία εχθρικού ιππικού και με το εχθρικό πεζικό πίσω τους, τα βυζαντινά στρατεύματα τράπηκαν σε άτακτη φυγή που γρήγορα γενικεύτηκε. Αυτό είχε ιδιαίτερα δυσμενείς επιπτώσεις, καθώς επέτρεψε στους μουσουλμάνους να καταλάβουν τη μοναδική γέφυρα επί του χειμάρρου ελ-Ρουκκάντ. Περίπου σ' αυτή τη φάση οι Γασσανίδες, οι οποίοι είχαν αναλάβει τη φύλαξη της γέφυρας, φαίνεται ότι πανικοβλήθηκαν, ορισμένοι εγκαταλείποντας τις θέσεις τους, ενώ άλλοι προσχώρησαν στον εχθρό. Το ιππικό των Αράβων, υπό τον Χαλίντ ιμπν αλ-Ουαλίντ, στράφηκε στη συνέχεια και επιτέθηκε στο στρατόπεδο των Βυζαντινών στο Τζιλλίκ, το οποίο και κατέλαβε με ελάχιστη δυσκολία. Σε λιγότερο από τέσσερις ή πέντε ώρες, ολόκληρη η αριστερή πτέρυγα των Βυζαντινών είχε διαλυθεί.

Η πρώτη ημέρα της μάχης είχε τελειώσει. Μετά από κάποιες αρχικές επιτυχίες και μετά από σκληρότατη μάχη, όπως βεβαιώνουν τόσο οι μουσουλμανικές όσο και οι βυζαντινές πηγές, η εναρκτήρια φάση είχε κλείσει με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα να έχουν απωθηθεί στην αριστερή ή βόρεια διοίκησή τους και με μια σφήνα μουσουλμανικών δυνάμεων να έχει διεισδύσει ανάμεσα στις μονάδες αυτές και στο βυζαντινό κέντρο. Είναι φανερό ότι η τακτική των μουσουλμανικών δυνάμεων στο βόρειο τομέα του πεδίου

της μάχης είχε σχεδιαστεί εκ των προτέρων ώστε να παρασύρει τα αυτοκρατορικά στρατεύματα προς τα εμπρός και να τα κάνει να χάσουν την τάξη και τη συνοχή τους. Ο μουσουλμάνος διοικητής Αμπού Ουμπάιντα ιμπν αλ-Τζάρρα, έκανε άριστη χρήση του εδάφους και πέτυχε καθαρή νίκη απέναντι στον αντίπαλό του σε επίπεδο στρατηγικής. Εν τω μεταξύ η νότια, δηλαδή η δεξιά πτέρυγα και το κέντρο των αυτοκρατορικών δυνάμεων είχαν παραταχθεί γύρω από το στρατόπεδό τους στην Γιακούσα και, το σημαντικότερο, είχαν διασχίσει το χείμαρρο ελ-Ρουκκάντ και είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους την περιοχή ανάμεσα σε αυτόν και τον ελ-Αλλάν, που βρισκόταν ανατολικά του πρώτου. Από τη θέση αυτή είχαν προωθηθεί, απωθώντας όποιες εχθρικές δυνάμεις είχαν ταχθεί εκεί για να καλύπτουν το μουσουλμανικό κέντρο και τη δεξιά πτέρυγα (και μαζί το κύριο στρατόπεδό τους). Στη συνέχεια όμως, όπως φαίνεται, οι Βυζαντινοί είχαν σταματήσει στον ελ-Αλλάν. Καθώς άρχισε να διαδίδεται η είδηση της προδοσίας των Γασσανιδών, το ηθικό αυτού του τμήματος του βυζαντινού στρατού άρχισε να επηρεάζεται. Η κατάσταση χειροτέρεψε όταν, με αιφνιδιαστική νυκτερινή επίθεση, οι δυνάμεις των μουσουλμάνων κατάφεραν να εισβάλλουν και να κυριεύσουν το αυτοκρατορικό στρατόπεδο στη Γιακούσα, τρέποντας τα αποσπάσματα που είχαν ταχθεί σε φύλαξή του σε φυγή προς τις γύρω χαράδρες των χειμάρρων και προς τα βορειοανατολικά, στο δρόμο προς την Δαμασκό.

Η απώλεια του στρατοπέδου στη δεξιά ή νότια πτέρυγα, και της γέφυρας στο χείμαρρο ελ-Ρουκκάντ σήμαινε ουσιαστικά ότι οι υπόλοιπες δύο κύριες διοικήσεις του αυτοκρατορικού στρατού βρίσκονταν πλέον αποκομμένες όχι μόνο από την αριστερή τους πτέρυγα (που νόμιζαν ότι βρισκόταν ακόμη στη θέση της) αλλά και από κάθε πιθανότητα οργανωμένης υποχώρησης, καθώς ήσαν εγκλωβισμένες ανάμεσα στους χειμάρρους ελ-Ρουκκάντ στα δυτικά, ελ-Αλλάν στα ανατολικά και τον ποταμό Γιαρμούκ στα νότια. Το πρωί της 20ής Αυγούστου, βλέποντας να πλησιάζει ισχυρή μουσουλμανική δύναμη από τα βόρεια, εκεί που υποτίθεται πως έπρεπε να βρίσκονται αυτοκρατορικά στρατεύματα, καθώς και τα υπόλοιπα μουσουλμανικά στρατεύματα από το κυριευμένο στρατόπεδο της Γιακούσα, οι δύο διοικήσεις των Βυζαντινών πανικοβλήθηκαν και άρχισαν να τρέπονται σε άτακτη φυγή. Σε κάποια στιγμή, μάλλον τη στιγμή που οι μουσουλμανικοί σχηματισμοί από τα βό-

ρεια πλησίαζαν το αριστερό άκρο της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης, σηκώθηκε αμμοθύελλα, και τότε ήταν που ολοκληρώθηκε η απώλεια κάθε συνοχής. Σε μιαν απελπισμένη προσπάθεια να διαφύγουν, πολλοί άνδρες και ζώα πέθαναν προσπαθώντας να κατέβουν τις απόκρημνες πλαγιές του ελ-Ρουκκάντ στα δυτικά και του Γιαρμούκ στα νότια και να διασχίσουν την ξερή τους κοίτη προς τη σωτηρία. Πολλοί στρατιώτες, μαζί με τους αξιωματικούς τους, απλώς απόθεσαν τα όπλα τους και περίμεναν να συλληφθούν αιχμάλωτοι, αλλά δυστυχώς οι μουσουλμάνοι διοικητές είχαν δώσει διαταγές να μην πιαστούν αιχμάλωτοι, και έτσι όσοι ακολούθησαν αυτό τον τρόπο ενέργειας σφαγιάστηκαν επί τόπου.

Ήταν πλέον φανερό ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν ηττηθεί και ότι δεν υπήρχε καμία πιθανότητα να οργανωθεί κάποια αντεπίθεση. Η δυσκολία για τους εναπομείναντες Βυζαντινούς διοικητές ήταν το πώς θα μπορούσαν να απαγκιστρώσουν το υπόλοιπο του στρατού με κάποια τάξη. Όπως αποδείχθηκε από την πορεία των γεγονότων, κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον και, παρ' όλο που αρκετοί σε αριθμό άνδρες μπόρεσαν να διασωθούν προς τη Δαμασκό, πολλοί από τους οποίους κατάφεραν να περάσουν τη γέφυρα πάνω από τον ελ-Ρουκκάντ, προτού την καταλάβει στο μουσουλμανικό ιππικό την 19η, όλες οι αναφορές συμφωνούν ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις υπέστησαν βαρύτατες απώλειες τόσο από τη δράση των νικηφόρων μουσουλμανικών δυνάμεων όσο και από τις προσπάθειές τους να διαφύγουν.

Η καταδίωξη των φυγάδων ήταν ανηλεής και, μολονότι πολλοί διέφυγαν την άμεση επί τόπου καταστροφή, υπάρχουν αξιόπιστες αναφορές σε πολλές πηγές ότι μουσουλμανικές μονάδες κυνηγούσαν και θανάτωναν βυζαντινά στρατεύματα μέχρι τις πύλες της Δαμασκού και ακόμη βορειότερα, ώς την Έμεσα. Ο αυτοκρατορικός στρατός ουσιαστικά έπαψε να υφίσταται. Και μπορεί μεν η καταστροφή να μη συμπαρέσυρε την ίδια την ύπαρξη των στρατών εκστρατείας που είχαν συνεισφέρει δυνάμεις –των στρατών της Αρμενίας και της Ανατολής–, οι οποίοι συνέχισαν να υπάρχουν, έστω και με μειωμένες δυνάμεις, ωστόσο η έκταση της νίκης των μουσουλμάνων ήταν τέτοια ώστε να μην υπάρχει καμιά δυνατότητα αποτελεσματικής αντίστασης στη Συρία και την Παλαιστίνη κατά των ισλαμικών στρατιών. Μόνο απομονωμένες φρουρές και οχυρές πόλεις μπορούσαν να κρατήσουν, και μάλιστα ο Ηράκλειος

εξέδωσε γενική διαταγή αμέσως μετά να αποφεύγονται οι ανοικτές συγκρούσεις με τα μουσουλμανικά στρατεύματα.

Οι αναφορές για τη μάχη είναι συγκεχυμένες και έχουν περιπλεχθεί με μυθικές λεπτομέρειες, καθώς το μέγεθος της βυζαντινής ήττας μεγεθυνόταν με την πάροδο των χρόνων. Παρ' όλ' αυτά είναι δυνατόν να συναχθεί μια γενική εντύπωση για το βασικό πρότυπο διεξαγωγής της μάχης, και από αυτή γίνεται λίγο-πολύ σαφές πως ο αυτοκρατορικός στρατός υπέφερε από δύο σοβαρά μειονεκτήματα. Πρώτα-πρώτα, η διοίκηση του ανομοιογενούς αυτού στρατεύματος ήταν κατακερματισμένη. Γενικός διοικητής ήταν ο στρατηγός Βαάνης, αλλά με όποιον τρόπο και αν ασκούσε την αρχή του εμποδιζόταν από ριζικές διαφωνίες και ασίγαστους φατριασμούς μεταξύ των Βυζαντινών διοικητών. Ο συντονισμός μεταξύ των αυτοκρατορικών διοικήσεων φαίνεται ότι ήταν τρομακτικά ελλιπής: στην πράξη η βόρεια, η κεντρική και η νότια διοίκηση πολέμησαν ως δύο, αν όχι ως τρεις, ξεχωριστοί στρατοί. Η κρίσιμη γέφυρα στον ελ-Ρουκκάντ, για παράδειγμα, είχε τεθεί υπό την ευθύνη μιας δύναμης δυνητικά αναξιόπιστης –οι προσχωρήσεις στον εχθρό ή οι εγκαταλείψεις θέσεων είχαν ξεκινήσει από την αρχή της μάχης– και σίγουρα ανεπαρκούς αν επρόκειτο να αντιμετωπίσει κάποια αποφασιστική επίθεση. Τα στρατόπεδα, μολονότι οργανωμένα κατά τα πρότυπα της βυζαντινής πρακτικής, όπως αυτά μας αποκαλύπτονται από τα στρατιωτικά εγχειρίδια της εποχής, είχαν εγκατασταθεί αρκετά μακριά από το πεδίο της μάχης· παρ' όλα αυτά ήσαν αρκετά ευάλωτα, σε βαθμό που προκαλεί έκπληξη αν λάβει κανείς υπόψη τις αναμενόμενες ευέλικτες αραβικές καταδρομικές τακτικές (τις οποίες οι Βυζαντινοί γνώριζαν καλά). Το τελευταίο αυτό στοιχείο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, διότι, απ' ό,τι φαίνεται, η βυζαντινή ηγεσία υποτίμησε σε μεγάλο βαθμό την ευελιξία και την ταχύτητα των μουσουλμάνων. Σαν αποτέλεσμα των λαθών αυτών οι προσπάθειές τους να σχηματίσουν ενιαίο μέτωπο έπεσαν στο κενό, καθώς οι μουσουλμανικές δυνάμεις έδειξαν ότι είχαν την ικανότητα να κινούνται κατά μήκος και διά μέσου του «μετώπου» σε κρίσιμες φάσεις της μάχης χωρίς ιδιαίτερο πρόβλημα. Αυτό αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο τη συνοχή των αυτοκρατορικών δυνάμεων και είχε ως αποτέλεσμα η μάχη της Γαβιθά-Γιαρμούκ να διεξαχθεί ως σειρά πολλαπλών, μεμονωμένων συγκρούσεων, μεταξύ των οποίων υπήρχε αλληλεξάρτηση, με την έννοια ότι η έκβαση

ης μιας επηρέαζε την επόμενη, χωρίς όμως να υπάρχει και σύνδε-
η από τακτικής πλευράς.

Κατά δεύτερο λόγο η ανώτατη ηγεσία των μουσουλμάνων εί-
αι φανερό ότι είχε πλήρη επίγνωση των τακτικών ευκαιριών που
:ροσέφερε το δύσβατο και πολυσχιδές έδαφος και προφανώς είχε
:χεδιάσει να χρησιμοποιήσει σε αρκετές περιπτώσεις τις κατάλλη-
.ες τακτικές, οι οποίες θα εκμεταλλεύονταν στο έπακρο τις δυνα-
ιότητες του εδάφους. Ιδιαίτερα αποτελεσματικές ήταν η τακτική
:ης προσποιητής υποχώρησης και η απόκρυψη μονάδων ανάμεσα
;ε πτυχώσεις του εδάφους, που τους επέτρεπε να παραμένουν
ιθέατες μέχρι να δοθεί η διαταγή να επιτεθούν. Είναι επίσης πιθα-
ιόν οι διοικητές των μουσουλμάνων να είχαν καταλήξει εκ των
τροτέρων στο συμπέρασμα ότι η μάχη θα εξελισσόταν σε μεμονω-
ιένες, αλληλοεξαρτώμενες συγκρούσεις, κι έτσι οι επί μέρους διοι-
κητές να εξασφάλισαν μεγάλη ελευθερία κινήσεων στα πλαίσια του
γενικού σχεδίου ώστε να εκμεταλλεύονται τυχόν ευκαιρίες που θα
παρουσιάζονταν. Με αυτό τον τρόπο οι μουσουλμάνοι διατήρησαν
την πρωτοβουλία κινήσεων σε όλη τη διάρκεια της μάχης, ενώ οι
Βυζαντινοί πάσχιζαν να συγκροτήσουν ένα ενιαίο μέτωπο και,
εκτός από τη φάση των αρχικών συγκρούσεων στο βόρειο τομέα,
αναγκάστηκαν να επιχειρούν σε αποκλειστικά αμυντικό ρόλο.

Η αποτελεσματικότητα όμως των αυτοκρατορικών δυνάμεων
διακυβευόταν και από άλλους παράγοντες. Καταρχήν, ένα σημα-
ντικό μέρος του στρατού το αποτελούσαν είτε ανεκπαίδευτοι νεο-
σύλλεκτοι, είτε στρατεύματα εντελώς ανοίκεια με τον τρόπο του
μάχεσθαι και τη φύση του αντιπάλου που καλούνταν να αντιμετω-
πίσουν. Σύμφωνα με μια μαρτυρία, ο διοικητής του στρατού της
Αρμενίας Γεώργιος έστησε το στρατόπεδό του στη Γιακούσα με
σκοπό να περάσει λίγες ημέρες εκπαιδεύοντας τους άνδρες του,
ώστε να μπορούν να αντιμετωπίσουν τις τακτικές του αντιπάλου
και να εξοικειωθούν με την εμφάνιση και τον τρόπο πολέμου του.
Άλλες μαρτυρίες μιλούν για χαλάρωση της πειθαρχίας στις γραμ-
μές ολόκληρων τμημάτων του στρατού, και για την επικράτηση γε-
νικά χαμηλού ηθικού. Ο κυβερνήτης της Δαμασκού ήρθε σε ριζική
αντιπαράθεση με το γενικό διοικητή Βαάνη για το θέμα του αν ο
στρατός θα εφοδιαζόταν από επιτόπιους πόρους. Κατάφερε μάλι-
στα να ενσταλάξει πανικό σε ορισμένες μονάδες στην πορεία τους
προς το μέτωπο, συγκεντρώνοντας πολίτες με κύμβαλα και κρότα-

λα και διατάζοντάς τους να κάνουν θόρυβο, με αποτέλεσμα να εκδιώκονται τη νύχτα τα στρατεύματα από την πόλη. Τέτοια ταραγμένη και άτολμη συμπεριφορά από υποτιθέμενα τακτικά στρατεύματα του στρατού εκστρατείας δεν αποτελούσε καλό οιωνό για τη μετέπειτα απόδοσή τους στο πεδίο της μάχης.

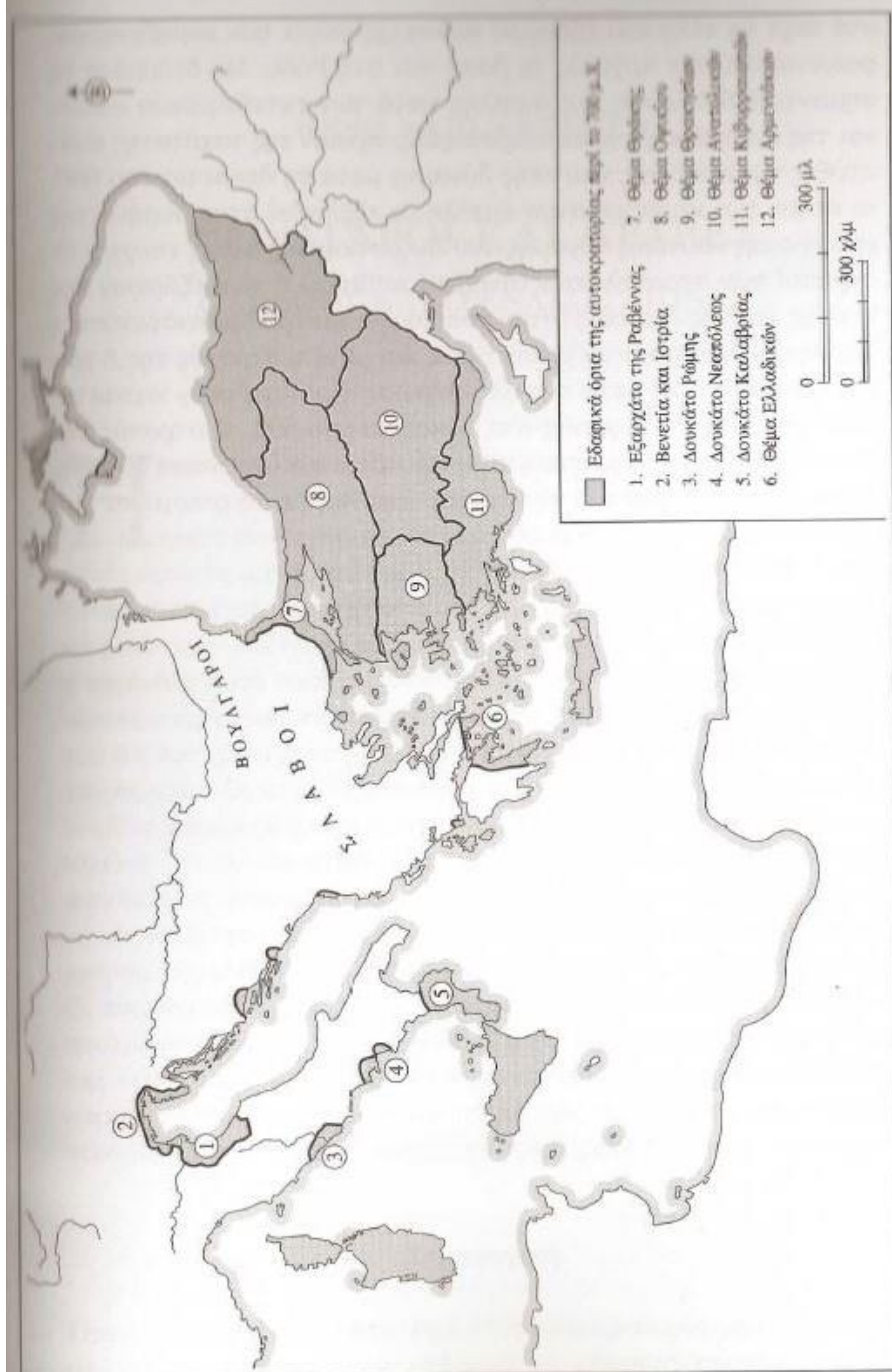
Όμως αυτή η κατάσταση φαίνεται ότι αντανακλούσε και τη γενικότερη κατάσταση των αυτοκρατορικών στρατών της Ανατολής μετά την τελική ήττα των Περσών το 626-627. Η διοικητική υποδομή των στρατών εκστρατείας και των φρουρών ή των συνοριακών μονάδων είχε ανασυσταθεί, η μαχητική ικανότητα όμως, η πειθαρχία και η εκπαίδευση των στρατιωτών τους φαίνεται ότι υστερούσε εμφανώς, και αυτό ενδεχομένως να ήταν φαινόμενο που να αφορούσε ολόκληρο το βυζαντινό κράτος. Αν και δεν υπάρχει λόγος να αμφιβάλλει κανείς πως η ήττα των Βυζαντινών ήταν αποτέλεσμα του άριστου στρατηγικού και τακτικού σχεδιασμού από την πλευρά των μουσουλμάνων, είναι φανερό πως η κατακερματισμένη διοίκηση, η έλλειψη συνοχής και το χαμηλό ηθικό μεγάλου μέρους των τακτικών στρατευμάτων έπαιξαν επίσης αποφασιστικό ρόλο. Η κληρονομιά αυτής της μάχης έμελλε να βαρύνει την αυτοκρατορία για πολύ καιρό. Το Βυζάντιο την ξεπέρασε με μεγάλη δυσκολία και σε διάστημα που επεκτάθηκε μέχρι τα μέσα του όγδοου αιώνα. Οι άμεσες συνέπειές της ήταν η απώλεια των υπόλοιπων επαρχιών της Ανατολής και της Αιγύπτου.

Συνέπειες: ο μετασχηματισμός της στρατηγικής

Οι κατακτήσεις των Αράβων μουσουλμάνων μετέβαλαν ριζικά τη στρατηγική και πολιτική γεωγραφία ολόκληρης της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου. Η ολοκληρωτική αποτυχία να αντιμετωπιστούν και να απωθηθούν οι εισβολείς σε ανοιχτή μάχη οδήγησε σε μείζονα μεταβολή της στρατηγικής. Σύμφωνα με το νέο πρότυπο οι ανοικτές συγκρούσεις με μουσουλμανικούς στρατούς έπρεπε να αποφεύγονται. Ως αποτέλεσμα της καταστροφικής ήττας του 636, οι στρατοί εκστρατείας αποσύρθηκαν σε πρώτη φάση στη βόρεια Συρία και τη Μεσοποταμία, και, έπειτα από λίγο, ακόμη πιο πίσω, στην ορεινή γραμμή του Ταύρου και του Αντιταύρου. Οι στρατοί εκστρατείας που επιχειρούσαν στη Συρία, την Παλαιστίνη και τη

Μεσοποταμία αποσύρθηκαν στη Μικρά Ασία και μετεγκαταστάθηκαν σε ένα εξαιρετικά διαφοροποιημένο οικονομικό και στρατηγικό πλαίσιο. Οι περιοχές στις οποίες εγκατέστησαν τις νέες βάσεις τους καθορίστηκαν ανάλογα με την ικανότητα των αντίστοιχων επαρχιών να παρέχουν στα στρατεύματα τα απαραίτητα εφόδια και να καλύπτουν τις λοιπές ανάγκες τους. Ο αυτοκρατορικός στρατός εκστρατείας αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις αρχικές του βάσεις, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και τη Θράκη, όπου μετονομάστηκε σε «Οψίκιον». Ο άλλος στρατός, του στρατηλάτη της Ανατολής (magister militum per Orientem), εγκαταστάθηκε στη νότιο και κεντρική Μικρά Ασία, και μετονομάστηκε σε στρατό των «Ανατολικών», ενώ αυτός του στρατηλάτη της Αρμενίας, υπό την ονομασία στρατός των «Αρμενιάκων», κατέλαβε θέσεις στη βορειοανατολική Μικρά Ασία. Ο στρατός του στρατηλάτη των Θρακιών, ο οποίος είχε μεταφερθεί στο ανατολικό θέατρο επιχειρήσεων από τα μέσα της δεκαετίας του 630 και είχε χρησιμοποιηθεί χωρίς επιτυχία για την άμυνα της Αιγύπτου, εγκαταστάθηκε στις πλούσιες περιοχές της κεντρικής Μικράς Ασίας, και έγινε στο εξής γνωστός με την ονομασία στρατός των «Θρακησίων». Στις τελευταίες δεκαετίες του έβδομου αιώνα οι διάφορες επαρχίες όπου στάθμευε ο κάθε στρατός ονομάζονταν πλέον ομαδικά με την ονομασία του αντίστοιχου στρατού που έδρευε εκεί. Η κατανομή των διαφόρων μονάδων των στρατών εκστρατείας στις διάφορες επαρχίες ήταν βέβαια συνάρτηση των αναγκών διοικητικής μέριμνας, είχε όμως καταφανώς και στρατηγικές επιπτώσεις, γιατί με τη διάταξη αυτή η οργάνωση των βυζαντινών αντεπιθέσεων καθυστερούσε σχετικά και η άμυνα παρέμενε κατακερματισμένη και οργανωμένη σε τοπικό επίπεδο, σχεδόν χωρίς συνοχή.

Οι επαρχίες που ανήκαν στη δικαιοδοσία του κυαίστωρος του στρατού (quaestor exercitus), αρχή που είχε ιδρύσει ο Ιουστινιανός, δεν κατάφεραν να επιβιώσουν μετά τις εισβολές των Σλάβων και των Αβάρων στις επαρχίες των Βαλκανίων (μολονότι η αυτοκρατορία διατηρούσε υπό τον έλεγχό της μεγάλο μέρος της κοιλάδας του Δούναβη, χάρη σε ένα σύστημα μεμονωμένων οχυρών που βρίσκονταν διάσπαρτα είτε στο δέλτα του ποταμού, είτε κατά μήκος των ακτών του Ευξείνου Πόντου). Οι περιοχές του Αιγαίου όμως συνέχισαν να λειτουργούν ως πηγές στρατολόγησης ανδρών και εξασφάλισης πλοίων και πόρων· μάλιστα ένα ναυτικό σώμα, γνω-

Χάρτης 8. Τα πρώτα «θέματα» και η αυτοκρατορία μετά το κύμα των ισλαμικών κατακτήσεων

στό περί τα τέλη του έβδομου αιώνα ως σώμα των καραβησιάνων, φαίνεται ότι είχε αρχικώς τη βάση του στη Ρόδο. Με δεδομένη τη σημαντική διόγκωση της απειλής κατά των εκτεθειμένων ακτών και της ενδοχώρας της αυτοκρατορίας, προϊόν της ταχύτατης ανάπτυξης της αραβικής ναυτικής δύναμης μετά τη δεκαετία του 660, το σώμα των καραβησιάνων έμελλε να εξελιχθεί στον πυρήνα της επαρχιακής ναυτικής δύναμης του Βυζαντίου της μέσης εποχής. Οι στρατοί των στρατηλατών (magistri militum) ή των εξάρχων της Ιταλίας και της Αφρικής (στους οποίους συμπεριλαμβανόταν και η Σαρδηνία) συνέχισαν να υφίστανται, και μόνο ο στρατός της Αφρικής εξαφανίστηκε μετά την ολοκλήρωση των αραβικών κατακτήσεων της Βορείου Αφρικής στη δεκαετία του 690. Ο στρατός της Ιταλίας επιβίωσε, συρρικνούμενος προοδευτικά ως τοπική δύναμη, μέχρι την εξάλειψη του εξαρχάτου της Ραβέννας στα μέσα του όγδοου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ ΚΑΙ ΑΡΑΒΕΣ

Ο ΟΓΔΟΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΝΑΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ κατά τον όγδοο και τον ένατο αιώνα παρουσιάζεται μάλλον ζοφερή. Η αυτοκρατορία φαίνεται να σημειώνει περισσότερες ήττες παρά νίκες. Αρκετές από τις μάχες που περιγράφονται στο κεφάλαιο αυτό είναι ήττες, ορισμένες μάλιστα από αυτές σοβαρές. Παρ' όλα αυτά, γενικά μιλώντας –θα έλεγε μάλιστα κανείς και κατά παράδοξο τρόπο– η περίοδος αυτή είναι περίοδος ανάκαμψης και αναβίωσης για την αυτοκρατορία, και αποτελεί ένα άριστο παράδειγμα του παλιού ρητού ότι δεν χρειάζεται να κερδίζει κανείς κάθε μάχη για να κερδίσει τον πόλεμο. Οι ήττες οφείλονταν εν γένει σε βραχυπρόθεσμες δυσκολίες και προβλήματα, ενώ η μακροπρόθεσμη ανάκαμψη αντανακλούσε την ολοένα σταθερότερη στρατηγική κατάσταση, την αναπτυσσόμενη οικονομία και, εξίσου σημαντικό, την αυξανόμενη εγγενή αδυναμία του Χαλιφάτου, του πιο επικίνδυνου και πεισματώδους εχθρού της αυτοκρατορίας κατά τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα. Οι εσωτερικές έριδες και ο πολιτικός κατακερματισμός των μουσουλμάνων έπαιξαν κρίσιμο ρόλο σ' αυτό, και –προς μεγάλο όφελος της αυτοκρατορίας– επέφεραν την ανάλωση της μουσουλμανικής στρατιωτικής δύναμης και μια γενικότερη εξασθένηση της στρατηγικής κατάστασης του Χαλιφάτου στη βόρεια Συρία και το Ιράκ.

Στρατηγική

Όπως είδαμε, η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε απομείνει με υπολείμματα μόνο των παλαιών της εδαφών: την κεντρική και

όρεια Μικρά Ασία, τις παράκτιες επαρχίες των νότιων Βαλκανίων, τα νησιά του Αιγαίου μαζί με την Κρήτη (η Κύπρος δέχτηκε πολλές επιθέσεις, αλλά το 680 επιτεύχθηκε συμφωνία με το Χαλιφάτο για τον πλήρη αφοπλισμό της νήσου και από τις δύο πλευρές), και στη Δύση τμήματα της Ιταλίας, τη Σαρδηνία και τις κεντρικές και δυτικές επαρχίες της Βορείου Αφρικής. Η Βόρειος Αφρική χάθηκε το 700, ενώ οι αυτοκρατορικές περιοχές της Ιταλίας υφίσταντο συνεχή συρρίκνωση.

Το σύστημα συντήρησης, εφοδιασμού και στρατολόγησης στρατευμάτων που αναπτύχθηκε κατά τον έβδομο και τον πρώιμο όγδοο αιώνα έχει γίνει γνωστό ως «θεματικό σύστημα», από τον ελληνικό όρο «θέμα» που χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίζει τους στρατούς και τις αντίστοιχες επαρχίες όπου οι στρατοί είχαν τις βάσεις τους. Αρχής γενομένης από τη δεκαετία 640-650, ο στρατός προσπάθησε να ελέγξει τα κύρια περάσματα που διέσχιζαν το παραπέτασμα των οροσειρών που διατρέχουν την αυτοκρατορία με βορειοδυτική κατεύθυνση, από τη θάλασσα ώς τα υψίπεδα της Αρμενίας. Η εγκατάλειψη της Κιλικίας στα τέλη του έβδομου αιώνα προκάλεσε υποχρεωτικές αλλαγές σε αυτή τη στρατηγική προσέγγιση. Αντί να προσπαθούν να διατηρούν ένα σαφώς προσδιορισμένο σύνορο, οι στρατοί εκστρατείας υιοθέτησαν τη στρατηγική του να προσπαθούν να εκδιώξουν τους εισβάλλοντες εχθρούς σε εκ παρατάξεως μάχη. Αφού κι αυτή η στρατηγική απέτυχε σχεδόν ολοσχερώς, από τα τέλη του έβδομου αιώνα και μετά προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τους εισβολείς με συνεχή παρακολούθηση και παρενόχληση, μετά την είσοδό τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας και την ολοκλήρωση της εισβολής τους. Αυτή η στρατηγική όμως σήμαινε ότι η ενδοχώρα των συνοριακών περιοχών υφίστατο σημαντική οικονομική ζημιά εξαιτίας των συνεχών δηώσεων. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση, κατά το πρώτο μισό του όγδοου αιώνα, μιας πραγματικής «νεκρής ζώνης» μεταξύ των εποικισμένων και οικονομικά ασφαλών περιοχών από τη μια κι από την άλλη πλευρά των συνόρων. Από την άλλη όμως, η κατάσταση αυτή φαίνεται ότι όντως εμπόδισε τους Άραβες να εγκαταστήσουν μόνιμες βάσεις προς τα βόρεια και δυτικά του Ταύρου και του Αντιταύρου. Και ενώ αυτά διαδραματίζονταν στην ξηρά, ιδρύθηκε, μάλλον περί το 690, η ναυτική διοίκηση των Κιβυρραιωτών (από την παράκτια πόλη των Κιβύρρων της Καρίας) που αποτελούνταν

από τους παλαιότερους καραβησιάνους μαζί με παράλιες περιοχές της δυτικής και νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Η νέα αυτή διοίκηση ανέλαβε τη θαλάσσια άμυνα της δυτικής Μικράς Ασίας και της περιοχής του Αιγαίου.

Στην αρχή τα θέματα ήσαν απλώς ομαδοποιήσεις επαρχιών στις οποίες είχαν τις βάσεις τους διάφοροι στρατοί. Ώς το 730 περίπου είχαν πλέον αποκτήσει καθαρά γεωγραφική ταυτότητα και, ώς τα τέλη του όγδοου αιώνα ορισμένα στοιχεία της δημοσιονομικής και της στρατιωτικής δομής καθορίζονταν με βάση τη θεματική κατάτμηση, αν και παράλληλα διατηρούνταν ακόμη οι υστερορωμαϊκές επαρχίες. Ο αριθμός των θεμάτων συνέχισε να αυξάνει όσο βελτιωνόταν η οικονομική και πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας, είτε με διάσπαση των μεγάλων στρατιωτικών μονάδων σε μικρότερους «επαρχιακούς» στρατούς είτε με την ανάκτηση ισχύος, στα τελευταία χρόνια του όγδοου αιώνα, και την εκ νέου επιβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας σε εδάφη των νότιων Βαλκανίων από τα οποία είχε παλαιότερα εκλείψει.

Η διασπορά των στρατών εκστρατείας σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία ενθάρρυνε τη διασύνδεση των μηχανισμών της στρατολόγησης και του πορισμού των εφοδίων με την κάθε τοπική γεωοικονομική μονάδα, γεγονός που οδήγησε στη διαμόρφωση τοπικιστικής συνείδησης και είχε ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση μεταξύ των τακτικών (των μόνιμων δηλαδή στρατιωτών) και των λιγότερο ικανών και λιγότερο καλά εξοπλισμένων στοιχείων του κάθε θέματος, που απάρτιζαν ένα δεύτερης κατηγορίας στράτευμα, κάπως σαν εθνοφυλακή. Ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) ίδρυσε μια ολιγάριθμη δύναμη επιλέκτων, με το όνομα *τάγματα*, τα οποία σε σύντομο χρονικό διάστημα αναδείχθηκαν στο σημαντικότερο τμήμα των στρατών εκστρατείας. Ποτέ δεν έφθασαν σε μεγάλους αριθμούς, είχαν όμως καλύτερο μισθό και ανώτερη πειθαρχία από τις υπόλοιπες τακτικές ή ημιμόνιμες θεματικές μονάδες και στις εκστρατείες σχημάτιζαν τον πολύτιμο πυρήνα του στρατού. Η ίδρυσή τους άλλωστε αποτέλεσε και το πρώτο βήμα μιας τάσης που αναπτύχθηκε με γοργούς ρυθμούς αργότερα, να προσλαμβάνονται δηλαδή μισθοφορικά στρατεύματα, ξένα και μη, για τη δημιουργία ειδικών μονάδων για όσο χρόνο προβλεπόταν να διαρκέσει μια συγκεκριμένη εκστρατεία ή σειρά εκστρατειών. Όσο η αυτοκρατορική ισχύς αναβίωνε και αύξανε, τόσο η αυτοκρατορία έκανε αισθητή

τη στρατιωτική της παρουσία στην Ανατολή, στη διάρκεια του ένατου αιώνα, και τόσο ο ρόλος και το ποσοστό των μόνιμων αυτών μονάδων αποκτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα.

Διάφοροι καθοριστικοί παράγοντες συντέλεσαν στη χάραξη της νέας βυζαντινής στρατηγικής. Σε πρώτη φάση, και εφόσον αυτό ήταν εφικτό, οι δυνάμεις των επιδρομέων έπρεπε να αναχαιτίζονται και να απωθούνται στα περάσματα του Ταύρου και του Αντιταύρου. Κατά καιρούς η πρακτική αυτή λειτούργησε με εξαιρετική επιτυχία, όπως για παράδειγμα στα τέλη του έβδομου αιώνα, όταν ο Ηράκλειος –ο αδελφός του αυτοκράτορα Τιβερίου Αψιμάρου (698-705)– χρίστηκε μονοστράτηγος των μεθοριακών δυνάμεων ιππικού και πέτυχε μια σειρά από εντυπωσιακές νίκες, διεξάγοντας μάλιστα και αντεπιδρομές βαθιά μέσα στο έδαφος της Συρίας. Όποτε η τακτική αυτή, της αναχαίτισης και απώθησης δηλαδή του εχθρού στα σύνορα, δεν είχε θετικά αποτελέσματα (όπως συνέβαινε συχνά), οι τοπικές δυνάμεις έπρεπε να αναλάβουν να παρενοχλούν και να πιέζουν τους εισβολείς και να τους παρακολουθούν σε κάθε μετακίνησή τους, ώστε να είναι πάντοτε γνωστή η θέση κάθε εχθρικής ομάδος ή αποσπάσματος. Η στρατηγική αυτή είχε επιτυχία εν μέρει χάρη στη διατήρηση ενός συστήματος κάστρων και φρουρίων εγκατεστημένων κατά μήκος των κυρίων οδών, σε κομβικά σημεία και τοποθεσίες όπου μπορούσαν να αποθηκευθούν εφόδια, καθώς και πάνω και πίσω από τα συνοριακά περάσματα, από τα οποία οι εχθρικές δυνάμεις θα έπρεπε να περάσουν για να προωθηθούν στη βυζαντινή ενδοχώρα. Τέτοια οχυρά φυλάκια αποτελούσαν μόνιμη απειλή για τις δυνάμεις εισβολής και η καθυστέρηση της πορείας μιας εμπροσθοφυλακής ή και ολόκληρης της δύναμης των επιδρομέων για την πολιορκία τους δεν άξιζε καν τον κόπο. Εφόσον ήσαν επανδρωμένα με αυτοκρατορικά στρατεύματα, υπήρχε η δυνατότητα να παρακολουθούνται οι εισβολείς και τελικά να υποχρεωθούν να δώσουν μάχη ή να οδηγηθούν σε ενέδρα.

Ένας τρίτος παράγοντας ήταν μια σειρά από ειδικές συνοριακές περιοχές, οι οποίες από τα τέλη του όγδοου και τις αρχές του ένατου αιώνα αποτελούσαν ανεξάρτητες διοικήσεις κατά μήκους των συνόρων, συμπληρώνοντας τους στρατούς των θεμάτων. Αυτές οι διοικήσεις ονομάζονταν *κλεισούρες* και αντικατόπτριζαν με μεγάλη ακρίβεια τη στρατηγική που ακολουθούσε η αυτοκρατορική κυβέρνηση, επικεντρωμένη σε ένα σύστημα άμυνας εμφατικά αποκε-

ντρωμένο σε τοπικό επίπεδο, με την εφαρμογή τακτικών παρενόχλησης και ενέδρας, οι οποίες είχαν σκοπό να καθυστερήσουν και να περιορίσουν τη ζημιά από επιδρομείς, εκτός και εάν επρόκειτο για εισβολή μεγάλης κλίμακας. Τα πρώτα σαφή δείγματα μιας τέτοιας πολιτικής εμφανίζονται προς τα τέλη του όγδοου αιώνα, αλλά δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται από πολύ νωρίτερα.

Τακτικές και οργανωτική δομή

Για να αντιμετωπίσουν την απειλή των νικηφόρων ισλαμικών στρατιών που ακολούθησε τις αρχικές τους κατακτήσεις, οι Βυζαντινοί έπρεπε από το 640 και μετά να προσαρμόσουν γρήγορα τις τακτικές και τη στρατηγική τους στη νέα κατάσταση. Από το γεγονός ότι, από το δεύτερο μισό κιόλας του έβδομου καθώς και σε όλη τη διάρκεια του όγδοου αιώνα, οι σχηματισμοί των κύριων στρατών εκστρατείας αναφέρονται με τον όρο «καβαλλαρικά θέματα», γίνεται σαφές ότι το ελαφρύ ιππικό είχε αναδειχθεί πλέον σε κυρίαρχο όπλο του πολέμου των συνόρων, που περιλάμβανε ακροβολισμούς και τακτικές παρενόχλησης. Το πεζικό συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στις μάχες εναντίον των πρώιμων ισλαμικών στρατιών, μέχρι και μετά τα μέσα του έβδομου αιώνα, αν μη τι άλλο επειδή και οι ίδιοι οι αραβικοί στρατοί αποτελούνταν κυρίως από πεζικό – μολονότι η ευρεία χρήση καμηλών και αλόγων για τη βελτίωση της κινητικότητάς τους επέτρεπε στους Άραβες να μετακινούνται πολύ γρηγορότερα από τους περισσότερους αντιπάλους τους. Με αυτό τον τρόπο, και σε συνδυασμό με την υπερευέλικτη μορφή που έλαβαν στη συνέχεια οι συγκρούσεις, το αραβικό πεζικό –που ίππευε όσο συχνά μπορούσε– είχε ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι του παραδοσιακά εξοπλισμένου βυζαντινού πεζικού. Έτσι λοιπόν, όσο και αν συνέχισε να είναι απαραίτητο το πεζικό, τόσο σε κανονικές εκστρατείες όσο και στον ανορθόδοξο πόλεμο κατά μήκος του ανατολικού συνόρου στη διάρκεια του ένατου και του δέκατου αιώνα, φαίνεται πως η αξία του προοδευτικά μειώθηκε, ίσως μεταξύ των άλλων και διότι η στρατολόγηση του πεζικού γινόταν από τις φτωχότερες και κατώτερα εξοπλισμένες τάξεις των στρατιωτών της επαρχίας. Ελάχιστες από τις αφηγηματικές

πηγές για τις επιχειρήσεις εναντίον των Βουλγάρων και των Αράβων του όγδοου και του ένατου αιώνα μας δίνουν λεπτομερείς περιγραφές. Ο προοδευτικά εποχιακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων και η κατά τόπους στρατολόγηση των θεματικών στρατιών, σε συνδυασμό με την έλλειψη επαγγελματικής εκπαίδευσης και τη διασπορά των δυνάμεων λόγω της φύσης του πολέμου, σήμαινε ότι ενώ ο μέσος πεζός μπορούσε να εκτελέσει καθήκοντα φρουράς και αποστολές άτακτου πολέμου ακροβολισμών σε δύσβατα εδάφη, ή να ενεδρεύει περιμένοντας να αιφνιδιάσει έναν εχθρό, δεν μπορούσε να είναι αξιόπιστος υπό κανονικές συνθήκες μάχης. Η εξέλιξη των τακτικών του πεζικού μετά την περίοδο των πρώτων ισλαμικών κατακτήσεων, καθώς και ο αναβαθμισμένος ρόλος του ιππικού, αντικατοπτρίζουν αρκετά πιστά τη γενική στρατηγική κατάσταση στην οποία βρέθηκε η αυτοκρατορία.

Κατά την περίοδο από τον ύστερο έβδομο μέχρι τον ένατο ή και τον πρώιμο δέκατο αιώνα, οι διαφορές που υπήρχαν κάποτε μεταξύ των λιμιτάνεων και των κομιτατησίων έπαψαν να υπάρχουν και οι περισσότερες μονάδες απέκτησαν τοπικές ή περιφερειακές ονομασίες – μολονότι ορισμένες από τις υστερορωμαϊκές ονομασίες μονάδων επιβίωσαν και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται από μετέπειτα βυζαντινούς σχηματισμούς. Κοντά σ' αυτά, επήλθε και μια γενική ισοπέδωση των διαφόρων όπλων σε ελαφρύ ιππικό και πεζικό. Μόνο τα *τάγματα* της Κωνσταντινούπολης συνέχισαν να παρέχουν βαρύ ιππικό, ενώ, όπως φαίνεται, ήταν πλέον ευθύνη των κατά τόπους αξιωματικών των επαρχιών να στρατολογούν τακτικές μονάδες και να τις εξοπλίζουν ανάλογα με τις ανάγκες που προέκυπταν.

Οι περιφερειακοί στρατοί ήσαν οργανωμένοι κατά *τούρμες*, *δρούγγους* και *βάνδα*, που αντιστοιχούν περίπου στις σημερινές μεραρχίες, ταξιαρχίες και τάγματα. Οι τούρμες και τα βάνδα αντιστοιχούσαν σε γεωγραφικά διαμερίσματα και η κάθε τούρμα είχε το αρχηγείο ή τη βάση της σε οχυρωμένη πόλη ή σε φρούριο. Κάθε βάνδον αντιστοιχούσε σε μια αυστηρά συγκεκριμένη περιοχή, από την οποία και στρατολογούσε τους στρατιώτες του. Η μεσαία κατηγορία της οργανωτικής αυτής δομής, η *ταξιαρχία*, παρέμεινε τακτική μονάδα χωρίς γεωγραφική ταυτότητα. Κάθε τουρμάρχης είχε τη βάση του σε οχυρωμένη πόλη και αποτελούσε σημαντική προσωπικότητα της διοικητικής δομής του κάθε θέματος. Ήταν υπεύθυνος για το φρούριο και τα φυλάκια της περιοχής ευθύνης

του, όπως και για την ασφάλεια του τοπικού πληθυσμού και της κινητής και ακίνητης περιουσίας του. Ήταν επίσης υπεύθυνος για την αντιμετώπιση επιδρομών στην περιοχή του και για την ενημέρωση των ανωτέρων του για τις κινήσεις του εχθρού.

Το μέγεθος των μονάδων στο πεδίο της μάχης κυμαινόταν ανάλογα με τις τακτικές ανάγκες και δεν υπήρχε σταθερή σχέση μεταξύ των γεωγραφικών και διοικητικών διαιρέσεων αφενός, και του μεγέθους των μονάδων από τις οποίες είχαν στρατολογηθεί αφετέρου. Αρκετές τούρμες μιας διοικητικής περιφέρειας, παραδείγματος χάρη, μπορεί να εξεστράτευαν ως μια μεγάλη μεραρχία· αλλά και το αντίστροφο: το γεγονός ότι ένα θέμα είχε δύο τούρμες δεν σήμαινε ότι είχαν και οι δύο τον ίδιο αριθμό υπομονάδων ή ότι είχαν το ίδιο μέγεθος με τις αντίστοιχες μεραρχίες μιας γειτονικής στρατιωτικής επαρχίας. Τα περισσότερα θέματα περιέκλειαν δύο ή τρεις μεραρχίες ή τούρμες, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είχαν την ιδία σύνθεση ή ότι μπορούσαν να παρατάξουν τον ίδιο αριθμό ανδρών. Η δύναμη κάθε βάνδου επίσης κυμαινόταν και υπάρχουν αναφορές για αριθμητική δύναμη μεταξύ 50 και 400 ανδρών. Κατά συνέπεια είναι παρακινδυνευμένη η προσπάθεια εκτίμησης του μεγέθους των βυζαντινών στρατών από τέτοιου είδους πληροφορίες.

Ασφάλεια κατά τις πορείες

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού και βυζαντινού τρόπου πολέμου, κατά Βυζαντινούς και μη παρατηρητές, ήταν η συνήθεια να κατασκευάζονται στρατόπεδα πορείας για την προστασία του στρατού, ιδίως όταν αυτός βρισκόταν σε εχθρική περιοχή. Εθεωρείτο αυτονόητο από όλα τα στρατιωτικά εγχειρίδια και από πολλούς παρατηρητές και μελετητές ότι οι στρατοί, οποτεδήποτε ήσαν υποχρεωμένοι να σταματήσουν, έστηναν στρατόπεδο και μάλιστα οχυρωμένο (με τάφρο κλπ.). Τα εγχειρίδια αναφέρουν διεξοδικά και με μεγάλη λεπτομέρεια τις διαδικασίες που έπρεπε να διέπουν την επιλογή, τη διάταξη και την οχύρωση του στρατοπέδου, και σ' αυτές συμπεριλαμβάνουν τα καθήκοντα των ανιχνευτών, που ήσαν επιφορτισμένοι με την αναγνώριση της κατάλληλης τοποθεσίας και το χωροταξικό σχεδιασμό του στρατοπέδου πριν από την άφιξη του κυρίου όγκου του στρατεύματος. Η καλή αμυ-

ντική θέση και η επάρκεια νερού και βοσκής για τα άλογα και τα μεταγωγικά ήσαν οι πρωτεύουσες απαιτήσεις. Τα συγγράμματα του δέκατου αιώνα προσφέρουν επίσης και οδηγίες για τη σειρά προτεραιότητας με την οποία θα έπρεπε να στήσουν τις σκηνές τους οι διάφορες μονάδες, καθώς και για διάφορα άλλα θέματα, όπως σκοπιές, συνθηματικά, κ.ο.κ.

Τα στρατόπεδα ήταν προστατευμένα από τάφρους και φράκτες καμωμένους από ξύλινους πασσάλους, άλλοτε με ξυλεία που κοβόταν επί τόπου, άλλοτε φτιαγμένους από τα ίδια τα δόρατα των στρατιωτών, ενώ οι πύλες ήσαν σχεδιασμένες κατά τρόπο που να καλύπτονται από τοξότες και να μην μπορούν να παραβιάζονται εύκολα με έφοδο. Τα εγχειρίδια περιγράφουν επίσης διάφορους ελιγμούς που επέτρεπαν σε μια πολιορκημένη δύναμη να εκτελεί έξοδο, να υποχωρεί μέσα στο στρατόπεδο, ή να οχυρώνει το στρατόπεδο ενώ δέχεται επίθεση. Τα βυζαντινά στρατόπεδα πορείας, βασισμένα στο ρωμαϊκό πρότυπο, ήσαν συνήθως τετράγωνα, χωρισμένα σε τέσσερα τμήματα, με κεντρικές οδούς που διασταυρώνονταν στο κέντρο και οδηγούσαν στις πύλες του στρατοπέδου, οι οποίες βρίσκονταν στο μέσον κάθε πλευράς. Αυτή η μορφή περιγράφεται ως πρότυπο σε εγχειρίδια από τον έκτο μέχρι τον δέκατο αιώνα.

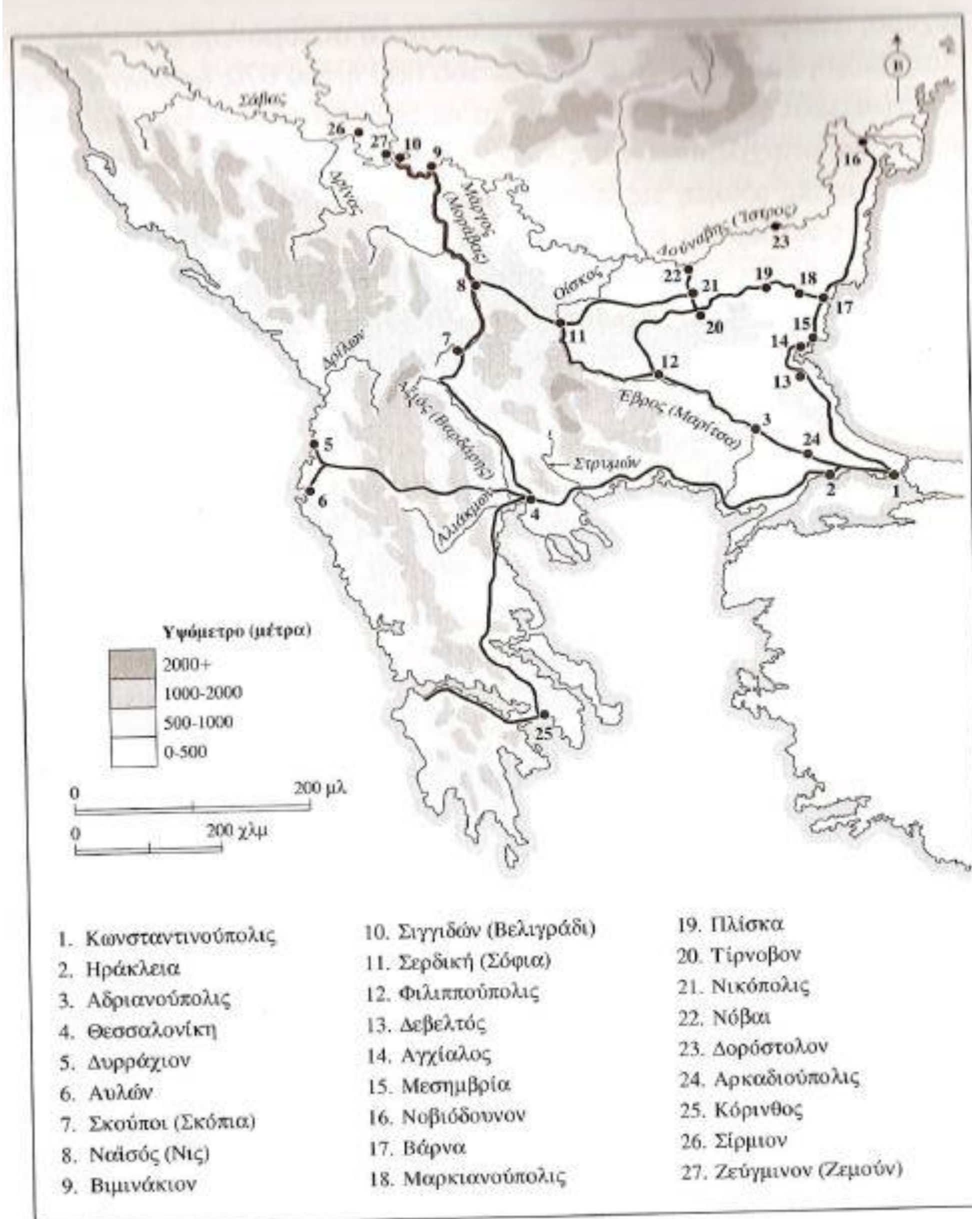
Οι συγγραφείς της εποχής αναφέρουν συχνά συγκεκριμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες αμελείς ή αδαείς στρατηγοί δεν φρόντισαν να τηρήσουν τους κανονισμούς στρατοπέδευσης. Μερικοί έστησαν στρατόπεδο, αλλά δεν μερίμνησαν για την άμυνά του ούτε για τη φύλαξή του με σκοπιές και περιπολίες. Άλλοι δεν περιέβαλαν καν τα στρατόπεδά τους με τάφρο και, είτε λόγω άγνοιας είτε λόγω υπερβολικής αυτοπεποίθησης, άφησαν τις δυνάμεις τους εκτεθειμένες σε νυκτερινές επιθέσεις ή ενέδρες. Τέτοια λάθη θεωρούνταν περισσότερο κολάσιμα και από την υιοθέτηση λανθασμένων τακτικών στο πεδίο της μάχης, αφού μπορούσαν εύκολα να διορθωθούν και η αποφυγή τους δεν απαιτούσε ιδιαίτερες ικανότητες.

Η Μάχη της Πλίσκας (811)

Το μέτωπο των Βαλκανίων αποτελούσε ανέκαθεν πηγή ανησυχίας για την αυτοκρατορική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Από

τεχνική άποψη ο Δούναβης αποτελούσε το σύνορο της αυτοκρατορίας ακόμη και μέχρι τη δεκαετία του 660 ή του 670, μολονότι στην πραγματικότητα μόνο η παρουσία αυτοκρατορικού στρατού μπορούσε να υποχρεώσει τους Σλάβους φυλάρχους να υποταχθούν, και σε αυτές ακόμη τις περιπτώσεις μόνο προσωρινά. (Ο ίδιος ο Δούναβης παρέμενε στην πράξη υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών επειδή ήταν πλωτός, και μπορούσε ο αυτοκρατορικός στόλος να τον περιπολεί). Το 679 όμως η κατάσταση μεταβλήθηκε με την εμφάνιση των τουρκικής καταγωγής Βουλγάρων, ενός νομαδικού λαού που είχε απωθηθεί από τα εδάφη και τα βοσκοτόπια του γύρω από τον Βόλγα, εξαιτίας της αφόρητης πίεσης των Χαζάρων από τα ανατολικά. Οι Βούλγαροι ζήτησαν από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ την άδεια να καταφύγουν για προστασία εντεύθεν του Δούναβη, στα «ρωμαϊκά» εδάφη, αλλά εκείνος τους την αρνήθηκε. Ακόμη και χωρίς αυτοκρατορική άδεια οι Βούλγαροι πέρασαν τον ποταμό και τότε βρέθηκαν να αντιμετωπίζουν τον αυτοκρατορικό στρατό υπό τον ίδιο τον Κωνσταντίνο. Δυστυχώς, εξαιτίας ενός συνδυασμού κακής πειθαρχίας, έλλειψης συνοχής και λανθασμένων εντολών, ο αυτοκρατορικός στρατός κυριεύτηκε από πανικό και ηττήθηκε από τους Βουλγάρους, οι οποίοι εδραίωσαν την παρουσία τους στην περιοχή και εγκαθίδρυσαν χαλαρή ηγεμονία επί των γηγενών Σλάβων και άλλων πληθυσμών της περιοχής. Στα πρώτα χρόνια του όγδοου αιώνα το βουλγαρικό χανάτο ήταν πλέον μια σημαντική πολιτική και στρατιωτική δύναμη που απειλούσε τη βυζαντινή Θράκη και έμελλε να παραμείνει σοβαρή απειλή για τους επόμενους τρεις αιώνες. Ο αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος ο Ε΄ ανέλαβε τα επόμενα είκοσι χρόνια μια σειρά εκστρατειών στην καρδιά των βουλγαρικών περιοχών, σε μια προσπάθεια να τους υποτάξει στην αυτοκρατορία. Έφθασε πολύ κοντά στο να καταστρέψει ολοσχερώς το χανάτο, οι Βούλγαροι όμως πρόβαλαν σθεναρή και λυσσώδη αντίσταση και απέδειξαν ότι είχαν αξιοθαύμαστη ικανότητα να αναλαμβάνουν δυνάμεις. Ως τα τέλη του όγδοου αιώνα είχαν ξαναγίνει σοβαρή απειλή για τα βυζαντινά εδάφη της Θράκης και εμπόδιο για τα σχέδια της αυτοκράτειρας Ειρήνης και του γιου της Κωνσταντίνου Στ΄ για την ανακατάληψη της νότιας και της κεντρικής Ελλάδας.

Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος ο Α΄, ο οποίος είχε διατελέσει ανώτατος αξιωματούχος επί των οικονομικών στη διάρκεια της βασι-

Χάρτης 9. Τα Βαλκάνια μεταξύ Η΄ και ΙΑ΄ αιώνα

λείας της αυτοκράτειρας Ειρήνης, ανέλαβε το θρόνο το 802 και φαίνεται ότι σχεδίαζε να νικήσει τους Βουλγάρους τόσο αποφασιστικά ώστε να μπορέσει να επαναφέρει οριστικά τα βαλκανικά εδάφη του βουλγαρικού χανάτου στην αυτοκρατορία. Μια εκστρατεία του το 809 έφθασε μέχρι την Πλίσκα, την πρωτεύουσα των Βουλγάρων, κοντά στη σημερινή Άμπομπα, στη βορειοανατολική Βουλγαρία, και τη λεηλάτησε. Η εκστρατεία του 811 ήταν σχεδια-

σμένη σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα και σκόπευε να εγκαταστήσει μόνιμα τη βυζαντινή παρουσία στην περιοχή. Μια μεγάλη δύναμη συγκεντρώθηκε, με στρατεύματα από τα θέματα της Μικράς Ασίας, ενισχυμένα με στρατεύματα από τα θέματα της Ευρώπης και τις μονάδες της αυτοκρατορικής φρουράς, τα *τάγματα*. Η εκστρατεία είχε λάβει και τελετουργικό χαρακτήρα, και είναι βέβαιο ότι ο αυτοκράτορας θεωρούσε πως, μετά την εύκολη επικράτηση του 809, η τελική νίκη ήταν εξασφαλισμένη. Έτσι, εκτός από τα στρατεύματα των διαφόρων θεμάτων, το στρατό συνόδευαν αυλικοί και *οφικιάλιοι* του παλατιού, όπως ο γιος του αυτοκράτορα Σταυράκιος, ως συναυτοκράτωρ και διάδοχος, ο γαμπρός του και *κουροπαλάτης* Μιχαήλ, ο υπουργός Θεόκτιστος και ο *έπαρχος* (δηλαδή ο κυβερνήτης) της Κωνσταντινούπολης, καθώς και δεκάδες άλλοι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι.

Οι προετοιμασίες της εκστρατείας ξεκίνησαν στα τέλη Μαΐου και συνεχίστηκαν μέχρι τις πρώτες ημέρες του Ιουλίου. Στις 10 Ιουλίου ο στρατός αναφέρεται ότι βρισκόταν στρατοπεδευμένος στις Μαρκέλλες, στα σύνορα, με στόχο καθώς φαίνεται, απ' τη μια να ενσπείρει πανικό στους Βουλγάρους, και από την άλλη να τους παραπλανήσει για τις πραγματικές προθέσεις του αυτοκράτορα. Για το λόγο αυτό μάλιστα εκτελέστηκαν πολλές παραπλανητικές διεισδύσεις σε διάφορα σημεία των συνόρων. Δυστυχώς όμως η καθυστέρηση αυτή επέτρεψε στους Βουλγάρους να υπολογίσουν την ακριβή δύναμη και τη σύνθεση του αυτοκρατορικού στρατού, και σ' αυτό μάλιστα τους βοήθησε η λιποταξία ενός υπηρέτη της αυτοκρατορικής αυλής. Παρ' όλα αυτά, όταν επιτέλους ο αυτοκράτορας διέταξε να ξεκινήσει η κύρια επίθεση, στις 19 ή 20 Ιουλίου, οι Βούλγαροι φαίνεται να αιφνιδιάστηκαν. Ο στρατός προχωρούσε διαιρεμένος σε διάφορες φάλαγγες, η καθεμία από τις οποίες διέσχισε τα σύνορα από διαφορετικό άξονα. Η πρώτη, κατά πάσα πιθανότητα, κινήθηκε στην παραλιακή οδό, παρακάμπτοντας τις ανατολικές παρυφές της Σρέντνα Γκόρα, ενώ η δεύτερη διείσδυσε κατευθείαν, χρησιμοποιώντας ορεινά δρομολόγια και διασχίζοντας τη διάβαση Σίπκα· και οι δύο φάλαγγες ενώθηκαν μπροστά από την Πλίσκα. Μέσα σε τρεις ημέρες ο στρατός είχε φτάσει στην Πλίσκα, όπου κατανίκησε και συνέτριψε τη φρουρά της καθώς και μια δεύτερη βουλγαρική δύναμη, περίπου ισοδύναμη, που έφθασε για να βοηθήσει τους αμυνόμενους, και στις 23 Ιουλίου έστειλε τα νέα της νί-

κης στη βασιλεύουσα. Μετά από διεξοδική έρευνα στην Πλίσκα ανακαλύφθηκε το θησαυροφυλάκιο του χάνου και ο αυτοκράτορας φρόντισε να διαμοιράσει τα λάφυρα στα στρατεύματα. Το ανάκτορο και τα γειτονικά του οικήματα πυρπολήθηκαν και οι γύρω εκτάσεις ερημώθηκαν – τα σπαρτά κάηκαν, τα ζωντανά σφάχτηκαν και οι οικισμοί καταστράφηκαν. Ο Βούλγαρος χάνος Κρούμος ζήτησε ειρήνη, ο Νικηφόρος όμως ήθελε να εξαφανίσει διά παντός τη βουλγαρική απειλή για την αυτοκρατορία. Συνέχισε την προέλαση προς τα νοτιοδυτικά και δυτικά, καταδιώκοντας προς τη Σερδική (σημερ. Σόφια) τις βουλγαρικές δυνάμεις που είχαν απομείνει και συνέχισε τις δηώσεις και λεηλασίες. Στις 24 Ιουλίου η φάλαγγα εισήλθε σε μια από τις πολλές δασωμένες κοιλάδες που σχηματίζονται από ποτάμια και ρυάκια τα οποία πηγάζουν από την οροσειρά του Αίμου. Όλες οι πηγές συμφωνούν ότι το στράτευμα είχε υπερβολική αυτοπεποίθηση λόγω των μέχρι τότε επιτυχιών του, με αποτέλεσμα να έχει χαλαρώσει ή να έχει χαθεί εντελώς η πειθαρχία σε ορισμένες μονάδες, και ότι οι ανώτατοι αξιωματικοί είχαν αμφιβολίες για το πόσο συνετή ήταν η συνέχιση της καταδίωξης ολοένα και βαθύτερα στη δική του περιοχή ενός εχθρού ο οποίος δεν εμφανιζόταν καν μετά τις πρώτες συγκρούσεις. Ο αυτοκράτορας είχε κλειστεί μέσα στη σκηνή του χωρίς να δέχεται παραινέσεις, ούτε καν από το γιο του Σταυράκιο, και φαίνεται να μην ελάμβανε υπόψη του ούτε τις παρακλήσεις των αξιωματικών του να προχωρήσει με περισσότερες προφυλάξεις.

Προτού ξεκινήσει η βυζαντινή εισβολή, οι Βούλγαροι είχαν λάβει μέτρα για να παρεμποδίσουν την εχθρική προέλαση στα εδάφη τους. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν η κατασκευή ισχυρών πασσαλόπηκτων φρακτών, ενισχυμένων με τάφρους, στις εισόδους των περισσοτέρων περασμάτων της οροσειράς Σρέντνα Γκόρα. Τα αμυντικά αυτά έργα, μολονότι δεν ήταν σχεδιασμένα για να σταματήσουν οριστικά την προέλαση ενός στρατού, τον εξέθεταν σε προσβολές από τα πλευρά και από τα γύρω υψώματα στο χρονικό διάστημα που θα απαιτούνταν μέχρι να απομακρυνθούν. Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είναι βέβαιο πως είχαν καταφέρει να αποφύγουν τέτοια εμπόδια κατά την είσοδό τους στην κοιλάδα (ή τουλάχιστον δεν αναφέρεται η αφαίρεσή τους από τις πηγές μας). Αλλά στις 25 Ιουλίου οι ανιχνευτές του στρατού ανέφεραν ότι η έξοδος της κοιλάδας, μέσω της οποίας προήλαυνε ο στρατός με κατεύθυν-

ση νοτιοδυτική, ήταν κλεισμένη από ένα τέτοιο ξύλινο φράχτη. Ο αυτοκράτορας και οι αξιωματικοί του αντελήφθησαν ότι είχαν πέσει σε παγίδα και μάλιστα αναφέρεται ότι ο ίδιος ο Νικηφόρος κυριεύτηκε από πανικό και ηττοπάθεια όταν άκουσε τις αναφορές, πιθανόν διότι από επιπολαιότητα είχε θεωρήσει βέβαιο ότι, αφού οι βουλγαρικές δυνάμεις είχαν ηττηθεί προσπαθώντας να τον εμποδίσουν να καταλάβει την Πλίσκα, η αντίστασή τους θα έπρεπε να είχε συντριβεί και ότι ο Κρούμος δεν θα έπρεπε να διέθετε άλλα στρατεύματα. Οι πηγές επίσης αφήνουν να εννοηθεί καθαρά ότι δεν είχε δοθεί η απαιτούμενη προσοχή στην αναγνώριση της διαδρομής που επρόκειτο να ακολουθήσει ο στρατός. Στην πραγματικότητα, ο Κρούμος όχι μόνο είχε καταφέρει να συγκεντρώσει αρκετό στρατό ώστε να εμποδίσει την αυτοκρατορική προέλαση, αλλά και η έκκληση βοήθειας που είχε απευθύνει στους Αβάρους και τα συμμαχικά σλαβικά φύλα κάπου στα τέλη Μαΐου με αρχές Ιουνίου είχε βρει ανταπάκριση. Είχε πλέον στη διάθεσή του σλαβικά και αβαρικά στρατεύματα (τα τελευταία ήταν υπολείμματα ενός τουρκο-μογγολικού φύλου, το οποίο μέχρι τα μέσα του έβδομου αιώνα ήταν η κυρίαρχη φυλετική ομάδα σε μια τεράστια αυτοκρατορία που εκτεινόταν στις στέπες και που τώρα πια είχε συρρικνωθεί στις νοτιοδυτικές πεδιάδες της Ουγγαρίας).

Ο στρατός θα μπορούσε στο σημείο αυτό να προσπαθήσει να αναστρέψει πορεία προς τα βορειοανατολικά, αφού δεν αναφέρεται πουθενά πως ο εχθρός είχε αποκλείσει και την άλλη έξοδο της κοιλάδας μετά το πέρασμα των αυτοκρατορικών στρατευμάτων. Η ημέρα όμως έφτανε στο τέλος της κι έτσι δόθηκε η διαταγή να στρατοπεδεύσουν οι άνδρες για τη νύχτα. Η φάλαγγα πορείας χωρίστηκε στις θεματικές διοικήσεις και η καθεμιά από αυτές σχημάτισε ιδιαίτερο στρατόπεδο σε κάποιαν απόσταση η μία από την άλλη, σε ελώδες έδαφος, στη νότια όχθη ενός ρυακιού που ελισσόταν διά μέσου της κοιλάδας, προσφέροντας καλή ύδρευση για τα άλογα και τους στρατιώτες. Στο στρατόπεδο του αυτοκράτορα βρίσκονταν και όλοι οι αξιωματούχοι που τον συνόδευαν, μαζί με τα τάγματα της αυτοκρατορικής φρουράς. Τα επαρχιακά στρατεύματα συνέχισαν να λεηλατούν την κοιλάδα γύρω τους, αν και φαίνεται πως ορισμένοι αξιωματικοί, μη πιστεύοντας ότι ο στρατός θα κατάφερνε να γλιτώσει, είχαν αρχίσει να διαρρέουν.

Λίγο πριν την αυγή, το Σάββατο 26 Ιουλίου, ο Βούλγαρος χά-

νος διέταξε γενική επίθεση με κύριο στόχο το στρατόπεδο του αυτοκράτορα, το οποίο είχαν κατοπτεύσει προηγουμένως με βεβαιότητα οι Βούλγαροι ανιχνευτές από τα γύρω υψώματα. Τα βυζαντινά στρατεύματα πιάστηκαν στον ύπνο και αιφνιδιάστηκαν, παρά τις σκοπιές που ασφαλώς θα είχαν στήσει. Τα στρατεύματα των Βουλγάρων κατάφεραν γρήγορα να διεισδύσουν στο στρατόπεδο και άρχισαν την αδιάκριτη σφαγή. Μέσα σε λίγα λεπτά οι μονάδες της σωματοφυλακής, που είχαν προσπαθήσει να οργανωθούν και να προβάλουν κάποια αντίσταση, κατάφεραν να αντεπιτεθούν και να προξενήσουν απώλειες στους επιτιθέμενους. Αλλά η αντίσταση δεν κράτησε πολύ και μέσα στο χάος και την οχλαγωγία της νυκτερινής επίθεσης οι αμυνόμενοι σύντομα διασπάστηκαν και εξοντώθηκαν. Οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς είτε σκοτώθηκαν είτε τράπηκαν σε φυγή, και με τους τελευταίους ήταν ο διοικητής της προσωπικής φρουράς του αυτοκράτορα, ο δρουγγάριος της Βίγλας, μαζί με πολλούς άλλους ανώτατους αξιωματικούς και οφικιάλιους. Η τύχη του ίδιου του αυτοκράτορα δεν μας είναι γνωστή στις λεπτομέρειες, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα πρέπει να σκοτώθηκε από την αρχή της επίθεσης και ίσως η είδηση του θανάτου του να ήταν αυτό που προκάλεσε τη φυγή της φρουράς.

Σε αυτό το σημείο της εξέλιξης των γεγονότων οι πλησιέστερες θεματικές διοικήσεις είχαν αντιληφθεί πλέον τι συνέβαινε, μόλο που στο σκοτάδι δεν ήταν δυνατόν να έχουν πλήρη αντίληψη των πραγμάτων. Καθώς άρχισαν να συντάσσονται μονάδες από διάφορες διοικήσεις και να κινούνται γρήγορα προς το αυτοκρατορικό στρατόπεδο, συνάντησαν άνδρες της σωματοφυλακής που είχαν τραπεί σε φυγή, έμαθαν για το θάνατο του αυτοκράτορα και είδαν το στρατόπεδό του να λεηλατείται από τους Βουλγάρους. Χωρίς να προβάλουν την παραμικρή αντίσταση οι μονάδες αυτές τράπηκαν σε άτακτη φυγή, με αποτέλεσμα η πλευρά της κοιλάδας νότια του ρυακιού και του έλους να γεμίσει από φυγάδες που προσπαθούσαν απεγνωσμένα να διαφύγουν τη σφαγή των συντρόφων τους. Οι Βούλγαροι που βρέθηκαν ανάμεσά τους κατέκοπταν όποιον έβρισκαν και σύντομα ο στρατός διαλύθηκε εντελώς. Οι περιγραφές της μάχης, καταγραμμένες εν μέρει από αυτόπτες μάρτυρες λίγα χρόνια μετά την καταστροφή, συνεχίζουν αναφέροντας το μέγεθος των απωλειών σε άνδρες και κτήνη μέσα στα έλη, καθώς, στην απελπισία τους, προσπαθούσαν να διασχίσουν τις βαλ-

τώδεις όχθες και να διαφύγουν προς τα βόρεια. Ήταν τόσοι πολλοί οι φυγάδες ώστε οι Βούλγαροι μπορούσαν εύκολα να διαβαίνουν τα έλη και το ρυάκι πατώντας κυριολεκτικά πάνω στα πτώματα εκείνων που είχαν ποδοπατηθεί ή πνιγεί. Από την άλλη πλευρά του αυτοκρατορικού στρατοπέδου, όσοι στρατιώτες είχαν διαφύγει προς νότο βρέθηκαν μπροστά στον πασσαλόπηκτο φράχτη και την τάφρο που είχαν κατασκευάσει οι Βούλγαροι. Πολλοί εγκατέλειψαν τα άλογά τους και επιχείρησαν να σκαρφαλώσουν και να υπερπηδήσουν τα εμπόδια, αλλά τραυματίζονταν ή πέθαιναν πέφτοντας στην τάφρο που τους περίμενε στην άλλη μεριά του φράχτη. Τότε κάποιοι πυρπόλησαν τα ξύλινα υποστηρίγματα με αποτέλεσμα να καταπέσει ένα μέρος του φράχτη προς τα έξω σχηματίζοντας γέφυρα πάνω από την τάφρο. Και αυτοί όμως, όταν επιχείρησαν, πεζή ή με άλογα, να περάσουν πάνω στα μισοκαμένα ξύλα, προκάλεσαν την κατάρρευσή τους και έπεσαν όλοι μαζί μέσα στην τάφρο, για να καούν ζωντανοί από τη μεγάλη πυρκαγιά που φούντωνε πλέον.

Όπως φαίνεται καθαρά από τις πηγές, αρκετοί κατάφεραν να διαφύγουν – και μαζί μ' αυτούς κάποιος Θεόδωρος Σαλιβαράς, ανώτατος αξιωματικός που ανήκε στον κύκλο των εμπίστων του αυτοκράτορα, στον οποίο οφείλεται και μεγάλο μέρος της λεπτομερούς περιγραφής της καταστροφής. Ο αριθμός των απωλειών ήταν μεγάλος και η σφαγή έλαβε τρομακτικές διαστάσεις. Η ήττα στην Πλίσκα το 811 καταγράφηκε στα χρονικά του Βυζαντίου ως μια από τις μελανότερες ημέρες της αυτοκρατορικής ιστορίας, ισάξια με την καταστροφική ήττα της Αδριανούπολης το 378, όπου ο αυτοκράτωρ Ουάλης σκοτώθηκε πολεμώντας τους Γότθους. Ο χάνος Κρούμος για τα επόμενα τρία χρόνια ήταν ο πιο επικίνδυνος εχθρός που υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει η αυτοκρατορία: έφθασε δύο φορές ακριβώς έξω από την Κωνσταντινούπολη, την οποία πολιόρκησε το 813. Η απειλή εξέλιπε μόνο με το θάνατό του το 814.

Η ήττα κοντά στην Πλίσκα είναι ενδιαφέρουσα γιατί προσφέρει ζωηρό παράδειγμα δύο ταυτόχρονα φαινομένων: της υψηλής αποτελεσματικότητας των βυζαντινών στρατιών όταν βρίσκονταν υπό ικανή ηγεσία, και της υπερβολικής εξάρτησής τους από ικανούς και ευφυείς ηγέτες. Πράγματι, η ποιότητα των διοικητών στρατηγών αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της βυζαντινής πολεμικής τέχνης. Υπό ικανή διοίκηση οι βυζα-

ντινοί στρατοί κατάφερναν συχνά να φέρουν σε πέρας τις πλέον αντίξοες πολεμικές αποστολές και να επιτελέσουν άθλους, ενώ υπό ανίκανη ηγεσία ακόμη και οι καλύτερα εκπαιδευμένες μονάδες πολεμούσαν με τεράστιο μειονέκτημα. Αντίθετα, φερ' ειπείν, με τις ρωμαϊκές λεγεώνες του πρώτου και του δεύτερου μεταχριστιανικού αιώνα, οι βυζαντινές δυνάμεις δεν είχαν ένα αξιόπιστο, δοκιμασμένο και με συνείδηση της αποστολής του σώμα «υπαξιωματικών», όπως θα το αποκαλούσαμε σήμερα, ικανό να φροντίζει και να οργανώνει τη πειθαρχία των μονάδων και υπομονάδων και συχνά να περιορίζει τα επιχειρησιακά λάθη των ανώτερων αξιωματικών σε τακτικές καταστάσεις. Η ποιότητα της ηγεσίας λοιπόν ήταν κρίσιμος παράγοντας, καθώς από τη νοοτροπία του ανώτατου διοικητή εξαρτιόνταν τα πάντα, από το ηθικό και την πειθαρχία μέχρι την αποτελεσματική διευθέτηση των προβλημάτων εφοδιασμού. Για παράδειγμα, τα γεγονότα του 811 δείχνουν ότι οι διοικητές σωμάτων είχαν φροντίσει σωστά για τη στρατοπέδευση των διαφόρων σχηματισμών τους, παρ' όλα αυτά όμως, λόγω του χαμηλού ηθικού και της ανεπαρκούς ηγεσίας, αυτό δεν έπαιξε κανένα θετικό ρόλο, ιδίως από τη στιγμή που ο στρατός βρέθηκε από υπαιτιότητά του σε μια δύσκολη –όπως όλοι έβλεπαν– επιχειρησιακά θέση. Η ιστορία των πολέμων του Βυζαντίου δείχνει ότι το ίδιο συνέβαινε επανειλημμένα.

Η ποιότητα της ηγεσίας ήταν ένα μόνο χαρακτηριστικό από τα πολλά που καθόριζαν την απόδοση ενός στρατού και την έκβαση των μαχών στις οποίες μετείχε. Οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων διοικητών σωμάτων ήταν επίσης σημαντικό στοιχείο, όπως φαίνεται και από τη μάχη της Γαβιθά-Γιαρμούκ και από αρκετές άλλες περιπτώσεις στη διάρκεια του έκτου αιώνα και της περιόδου που ακολούθησε. Αλλά και η προδοσία και η εγκατάλειψη, με οποιοδήποτε κίνητρο, έπαιξε επίσης ρόλο. Το Μαντζικέρτ, στα 1071, είναι ίσως η πιο γνωστή περίπτωση, κυρίως εξαιτίας της εγκατάλειψης του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' από ορισμένους στρατηγούς του, υπάρχουν όμως και άλλα παραδείγματα.

Άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό των εκστρατειών ήταν η ανάγκη να διατηρούνται τα στρατεύματα σε πνεύμα ενεργητικότητας και να είναι απασχολημένα με κάποιο καθήκον. Τα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια υπογραμμίζουν συχνά στο στρατηγό τους κινδύνους που εγκυμονεί η παρατεταμένη απραξία των στρατευ-

μάτων, γιατί προκαλεί αταξία και απειθαρχία, γεννά ανυπακοή και έλλειψη σεβασμού και ζημιώνει τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος καλείται να συντηρεί τους στρατιώτες, τη στιγμή που η αρνητική του στάση μπορεί να αποβεί το ίδιο καταστρεπτική για ένα στρατό όσο και ο εχθρός. Η ήττα των Βυζαντινών στην Βερσινικία το 813 οφείλεται σχεδόν με βεβαιότητα σε τέτοιους παράγοντες, και όχι –όπως ισχυρίζονται μεταγενέστεροι χρονογράφοι– στην προδοσία και την υπέρμετρη φιλοδοξία του στρατηγού, και μετέπειτα αυτοκράτορα, Λέοντος Ε΄.

Η Μάχη της Βερσινικίας (813)

Μετά την ήττα και το θάνατο του Νικηφόρου, ο γιος του Σταυράκιος, που είχε τραυματιστεί σοβαρά κατά τη μάχη, στέφθηκε αυτοκράτορας, σύντομα όμως διώχτηκε από το θρόνο και κλείστηκε σε μοναστήρι όπου και πέθανε έπειτα από λίγο. Τον διαδέχθηκε ο γαμπρός του Μιχαήλ Ραγκαβές, που βασίλεψε ως Μιχαήλ Α΄. Η αποτυχία του να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Βουλγάρους το 812 προκάλεσε τη μαζική εκκένωση των οχυρών πόλεων και των οικισμών κοντά στα σύνορα και οι Βούλγαροι μπόρεσαν έτσι να διευρύνουν τα εδάφη τους καταλαμβάνοντας τις περιοχές αυτές. Το 813 ο Μιχαήλ, που χρωστούσε την άνοδό του στο θρόνο στα στρατεύματα της Κωνσταντινούπολης και στους ανώτατους αξιωματούχους του κράτους και της εκκλησίας, αισθανόταν την πίεση να οργανώσει εκστρατεία για να περιορίσει τους Βουλγάρους και να αποκαταστήσει τη ραγδαία κλονιζόμενη αρχή του. Μια μικρής έκτασης νίκη στις αρχές της άνοιξης του έδωσε θάρρος να συνεχίσει· για άλλη μια φορά επαρχιακά στρατεύματα συγκεντρώθηκαν από τη Μικρά Ασία για την εκστρατεία, μαζί με τα υπολείμματα του στρατού των ευρωπαϊκών επαρχιών και τα τάγματα. Όμως τα στρατεύματα των επαρχιών διαπεραιώθηκαν στη Θράκη πολύ νωρίς και συγκεντρώθηκαν εκεί, παραμένοντας άπρακτα και περιμένοντας την αυτοκρατορική φρουρά με τα τάγματα. Παρέμειναν σ' αυτή την κατάσταση το μεγαλύτερο μέρος του Μαΐου, προκαλώντας ταυτόχρονα μεγάλη ζημιά στο ντόπιο πληθυσμό λόγω των υψηλών απαιτήσεων σε εφόδια. Αφού ενώθηκε στα τέλη Μαΐου με τα θεματικά στρατεύματα, ο αυτοκράτορας, που ήταν πλέον φα-

νερό ότι δεν απολάμβανε της εκτίμησης και της υποστήριξης μεγάλου μέρους του στρατού, προχώρησε ώς την περιοχή της Αδριανούπολης. Εκεί διέταξε το στράτευμα να στρατοπεδεύσει κοντά στην Βερσινικία, έναν οικισμό κοντά στην Αδριανούπολη. Όταν έφθασε ο Κρούμος με το στρατό του, στις 7 Ιουνίου, στρατοπέδευσε στην ίδια περιοχή, σε απόσταση σαράντα περίπου χιλιομέτρων από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις και περίμενε, μια και ήταν φανερό ότι οι δυνάμεις του ήσαν αριθμητικά κατώτερες. Ο στρατηγός των δυνάμεων της Μακεδονίας Ιωάννης Απλάκης ισχυριζόταν (ασφαλώς με υπερβολή) ότι οι Βυζαντινοί υπερτερούσαν των αντιπάλων τους σε αναλογία 10 προς 1. Καθώς περίμεναν οι δύο στρατοί, άρχισαν να εκδηλώνονται διαφωνίες μεταξύ των Βυζαντινών διοικητών: άλλοι πίεζαν για επίθεση, ενώ άλλοι συμβούλευαν σύνεση και επιφυλακτικότητα. Οι υποστηρικτές της επίθεσης τόνιζαν στον αυτοκράτορα ότι είχαν τις δυνάμεις των Βουλγάρων μπροστά τους να τους περιμένουν, σε χαμηλότερο ύψος και στα ανοιχτά· άλλωστε, όπως υποστήριζαν, ήταν γνωστό ότι η τάξη και η πειθαρχία των Βυζαντινών τους πρόσφερε ανέκαθεν το πλεονέκτημα απέναντι στους Βουλγάρους κάτω από παρόμοιες συνθήκες.

Μετά από δύο εβδομάδες, στη διάρκεια των οποίων οι δύο αντίπαλοι αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλο χωρίς αποτέλεσμα, άνδρες και άλογα είχαν αρχίσει να υποφέρουν από τη ζέστη του κατακαλόκαιρου. Η χαλάρωση της πειθαρχίας έκανε θραύση στο αυτοκρατορικά στράτευμα και το χαμηλό ηθικό και οι ασθένειες είχαν αρχίσει να μειώνουν τη μαχητικότητά του. Αρκετά από τα στρατεύματα των μονάδων της Μικράς Ασίας που είχαν διαπεραιωθεί στην Ευρώπη αποτελούνταν από ανεκπαίδευτους νεοσύλλεκτους, γεμάτους δυσαρέσκεια και κατήφεια που τους είχαν απομακρύνει από την πατρίδα τους. Στο τέλος ο στρατηγός της Μακεδονίας Απλάκης έχασε την υπομονή του και διαμήνυσε στον αυτοκράτορα ότι δεν ήταν διατεθειμένος να καθυστερήσει άλλο και ότι θα ξεκινούσε την επίθεση μόνος του, προσδοκώντας να τον ακολουθήσουν το κέντρο και η άλλη πτέρυγα.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Απλάκης διοικούσε το δεξιό ή το αριστερό του στρατού, πάντως είναι βέβαιο ότι οι δυνάμεις του προέρχονταν από τη Θράκη και τη Μακεδονία και αριθμούσαν περί τους 8.000 άνδρες. Ο αυτοκράτορας διοικούσε το κέντρο, που το αποτελούσαν τα *τάγματα*, δυνάμεως περίπου 4.000 ανδρών, μαζί με δυ-

νάμεις από τις περιοχές των θεμάτων των Θρακησίων και του Οψικίου, που έφθαναν συνολικά τους 10.000 άνδρες, ενώ ο Λέων, διοικητής των στρατευμάτων των Ανατολικών, είχε τις δικές του δυνάμεις μαζί με τις μονάδες της Καππαδοκίας, δηλαδή πιθανότατα άλλους 8.000. Από τη βουλγαρική πλευρά, αν και δεν αναφέρονται σαφή στοιχεία στις πηγές, ο Κρούμος πρέπει να είχε στρατό που να έφθανε τους 12.000 άνδρες· οι πηγές αναφέρουν μόνο ότι οι δυνάμεις του δεν ήθελαν να κάνουν την πρώτη κίνηση λόγω της σημαντικής αριθμητικής υπεροχής του αυτοκρατορικού στρατού.

Ο Απλάκης φαίνεται ότι αρχικά επιτέθηκε με τα στρατεύματα της Μακεδονίας υπό την προσωπική του διοίκηση, εφορμώντας εναντίον των Βουλγάρων με το πλεονέκτημα του ύψους, από τη λοφοσειρά στην οποία είχε παραταχθεί ο αυτοκρατορικός στρατός. Η αρχική κρούση είχε ως αποτέλεσμα την απώθηση των Βουλγάρων, οι οποίοι όμως στη συνέχεια ανασυγκροτήθηκαν και αντεπιτέθηκαν. Στο σημείο αυτό κατέφθασαν και οι μονάδες της Θράκης και επέπεσαν στις βουλγαρικές δυνάμεις, και έτσι τα δύο αυτά τμήματα του βυζαντινού στρατού συνεργαζόμενα τις απώθησαν προς το στρατόπεδο και προς τις εφεδρείες τους. Δυστυχώς για τον Απλάκη όμως, ο αυτοκράτορας δεν έδωσε διαταγή για τη γενίκευση της επίθεσης, και έτσι το κέντρο και η άλλη πτέρυγα παρέμειναν να κοιτάζουν, καθώς οι δυνάμεις του Απλάκη, μετά την αρχική τους επιτυχία, άρχισαν να αντιμετωπίζουν ολοένα και σθεναρότερη αντίσταση από το βουλγαρικό κέντρο, το οποίο, παρατηρώντας ότι οι αντίπαλες δυνάμεις απέναντί του δεν έδειχναν διάθεση να κινηθούν, στράφηκε προς υποστήριξη των δυνάμεων που μάχονταν στο πλευρό του. Στη φάση αυτή, τα στρατεύματα της άλλης βυζαντινής πτέρυγας, με προεξάρχοντα τα στρατεύματα του θέματος των Ανατολικών υπό τον στρατηγό τους Λέοντα, άρχισαν ξαφνικά να εγκαταλείπουν με μια κάποια αταξία το πεδίο της μάχης, γεγονός που με τη σειρά του επηρέασε αρνητικά το ηθικό της κεντρώας διοίκησης. Βλέποντας τη σφαγή της πτέρυγας του Απλάκη μπροστά τους και τη φυγή της άλλης πτέρυγας, οι μονάδες του βυζαντινού κέντρου τράπηκαν και αυτές σε φυγή από τις θέσεις τους και εγκατέλειψαν τον αυτοκράτορα με τη συνοδεία του. Ο τελευταίος έσπευσε να επιστρέψει άρον-άρον, όπως μπορούσε, στην Κωνσταντινούπολη.

Ο χάνος των Βουλγάρων νόμιζε στην αρχή ότι όλα αυτά αποτε-

λούσαν μέρος ενός τεχνάσματος, ότι επρόκειτο δηλαδή για προσποιητή φυγή, ώστε να προκληθεί ο στρατός του να διαλύσει την παράταξή του και να ξεχυθεί στην καταδίωξη των στρατευμάτων του εχθρού, όμως οι Βούλγαροι σύντομα κατάλαβαν ότι δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο και, αναθαρρημένοι από την αποτυχία της βυζαντινής επίθεσης και την απομόνωση της διοίκησης του Απλάκη, άρχισαν να καταδιώκουν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Τα στρατεύματα του Απλάκη είτε καταστράφηκαν είτε, σύμφωνα με τη μία από τις δύο πηγές μας, κατάφεραν να διαφύγουν εγκαταλείποντας το πεδίο της μάχης. Ο ίδιος ο Απλάκης, μαζί με αρκετούς ανώτερους αξιωματικούς, έπεσαν στη μάχη. Εν τω μεταξύ οι σχηματισμοί που αποσυντίθενταν στο κέντρο και στην άλλη πτέρυγα άρχισαν να καταλαμβάνονται από πανικό· ο τρόμος που κυρίεψε πολλούς από τους στρατιώτες περιγράφεται με λεπτομέρειες σε μια από τις πηγές: κάθε φορά που άκουγαν οπλές αλόγων ή τα βήματα των πεζών συντρόφων στα νώτα τους, νόμιζαν πως ήταν οι Βούλγαροι και βιάζονταν να ταχύνουν το βήμα τους για να ξεφύγουν. Πολλοί άνδρες και άλογα σκοτώθηκαν κατά τη φυγή, ενώ άλλοι βρήκαν καταφύγιο στα φρούρια κατά μήκος της διαδρομής προς τα βυζαντινά εδάφη. Συνολικά οι απώλειες ήσαν λιγότερες απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, αφού οι Βούλγαροι ήσαν το ίδιο αποκαμωμένοι από την παρατεταμένη σύγκρουση, και επιπλέον ήσαν απασχολημένοι να συγκεντρώνουν την αφθονία των όπλων και θωρακίσεων που είχαν εγκαταλείψει τα πανικόβλητα αυτοκρατορικά στρατεύματα.

Τέτοια εξευτελιστική ήττα είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Μεταγενέστερες πηγές επιρρίπτουν την ευθύνη στον ίδιο το στρατηγό Λέοντα, κατηγορώντας τον για εσκεμμένη προδοσία, ωστόσο τα στοιχεία από τις πηγές της εποχής δεν υποστηρίζουν αυτή την άποψη. Από την άλλη όμως, η διοίκηση του Λέοντα φαίνεται ότι περιλάμβανε σε μεγάλο ποσοστό αγύμναστους νεοσύλλεκτους και ασφαλώς αυτό που έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο ήταν ο συνδυασμός περισσότερων παραγόντων: η παρουσία των πολλών αυτών νεοσύλλεκτων, η μακρόχρονη αναμονή στη Θράκη, η έλλειψη πειθαρχίας, οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης και το άγνωστο του εδάφους και του περιβάλλοντος. Οι μονάδες του θέματος των Ανατολικών φαίνεται ότι κατάφεραν να επιστρέψουν μέχρι την Κωνσταντινούπολη χωρίς απώλειες και μόλις έφθασαν εξεγέρθηκαν κατά του αυτοκράτορα Μιχαήλ, ανακηρύσσοντας στη θέση του το στρατηγό τους Λέοντα.

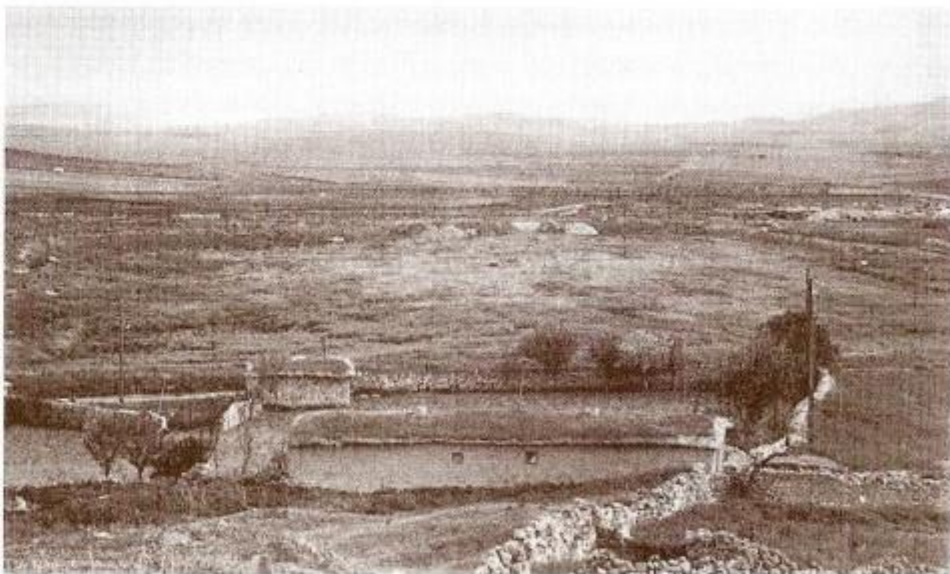
Ο ίδιος ο Μιχαήλ, καταβεβλημένος από την απόγνωση για την αποτυχία της ηγεσίας του και γενικά του πολιτικού του προγράμματος, παραιτήθηκε από το θρόνο χωρίς αντίσταση και οι πολίτες της Κωνσταντινούπολης, ο πατριάρχης και τα υπόλοιπα στρατεύματα αποδέχθηκαν τον Λέοντα. Όποιες κι αν ήσαν οι αιτίες της αποχώρησης των βυζαντινών στρατευμάτων στη Βερσινικία, άρνηση εμπλοκής ή πανικός, το πραγματικό κόστος ήταν η σφαγή των στρατευμάτων των δυτικών επαρχιών, η απώλεια του Απλάκη, ενός σαφώς άξιου και τολμηρού αξιωματικού, και ένα σημαντικό πλήγμα στο γόητρο και την αυτοπεποίθηση του βυζαντινού στρατού.

Η Μάχη του Ανζήν, κοντά στη Δαζιμώνα (838)

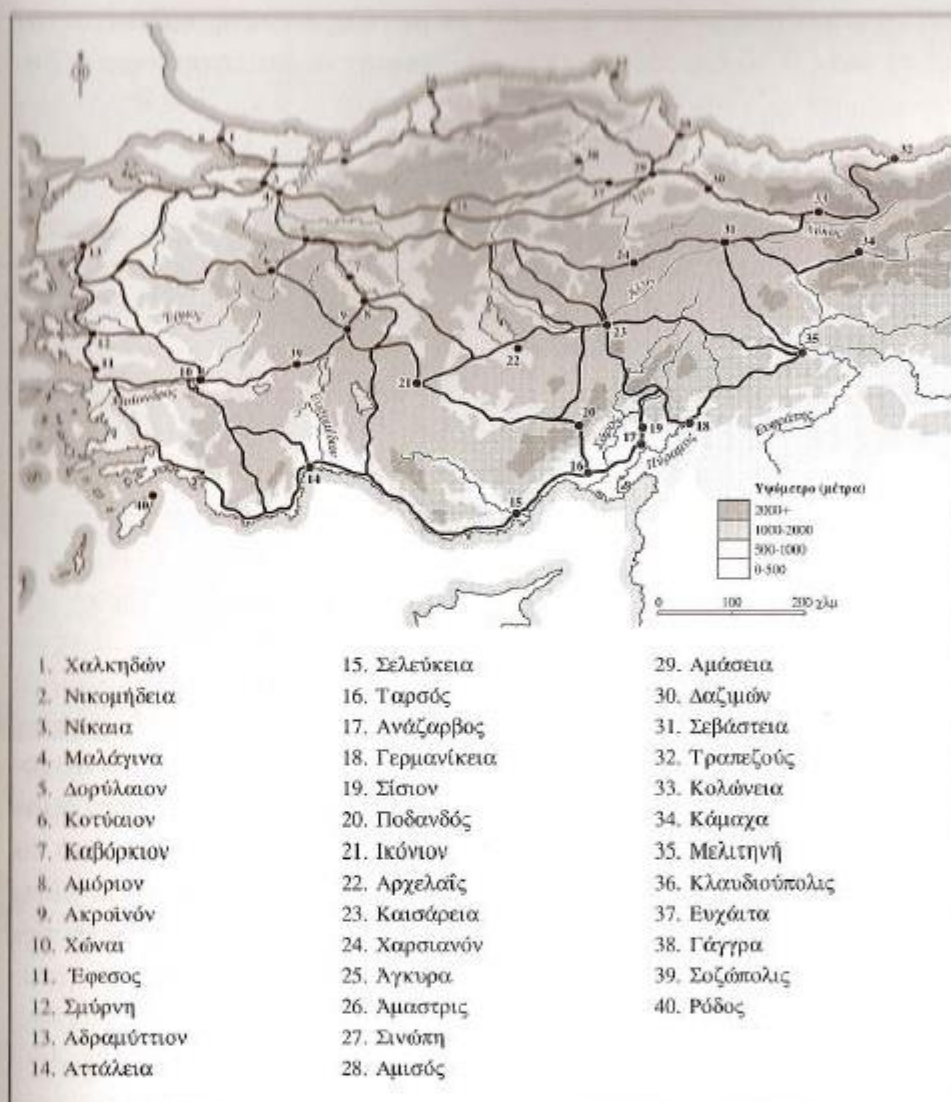
Το 837 ο αυτοκράτωρ Θεόφιλος ξεκίνησε μεγάλη εκστρατεία στην περιοχή της Μελιτηνής (σημερ. Μαλάτεια), στη διάρκεια της οποίας κατέλαβε τη Σωζόπετρα και τα Αρσαμόσατα και υποχρέωσε τη Μελιτηνή να καταβάλει λύτρα. Η εκστρατεία αποτελούσε μεγάλη προπαγανδιστική επιτυχία, παρότι η στρατιωτική και στρατηγική της αξία ήταν περιορισμένη. Ο χαλίφης αλ-Μουτάσιμ όμως ορκίστηκε να ξεπλύνει τη ντροπή, και το 838 ανταπέδωσε το κτύπημα με μεγαλύτερη και πιο επιζήμια –για τους Βυζαντινούς– εκστρατεία. Οι κύριοι στόχοι του ήσαν οι πόλεις Άγκυρα και Αμόριον (σημερ. Χισάρ επί του ποταμού Εμιρντάντ), από τις οποίες η δεύτερη είχε συμβολική σημασία ως γενέτειρα του αυτοκράτορα. Ο Θεόφιλος, έχοντας προειδοποιηθεί για την εισβολή, ξεκίνησε τον Ιούνιο να την αναχαιτίσει επικεφαλής των ταγμάτων και πιθανώς και των ευρωπαϊκών θεμάτων της Θράκης και της Μακεδονίας. Το στρατό συνόδευε μια δύναμη Κούρδων που είχαν προσχωρήσει από καιρό στους Βυζαντινούς με τον ηγέτη τους Θεόφοβο, και είχαν εξοπλιστεί από τον αυτοκράτορα μετέχοντας ως τακτικοί Βυζαντινοί στρατιώτες. Στο Δορύλαιον (σημερ. Εσκί Σεχίρ) ο αυτοκράτορας διαίρεσε τις δυνάμεις του στέλνοντας ένα ισχυρό σώμα να ενισχύσει τη φρουρά του Αμορίου, ενώ ο ίδιος συνέχισε με τον υπόλοιπο στρατό, πιθανώς περί τους 25.000 άνδρες, ώς την Καππαδοκία, όπου και απέκλεισε την οδό προς την Άγκυρα μέσω των Πυλών της Κιλικίας.

Εν τω μεταξύ οι δυνάμεις των μουσουλμάνων περίμεναν μέχρι

τα μέσα του μήνα για να ξεκινήσουν. Είχαν χωριστεί σε τρεις φάλαγγες: η πρώτη θα πορευόταν καταρχάς προς τη Μελιτηνή και στη συνέχεια προς την περιοχή του θέματος των Αρμενιάκων, ενώ η δεύτερη και η τρίτη κατά μήκος της κύριας οδού προς την Άγκυρα, όπως είχε προβλέψει ο Θεόφιλος. Ο πρώτος αντικειμενικός στόχος ήταν η ίδια η Άγκυρα, όπου επρόκειτο να επανενωθούν οι τρεις φάλαγγες προτού προχωρήσουν προς το Αμόριον. Οι πληροφορίες των Βυζαντινών για τις κινήσεις του Μουτάσιμ φαίνεται ότι ήσαν μάλλον ανεπαρκείς, ενώ αντίθετα, ο μουσουλμάνος ηγέτης μπόρεσε να αιχμαλωτίσει μερικούς ανιχνευτές των Βυζαντινών από τους οποίους πληροφορήθηκε τις θέσεις του αυτοκρατορικού στρατού. Από αυτά συμπέρανε ότι η διάταξη των βυζαντινών δυνάμεων του απαγόρευε να κινηθεί πέρα από τον Άλυ ποταμό. Η πληροφορία αυτή μεταβιβάστηκε στον Αφσίν, διοικητή της πρώτης φάλαγγας στα ανατολικά, η οποία αριθμούσε το πολύ 20.000 άνδρες, σημαντικό μέρος της οποίας αποτελούσαν, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, περίπου 10.000 Τούρκοι ιπποτοξότες. Η δύναμη αυτή προωθήθηκε ώς τη Δαζιμώνα (σημερ. Νταζμάν, μεταξύ Τοκάτ και Αμάσειας), στο θέμα των Αρμενιάκων. Ήταν ένα φρούριο κατασκευασμένο σε απόκρημνο ύψωμα στην ανατολική άκρη της πεδινής περιοχής που ονομαζόταν Δαζιμωνίτις, το οποίο χρησίμευε ως

Φωτ. 8. Η πεδιάδα νότια της ακρόπολης του Αμορίου

Χάρτης 10. Η Μικρά Ασία μεταξύ Η' και Ι' αιώνα

κύριο σημείο συγκέντρωσης για το βυζαντινό στρατό (κατά τη βυζαντινή ορολογία *άπληκτον*). Το έδαφος στην περιοχή χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από διαδοχικές ομαλές λοφοσειρές, διακοπτόμενες που και που από καταβυθίσεις γεμάτες έλη και λασπώδεις εκτάσεις, καθώς και λίγα αραιά δάση.

Στα μέσα Ιουλίου ο Θεόφιλος πληροφορήθηκε την ύπαρξη αυτής της δύναμης και, αφήνοντας ένα απόσπασμα για να ασφαλίζει την οδό προς την Άγκυρα, οδήγησε το στράτευμά του προς τα ανατολικά για να εκδιώξει τον εχθρό. Και πάλι όμως, οι ανιχνευτές

των μουσουλμάνων είχαν απλωθεί σε μεγάλη έκταση, καλύπτοντας τις πιθανές διόδους απ' όπου θα περνούσαν οι αυτοκρατορικές δυνάμεις, και σύντομα εντόπισαν το στρατό του αυτοκράτορα να πλησιάζει, ενώ ταυτόχρονα κατάφερναν να διατηρούν τις δικές τους θέσεις και τις δυνάμεις τους ασφαλείς από εχθρική κατόπτευση. Στις 21 Ιουλίου τα αυτοκρατορικά στρατεύματα ήλθαν σε οπτική επαφή με τη μουσουλμανική δύναμη, η οποία είχε καταλάβει αμυντικές θέσεις. Οι δυνάμεις του αυτοκράτορα κατέλαβαν με τη σειρά τους θέσεις προς τα νότια, κοντά σε κάποιο λόφο (αταύτιστο σήμερα) που λεγόταν Ανζήν, από τον οποίο μπορούσαν να επιτηρούν τις θέσεις των αντιπάλων.

Ο Θεόφιλος δεχόταν ποικιλία προτάσεων από τους αξιωματικούς του· μερικοί προσπαθούσαν να τον πείσουν να επιτεθεί τη νύχτα, εκμεταλλευόμενος την αριθμητική του υπεροχή. Ο Θεόφιλος δεν αποδέχθηκε τις συμβουλές τους και ξεκίνησε την επίθεσή του την αυγή της επομένης, 22 Ιουλίου. Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν άμεση επιτυχία στο ένα πλευρό, απωθώντας τους αντιπάλους από τις θέσεις τους σε σύντομο χρονικό διάστημα και προξενώντας τους απώλειες 3.000 ανδρών. Σε κάποια στιγμή της μάχης ο αυτοκράτορας αποφάσισε να ενισχύσει το άλλο πλευρό με στρατεύματα από τη δική του διοίκηση. Αποσπώντας 2.000 άνδρες από τα τάγματα, και παίρνοντας μαζί του τους Κούρδους, πέρασε πίσω από τις γραμμές του στρατού. Κοντά στο μεσημέρι όμως, μετά την αρχική επιτυχία της πρώτης αυτής επίθεσης, ο διοικητής των μουσουλμάνων εξαπέλυσε ισχυρή αντεπίθεση χρησιμοποιώντας κυρίως τους Τούρκους ιπποτοξότες του, οι βολές των οποίων σταμάτησαν τη βυζαντινή προέλαση και επέτρεψαν στους Άραβες που υποχωρούσαν να αναδιοργανωθούν και να ανασυντάξουν τις γραμμές τους. Δυστυχώς σε αυτό το σημείο τα στρατεύματα στο επιτυχημένο πλευρό και το κέντρο αντελήφθησαν την απουσία του αυτοκράτορα και του λαβάρου του και, θεωρώντας ότι έχει φονευθεί, περιέπεσαν σε σύγχυση. Δεχόμενα βροχή βελών από τους Τούρκους ιπποτοξότες, υποχώρησαν με λίγη αταξία και σύντομα μετά από αυτό ολόκληρη η βυζαντινή παράταξη άρχισε να διαλύεται. Αρπάζοντας την ευκαιρία, οι μουσουλμανικές δυνάμεις όρμησαν μπροστά και καταδίωξαν τους Βυζαντινούς από το πεδίο της μάχης. Ορισμένες μονάδες διαλύθηκαν άτακτα και μερικοί στρατιώτες έφθασαν μέχρι την Κωνσταντινούπολη, διαδίδοντας μάλιστα

Φωτ. 9. Ημιορεινό τοπίο ανατολικά της Άγκυρας

Φωτ. 10. Το κεντρικό μικρασιατικό οροπέδιο, νότια της Άγκυρας

ότι ο αυτοκράτορας είχε πέσει στη μάχη. Φαίνεται όμως ότι πολλοί ήταν και εκείνοι που κατάφεραν να αποχωρήσουν με τάξη και να ανασυγκροτηθούν σε αρκετή απόσταση, σε μια περιοχή που ονομαζόταν Χιλιόκωμον.

Οι δυνάμεις του εχθρού ήσαν πλέον σε θέση να περικυκλώσουν τις μονάδες που απέμεναν με τον αυτοκράτορα –τα τάγματα με τους διοικητές τους και τις μονάδες των Κούρδων– και να τις απομονώσουν στο λόφο του Ανζήν, όπου είχαν οχυρωθεί. Η παράφορη ορμή των ιπποτοξοτών αποτελούσε πραγματικό κίνδυνο για τον αυτοκράτορα, αλλά, ευτυχώς, μια ξαφνική δυνατή βροχή εμπόδισε τους εχθρούς να ολοκληρώσουν την επίθεσή τους, καθώς οι χορδές των τόξων χαλάρωναν από την υγρασία. Αυτό έδωσε λίγο χρόνο στις βυζαντινές δυνάμεις να ανασυνταχθούν και να αναδιοργανωθούν.

Ορισμένες πηγές αναφέρουν ότι ένας από τους ανώτερους αξιωματικούς της ακολουθίας του αυτοκράτορα (το όνομά του διαφέρει ανάλογα με την πηγή) παρατήρησε ότι οι Κούρδοι στρατιώτες προσπαθούσαν να συνεννοηθούν με κάποιους στρατιώτες της αντίπαλης πλευράς στη γλώσσα τους και φοβήθηκε ότι θα προσχωρούσαν στον εχθρό και ότι θα παρέδιδαν τον αυτοκράτορα αιχμάλωτο με αντάλλαγμα τη συγγνώμη για την προηγούμενη λιποταξία τους. Ενώ αυτά συνεχίζονταν, προσπαθώντας ο Αφσίν να παρακάμψει την προσωρινή αδυναμία των Τούρκων, διέταξε να φέρουν από τα μεταγωγικά του πολιορκητικές μηχανές, σε μια προσπάθεια να εκδιώξει τις βυζαντινές μονάδες από την οχυρή τους θέση.

Ευτυχώς, ενώ το σώμα των 2.000 ανδρών του συνέχιζε να ανθίσταται, ο αυτοκράτορας πείστηκε να εγκαταλείψει τη δύσκολη αυτή θέση όσο το δυνατόν γρηγορότερα και, με μια μικρή ομάδα αξιωματικών και φρουρών του, διέφυγε διασπώντας τις εχθρικές γραμμές. Πολλοί από τη συνοδεία του τραυματίστηκαν σοβαρά κατά την προσπάθεια, ενώ οι υπόλοιπες δυνάμεις, περικυκλωμένες, υποχρεώθηκαν τελικά να παραδοθούν χωρίς να γίνει γνωστή η τύχη τους.

Ο αυτοκράτορας έφθασε μέχρι την περιοχή του Χιλιοκώμου προς τα δυτικά (κοντά στην Αμάσεια), όπου συνενώθηκε με τα στρατεύματα που τον είχαν εγκαταλείψει, και συνέχισε για να ενωθεί με τη δύναμη που είχε αφήσει για να καλύπτει την οδό

προς την Άγκυρα. Αντιμέτωπη με πολύ ισχυρότερο εχθρό, η δύναμη αυτή είχε υποχωρήσει προς τα βορειοδυτικά, ερημώνοντας τις περιοχές απ' όπου περνούσε και εγκαταλείποντας την Άγκυρα στην τύχη της. Μια δύναμη που στάλθηκε προς ενίσχυση της πόλης τη βρήκε εγκαταλελειμμένη και διατάχθηκε να ενισχύσει αντ' αυτής το Αμόριον. Ενώ ο αυτοκράτορας περίμενε στο Δορύλαιον, προτού επιστρέψει οριστικά στην Κωνσταντινούπολη για να διαψεύσει τις φήμες περί του θανάτου του στη μάχη, η πρώτη μουσουλμανική δύναμη έφθασε και λεηλάτησε την Άγκυρα περίπου στις 27 Ιουλίου. Στη συνέχεια προχώρησε και πολιόρκησε το Αμόριον στις αρχές Αυγούστου. Μετά από πολιορκία δύο εβδομάδων, τα μουσουλμανικά και τουρκικά στρατεύματα κατάφεραν να διεισδύσουν στην πόλη· πολύ σύντομα την κατέλαβαν ολόκληρη και τη λεηλάτησαν σφάζοντας τη φρουρά. Η ήττα αυτή απετέλεσε μιαν από τις σημαντικότερες ήττες του ένατου αιώνα, αν και είχε κυρίως συμβολικές και ιδεολογικές, παρά στρατηγικές επιπτώσεις, αφού ο χαλίφης απέσυρε γρήγορα τις δυνάμεις του από τη Μικρά Ασία για ν'αντιμετωπίσει μια εξέγερση στο χαλιφάτο του.

Η μάχη του Ανζήν είχε βεβαίως και στρατηγική σημασία, γιατί αν ο αυτοκράτορας είχε νικήσει, θα είχε κατά πάσα πιθανότητα υποχρεώσει τον χαλίφη να αλλάξει τα σχέδιά του και να αποχωρήσει προτού φθάσει στην Άγκυρα ή το Αμόριον. Είναι όμως σημαντική και επειδή ήταν η πρώτη σύγκρουση βυζαντινών στρατευμάτων με τους καταγόμενους από τις στέπες της κεντρικής Ασίας Τούρκους πολεμιστές, τους οποίους είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν ευρύτατα οι Αββασίδες χαλίφες ως ιδιαίτερα αξιόπιστη και αφοσιωμένη στρατιωτική δύναμη, στην οποία μπορούσαν να βασιστούν όχι μόνο για την προσωπική τους ασφάλεια αλλά και ως αποτελεσματική παρουσία στο πεδίο της μάχης.

Οι μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η τέχνη της τοξοβολίας είχε παραμεληθεί σε μεγάλο βαθμό από τους στρατιώτες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως δεξιότητα με σημαντικό τακτικό ρόλο σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε κατά τον έκτο και τις αρχές του έβδομου αιώνα. Η χρήση του τόξου δεν είχε εγκαταλειφθεί τελείως, αφού απαντώνται ορισμένα έφιππα στρατεύματα οπλισμένα με τόξο, και πιθανότατα οι μονάδες πεζικού των επαρχιών θα περιλάμβαναν τοξότες. Ωστόσο οι λιγοστές πηγές ελάχιστα αναφέρουν την τοξοβολία· ο οπλι-

σμός του βυζαντινού στρατιώτη της μέσης εποχής ήταν σπαθί, λόγχη, ασπίδα και κράνος, και σε ορισμένες περιπτώσεις το *λωρίκιον*, ένας θώρακας για τον κορμό αδιευκρίνιστης μορφής.

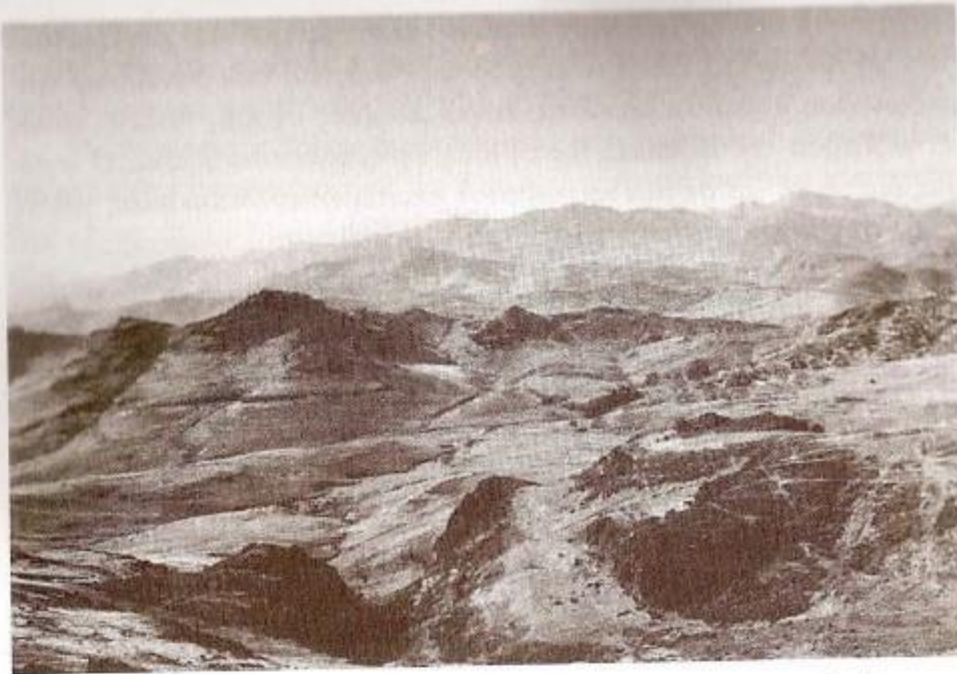
Τα στοιχεία από τις συγκρούσεις στο ανατολικό σύνορο (τις *άκρες*) της αυτοκρατορίας, καθώς και από τις συγκρούσεις στα Βαλκάνια, δείχνουν ότι οι εχθροί της χρησιμοποιούσαν περίπου τα ίδια όπλα με τα δικά της στρατεύματα, και μάλιστα οι πηγές αναφέρουν πιο συχνά τη χρήση της σφενδόνης από ό,τι του τόξου. Άλλωστε, όπως δείχνει η μάχη στο Ανζήν, οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες απέναντι σε αποτελεσματική τοξοβολία, ιδίως όταν είχαν να αντιμετωπίσουν το πανίσχυρο σύνθετο τόξο των νομάδων της στέπας. Η αιτία αυτής της αδυναμίας οφειλόταν σχεδόν σίγουρα στο ότι ο συγκεκριμένος τύπος όπλου δεν είχε διάδοση στα εδάφη της αυτοκρατορίας και η στρατιωτική της οργάνωση δεν κατόρθωνε να εμπεδώσει τακτική εκπαίδευση και έμπρακτη εξάσκηση του επιπέδου που επέβαλαν τα κλασικά πρότυπα της υστερορωμαϊκής στρατιωτικής δομής. Στη διάρκεια του έκτου και του έβδομου αιώνα οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν Ούννους μισθοφόρους και συμμάχους και με βάση αυτούς εκπαίδευαν αντίστοιχα και τους δικούς τους ιπποτοξότες. Μετέπειτα οι δυνατότητες τέτοιας εκπαίδευσης εξέλιπαν. Κατά τα τέλη του ένατου και τις αρχές του δέκατου αιώνα άρχισαν και πάλι να στρατολογούν τέτοια νομαδικά στρατεύματα από τις στέπες –Χαζάρους, Μαγυάρους και άλλους– και όταν ο αυτοκράτωρ Λέων Στ΄ (886-912) έγραφε το στρατιωτικό του εγχειρίδιο με τίτλο *Τακτικά*, όπου σημειώνει την παρακμή της τοξοβολίας στο βυζαντινό στρατό και τις πολλές ήττες που αποδίδονταν σε αυτήν, συνιστούσε την εκπαίδευση και εξάσκηση των νεοσύλλεκτων στο τόξο.

Οι μάχες του ύστερου ένατου αιώνα: Μαρτζ αλ-Ουσκούφ (Λιβάδι του Επισκόπου) και Λαλακάων (863)-Βαθύς Ρύαξ (878)

Το θάνατο του χαλίφη αλ-Μουτάσιμ το 842 ακολούθησε εμφύλιος πόλεμος στο Χαλιφάτο, γεγονός που επέτρεψε στο Βυζάντιο να εκμεταλλευθεί την κατάσταση για να ξεκινήσει και πάλι την προσπάθεια επαναφοράς της αυτοκρατορικής ισχύος στο ανατολικό σύνορο στα παλαιότερα υψηλά επίπεδα. Οι κύριοι εχθροί στην πε-

ριοχή αυτή δεν ήσαν πλέον στρατοί ελεγχόμενοι συγκεντρωτικά από το Χαλιφάτο, αλλά οι επιμέρους δυνάμεις των διαφόρων εμίρηδων που κυβερνούσαν στις παραμεθόριες οχυρές πόλεις, όπως στην Ταρσό της Κιλικίας ή στη Μελιτηνή, ανατολικότερα. Ο αγώνας διατηρήθηκε σε μια κατάσταση εκατέρωθεν ισορροπίας για το υπόλοιπο του ένατου αιώνα· παρ' όλ' αυτά οι αυτοκρατορικές δυνάμεις κατήγαγαν σημαντικές νίκες και υποχρέωσαν τους Άραβες να τηρούν σταθερά αμυντική στάση. Η αμυντική στρατηγική που υιοθέτησε η αυτοκρατορία κατά την περίοδο αυτή ήταν η ίδια που είχε οδηγήσει στην αποτυχία του 838. Ωστόσο, στο σύνολό της, η στρατηγική αυτή είχε αποτρέψει την κατάληψη βυζαντινών εδαφών και είχε περιορίσει την οικονομική ζημιά των πληττόμενων περιοχών σε επίπεδα βραχυπρόθεσμα και τοπικά. Το ενδιαφέρον είναι ότι προς τα τέλη του όγδοου αιώνα οι επιδρομές των μουσουλμάνων στα βυζαντινά εδάφη είχαν αρχίσει να αποκτούν ολοένα και περισσότερο εθιμοτυπικό χαρακτήρα, καθώς οι Βυζαντινοί αντιπροσώπευαν τον κυριότερο μη ομόθρησκο εχθρό του Χαλιφάτου, με αποτέλεσμα τα εδάφη τους να αποτελούν τον κύριο στόχο του ιερού πολέμου (τζιχάντ). Η συγκέντρωση λαφύρων και η συμμετοχή στην επιδρομή αποτελούσαν πλέον τους βασικούς αντικειμενικούς σκοπούς, και όχι τα οποιασδήποτε μορφής μακροπρόθεσμα στρατηγική οφέλη. Με την πάροδο του ένατου αιώνα η πλάστιγγα άρχισε να γέρνει υπέρ της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μέχρις ότου, στον δέκατο αιώνα πλέον, έγινε δυνατό να εγκαινιαστεί η εξαπόλυση ολοκληρωτικής επίθεσης.

Ένα καλό παράδειγμα της αυτοκρατορικής στρατηγικής είναι η εκστρατεία του 863, κατά την οποία οι ενωμένοι στρατοί των εμίρηδων της Ταρσού και της Μελιτηνής, με συνολική δύναμη περίπου 15.000-20.000 ανδρών, εισέβαλαν περνώντας τις Πύλες της Κιλικίας και άρχισαν να λεηλατούν και να συγκεντρώνουν τα λάφυρα στη φάλαγγά τους. Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Γ' είχε προειδοποιηθεί για την εχθρική επιδρομή και είχε συγκεντρώσει δυνάμεις σε δύο σημεία για ν' αντιμετωπίσει την επίθεση. Για λόγους που δεν είναι γνωστοί, η μεγαλύτερη από τις δύο δυνάμεις των εισβολέων, μόλις έφθασε στην Καππαδοκία, επέστρεψε, ενώ ο εμίρης της Μελιτηνής Ομάρ, με δύναμη περίπου 8.000 ανδρών, πήρε την άδεια να συνεχίσει στα ενδότερα της βυζαντινής επικράτειας. Στην περιοχή μεταξύ της Ναζιανζού και της Νύσσης, γνωστή στους Άραβες ως

Φωτ. 11. Η περιοχή γύρω από το Αΐν-Κεμπάν, βορειοανατολικά της Μελιτηνής (Μαλάτειας)

Μαρτζ αλ-Ουσκούφ (δηλαδή Λιβάδι του Επισκόπου), –ένα οροπέδιο όπου είχε την έδρα της η επισκοπή Δοάρας (σημερ. Ντουβαρλού) πάνω στο δρόμο που συνέδεε τα Τύανα (σημερ. Κεμάρχισαρ) με την Κολώνεια (σημερ. Άκσαραϊ)– αντιμετώπισαν μια δύναμη Βυζαντινών ίση ή μάλλον μικρότερη από τη δική τους, υπό τη διοίκηση του ίδιου του αυτοκράτορα Μιχαήλ. Η δύναμη αυτή κατά πάσα πιθανότητα αποτελούνταν από αυτοκρατορικά τάγματα και από τις θεματικές δυνάμεις της Καππαδοκίας και του Χαρσιανού. Μετά από σύντομο αλλά άγρια πεισματικό αγώνα, με αρκετές απώλειες και από τις δύο μεριές, οι εισβολείς κατάφεραν να απωθήσουν τις αυτοκρατορικές δυνάμεις και να συνεχίσουν την επιδρομή τους προς τα βόρεια, φθάνοντας ώς την πόλη της Αμισού στα παράλια του Εύξεινου Πόντου.

Εν τω μεταξύ όμως τα στρατεύματα του αυτοκράτορα τους παρακολουθούσαν κατά πόδας και σε κάποια τοποθεσία κοντά στον Λαλακάοντα ποταμό (πρόκειται μάλλον για το σημερ. Σεχίρμεϊντάν Τσάι), στα όρια των θεμάτων Παφλαγονίας και Αρμενιάκων, ο διοικητής των αυτοκρατορικών ταγμάτων Πετρωνάς, επικε-

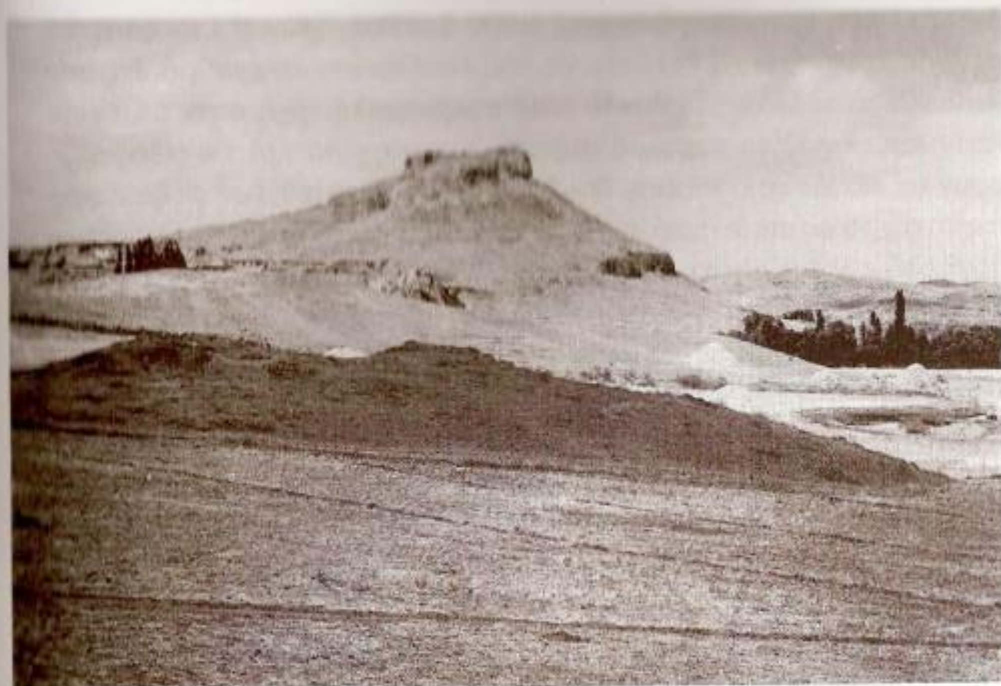
φαλής μιας δεύτερης, πολύ μεγαλύτερης δύναμης, κατάφερε να περικυκλώσει τη δύναμη του Ομάρ. Η τοποθεσία της μάχης που επακολούθησε, σε απόσταση 130 χιλιομέτρων από την Αμισό (σημερ. Σαμψούντα), έχει τυπική μορφολογία κοιλάδας με ομαλούς λόφους, περιτριγυρισμένη από τα απότομα και πετρώδη υψώματα του Ντεβετζί Νταγ, μέσα από τα οποία ελίσσεται ο ποταμός. Ο Πετρωνάς είχε υπό τη διοίκησή του δεκατρία διαφορετικά σώματα, τα οποία είχαν βαδίσει από διαφορετικά δρομολόγια, για να συναντηθούν τελικά σε κάποιο σημείο κοντά στο πεδίο όπου έμελλε να διεξαχθεί η μάχη. Οι δυνάμεις των θεμάτων των Θρακησίων, της Θράκης και της Μακεδονίας, μαζί με τέσσερα αυτοκρατορικά τάγματα υπό τη διοίκηση του ίδιου του Πετρωνά, έφθασαν από τα δυτικά· οι δυνάμεις του Ανατολικού, του Οψικίου και της Καππαδοκίας, μαζί με μικρότερα τμήματα από τις κλεισούρες του Χαρσιανού και της Σελεύκειας από τα νότια· και τέλος οι δυνάμεις της Κολωνείας, των Αρμενιάκων και των Βουκελλαρίων από το βορρά. Οι δυνάμεις που κατέφθασαν από τα νότια ήσαν προφανώς εκείνες που είχαν πολεμήσει προηγουμένως υπό τον αυτοκράτορα –ο ίδιος είχε πιθανότατα επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη– και ήσαν οι ίδιες που έκλειναν το δρόμο της επιστροφής στον Ομάρ. Παρά τις παραινέσεις των αξιωματικών του να εγκαταλείψει κάθε σκέψη για μάχη και να ξεφύγει ο ίδιος από τον κλοιό, ο Ομάρ ήταν αποφασισμένος να πολεμήσει και η σύγκρουση άρχισε. Οι κατά πολύ υπέρτερες αυτοκρατορικές δυνάμεις, που πρέπει να είχαν αριθμητική υπεροχή τουλάχιστον τρία προς ένα, όρμησαν στους εισβολείς χωρίς οίκτο, και η δύναμη του Ομάρ ουσιαστικά διαλύθηκε. Ο ίδιος ο Ομάρ σκοτώθηκε, ενώ ο γιος του κατάφερε πρόσκαιρα να διαφύγει με μια μικρή ομάδα, η οποία όμως και αυτή αναχαιτίστηκε και καταστράφηκε αργότερα από στρατεύματα του Χαρσιανού.

Η σύγκρουση αυτή, παρότι διεξήχθη με περιορισμένο αριθμό εισβολέων, ήταν περιφανής νίκη για τον αυτοκρατορικό στρατό όχι μόνο από στρατιωτική αλλά και από συμβολική πλευρά. Κατέδειξε επίσης ότι η στρατηγική που ακολουθούσαν οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχε δυνατότητες επιτυχίας, όταν η ηγεσία ήταν ικανή και όταν διέθετε αποτελεσματικό σύστημα πληροφοριών για τις κινήσεις του αντιπάλου.

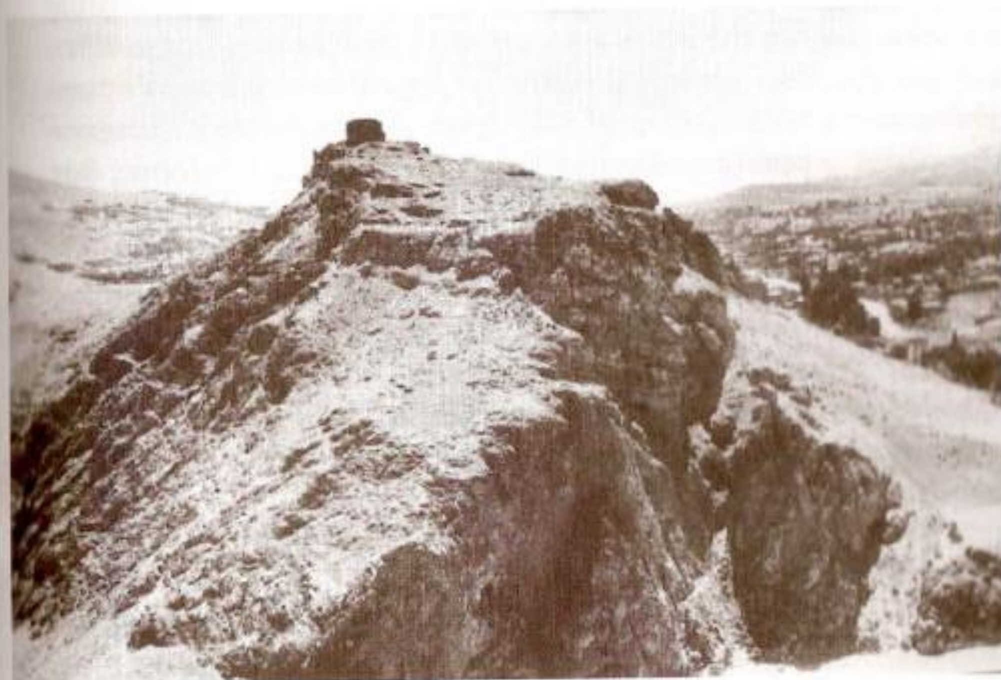
Άλλη μια επιτυχημένη σύγκρουση έλαβε χώρα έπειτα από λίγα χρόνια, στις εκστρατείες εναντίον των Παυλικιανών, μιας δυϊστικής

χριστιανικής αίρεσης που επιχωρίαζε στην κεντρο-ανατολική Μικρά Ασία, τα μέλη της οποίας είχαν συμμαχήσει με τον εμίρη της Μελιτηνής για να αντιμετωπίσουν την αυτοκρατορική καταπίεση της θρησκείας τους. Η καταγωγή της αίρεσης αυτής και οι δοξασίες της παραμένουν ασαφείς, πάντως οι Παυλικιανοί αναφέρονται για πρώτη φορά στις πηγές κατά τον έβδομο αιώνα. Από τότε και μέχρι τον ένατο αιώνα είχαν αυξηθεί κατά πολύ τόσο σε δύναμη όσο και σε απόλυτους αριθμούς. Οι αυτοκράτορες, ιδίως εκείνοι του ένατου αιώνα, ανέλαβαν επιθετική δράση εναντίον τους, αντιμετώπισαν όμως μια άρτια οργανωμένη στρατιωτική αντίσταση, αποφασισμένη να προστατεύσει τις κοινότητες και τα πιστεύω τους. Ηττήθηκαν τελικά ολοκληρωτικά, μετά από σειρά σκληρών εκστρατειών, από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ (867-886) και μεταφέρθηκαν διά της βίας στις επαρχίες των Βαλκανίων.

Στην εαρινή και θερινή εκστρατεία του 878 εναντίον των Παυλικιανών, ο διοικητής των ταγμάτων (με τον τίτλο *δομέστικος των σχολών*) είχε τη συνολική διοίκηση των επαρχιακών και των ταγματικών δυνάμεων και είχε βαδίσει προς ανατολάς, σε μια προσπάθεια να υποχρεώσει τον ηγέτη των επαναστατών Χρυσόχειρα να σταθεί και να δώσει μάχη. Αυτός είχε μεν καταφέρει να αποφύγει τη μάχη, χωρίς όμως και να διασπάσει τις βυζαντινές δυνάμεις που τον καταδίωκαν κατά πόδας παρενοχλώντας το στρατό του και εμποδίζοντάς τον να διεξάγει επιδρομές και να λεηλατεί τα βυζαντινά εδάφη. Προς το τέλος της εκστρατευτικής περιόδου ο ηγέτης των Παυλικιανών διέταξε να στρατοπεδεύσει ο στρατός του στις Αγράνες (κοντά στο σημερινό Μουσαλέμ Καλεσί) στην επαρχία του Χαρσιανού, ενώ ο δομέστικος με τα στρατεύματά του βρισκόταν σε αρκετά μικρή απόσταση, στο Σίβορον (σημερ. Καραμάν Ντερέ). Από εκεί ο Χρυσόχειρ βάδισε βορειοανατολικά προς τον Βαθύ Ρύακα, το σημερινό πέρασμα του Καλινιρμάκ στις βορειοανατολικές παρυφές του Ακ Νταγ, κοντά στο σημείο όπου ο δρόμος από τη Σεβάστεια διχάζεται, σε απόσταση 28 χιλιομέτρων από την πόλη, και ο ένας κλάδος συνεχίζει βόρεια, ενώ ο άλλος στρέφεται δυτικά. Η θέση ήταν στρατηγική και μάλιστα αποτελούσε κεντρικό σημείο συγκέντρωσης (*άπληκτον*) των βυζαντινών δυνάμεων της ανατολικής Μικράς Ασίας για τις εκστρατείες στην περιοχή αυτή ή γενικότερα προς τα ανατολικά. Ο Βυζαντινός διοικητής απέσπασε δύο τμήματα από τις θεματικές δυνάμεις, του Χαρσιανού και των

Φωτ. 12. Το βυζαντινό κάστρο, έδρα του θέματος του Χαρσιανού (σημερ. Μουσαλέμ Καλεσί)

Φωτ. 13. Η ακρόπολη της Τεφρικής (σημερ. Ντιβριγί), πρωτεύουσα των Παυλικανών στα 850-870

Αρμενιάκων, συνολικής δύναμης 4.000-5.000 ανδρών, με τους στρατηγούς τους, και τα διέταξε να ακολουθήσουν τον εχθρό ώς τον Βαθύ Ρύακα. Μόλις έφθαναν εκεί η αποστολή τους ήταν να στείλουν αναφορά για τις κινήσεις του Χρυσόχειρα και να ειδοποιήσουν αν αυτός αποσπούσε δυνάμεις για να επιτεθεί σε βυζαντινές περιοχές προς τα δυτικά ή αν θα συνέχιζε την πορεία του προς τα δικά του εδάφη, οπότε και θα ερχόταν σε επαφή με τον δομέστικο. Σε περίπτωση που οι Παυλικιανοί αποφάσιζαν το δεύτερο, οι δύο στρατηγοί θα έπρεπε κατά το σχέδιο να ενωθούν με τις δυνάμεις του δομέστικου στο Σίβορον.

Ο Χρυσόχειρ, όπως αποδεικνύεται από τα γεγονότα, δεν είχε αντιληφθεί τις δυνάμεις που τον παρακολουθούσαν και μετά από σύντομη πορεία έστησε το στρατόπεδό του για τη νύχτα στην πεδιάδα, κοντά στους πρόποδες των βουνών που σχηματίζουν την έξοδο της κοιλάδας του Βαθέος Ρύακος. Οι δυνάμεις που τον παρακολουθούσαν έλαβαν θέσεις στα νώτα του και πάνω στο διάσελο μεταξύ δύο υψωμάτων. Στο σημείο αυτό οι πηγές καταγράφουν μια διαφωνία που ξέσπασε μεταξύ των στρατευμάτων και των αξιωματικών των δύο θεματικών διοικήσεων για το ποιοι ήσαν οι πιο γενναίοι· τελικά αποφασίστηκε πως ο μόνος τρόπος να λυθεί η διαφορά ήταν να επιτεθούν στον εχθρό. Έτσι, και παρά τις αντίθετες διαταγές του ανώτατου διοικητή του στρατού, αποφασίστηκε μια επίλεκτη δύναμη από 600 άνδρες και από τις δύο διοικήσεις, να εξαπολύσει πρωινή έφοδο υποστηριζόμενη από τις υπόλοιπες δυνάμεις, οι οποίες θα αναλάμβαναν να κάνουν τόσο θόρυβο με σάλπιγγες και τύμπανα ώστε να πανικοβληθούν οι αντίπαλοι στρατιώτες νομίζοντας ότι έχει πέσει επάνω τους ολόκληρος ο θεματικός στρατός υπό τον δομέστικο.

Το σχέδιο δούλεψε στην εντέλεια. Ο εχθρός πανικοβλήθηκε: άλλοι ορμούσαν στα άλογά τους και έσπευδαν να ξεφύγουν, άλλοι πετούσαν τα φορτώματα από τις ράχες των υποζυγίων, προσπαθώντας να διαφύγουν με τα ζώα των μεταγωγικών. Τα εφόδια, μαζί με τα λάφυρα που είχαν καταφέρει να συλλέξουν, έπεσαν στα χέρια των στρατιωτών και μόνο ο Χρυσόχειρ κατάφερε να διαφύγει προσωρινά μαζί με τη φρουρά του, όχι όμως για πολύ, γιατί λίγο αργότερα πιάστηκε πάνω στη φυγή του και σκοτώθηκε. Η καταδίωξη του διαλυμένου στρατού, μεγάλο μέρος του οποίου οδηγήθηκε στη συντριβή πέφτοντας πάνω στην ακόμη μεγαλύτερη

δύναμη υπό τον δομέστικο, συνεχίστηκε σε όλη την έκταση της επαρχίας για παραπάνω από 50 χιλιόμετρα. Η μάχη αυτή έκρινε οριστικά την τύχη των ανεξάρτητων Παυλικιανών και σήμανε το τέλος της αντίστασής τους· η πρωτεύουσά τους Τεφρική έπεσε λίγο αργότερα.

Η Μάχη του Αχελώου (917)

Η κατάσταση στα Βαλκάνια φαίνεται να βελτιώθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Βασίλειου του Α΄ με τον προσηλυτισμό στο χριστιανισμό του Βουλγάρου χάνου Βόριδος –ο οποίος έλαβε το χριστιανικό όνομα Μιχαήλ (852-889) και τον τίτλο του τσάρου (δηλαδή Καίσαρα)– και μέρους του περιβάλλοντός του, με αποτέλεσμα την εμφάνιση ισχυρής φιλοβυζαντινής μερίδας στη βουλγαρική αυλή. Με την άνοδο στο θρόνο όμως του Συμεών (893-927), ο οποίος είχε μεγαλώσει στην αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης και είχε αναπτύξει δικές του αυτοκρατορικές φιλοδοξίες, ο πόλεμος δεν άργησε να ξεσπάσει και πάλι. Ήταν ένας σκληρός πόλεμος που συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 920, και στη διάρκεια του οποίου κάποια στιγμή η Κωνσταντινούπολη πολιορκήθηκε από ένα πανίσχυρο βουλγαρικό στρατό. Οι επιδόσεις των αυτοκρατορικών στρατιών δεν ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακές αυτήν την περίοδο, και μπορούν να αποδοθούν σε ανεπαρκή οργάνωση και διοικητική μέριμνα, στην εκδήλωση φαινομένων απειθαρχίας και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στην ηγεσία ανίκανων διοικητών. Σε αντίθεση με τα παραπάνω, η μάχη του Αχελώου ποταμού αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για το ρόλο που μπορεί να παίξει η τύχη στον πόλεμο, και του πώς ένας καλά προετοιμασμένος και με ικανή ηγεσία στρατός μπορεί να ηττηθεί εξαιτίας μιας απλής παρεξήγησης κατά τη διεξαγωγή της μάχης και του επακόλουθου πανικού.

Το 916-917 η αυτοκρατορία προετοίμασε μεγάλη εκστρατεία κατά των Βουλγάρων, με αντικειμενικό σκοπό τη συντριβή του τσάρου Συμεών και την εξάλειψη των διαρκών απαιτήσεών του να παντρευτεί μια πριγκίπισσα από την αυτοκρατορική οικογένεια, ώστε να αναδειχθεί ηγεμόνας ενός ενωμένου βυζαντινο-βουλγαρικού κράτους. Τα σχέδια του αυτοκράτορα προέβλεπαν συμμαχία με τους νομάδες Πετσενέγκους (ή, όπως τους έλεγαν αλλιώς οι Βυ-

ζαντινοί, Πατζινάκες) που ζούσαν βόρεια του Δούναβη. Αυτοί θα διέσχιζαν τον ποταμό με βυζαντινά πλοία για να επιτεθούν στα νώτα των Βουλγάρων. Σε συνδυασμό με την εισβολή τους, μια μεγάλη βυζαντινή στρατιά θα επιχειρούσε από ξηράς, κινούμενη βόρεια από την παραλιακή οδό, και θα εισέβαλλε στα βουλγαρικά εδάφη, πάντοτε με την υποστήριξη του βυζαντινού στόλου. Τον Αύγουστο οι αυτοκρατορικές δυνάμεις υπό τη διοίκηση του στρατηγού Λέοντα Φωκά είχαν διεισδύσει ώς τον Αχελώο ποταμό, κοντά στην Αγχίαλο (σημερ. Πομόριε). Ο Συμεών όμως, έχοντας προειδοποιηθεί για την εισβολή, έστω και την τελευταία στιγμή, κατάφερε να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του και να βαδίσει προς νότο για να αντιμετωπίσει το βυζαντινό στρατό. Τον συνάντησε στρατοπεδευμένο στην πεδιάδα κοντά στην ακτή και κατέλαβε τα υψώματα πάνω από αυτήν (Βλ. Χάρτη 9).

Ο αριθμός των Βουλγάρων στρατιωτών παραμένει άγνωστος. Από την πλευρά των Βυζαντινών υπήρχαν τα αυτοκρατορικά τάγματα, καθώς και ορισμένες μονάδες της Μικράς Ασίας που είχαν μεταφερθεί ειδικά για την εκστρατεία, μαζί με τους στρατούς της Θράκης και της Μακεδονίας – συνολικά δηλαδή μια στρατιά περίπου 30.000 ανδρών. Η ακριβής εξέλιξη της μάχης δεν είναι σαφής, φαίνεται όμως ότι ο Συμεών εξαπέλυσε επίθεση μόλις παρατάχθηκε όλος ο στρατός του. Στην αρχή της μάχης ο αυτοκρατορικός στρατός διατηρούσε υπεροχή έναντι του αντιπάλου και οι Βούλγαροι δέχονταν σοβαρές απώλειες. Καθώς η μάχη λίγο-πολύ προχωρούσε κατ' ευχήν, ο Φωκάς, αναφέρουν οι πηγές, αφίππευσε για να δροσιστεί σε ένα ρυάκι. Δυστυχώς το άλογό του τρόμαξε και άρχισε να καλπάζει πανικόβλητο. Μερικοί στρατιώτες εκεί κοντά, βλέποντας το άλογο να καλπάζει πίσω από τις γραμμές τους και ανάμεσα στο στρατόπεδο άρχισαν να φωνάζουν ότι ο διοικητής τους είχε σκοτωθεί. Αυτό μετέδωσε έναν ελαφρό πανικό στις μονάδες που ετοιμάζονταν να καταδιώξουν τους υποχωρούντες Βουλγάρους. Ο Συμεών, που παρατηρούσε τις εξελίξεις από ένα κοντινό ύψωμα, αλλά είχε μέχρι τότε διατηρήσει τον έλεγχο των στρατευμάτων του, και τα είχε διατάξει να οπισθοχωρήσουν με τάξη σε ισχυρότερες αμυντικά θέσεις, διέβλεψε την ευκαιρία που του παρουσιαζόταν. Διέταξε τις δυνάμεις του να σταματήσουν την οπισθοχώρησή τους, να αναστρέψουν και να επιπέσουν αιφνιδιαστικά στους Βυζαντινούς που τους καταδίωκαν. Σε συνδυασμό με την

κραυγή που σηκώθηκε, ότι ο διοικητής είχε σκοτωθεί, η αντεπίθεση των Βουλγάρων ήταν αρκετή για να αναχαιτίσει τη βυζαντινή προέλαση και να τη μετατρέψει σε άτακτη υποχώρηση, που μεταδόθηκε και στον υπόλοιπο στρατό. Η υποχώρηση εκφυλίστηκε σε άτακτη φυγή και οι Βούλγαροι, βλέποντας την κατάσταση, καταδίωξαν τους Βυζαντινούς χωρίς οίκτο.

Οι τελικές απώλειες ήταν τεράστιες για τους Βυζαντινούς και περιλάμβαναν αρκετούς ανώτατους αξιωματικούς, πολλοί από τους οποίους ήταν διοικητές των ταγμάτων. Ο ίδιος ο Λέων Φωκάς κατόρθωσε να φθάσει μέχρι τη Μεσημβρία (σημερ. Νεσεμπάρ), γειτονική πόλη στα παράλια. Οι τεράστιες απώλειες ήταν αποτέλεσμα κυρίως του πανικού και της φυγής. Εξήντα χρόνια μετά, αναφέρουν οι πηγές μας, σωροί από νεκροκεφαλές και ανθρώπινα οστά βρίσκονταν διασπαρμένα στο πεδίο της μάχης και κατά μήκος των οχθών του Αχελώου. Το τοπωνύμιο μάλιστα Κόκκαλος μπορεί να δόθηκε στην περιοχή εξαιτίας αυτής της καταστροφής.

Η ήττα του Αχελώου είναι μια από τις μεγαλύτερες καταστροφές του βυζαντινού στρατού μετά την Πλίσκα, έναν αιώνα νωρίτερα. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι σηματοδοτεί το τέλος μιας περιόδου που εκτείνεται από τα μέσα του όγδοου ώς την αρχή του δέκατου αιώνα, κατά την οποία η απειθαρχία και η τύχη φαίνεται να καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό τη μοίρα των βυζαντινών δυνάμεων. Παρ' όλο που οι στρατοί της αυτοκρατορίας είχαν καταφέρει να επιτύχουν το στρατηγικό τους σκοπό, να διατηρήσουν δηλαδή τα εδάφη της ανέπαφα και να επαναφέρουν τη στρατηγική ισορροπία στην Ανατολή, η κατάσταση στα Βαλκάνια είχε σίγουρα χειροτερεύσει από την ήττα του 811 και μετά, με αποτέλεσμα το κράτος των Βουλγάρων να έχει επεκταθεί νότια και νοτιοδυτικά, και να αναδεικνύεται σε μείζονα δύναμη της Βαλκανικής ανταγωνιζόμενο πλέον την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία για ολόκληρο τον αιώνα που ακολούθησε. Ο εκχριστιανισμός της βουλγαρικής άρχουσας τάξης μετά τη δεκαετία του 860 εισήγαγε ένα στοιχείο σταθερότητας, αλλά μαζί και νέους κινδύνους – όπως καταδεικνύουν τα σχέδια του τσάρου Συμεών, η φιλοδοξία του οποίου να εγκαθιδρύσει μια βουλγαρο-βυζαντινή αυτοκρατορία δεν σταμάτησε να προκαλεί προβλήματα παρά μόνο με το θάνατό του το 927. Ο αιώνας που ακολούθησε επρόκειτο όμως να επιφέρει ολοκληρωτική ανατροπή της στρατηγικής κατάστασης και στα δύο μέτωπα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Πολεμικές Επιχειρήσεις την Εποχή των Ανακτήσεων

Εισβολές και καταδρομές

Εκτός από τις επιθετικές και αμυντικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας, όπως για παράδειγμα αυτές του 838 και 863 που περιγράψαμε προηγουμένως, η περίοδος μέχρι τα μέσα του δέκατου αιώνα γνώρισε και μιαν άλλη χαρακτηριστική μορφή μάχης και ακροβολισμού στις περιοχές των συνόρων, ένα είδος αγώνα που απαιτούσε τη χρήση τακτικών ανταρτοπολέμου και επιδρομών. Ήταν ένα είδος αγώνα που είχε εξελιχθεί προοδευτικά, από την εποχή που τα σύνορα είχαν αρχίσει να σταθεροποιούνται, δηλαδή από τις αρχές του όγδοου αιώνα. Για τον τρόπο αυτό πολέμου μάς είναι γνωστά αρκετά στοιχεία, όχι μόνο από περιγραφές μαχών και εκστρατειών από τους ιστορικούς συγγραφείς, αλλά και από στρατιωτικά εγχειρίδια, ορισμένα μάλιστα γραμμένα από στρατιωτικούς που τα έζησαν. Για παράδειγμα, τα *Τακτικά* του αυτοκράτορα Λέοντος Στ΄, έργο του τέλους του ένατου ή των αρχών του δέκατου αιώνα, μας δείχνουν πως ο πόλεμος στο ανατολικό σύνορο είχε αποκτήσει μια τυποποιημένη μορφή. Από τη δεκαετία του 950 ή του 960 όμως και μετά, η μορφή του άρχισε να μεταβάλλεται, καθώς οι επιτυχίες των αυτοκρατορικών δυνάμεων, με τις οποίες ανακτήθηκαν εδάφη και τα σύνορα μετακινήθηκαν ανατολικότερα, κατέστησαν πλέον την παραδοσιακή αμυντική στρατηγική λίγο ή πολύ χωρίς νόημα.

Τα ανατολικά σύνορα φυλάσσονταν από μια σειρά φυλακίων επανδρωμένων με μικρές μονάδες ατάκτων, οι οποίοι δρούσαν ως

ανιχνευτές και κατάσκοποι σε όλο το μήκος των συνόρων, καλύπτοντας με ιδιαίτερη προσοχή τα διάφορα σημεία πρόσβασης προς τα αυτοκρατορικά εδάφη. Η παραμεθόριος ήταν μια ευρεία ζώνη εδάφους και οι θέσεις των φυλακίων αυτών φαίνεται πως άλλαζαν ανάλογα με τις ανάγκες, ενώ επιδρομές και αντεπιδρομές, που είχαν στόχο την καταστροφή των φυλακίων του εχθρού ή και σημαντικότερων σχυρών και βάσεων, μετέβαλαν πολύ συχνά την τυποποιημένη μορφή της ακολουθητέας στρατηγικής στο εκάστοτε σημείο.

Μια ανώνυμη διατριβή, γραμμένη περίπου το 960, στην οποία δόθηκε εκ των υστέρων ο τίτλος *Περί παραδρομής πολέμου*, απαριθμεί τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά αυτού του είδους πολέμου: Πρώτον, οι κατά τόπους διοικητές έπρεπε να μεριμνούν ώστε το δίκτυο των φυλακίων και παρατηρητών να λειτουργεί κανονικά. Οι ανιχνευτές έπρεπε να στρατολογούνται από το ντόπιο πληθυσμό, από άνδρες δηλαδή με εμπειρία, που γνώριζαν τους δρόμους, τα περάσματα και τις ιδιαιτερότητες του εδάφους. Αυτοί όφειλαν να υπηρετούν σε δεκαπενθήμερες βάρδιες και να στέλνονται σε μικρές ομάδες για να κατοπτεύουν τους δρόμους και τα μονοπάτια που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ένας εισβολέας. Επίσης οι κατά τόπους διοικητές έπρεπε να χρησιμοποιούν ευρέως κατασκόπους, και σ' αυτή την κατηγορία συμπεριλαμβάνονταν έμποροι και άλλοι επαγγελματίες που είχαν αληθινή δουλειά στο εχθρικό έδαφος και που ταξίδευαν συχνά εκεί – μια πάγια βυζαντινή τακτική με μακρά παράδοση για τη συγκέντρωση στρατηγικών πληροφοριών. Η κλήση των στρατιωτών που είχαν υποχρέωση στράτευσης έπρεπε να τηρείται με συνέπεια και αυστηρότητα. Οι ομάδες ανιχνευτών έπρεπε να επιθεωρούνται από αξιωματικούς σε τακτικά χρονικά διαστήματα, και οι θέσεις παρατήρησης να εναλλάσσονται για να μην αποκαλυφθούν και αιχμαλωτιστούν οι παρατηρητές. Υπήρχαν επίσης προληπτικά σχέδια για την απομάκρυνση των κατοίκων από περιοχές απ' όπου θα περνούσε κάποια ομάδα επιδρομέων (εφόσον προηγουμένως είχε γίνει γνωστή η κατεύθυνση που επρόκειτο να ακολουθήσει), ώστε να προστατευτεί ο τοπικός πληθυσμός και να μην είναι δυνατόν στους εισβολείς να ανακαλύπτουν εφόδια και να επιδίδονται στην εύκολη λαφυραγώγηση.

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της παραμεθόριας αυτής αμυντικής στρατηγικής ήταν η στενή παρακολούθηση. Το να ακολουθεί κατά πόδας και να παρενοχλεί κανείς τον εχθρό, εκμεταλ-

λευόμενος τη γνώση του εδάφους μιας περιοχής, ήταν το ένα στοιχείο της. Το άλλο στοιχείο ήταν η άγρυπνη παρακολούθηση της φάλαγγας πορείας και των στρατοπεδεύσεων του εχθρού, με σκοπό την εξαπόλυση αιφνιδιαστικών επιθέσεων εναντίον μεμονωμένων αποσπασμάτων και ομάδων αναζήτησης εφοδίων. Το κρίσιμο σημείο τέτοιων επιχειρήσεων ήταν ο συντονισμός διαφόρων μικρών ομάδων, ώστε να γίνει τελικά δυνατή μια μεγάλη σύγκρουση, με τοπικό αριθμητικό πλεονέκτημα για τους αυτοκρατορικούς, ή, εναλλακτικά μια διπλή υπερκερωτική κίνηση, η οποία, απειλώντας και τα δύο πλευρά του αντιπάλου, θα τον προέτρεπε να εγκαταλείψει την προσπάθεια και να επιστρέψει στη χώρα του. Σε αυτή την περίπτωση η συνηθισμένη τακτική ήταν να καταλαμβάνουν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα τα περάσματα και τις εξόδους που ήταν πιθανό να χρησιμοποιήσει ο αντίπαλος διοικητής με τις δυνάμεις του. Ο τελικός στόχος ήταν ασφαλώς η ενέδρα ή η αιφνιδιαστική επίθεση, με την οποία θα μπορούσαν να πάρουν πίσω τα λάφυρα, ή τουλάχιστον μεγάλο μέρος τους, και η συντριβή και διάλυση της εχθρικής δύναμης. Η πιθανότητα όμως να αντιστραφούν οι ρόλοι και να γίνουν οι ίδιες οι αυτοκρατορικές δυνάμεις στόχος παρακολούθησης και ενέδρας ήταν πάντοτε υπαρκτή, εξ ου και οι προτροπές προς το βυζαντινό διοικητή να κάνει ευρεία χρήση ανιχνευτών και πλαγιοφυλάκων, ώστε να μην επιτρέψει να συμβεί κάτι τέτοιο.

Ένα από τα πιο ιδιόμορφα χαρακτηριστικά της διατριβής αυτής είναι η έμφαση που δίνει στην κρίση και την ανεξαρτησία των κατά τόπους διοικητών. Έπρεπε όχι μόνο να οργανώνουν οι ίδιοι σε τακτά χρονικά διαστήματα επιδρομές μικρής κλίμακας πέραν των συνόρων (εκτός και αν υπήρχε επίσημη αυτοκρατορική συνθήκη με τους Άραβες εμίρηδες ή με το ίδιο το Χαλιφάτο), αλλά και να βρίσκονται σε ετοιμότητα να επιτεθούν σε μια δύναμη εισβολέων οποτεδήποτε παρουσιαζόταν η ευκαιρία, χωρίς απαραίτητα να περιμένουν ενισχύσεις ή κάποιον ανώτερο τοπικό διοικητή.

Ο συγγραφέας ξεχωρίζει τριών ειδών εχθρικές επιδρομές κατά μέγεθος και συχνότητα. Καταρχήν υπήρχαν οι μικρές, ταχείες καταδρομικές ομάδες ιππικού, οι οποίες μπορούσαν να εισβάλουν σε βυζαντινά εδάφη ανά πάσα στιγμή, και των οποίων η είσοδος έπρεπε να γνωστοποιείται στους τοπικούς διοικητές το ταχύτερο δυνατόν από τα συνοριακά φυλάκια και τους ανιχνευτές. Αυτές έπρεπε

να παρακολουθούνται στενά, να προσβάλλονται σε ανοιχτή σύγκρουση ή με ενέδρες, να απομονώνονται, να συνθλίβονται σε δύσβατο έδαφος και να εκδιώκονται, ει δυνατόν προτού προλάβουν να λεηλατήσουν. Δεύτερον, υπήρχαν οι μεγάλες επιδρομές, συνήθως τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο, αποτελούμενες αφενός από σημαντικές δυνάμεις εθελοντών που επιθυμούσαν να λάβουν μέρος σε ιερό πόλεμο (τζιχάντ), αφετέρου από τακτικά στρατεύματα των αραβικών παραμεθόριων περιοχών (Μελιτηνής, Χαλεπιού, Ταρσού και Αντιόχειας). Οι επιδρομές αυτές είχαν ταυτόχρονα οικονομικό και ιδεολογικό σκοπό, αφενός δηλαδή απέβλεπαν στη λεηλάτηση και την προξένηση φθοράς στη βυζαντινή οικονομία, αφετέρου στην ικανοποίηση του θρησκευτικού μένους πολλών μουσουλμάνων που θεωρούσαν χρέος τους να λάβουν μέρος σε ιερό πόλεμο. Ο τοπικός διοικητής όφειλε να χρησιμοποιεί όποια και όσα μέσα είχε στη διάθεσή του για να πληροφορείται εγκαίρως πότε θα ξεκινούσε μια τέτοια επιδρομή, ποιο δρομολόγιο θα ακολουθούσε και πόσες δυνάμεις θα την αποτελούσαν. Οι εισβολείς έπρεπε να παρακολουθούνται στενά, όχι μόνο η κύρια δύναμη αλλά και τα διάφορα καταδρομικά αποσπάσματα που αποσπώνταν από τον κύριο όγκο για λεηλασία, από τη στιγμή που εισέρχονταν σε βυζαντινό έδαφος. Ο εφοδιασμός των εισβολέων έπρεπε να δυσχεραίνεται όσο ήταν δυνατόν με την απομάκρυνση των κοπαδιών των ζώων και των αποθηκευμένων σιτηρών, ή σε ακραίες περιπτώσεις και με την καταστροφή τους. Οι εχθρικές δυνάμεις έπρεπε επίσης να παρενοχλούνται συνεχώς κατά τις μετακινήσεις, τον εφοδιασμό, τη στρατοπέδευση ή τη λεηλασία. Τα περάσματα από τα οποία θα επέστρεφαν έπρεπε να έχουν καταληφθεί και να έχουν οργανωθεί ενέδρες, ενώ οι πηγές και τα πηγάδια έπρεπε να βρίσκονται υπό τον έλεγχο των βυζαντινών δυνάμεων. Οι εχθροί έπρεπε να υποστούν επίθεση κατά την επιστροφή τους, φορτωμένοι όπως θα ήσαν με λάφυρα. Φυσικά, σε έναν τέτοιου είδους πόλεμο οι βυζαντινές δυνάμεις δεν ήταν δυνατόν να ανταποκρίνονται πάντοτε με επιτυχία και υπάρχουν πολλά παραδείγματα στα οποία οι προετοιμασίες τους δεν έφεραν το αναμενόμενο αποτέλεσμα, ή οι διοικητές τους απέτυχαν να υπερισχύσουν σε στρατηγικό ή σε τακτικό επίπεδο του αντιπάλου τους.

Ο τοπικός διοικητής έπρεπε επίσης να φυλάγεται από αιφνιδιαστικές καταδρομικές επιθέσεις που εξαπολύονταν προτού αυ-

τός προφθάσει να απομακρύνει τον πληθυσμό ή να στείλει δυνάμεις παρακολούθησης ή να οργανώσει ενέδρες. Η προσπάθεια καθυστέρησης του εχθρού περιλάμβανε διάφορα μέτρα, όπως παραπλανητικές επιθέσεις για να τον αποτρέψει από τη λεηλασία των χωριών μιας περιοχής μέχρις ότου απομακρυνθεί ο πληθυσμός. Όταν τα τοπικά στρατεύματα είχαν πλέον κινητοποιηθεί, μπορούσε να τεθεί σε εφαρμογή η τακτική της παρενόχλησης και της ενέδρας, μέρα και νύχτα. Ο εμίρης του Χαλεπιού υπήρξε από τους πιο επιτυχημένους αντιπάλους της αυτοκρατορίας, και όμως, παρ' όλα αυτά, έπεσε τρεις φορές σε ενέδρα, με σοβαρό κίνδυνο να χάσει τη ζωή του σε μια από αυτές.

Ο πόλεμος αυτού του είδους μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και επιθετικά. Οι κατά τόπους διοικητές καλούνταν να διατηρούν ειδικές δυνάμεις σε ετοιμότητα με σκοπό να αναλαμβάνουν καταδρομικές επιχειρήσεις σε μεγάλο βάθος στο εχθρικό έδαφος, προκαλώντας ανασφάλεια και σύγχυση. Ένας από τους σημαντικότερους στόχους ήταν η σύλληψη αιχμαλώτων ώστε να μπορούν οι Βυζαντινοί διοικητές να πληροφορούνται για τις κινήσεις και τις προθέσεις του εχθρού. Παρόμοιες τακτικές φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν και στα Βαλκάνια κατά καιρούς, μόνο που οι δυνάμεις που ανελάμβαναν τέτοιες αποστολές συνήθως δεν ήσαν τακτικά στρατεύματα, αλλά στρατολογημένα τμήματα από ημιανεξάρτητους πληθυσμούς, η επισφαλής επιβίωση των οποίων ανάμεσα στους δύο κόσμους (τον βυζαντινό και τον βαρβαρικό) τους προσέδιδε σοβαρά πλεονεκτήματα για τέτοιες αποστολές. Οι ίδιοι πληθυσμοί παρείχαν συνήθως και μέρος του ελαφρού ιππικού, χάρη στην απαράμιλλη γνώση τους σχετικά με περάσματα, προσβάσεις και κρυφές ατραπούς, καθώς και για τις πηγές ύδρευσης ή τις κατάλληλες τοποθεσίες για στρατοπέδευση ανάμεσα στα βουνά.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί περιγράφεται μια τυπική καταδρομική εισβολή από αραβικές δυνάμεις μεσαίου μεγέθους στη Μικρά Ασία. Η περιγραφή προέρχεται από έναν αυτόπτη μάρτυρα και σύγχρονο τού ηγέτη της επιχείρησης, του περίφημου πολεμιστή εμίρη Σαΐφ αντ-Ντάουλα, και παρέχει πληθώρα τοπογραφικών πληροφοριών που συμπληρώνουν θαυμάσια τα στοιχεία και τις περιγραφές για την αντιμετώπιση τέτοιων επιδρομών από τους Βυζαντινούς, έτσι όπως τη βρίσκουμε στα στρατιωτικά εγχειρίδια του δέκατου αιώνα.

Η επιδρομή του Σαΐφ αντ-Ντάουλα (956)

Η εν λόγω επιδρομή ξεκίνησε στις αρχές της άνοιξης του 956 με σκοπό τη συγκέντρωση λαφύρων, την επίθεση στις βυζαντινές παραμεθόριες επαρχίες και ως αντιπερισπασμός, ώστε να αποσυρθούν οι βυζαντινές δυνάμεις που έκαναν αντίστοιχες επιδρομές στα ανατολικά του Χαλεπιού, της πόλης που ήταν η βάση της ισχύος του Σαΐφ. Ο στόχος του ήταν η επαρχία της Ανζιτηνής, την οποία πρόσφατα είχαν κατακτήσει οι βυζαντινές στρατιές και η οποία είχε ενσωματωθεί στο θέμα της Μεσοποταμίας. Η Ανζιτηνή ήταν πλούσια επαρχία και υπήρξε από πολύ παλιά μήλο της έριδος μεταξύ της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των Σασανιδών Περσών, και αργότερα μεταξύ των Βυζαντινών και των Αράβων. Η στρατηγική της θέση την καθιστούσε επιθυμητή, καθώς ήλεγχε τις νότιες και νοτιοδυτικές προσβάσεις προς την Αρμενία και τις διαβάσεις του Ευφράτη ποταμού. Όποιος ήλεγχε την Ανζιτηνή είχε στην κατοχή του ένα εφαλτήριο για επιθέσεις προς οποιαδήποτε κατεύθυνση και οι Βυζαντινοί τη χρησιμοποιούσαν γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ως μέρος της στρατηγικής τους να υποχρεώσουν τα ισλαμικά εμιράτα στα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας να αναδιπλωθούν. Ο Σαΐφ είχε λάβει πληροφορίες ότι ο στρατιωτικός διοικητής της Ανζιτηνής, από την έδρα του στην οχυρωμένη κωμόπολη Χαρπούτ (σημερ. Ελαζίγκ· οι Βυζαντινοί το έλεγαν Χάρπετε), είχε εξορμήσει για επιδρομή στις περιοχές του άνω ρου του Τίγρητος ποταμού, που τελούσαν υπό την κυριαρχία του Σαΐφ. Είχε αφήσει τη δική του περιοχή σχεδόν απροστάτευτη, θεωρώντας προφανώς ότι ο Σαΐφ βρισκόταν πολύ μακριά προς νότον, στην πρωτεύουσά του το Χαλέπι (Βλ. χάρτη 10).

Συγκεντρώνοντας τις δυνάμεις του από ιππικό και πεζικό (να σημειωθεί ότι το πεζικό μετακινούνταν έφιππο, ώστε να μπορεί να συντονίζεται με τον ταχύ ρυθμό των μονάδων ιππικού και ότι αυτό αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική των μουσουλμανικών δυνάμεων που διενεργούσαν επιδρομές σε ολόκληρη αυτήν την περίοδο), ο Σαΐφ ξεκίνησε τη Δευτέρα 28 Απριλίου προς την κωμόπολη Χαρράν, όπου, μετά από διαπραγματεύσεις, κέρδισε την υποστήριξη των Βεδουΐνων της περιοχής, της φυλής των Μπανού Νουμάιρ. Στη συνέχεια όμως, αντί να βαδίσει ανατολικά για να αντιμετωπίσει τους βυζαντινούς επιδρομείς γύρω από την Άμιδα, στράφηκε βό-

Φωτ. 14. Γενική άποψη της περιοχής βόρεια του Τίγρητος ποταμού, με προοπτική προς τον Κουρδικό Ταύρο

ρεια και, περνώντας από διάφορα δικά του οχυρά, εισέβαλε στην εχθρική περιοχή βορείως του οχυρού Χισν Αρκανίν (σημερ. Εργκανί) – τη λεγόμενη Ανζιτηνή Παραμεθόριο. Ήταν Σάββατο 10 Μαΐου, και είχαν περάσει περίπου δώδεκα ημέρες από την αναχώρησή του από το Χαλέπι. Το κάστρο του Χισν Αρκανίν ελέγχει τις νότιες προσβάσεις του περάσματος Εργκανί και είναι πολύ πιθανόν οι δυνάμεις του Σαΐφ να ήλεγχαν ολόκληρη τη δίοδο, η οποία διασχίζει τα όρη της περιοχής και οδηγεί στην πεδιάδα της Ανζιτηνής κοντά στην Θωσπίτιδα Λίμνη (σημερ. Χαζάρ Γκιολού). Μόλις ο Βυζαντινός διοικητής και οι δυνάμεις του πληροφορήθηκαν τα νέα της επιδρομής του Σαΐφ, αποσύρθηκαν από την Άμιδα και έσπευσαν να γυρίσουν προς τα πίσω στο βυζαντινό έδαφος. Είναι φανερό πως οι κινήσεις του Σαΐφ τους είχαν αιφνιδιάσει.

Ο Σαΐφ στρατοπέδευσε στις όχθες της λίμνης. Η πλησιέστερη μεγάλη βάση των Βυζαντινών βρισκόταν αρκετά μακριά, στα Αρσαμόσατα (σημερ. Χάραμπα), προς τα βορειοανατολικά, στην άκρη της κοιλάδας του Αρσανία ποταμού, ο οποίος ρέει προς τα δυτικά και χύνεται στον Ευφράτη. Οι δυνάμεις του Σαΐφ παρέμεναν λοιπόν ασφαλείς από αιφνιδιαστική επίθεση για λίγο καιρό

Φωτ. 15. Η κοιλάδα του ποταμού Χοζάτ Σου, παραπόταμου του Ευφράτη, βόρεια του Χαρπούτ (Ελαζίγκ)

Φωτ. 16. Αρχαιολογικός χώρος της ακρόπολης των Αρσαμοσάτων (σημερ. Χαράμπα)

λόγω της απόστασης. Το αραβικό ιππικό λεηλάτησε τη γύρω περιοχή συλλαμβάνοντας πολλούς αιχμαλώτους και λάφυρα. Την επομένη, Κυριακή 11 Μαΐου, ο Σαΐφ έστειλε ένα αναγνωριστικό απόσπασμα για να ανιχνεύσει την περιοχή μέχρι τον Αρσανία ποταμό και, όταν φάνηκε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος, το ακολούθησε και ο ίδιος, στρατοπεδεύοντας σε ένα μικρό χωριό στα ριζά ενός λόφου πάνω στον οποίο ήταν κτισμένη η πρωτεύουσα Χαρπούτ. Η απουσία του μεγαλύτερου μέρους των τοπικών στρατευμάτων τού χάριζε πλήρη ελευθερία κινήσεων και η περιοχή υπέστη φοβερές δηώσεις προτού την αφήσει πίσω του. Αυτή τη φορά κινήθηκε προς τα βορειοδυτικά και γεφύρωσε τον ποταμό Αρσανία με υλικό που είχε μεταφέρει ο στρατός του (αποσυναρμολογημένες βάρκες και σχεδίες). Στη συνέχεια, αφού έστειλε μια μικρή δύναμη ιππικού να εξασφαλίσει προγεφύρωμα, διάβηκε με ολόκληρη τη δύναμη τον ποταμό μετά από τρεις ημέρες (Πέμπτη 15 Μαΐου) και κατέστρεψε την κατοικία του κυβερνήτη. Επρόκειτο για μια μάλλον ασυνήθιστη ενέργεια από τη μεριά του Σαΐφ και εκτός από την έδρα του κυβερνήτη κατέστρεψε και πολλούς άλλους ανυπεράσπιστους οικισμούς. Ολόκληρη η περιοχή υπέφερε από τις δηώσεις και οι αιχμάλωτοι και τα λάφυρα ήσαν αμέτρητα.

Έχοντας ολοκληρώσει τις επιχειρήσεις του στη βόρεια όχθη του ποταμού, ο Σαΐφ αποσύρθηκε προς τη βάση του και έπειτα κινήθηκε νότια, συνεχίζοντας τις λεηλασίες, φθάνοντας στο σημαντικό οχυρό των Δαδίμων, το οποίο και πολιόρκησε. Η φρουρά ήταν απροετοίμαστη για τέτοια επίθεση και θα είχε παραδοθεί αν ο Σαΐφ δεν είχε λάβει μήνυμα εκείνη ακριβώς τη στιγμή ότι οι δυνάμεις των Βυζαντινών είχαν επιστρέψει και είχαν καταλάβει τα περάσματα από τα οποία τον περίμεναν να αποσυρθεί. Αντί όμως να κατευθυνθεί προς τις αναμενόμενες διαβάσεις, ο Σαΐφ ξεκίνησε την Παρασκευή 23 Μαΐου προς τα νοτιοανατολικά και στρατοπέδευσε κοντά στα Αρσαμόσατα· από εκεί πορεύτηκε όχι από τα στενά του Εργκανί, από όπου είχε εισέλθει στην Ανζιτηνή, αλλά από το πέρασμα του Μπακσαγιά, νότια των Αρσαμοσάτων και ανατολικά του Εργκανί. Εκεί βρήκε μια μικρή βυζαντινή δύναμη να του κλείνει το δρόμο, την οποία, έπειτα από σκληρή μάχη το Σάββατο 24 Μαΐου, κατάφερε να απωθήσει προκαλώντας της μεγάλες απώλειες, καταλαμβάνοντας τα μεταγωγικά της και φονεύοντας αρκετούς από τους αξιωματικούς της. Το βράδυ της Κυριακής 25 Μαΐου επέ-

στρεψε ως ήρωας στην Άμιδα εν μέσω επευφημιών του πλήθους. Σε τρεις εβδομάδες επιχειρήσεων είχε καταφέρει να εισβάλει βαθιά στα βυζαντινά παραμεθόρια εδάφη, να προκαλέσει τρομακτικές ζημιές στη στρατιωτική διοίκηση του αντιπάλου και στον πληθυσμό του, αναγκάζοντας σημαντικό αριθμό κατοίκων να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, να εξαπατήσει τον εχθρό με ελιγμούς και να τον κατανικήσει σε μια σκληρή αλλά σύντομη αναμέτρηση και να επιστρέψει φορτωμένος λάφυρα και αιχμαλώτους. Η επιδρομή αυτή αποτελεί κλασικό παράδειγμα στο είδος της και δείχνει με πολύ παραστατικό τρόπο τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί διοικητές κάθε φορά που παρέλειπαν να ακολουθήσουν την ενδεδειγμένη επιχειρησιακή τακτική της στενής παρακολούθησης, την οποία εκθέτει το εγχειρίδιο που προαναφέραμε, και εγκατέλειπαν τα εδάφη τους ανυπεράσπιστα. Και μολονότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Σαΐφ υπήρξε η πιο λαμπρή μορφή, με διαφορά, από τους εμίρηδες που υποχρεώθηκαν να αντιμετωπίσουν οι Βυζαντινοί στην περιοχή αυτή, η παραπάνω περιγραφή της επιδρομής μας επιτρέπει να ρίξουμε μιαν αποκαλυπτική ματιά στη φύση του πολέμου στα ανατολικά σύνορα του βυζαντινού κόσμου από τον όγδοο μέχρι τον δέκατο αιώνα.

Ακόμη και ο Σαΐφ όμως δεν ήταν πάντοτε τόσο επιτυχής, και υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες που καταδεικνύουν ότι η βυζαντινή τακτική –του να επιτρέπεται η είσοδος στα βυζαντινά εδάφη, αλλά να παρεμποδίζεται η επιστροφή– αποδείχθηκε αρκετά επιτυχημένη ώστε να αποτρέπει τους πάντες εκτός από τους αληθινά θαρραλέους από το να το επιχειρούν παρόμοιες επιδρομές. Για παράδειγμα, το 950 ο Σαΐφ αντ-Ντάουλα είχε εξαπολύσει παρόμοια επιδρομή μεγάλης κλίμακας με –υποτίθεται– 30.000 στρατό, μολονότι ο αριθμός αυτός θα πρέπει να είναι μάλλον υπερβολικός. Ξεκινώντας την άνοιξη από το Χαλέπι, διέσχισε την οροσειρά του Ταύρου, προχώρησε βόρεια διαβαίνοντας τον Άλυ ποταμό, και λεηλάτησε τη γύρω περιοχή, προτού ολοκληρώσει κατανικώντας μια μικρή βυζαντινή δύναμη που συνάντησε εκεί. Κατά την επιστροφή του όμως οι Βυζαντινοί είχαν προβλέψει αυτή τη φορά σωστά ποια περάσματα θα ακολουθούσε και, αφού άφησαν την εμπροσθοφυλακή του να διέλθει ανενόχλητη, έκλεισαν το πέρασμα και επέπεσαν στο κυρίως σώμα και την οπισθοφυλακή. Οι επιδρομείς πανικοβλήθηκαν και τράπηκαν σε φυγή αφήνοντας πίσω τους πολλούς νεκρούς, ενώ

εγκατέλειψαν σχεδόν όλα τα λάφυρα στα χέρια των Βυζαντινών. Ο Σαΐφ, με ελάχιστους πιστούς μαχητές του, μόλις που γλίτωσε τη ζωή του. Σε δύο παρόμοιες περιπτώσεις, το 958 και το 960, ο Σαΐφ βρήκε και πάλι τις εξόδους κλειστές και υπέστη ολοκληρωτικές ήττες, ενώ στη δεύτερη κινδύνευσε πάλι η ζωή του και έχασε εκτός από τα λάφυρα και τα προσωπικά του σκευοφόρα.

Επιθετική στρατηγική και αλλαγές τακτικής

Περί τα τέλη του δέκατου αιώνα μια σειρά από σημαντικές αλλαγές έλαβε χώρα στην τακτική δομή, καθώς και στον επιθετικό και αμυντικό οπλισμό των βυζαντινών στρατευμάτων. Οι αλλαγές αυτές ήταν το αποτέλεσμα αφενός του ολοένα και πιο επιθετικού πολέμου που άρχισε να διεξάγει η αυτοκρατορία από τη δεκαετία του 920 και μετά, ιδίως στο ανατολικό μέτωπο, αφετέρου της ανάγκης να στρατολογηθούν περισσότεροι μόνιμοι στρατιώτες για να καλυφθούν οι ανάγκες των μεγάλων εκστρατειών, τις οποίες δεν μπορούσαν να καλύψουν οι εποχιακά διαθέσιμες δυνάμεις των παραδοσιακών θεματικών στρατών. Μια σειρά από σημαντικά τεχνικά εγχειρίδια επί στρατηγικών και τακτικών θεμάτων εμφανίστηκαν στα μέσα και στα τέλη του δέκατου αιώνα, ενώ οι περιγραφές μαχών από Άραβες και Βυζαντινούς συγγραφείς της εποχής επιβεβαιώνουν τα όσα παρουσιάζουν τα εγχειρίδια. Οι αλλαγές μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Αναβίωση του πειθαρχημένου και αποτελεσματικού βαρέως πεζικού, ικανού να παραμένει ακλόνητο στο σχηματισμό του, να αντιμετωπίζει το εχθρικό πεζικό και ιππικό, να υποστηρίζει το φίλιο ιππικό, να διασχίζει μεγάλες αποστάσεις και να αναλαμβάνει χρέη φρουράς σε μόνιμη βάση μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα των στρατευμένων.

2. Δημιουργία σώματος βαριά θωρακισμένου ιππικού, οπλισμένου με λόγχες και ρόπαλα (*σιδηροράβδια*), που μπορούσε να επιχειρεί αποτελεσματικά μαζί με το πεζικό, αλλά και να προσθέτει την απαιτούμενη βαρύτητα στην κρούση του βυζαντινού ιππικού και μ' αυτό τον τρόπο να ενισχύει την επιθετική ισχύ του στρατού.

3. Ανάπτυξη κατάλληλων τακτικών για το πεδίο της μάχης που να επιτρέπουν στα σώματα αυτά να επιχειρούν συμπληρωματικά,

έτσι ώστε να προσφέρουν στο διοικητή μια ευέλικτη αλλά ταυτόχρονα ισχυρή δύναμη κρούσεως, ικανή να αντιμετωπίζει ποικίλες καταστάσεις στο πεδίο της μάχης.

Μαρτυρίες για τις αλλαγές αυτές έχουμε εν μέρει από πηγές τις εποχής, ιδίως τα στρατιωτικά εγχειρίδια που έχουμε ήδη αναφέρει, αλλά και από τις εντυπωσιακές επιτυχίες των βυζαντινών όπλων στη διάρκεια της εξόρμησης για την ανάκτηση εδαφών και την επέκταση της αυτοκρατορίας από το 950 και έπειτα. Σε μια διατριβή με τον τίτλο *Συλλογή Τακτικών* περιγράφεται ένα νέο ειδικευμένο σώμα πεζικού, αποτελούμενο από στρατιώτες οπλισμένους με ακόντια ή μακριά δόρατα, με χοντρό στέλεχος και μακρόλιγνο μεταλλικό λαιμό, τα *μεναύλια*, ίσως κάτι ανάλογο με τον *υσσό* (pilum) των Ρωμαίων λεγεωναρίων. Ο ρόλος τους ήταν να αντιμετωπίζουν και να διασπούν τις εχθρικές επελάσεις βαρέως ιππικού. Όπως εξηγεί η *Συλλογή*, υπήρχαν περίπου 300 στρατιώτες εξοπλισμένοι με το μεναύλιον (*μεναυλάτοι*) παραταγμένοι στα κενά ανάμεσα στις μονάδες πεζικού που αποτελούσαν την κύρια παράταξη· οι μεναυλάτοι πολεμούσαν σε γραμμική παράταξη ή σε σφήνα για να συντρίβουν τις εχθρικές επιθέσεις. Σε μιαν άλλη διατριβή, με τον τίτλο *Στρατηγική έκθεσις και σύνταξις* (ή, με το λατινικό της τίτλο, *Praecepta Militaria*, δηλαδή «Αρχές της στρατιωτικής τέχνης»), η συγγραφή της οποίας τοποθετείται περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, οι τακτικές φαίνεται να έχουν εξελιχθεί ακόμη περισσότερο. Έτσι υπήρχαν 100 στρατιώτες μεναυλάτοι σε κάθε μικτή μονάδα των 1000 πεζών, την οποία κατά τα άλλα αποτελούσαν 400 απλοί κονταροφόροι (*κονταράτοι*), 300 τοξότες και 200 ελαφρά οπλισμένοι ψιλοί (ακοντιστές και σφενδονήτες). Ο ρόλος των μεναυλάτων δεν είχε αλλάξει.

Η σημαντική αλλαγή στο ρόλο του πεζικού αντανακλά και τις αλλαγές στην πολιτική και στρατιωτική κατάσταση του δέκατου αιώνα. Ενώ στο *Στρατηγικόν* του έκτου αιώνα τα κεφάλαια για την εκπαίδευση και τους σχηματισμούς του πεζικού ακολουθούν –όχι μόνο σε σειρά αλλά και σε σημασία– τα κεφάλαια περί ιππικού, τα συγγράμματα του δέκατου δίνουν την ίδια, ή και καλύτερη, θέση στους σχηματισμούς του πεζικού. Το πεζικό φαίνεται πλέον να αποτελεί το σπουδαιότερο στοιχείο του στρατού τόσο επιχειρησιακά όσο και αριθμητικά, με αντιστοιχία 2 προς 1 ως προς το ιππικό, ή και περισσότερο, αντίθετα με την πρακτική των προηγουμέ-

νων αιώνων. Μαρτυρίες της εποχής τονίζουν μάλιστα σημαντικά τη βελτιωμένη πειθαρχία και εκπαίδευση των στρατιωτών, στοιχεία που φαίνονται από τη συμπεριφορά τους στο πεδίο της μάχης. Η σημασία του πεζικού φαίνεται και από το ότι διορίζεται πλέον ειδικός στρατηγός πεζικού σε κάθε στρατιά, ο *οπλιτάρχης*, ο οποίος είναι υπεύθυνος για την εκπαίδευση, την πειθαρχία και την επιδεξιότητα των στρατιωτών στις τεχνικές του αγώνα. Οι νέες τακτικές ενσαρκώνονταν σε έναν νέο σχηματισμό, στον οποίο ιππικό και πεζικό συνεργάζονταν στενά. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα κενό τετράγωνο ή παραλληλόγραμμο, ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους, σχεδιασμένο για να αντιμετωπίζει τις κυκλωτικές κινήσεις του εχθρικού ιππικού, να προσφέρει καταφύγιο στο βυζαντινό ιππικό σε περίπτωση που υποχρεωνόταν να υποχωρήσει και να ενισχύει τη συνοχή και το ηθικό του πεζικού.

Οι νέοι αυτοί σχηματισμοί σηματοδοτούν μια ουσιαστική αλλαγή στο ρόλο του πεζικού, το οποίο δεν παρατάσσεται πλέον σε γραμμές μεγάλου βάθους, με περιορισμένο ρόλο στην επίθεση, αλλά είναι ενσωματωμένο δυναμικά στην επιθετική τακτική του βαρέως ιππικού της εποχής. Οι μονάδες πεζικού αποτελούσαν πλέον ένα είδος κινούμενου στρατοπέδου. Έτσι, ένα μέχρι τότε αναξιόπιστο όπλο προικίστηκε με νέα δύναμη: από τη μια ενεργούσε ως αμυντικός σχηματισμός στην εκστρατεία, παρέχοντας ασφάλεια στην πορεία και στη μάχη, χρησιμεύοντας κάπως σαν μια κινητή βάση επιχειρήσεων για τα ελαφρά στρατεύματα και το ιππικό· από την άλλη ο αμυντικός αυτός σχηματισμός μπορούσε να μετασχηματιστεί σε ένα πανίσχυρο επιθετικό σώμα με λίγες απλές διαταγές. Μια σημαντική παράμετρος αυτής της αλλαγής ήταν η έμφαση στη στρατολόγηση καλής ποιότητας πεζικού από λαούς της αυτοκρατορίας με πολεμική παράδοση, όπως οι Αρμένιοι. Η απαίτηση για ομοιομορφία στον τακτικό ρόλο, και επομένως και στα όπλα και το γενικότερο εξοπλισμό, σήμαινε ότι το βυζαντινό πεζικό της περιόδου αυτής έμοιαζε με το ρωμαϊκό πεζικό της κλασικής εποχής πολύ περισσότερο απ' όσο οποιοδήποτε άλλο παρόμοιο στράτευμα των ενδιάμεσων περιόδων.

Την ίδια περίοδο μετεξελίχθηκε επίσης και το ιππικό. Εμφανίστηκαν νέοι σχηματισμοί υπερβαρέως ιππικού, οι ονομαζόμενοι *κλιβανοφόροι*. Ήσαν ιππείς με ολόσωμη, σύνθετη θωράκιση από φολίδες, αλυσιδωτό μεταλλικό πλέγμα και βαμβακερό ύφασμα πολλών

επιστρώσεων («καπιτονέ»). Παρόμοια θωρακισμένα ήσαν και τα άλογά τους. Ο θώρακας ήταν σχεδιασμένος να προστατεύει από πλήγματα όπλων εκηβόλων και όπλων κρούσεως το πρόσωπο, το λαιμό, το σώμα και τα άκρα του ιππέα και του αλόγου του. Ο αριθμός τους ήταν πολύ περιορισμένος (καθώς ήταν πανάκριβο σώμα στη συντήρησή του), ο ρόλος τους όμως ήταν να αποτελούν το επίλεκτο σώμα κρούσεως των στρατών εκστρατείας. Πολεμώντας σε σχηματισμό σφήνας με ευρύ μέτωπο, αναλάμβαναν να συντρίψουν και να διαπεράσουν τις γραμμές του εχθρικού βαρέως ιππικού ή πεζικού, να διαταράξουν το σχηματισμό τους και να διαρρήξουν την εχθρική παράταξη επιτρέποντας στο φίλιο ιππικό που τους υποστήριζε να υπερφαλαγγίσει τον εχθρό. Η *Στρατηγική έκθεσις και σύνταξις* αναφέρει ότι ο αριθμός τους δεν ξεπερνούσε τους 500 ιππείς, σε σχηματισμό μεγάλης σφήνας, από τους οποίους μόνο τα δύο τρίτα ήσαν πραγματικοί κατάφρακτοι, ενώ οι υπόλοιποι ήσαν ελαφρύτερα θωρακισμένοι ιπποτοξότες.

Βυζαντινοί και Άραβες συγγραφείς της εποχής τονίζουν τα εντυπωσιακά αποτελέσματα του σχηματισμού αυτού στη δράση εναντίον των εχθρών. Ένας Άραβας αναφέρει ότι η θωράκιση των αλόγων του βαρέως ιππικού τα έκανε να φαίνονται σαν να περπατούν χωρίς πόδια. Ορισμένες από αυτές τις αλλαγές πρέπει μάλλον να οφείλονται στον στρατηγό –και μετέπειτα αυτοκράτορα– Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος, μόλις έγινε *δομέστικος των σχολών της Ανατολής* (δηλαδή αρχιστράτηγος) στα 950, ξεκίνησε αμέσως ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης και εξάσκησης των στρατιωτών στους σχηματισμούς μάχης, σε μια προσπάθεια να επαναφέρει την καλή πειθαρχία, το πολεμικό πνεύμα και τις τακτικές δεξιότητες στο βυζαντινό στρατό. Η επιτυχία του καθίσταται φανερή από τους επιτυχείς πολέμους που διεξήγαγαν οι Βυζαντινοί κατά τα επόμενα πενήντα χρόνια.

Παραπλανητική υποχώρηση: Αρκαδιούπολη (970)

Το φθινόπωρο του 965, αμέσως μετά τη βυζαντινή ανακατάληψη της Κρήτης και της Κύπρου από τα χέρια των Σαρακηνών, τη διάλυση της μουσουλμανικής ισχύος στην Κιλικία και την προσάρτηση των νέων εδαφών στην αυτοκρατορία, Βούλγαροι πρέσβεις έφτα-

σαν στην αυλή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β' Φωκά. Ο σκοπός της επίσκεψης ήταν να ζητήσουν την καταβολή «φόρου υποτέλειας» (ή «χορηγίας», κατά τους Βυζαντινούς) τον οποίο πλήρωνε η Κωνσταντινούπολη στον εκάστοτε Βούλγαρο τσάρο ως εγγύηση για τη μακρόχρονη ειρήνη που είχε συμφωνηθεί από το θάνατο του τσάρου Συμεών το 927. Η κατάσταση όμως στην αυτοκρατορία είχε αλλάξει δραστικά κατά τον προηγούμενο μισό αιώνα, και ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος όχι μόνο δεν κατέβαλε το φόρο, αλλά εξοργισμένος από την υπερφίαλη απαίτηση του Βούλγαρου ηγεμόνα διέταξε να δείρουν τους πρέσβεις και έτσι ατιμασμένους να τους γυρίσουν πίσω. Στη συνέχεια έστειλε μια μικρή δύναμη να καταστρέψει μια σειρά από βουλγαρικά συνοριακά φυλάκια και κάλεσε τους συμμάχους του από το βορρά, τους Ρως του Κιέβου, να επιτεθούν στους Βουλγάρους από τα νώτα.

Οι στέπες που εκτείνονται ανατολικά της ουγγρικής πεδιάδας προς τη νότιο Ρωσία και βόρεια της Κασπίας φιλοξενούσαν πολυάριθμες νομαδικές φυλές, κυρίως τουρκικής προέλευσης. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ανέκαθεν θεμελιώδες στοιχείο της διπλωματίας τους να διατηρούν καλές σχέσεις με τους λαούς αυτούς και, μετά την πτώση της αυτοκρατορίας των Αβάρων, το 630, η Κωνσταντινούπολη είχε καταφέρει να διατηρήσει καλές σχέσεις με τους Χαζάρους. Οι χάνοι των Χαζάρων, παρά την επιλογή τους να ασπαστούν τον ιουδαϊσμό, παρέμειναν πιστοί σύμμαχοι των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και όποτε ξεσπούσε πόλεμος ανελάμβαναν συχνά να συμμετέχουν ως σύμμαχοι, επιτιθέμενοι, λόγου χάρη, από τα βόρεια στα μετόπισθεν των Βουλγάρων. Εκτός αυτού, είχαν επίσης αναλάβει και το ρόλο να ενημερώνουν την αυτοκρατορική αυλή για τυχόν εξελίξεις στα ανατολικά. Η αυτοκρατορία των Χαζάρων μειώθηκε σε έκταση προς τα τέλη του ένατου αιώνα, καθώς διάφοροι ανατολικοί λαοί άρχισαν να μετακινούνται υπό την πίεση των τουρκικής προέλευσης Πετσενέγκων ή Πατζινακών. Ο νέος αυτός λαός συγκρούστηκε με τους Χαζάρους και τους Μαγυάρους και εγκαταστάθηκε στις στέπες μεταξύ του Δούναβη και του ποταμού Δον. Η αξία τους για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως ανασχετικού παράγοντα κατά της εξάπλωσης των Ρως και των Μαγυάρων ήταν προφανής, ιδιαίτερα στους πολέμους του ύστερου δέκατου αιώνα, αλλά ως σύμμαχοι ήσαν συχνά αναξιόπιστοι και ως εκ τούτου πάντα επικίνδυνοι. Οι Μαγυάροι (Ούγγροι) από τα μέσα του ένατου

αιώνα είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται βορειοδυτικά και δυτικά των περιοχών των Χαζάρων, ολοκληρώνοντας την εγκατάστασή τους περί το 900 στη σημερινή Ουγγαρία. Τόσο οι Χάζαροι όσο και οι Μαγυάροι υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στο βυζαντινό στρατό, κυρίως στους πολέμους κατά των Βουλγάρων. Αργότερα όμως, κατά τον ύστερο δέκατο αιώνα, η ίδρυση ενός εκχριστιανισμένου ουγγρικού βασιλείου στον μέσο ρου του Δούναβη εγκατέστησε μια μόνιμη δυνητική απειλή για τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, η οποία έμελλε να μεγεθυνθεί πολύ περισσότερο στους μετέπειτα αιώνες. Από τα τέλη του ένατου ώς και τον δέκατο αιώνα, η κατάσταση μεταβλήθηκε ουσιαστικά για τη βυζαντινή διπλωματία με την άνοδο της ισχύος των Ρως του Κιέβου.

Οι Ρως ως λαός ήταν το προϊόν της πολιτιστικής σύνθεσης μεταξύ Σκανδιναβών εποίκων και αυτόχθονων σλαβικών φύλων, οι οποίες ζούσαν κατά μήκος των ποταμών της κεντρικής και δυτικής Ρωσίας. Η κυριαρχία τους επί των φυλών της γειτονικής στέπας και των λαών των δασών τούς προσέδωσε μεγάλη πολιτική ισχύ. Μέχρι τα μέσα του ένατου αιώνα τα μακρόστενα πλοιάριά τους έφθαναν ώς τον Εύξεινο Πόντο, και από τις αρχές του δέκατου αιώνα και μετά είχαν συνάψει εμπορικές συμφωνίες –όχι χωρίς αρκετές διαφωνίες και συγκρούσεις– με την αυτοκρατορία. Από τα μέσα του δέκατου αιώνα οι σχέσεις τους διέπονταν από συνθήκη συμμαχίας και, όταν ο Νικηφόρος Β΄ ζήτησε τη βοήθειά τους το 966, ο πολεμοχαρής και φιλόδοξος πρίγκιπάς τους Σβιατοσλάβος, ο οποίος είχε ήδη αποκτήσει μεγάλη φήμη για την πολεμική του αρετή από τη νίκη του επί των Χαζάρων, ανταποκρίθηκε με ενθουσιασμό. Το 968 πέρασε το Δούναβη και με ευκολία συνέτριψε τις δυνάμεις των Βουλγάρων που έφθασαν να τον αντιμετωπίσουν. Το 969 αναγκάστηκε να επιστρέψει προσωρινά στο Κίεβο για να αντιμετωπίσει μια εισβολή Πετσενέγκων, αλλά επανήλθε τον ίδιο χρόνο και κατέλαβε μεγάλο μέρος της βόρειας και ανατολικής Βουλγαρίας, εκδιώκοντας τον τσάρο Βόριδα Β΄ και προσαρτώντας τη Βουλγαρία στα εδάφη του. (Βλ. Χάρτη 9)

Αυτό όμως ήταν εντελώς αντίθετο προς τις προθέσεις του αυτοκράτορα. Ο Νικηφόρος προσπάθησε μάταια να συνάψει συμμαχία με τους Βουλγάρους, αλλά στα τέλη του 969 δολοφονήθηκε, αφήνοντας στο διάδοχό του, τον Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή, το δύσκολο έργο να εκδιώξει αυτόν τον νέο και πιθανώς πολύ πιο επικίνδυνο

εχθρό. Ακόμη χειρότερα, μια μερίδα των Βουλγάρων ευγενών θεώρησε τη νέα τάξη πραγμάτων ως ευκαιρία για να ανακτήσουν οι Βούλγαροι την πολιτική και πολιτιστική ανεξαρτησία τους από το Βυζάντιο συνεργαζόμενοι με τους Ρως. Ο Σβιατοσλάβος έστειλε τελεσίγραφο στον αυτοκράτορα απαιτώντας από τους Βυζαντινούς να αποχωρήσουν από όλα τα ευρωπαϊκά τους εδάφη και να περιορίσουν την αυτοκρατορία στην Ασία. Έπειτα, την άνοιξη του 970, μια ισχυρή δύναμη των Ρως εισέβαλε στη Θράκη, κατέλαβε και λεηλάτησε την οχυρωμένη Φιλιππούπολη (σημερ. Πλόβντιβ) και συνέχισε νότια προς την Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης βρέθηκε προ τετελεσμένου και αναγκάστηκε να αντιδράσει.

Ο αυτοκράτορας αδυνατούσε να κινηθεί αμέσως εναντίον των Ρως, επειδή το μεγαλύτερο τμήμα των μονάδων του κεντρικού στρατού βρισκόταν ακόμη σε εκστρατεία στην Ανατολή, στην περιοχή της Αντιόχειας και ακόμη πιο πέρα, προσπαθώντας να εδραιώσει την εξουσία της αυτοκρατορίας μετά την πρόσφατη κατάληψη της πόλης από τις δυνάμεις του Νικηφόρου Β΄. Έθεσε όμως επικεφαλής μιας μικρής αναγνωριστικής δύναμης δύο έμπειρους διοικητές, τον Βάρδα Σκληρό και τον πατρίκιο Πέτρο, με σκοπό να κατοπτεύσουν τις εχθρικές θέσεις στις περιοχές όπου είχαν εισβάλλει οι Ρως. Επιπλέον είχαν και τις ακόλουθες δευτερεύουσες αποστολές: να εξασκήσουν τα στρατεύματα και να περιορίσουν, όσο ήταν δυνατόν, τις λεηλασίες των αυτοκρατορικών εδαφών από τους επιδρομείς. Τέλος, είχαν εντολή να στείλουν κατασκόπους με ρωσικές ή βουλγαρικές ενδυμασίες στις εχθρικές περιοχές για να μάθουν τις προθέσεις και τις κινήσεις του Σβιατοσλάβου.

Ο ηγεμόνας των Ρως δεν άργησε να πληροφορηθεί την παρουσία του αυτοκρατορικού στρατού και απέστειλε αξιόλογη δύναμη, αποτελούμενη από ρωσικά και βουλγαρικά στρατεύματα, για να αποκρούσει τους Βυζαντινούς, καθώς και ένα ισχυρό απόσπασμα Πετσενέγκων, τους οποίους είχε καταφέρει να πάρει με το μέρος του υποσχόμενος λάφυρα και λεηλασία. Ο Βάρδας συγκέντρωσε αμέσως μια επίλεκτη δύναμη 10.000-12.000 ανδρών, και ανέθεσε σε έναν από τους αξιωματικούς του την αποστολή να παρακολουθεί τον εχθρό και να συλλέξει πληροφορίες για τη δύναμη των αντιπάλων και τη θέση του στρατοπέδου τους. Μόλις έλαβε την πληροφορία ότι ο εχθρός πλησίαζε και είχε φθάσει στην περιοχή της Αρκαδιούπολης (σημερ. Λουλέ Μπουργκάζ), ο Βάρδας διαίρεσε τις

δυνάμεις του σε τρία τμήματα: δύο από τις διοικήσεις διέταξε να αποκρυβούν μέσα στις θαμνώδεις και δασωμένες εκτάσεις εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε προς τις εχθρικές θέσεις· στην τρίτη τέθηκε επικεφαλής ο ίδιος και, αμέσως μόλις ήλθε σε επαφή, εξαπέλυσε ορμητική επίθεση κατά του αποσπάσματος των Πετσενέγκων. Παρότι αριθμητικά βρισκόταν σε πολύ μειονεκτικότερη θέση, καθώς δεν είχε περισσότερους από 2.000-3.000 άνδρες, ο Βάρδας κατάφερε να τραβήξει τους Πετσενέγκους έξω από το στρατόπεδό τους και άρχισε λίγο-λίγο να υποχωρεί, παραχωρώντας τους έδαφος ώστε να τους παρασύρει μακρύτερα. Η μάχη ήταν αμφίρροπη και κάποιες στιγμές φάνηκε ότι η μικρή δύναμη των Βυζαντινών ήταν χαμένη, αλλά η πειθαρχία και η εκπαίδευση έφεραν αποτέλεσμα και ο Σκληρός διέταξε τελικά, με προσυμφωνημένο σήμα, ολόκληρη τη δύναμή του να υποχωρήσει. Την ίδια στιγμή οι δύο διοικήσεις στο χώρο της ενέδρας ήσαν έτοιμες για δράση και, καθώς οι συμπολεμιστές τους έφτασαν αποσυρόμενοι στο ίδιο ύψος με αυτούς, ή και τους προσπέρασαν ελαφρά, όρμησαν πάνω στους ανυποψίαστους εχθρούς που καταδίωκαν τους υποχωρούντες Βυζαντινούς, και τους προσέβαλαν από τα δύο πλευρά και τα νώτα. Μέσα σε λίγα λεπτά οι Πετσενέγκοι είχαν υποστεί τέτοια καταστροφή ώστε τράπηκαν σε φυγή, ενώ οι Ρως και Βούλγαροι σύμμαχοί τους, που ακολουθούσαν με την προσδοκία να συμμετέχουν κι αυτοί στην καταδίωξη των Βυζαντινών, βρέθηκαν ανάμεσα στους πανικόβλητους φυγάδες και υπέστησαν και αυτοί μεγάλες απώλειες όταν ο πανικός γενικεύτηκε. Οι Βυζαντινοί έχασαν 550 περίπου άνδρες και είχαν πολλούς ακόμη τραυματίες, ενώ έχασαν πολλά άλογα από τα τόξα των Πετσενέγκων ιπποτοξοτών. Η μικτή δύναμη των εχθρών όμως υπέστη απώλειες πολλών χιλιάδων ανδρών. Η μάχη αυτή κέρδισε πολύτιμο χρόνο για τον αυτοκράτορα Ιωάννη και του προσέφερε τις απαραίτητες πληροφορίες για τη σύνθεση, το ηθικό και τη μαχητική αξία του εχθρού, πληροφορίες τις οποίες αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό στην εκστρατεία του επόμενου έτους.

Μολονότι οι πηγές δεν μας προσφέρουν παρά ελάχιστες λεπτομέρειες για την ακριβή σύνθεση των αντιπάλων, η σύντομη αυτή μάχη μάς παρέχει μια εξαιρετική εικόνα για το τι μπορούσε να επιτύχει μια άρτια εκπαιδευμένη δύναμη του βυζαντινού στρατού, με άριστη ηγεσία, ακόμη και εναντίον ενός εχθρού πολύ ισχυ-

ρότερου σε αριθμούς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα στρατεύματα υπό τον Βάρδα Σκληρό ήσαν άριστα εκπαιδευμένα και πειθαρχημένα, όπως δείχνει η προσεκτική εκτέλεση της παραπλανητικής υποχώρησης, υπό δυσκολότατες συνθήκες, εναντίον πολυάριθμων εχθρών και υπό συνεχή βροχή βελών από τους αποτελεσματικότατους ιπποτοξότες. Η σύντομη αυτή σύγκρουση ουσιαστικά αντικατοπτρίζει το μαχητικό πνεύμα, την εκπαίδευση και το υψηλό φρόνημα των βυζαντινών στρατών αυτής της περιόδου.

Οι Μάχες στο Δορόστολον (971)

Αμέσως μετά τη νίκη αυτή, ο αυτοκράτορας διέταξε και άλλες μονάδες από τη Μικρά Ασία να κινηθούν προς τη Θράκη και να τεθούν σε ετοιμότητα για την επερχόμενη εκστρατεία. Άρχισε επίσης να συγκεντρώνει εφόδια και πολιορκητικές μηχανές για τις επιχειρήσεις που σχεδίαζε για την οριστική εκδίωξη των δυνάμεων των Ρως από τη Βουλγαρία. Το εκστρατευτικό αυτό σώμα θα συνοδευόταν από ισχυρή ναυτική δύναμη, η οποία θα μετέφερε στρατό και εφόδια και θα ήταν έτοιμη ανά πάσα στιγμή να παρενοχλήσει τον εχθρό από τις ακτές ή να υποστηρίξει τις χερσαίες αυτοκρατορικές δυνάμεις, όταν θα έφθαναν στο Δούναβη. Αυτή άλλωστε ήταν η πρόθεση του Ιωάννη, και οι προσεκτικές του προετοιμασίες αφήνουν να εννοηθεί σαφώς ότι έλπιζε να απωθήσει τους Ρως πέραν του μεγάλου ποταμού. Στην επίτευξη αυτού του σκοπού θα έπαιζε ρόλο και η διπλωματία, η οποία θα εκμεταλλευόταν τη βαριά ήττα των Πετσενέγκων στην Αρκαδιούπολη για να τους αποσπάσει από τους Ρως, ενώ για τους Βουλγάρους ο Ιωάννης ισχυριζόταν ότι ενδιαφερόταν να επανέλθει στο θρόνο ο εκθρονισμένος Βόρις.

Ο στρατός του αυτοκράτορα (που αριθμούσε, αν βασιστούμε στις εν γένει αξιόπιστες πηγές της εποχής, περί τους 30.000 άνδρες) ξεκίνησε τον Απρίλιο του 971 και διέσχισε τις βουλγαρικές παραμεθόριες περιοχές. Τα περάσματα όπου τόσα δεινά είχαν υποστεί στο παρελθόν οι Βυζαντινοί είχαν παραμείνει αφύλακτα –πιθανόν επειδή οι Ρως ήσαν απασχολημένοι με βουλγαρικές εξεγέρσεις βορειότερα– και ο στρατός τα διήλθε χωρίς κίνδυνο, για να φθάσει στην ανοικτή πεδιάδα που οδηγούσε στην Πρεσλάβα, την πρωτεύουσα των Βουλγάρων. Μετά από μερικές σύντομες, αλλά

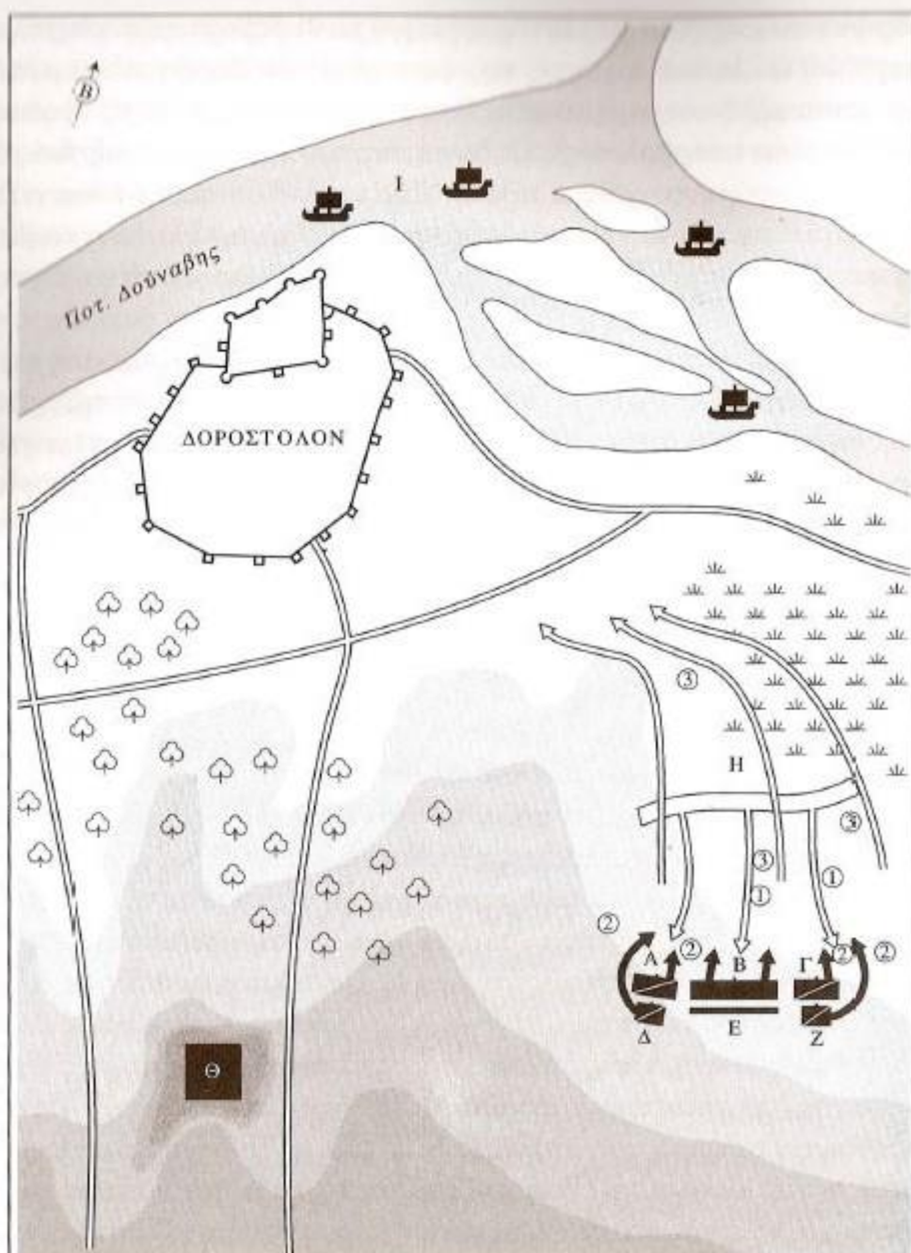
σκληρές αψιμαχίες, οι Ρως απωθήθηκαν προς τα βόρεια και η πόλη έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών μαζί με τον έκπτωτο Βούλγαρο τσάρο. Οι δυνάμεις των Ρως αποσύρθηκαν προς τα βόρεια και ενώθηκαν με το υπόλοιπο στράτευμα, υπό την ηγεσία του ίδιου του Σβιατοσλάβου, ο οποίος είχε επιλέξει ως βάση του το οχυρό του Δορόστολου (σημερ. Σιλίστρια) στη νότια όχθη του Δούναβη.

Το εκστρατευτικό σώμα, με επικεφαλής τον αυτοκράτορα, προχώρησε βόρεια. Στη διάρκεια της πορείας τους οι Βούλγαροι άρχισαν να εγκαταλείπουν τον Σβιατοσλάβο και σε αντίποινα αυτός εξετέλεσε αρκετούς από τους προύχοντές τους που τον συνόδευαν στο Δορόστολον και φυλάκισε πολλούς άλλους. Η προέλαση του αυτοκρατορικού στρατού συνεχίστηκε σχεδόν χωρίς αντίσταση και ορισμένα οχυρά και φυλάκια με βουλγαρικές φρουρές, που θα μπορούσαν να τον καθυστερήσουν, δεν έφεραν αντίσταση όταν τους προσφέρθηκαν όροι συνθηκολόγησης. Μόνο καθώς πλησίαζε ο στρατός στο Δορόστολον εκδηλώθηκε εχθρική ενέργεια, όταν μια μικρή δύναμη Ρως, κρυμμένη σε εγέδρα βαθιά στο δάσος, αιφνιδίασε και κατέστρεψε μια δύναμη ιππέων από την εμπροσθοφυλακή, που είχαν σταλεί ως ανιχνευτές για να αναγνωρίσουν το έδαφος και ενδεχομένως να επιλέξουν χώρο στρατοπέδευσης για τα διάφορα σώματα της αυτοκρατορικής στρατιάς. Όταν έφθασε στο σημείο της σφαγής ο αυτοκράτορας με το κύριο σώμα της εμπροσθοφυλακής και είδε τα πτώματα, απέσπασε δυνάμεις από την αυτοκρατορική φρουρά με την εντολή να χτενίσουν τα γύρω δάση και να εξαλείψουν την απειλή. Τους αιχμαλώτους που του παρουσίασαν μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις διέταξε να τους εκτελέσουν επί τόπου ώστε να περάσει το μήνυμα στον εχθρό.

Αφού πέρασαν τη δασώδη περιοχή, οι αυτοκρατορικές δυνάμεις εγκατέστησαν το στρατόπεδό τους, με τα σκευοφόρα και τις πολιορκητικές μηχανές σε αμυντική διάταξη, και με ένα μικρό απόσπασμα να τα ασφαλίζει. Λίγο μετά οι ανιχνευτές επανέκαμψαν και ειδοποίησαν τον αυτοκράτορα ότι ο στρατός των Ρως είχε παραταχθεί έτοιμος για μάχη σε ανοικτό πεδίο μπροστά από το Δορόστολον. Ο σχηματισμός τους περιγράφεται ως μια πυκνή και μακριά σειρά, κατάφορτη από προτεταμένα όπλα, που αδημονούσε για την επίθεση του αυτοκρατορικού στρατού. Οι Ρως είχαν μεγάλη αυτοπεποίθηση στις δυνάμεις τους· το μέγεθος του στρατού του Σβιατοσλάβου δεν ήταν αμελητέο, παρότι ο αριθμός των 60.000

ανδρών που μας δίνει μια ιστορική πηγή είναι βέβαιο πως αποτελεί υπερβολή (άλλωστε ο χώρος του φρουρίου του Δορόστολου μέσα στο οποίο είχαν καταυλιστεί οι Ρως αποδεικνύει ότι ένας τέτοιος αριθμός είναι υπερβολικός). Οι δυνάμεις των Ρως είχαν αυξηθεί τα τρία προηγούμενα χρόνια που ο Σβιατοσλάβος πολεμούσε στη Βουλγαρία και, κατά πάσα πιθανότητα, από το πρώτο έτος εισβολής του Σβιατοσλάβου, το 968, θα είχαν προστεθεί και ξένα στρατεύματα με προέλευση εκτός της χώρας των Ρως.

Για να αντιμετωπίσει αυτή τη μακριά και πυκνή γραμμική παράταξη των Ρως, ο Ιωάννης παρέταξε τις δυνάμεις του σε τρεις διοικήσεις, που κάλυπταν το ίδιο πλάτος μετώπου. Οι δύο πτέρυγες της παράταξης είχαν ενισχυθεί με μια εφεδρεία από βαριές μονάδες καταφράκτων. Πίσω από την πρώτη γραμμή είχαν παραταχθεί οι πεζοί τοξότες και σφενδονήτες, οι οποίοι είχαν εντολή να βάλλουν συνεχώς κατά του εχθρικού πεζικού όσο αυτό θα βρισκόταν εντός βολής. Μέχρι τις πρώτες απογευματινές ώρες οι δύο αντίπαλοι έμεναν αντιμέτωποι και ακίνητοι. Οι Ρως, βλέποντας τους Βυζαντινούς να μην επιτίθενται, όρμησαν μπροστά με μια μακρόσυρτη πολεμική ιαχή. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να συγκρατήσουν την αρχική έφοδο των Ρως και μάλιστα σε ένα-δυο σημεία διέσπασαν την πυκνή μάζα των πολεμιστών. Οι Ρως όμως κατάφεραν γρήγορα να αναδιοργανωθούν και να ανασυγκροτήσουν το σφικτό συνασπισμό τους, τον οποίο και αντέταξαν κατά των αντεπιθέσεων των Βυζαντινών. Οι δύο αντίπαλες γραμμές προωθούνταν και απωθούνταν για παραπάνω από μία ώρα, χωρίς όμως να δημιουργείται κάποια διάσπαση στο μέτωπο. Τέλος, έπειτα από αρκετή ώρα αγώνα, οι δύο πλευρές αποσύρθηκαν για να ανασυνταχθούν και να προετοιμαστούν για νέα επίθεση. Και πάλι οι Βυζαντινοί συγκράτησαν τη νέα έφοδο των Ρως και τους απώθησαν για κάποια απόσταση, χωρίς όμως και πάλι να καταφέρουν να τους διασπάσουν. Ο Λέων ο Διάκονος, που συνόδευε την αυτοκρατορική ανώτατη διοίκηση, γράφει ως αυτόπτης μάρτυς ότι οι Ρως δεν μπορούσαν να αποδεχθούν την ήττα, αφού θα έχαναν το γόητρό τους ως αήττητοι πολεμιστές και την προσωπική τους τιμή. Οι Βυζαντινοί από την άλλη, δεν μπορούσαν επίσης να δεχθούν ότι θα ηττώνταν από ένα λαό βαρβαρικό, τον οποίο χλεύαζαν (για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Λέοντα) ως ανίκανο να ιππεύσει. Αργά το απόγευμα ήταν φανερό ότι η μάχη είχε φθάσει σε αδιέξοδο χωρίς νικητή. Στο

① Εναρκτήριες επιθέσεις των Ρως και βυζαντινές αντεπιθέσεις

② Επέλαση του βυζαντινού βαρέος ιππικού και γενική βυζαντινή επίθεση συντρίβει τα πλευρά των Ρως

③ Η παράταξη των Ρως διασκορπίζεται και παραδίδεται στη φυγή

0 2000 μ

Α Βυζαντινό αριστερό (ιππικό)
Β Βυζαντινό κέντρο (πεζικό)
Γ Βυζαντινό δεξιό (ιππικό)
Δ Βυζαντινό βαρύ ιππικό (σε εφεδρεία)
Ε Βυζαντινή δεύτερη γραμμή (πεζοί τοξότες και σφενδονήτες)
Ζ Βυζαντινό βαρύ ιππικό (σε εφεδρεία)
Η Ρωσική παράταξη
Θ Αυτοκρατορικό στρατόπεδο
Ι Αυτοκρατορικός στόλος

σημείο αυτό ο αυτοκράτορας διέταξε να εμπλακούν οι δυνάμεις του βαρέως ιππικού και στις δύο πτέρυγες. Υποστηριζόμενες από νέα έφοδο του βαρέως πεζικού στο κέντρο, οι σφήνες των καταφράκτων προέλασαν με σταθερό βηματισμό εναντίον των αντίστοιχων εχθρικών πτερύγων. Με μια συντονισμένη πολεμική ιαχή, που ξεχύθηκε από ολόκληρη τη βυζαντινή παράταξη, οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επιτέθηκαν στο ρωσικό συνασπισμό. Το ιππικό διέσπασε με ακαταμάχητη ορμή το συνασπισμό, συμπιέζοντας και τις δύο πτέρυγες των Ρως προς τα πίσω και προς το κέντρο. Σε λίγα λεπτά ολόκληρο το μέτωπο των Ρως άρχισε να καταρρέει. Οι βυζαντινές μονάδες διείσδυσαν στον εχθρικό σχηματισμό σε διάφορα σημεία και οι Ρως άρχισαν να διαρρέουν και να αναζητούν καταφύγιο στο φρούριό τους. Ο πανικός γενικεύτηκε και πολλοί σκοτώθηκαν, καθώς προσπαθούσαν να διαβούν την πύλη, προτού την κλείσουν οι υπερασπιστές του Δορόστολου και τους αφήσουν απ' έξω, ή προτού προλάβουν οι Βυζαντινοί να εισβάλλουν.

Ο αυτοκράτορας ανακάλεσε τα στρατεύματά του, τα οποία –σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λέοντα– καθώς επέστρεφαν στο στρατόπεδό τους για να προετοιμαστούν για την πολιορκία, τραγουδούσαν επινίκιους ύμνος. Ο αυτοκράτορας είχε επιλέξει να στρατοπεδεύσει σε ελαφρά υπερυψωμένο έδαφος, σε κάποια απόσταση από το φρούριο. Το στρατόπεδο ήταν προστατευμένο με τάφρο, τα χώματα της οποίας σχημάτιζαν μικρό ανάχωμα από τη μέσα μεριά. Πάνω στο ανάχωμα οι στρατιώτες είχαν καρφώσει τα δόρατα και τις λόγχες τους, ενώ οι ασπίδες τους σχημάτιζαν αδιαπέραστο τείχος. Ο Λέων ο Διάκονος βεβαιώνει ότι αυτός ήταν ο συνήθης βυζαντινός («ρωμαϊκός») τρόπος στρατοπέδευσης σε εχθρικό έδαφος.

Την επομένη τα αυτοκρατορικά στρατεύματα πλησίασαν το φρούριο και εξαπέλυσαν επιθέσεις σε διάφορα σημεία των οχυρώσεων. Οι επιθέσεις αποκρούστηκαν κάτω από βροχή βελών και λίθων. Οι Βυζαντινοί έβαλαν και αυτοί με εκηβόλα όπλα, δεν φαίνεται όμως να σημειώθηκαν πολλές απώλειες σε καμία από τις δύο πλευρές. Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, βλέποντας ότι η άμυνα του οχυρού δεν έδειχνε σημεία κάμψης, αποχώρησαν προς το στρατόπεδό τους, αφήνοντας πίσω τους φρουρά για να κρατούν το Δορόστολον υπό επιτήρηση. Κατά το σούρουπο οι Ρως επιχείρησαν έξοδο με έφιππο απόσπασμα κατά της φρουράς. Όπως σημειώνει

ο Λέων, αυτή ήταν η πρώτη φορά που έβλεπαν τους Ρως να ιππεύουν και γρήγορα έγινε εμφανές ότι η έλλειψη εμπειρίας σε ιππικό αγώνα καθόριζε αρνητικά την έκβαση της σύγκρουσης. Ένα απόσπασμα Βυζαντινών ιππέων διέρρηξε το σχηματισμό τους σχεδόν αμέσως, τους ανέτρεψε και τους έστειλε πανικόβλητους πίσω στο Δορόστολον.

Στο σημείο αυτό φαίνεται πως ο Τσιμισκής αποφάσισε να μην πιέσει τους οχυρωμένους Ρως στο φρούριο, αλλά να τους παρασύρει να βγουν και να δώσουν μάχη στα ανοιχτά, όπου η νίκη θα ήταν γρηγορότερη και πιο αποφασιστική και πάντως προτιμότερη από μια μετωπική έφοδο στα ισχυρά τείχη και τους πύργους του Δορόστολου, ή από μια μακρόχρονη πολιορκία. Πάντως είχε προετοιμαστεί για κάθε ενδεχόμενο και την ίδια ημέρα, την τρίτη από την άφιξη στο Δορόστολον, κατέφθασε ο στόλος. Ο στόλος μετέφερε, εκτός από ενισχύσεις και εφόδια, και εκτοξευτές υγρού πυρός εγκατεστημένους σε πολεμικά πλοία. Αυτό το όπλο, που έγινε γνωστό στη Δύση και ως «ελληνικό πυρ», ήταν ένα είδος μεσαιωνικού «ναπάλμ», το οποίο εκτοξευόταν από σίφωνες προσαρμοσμένους στην πλώρη των πλοίων. Οι Ρως το γνώριζαν ως όπλο από τον καιρό που τα πλοία του ηγεμόνα Ιγκόρ, πατέρα του Σβιατοσλάβου, είχαν καταστραφεί από αυτό, τριάντα χρόνια πριν. Η άφιξη του στόλου απομόνωσε τους Ρως στη νότια πλευρά του Δούναβη, σβήνοντας έτσι κάθε ελπίδα διαφυγής που ίσως να έτρεφαν. Αυτό συνέβαλε στην ανύψωση του ηθικού των Βυζαντινών ενώ αντίθετα υπονόμευσε την αυτοπεποίθηση των Ρως, που βρίσκονταν παγιδευμένοι στο Δορόστολον.

Την επομένη της άφιξης του στόλου ο Σβιατοσλάβος οδήγησε τις δυνάμεις του άλλη μια φορά έξω από τα τείχη προσφέροντας μάχη στους Βυζαντινούς, με την ελπίδα να τους νικήσει και να λύσει την πολιορκία. Η μάχη ήταν επανάληψη της πρώτης· οι δύο στρατοί ενεπλάκησαν και πάλι σε έναν αμφίρροπο αγώνα μέχρις ότου το βυζαντινό ιππικό των καταφράκτων με τα φοβερά του ρόπαλα (*σιδηροράβδια, ή βαρδούκια*) διέσπασε τις γραμμές των Ρως και συνέθλιψε τη ρωσική παράταξη. Ο εχθρός υποχώρησε και πάλι, στην αρχή με τάξη, η οποία όμως στη συνέχεια μεταβλήθηκε σε πανικόβλητη φυγή, μέχρι τις οχυρώσεις του.

Ο αυτοκράτορας παρέταξε πλέον τις πολιορκητικές μηχανές γύρω από το φρούριο και άρχισε να βομβαρδίζει τα τείχη και τους

υπερασπιστές του με βροχή βλημάτων. Δεχόμενοι συνεχώς απώλειες, οι οποίες επηρέαζαν αρνητικά το ηθικό τους, οι Ρως επιχειρούσαν συνεχείς εξόδους με στόχο να κάψουν τις μηχανές και το συναφή εξοπλισμό τους. Σε ένα από αυτά τα περιστατικά, η φρουρά μιας βυζαντινής θέσης σχεδόν αιφνιδιάστηκε και ο αξιωματικός της, κάποιος Κουρκούας, ο οποίος κατά τις μαρτυρίες ήταν ελαφρά μεθυσμένος μετά το μεσημεριανό του γεύμα, σκοτώθηκε. Ο Κουρκούας ήταν περιβόητος για την επιδεικτικά πολυτελή του ενδυμασία και οι Ρως, νομίζοντας ότι είχαν σκοτώσει τον αυτοκράτορα, έκοψαν το κεφάλι του και το περιέφεραν σε ένα κοντάρι χλευάζοντας τους Βυζαντινούς, χωρίς βέβαια να επιτύχουν το σκοπό τους. Οι πολεμικές μηχανές παρέμειναν ανέπαφες και η πολιορκία συνεχίστηκε.

Ικανοποιημένοι πάντως από την επιτυχία τους αυτή, οι Ρως επιχείρησαν έξοδο και την επόμενη μέρα. Ο αυτοκράτορας διέταξε να τους αφήσουν να παραταχθούν κανονικά. Η μάχη ξεκίνησε για άλλη μια φορά, με τις βυζαντινές δυνάμεις να έχουν παραταχθεί σε μία φάλαγγα, μεγάλου βάθους, με το ιππικό προστατευμένο εν μέρει πίσω από τα άκρα της παράταξης και τους τοξότες στο κέντρο, πίσω από το βαρύ πεζικό. Αυτή τη φορά η ορμητική έφοδος ενός τμήματος των Ρως κατάφερε να δημιουργήσει επικίνδυνη διείσδυση, προκαλώντας στους Βυζαντινούς βαριές απώλειες. Μια αντεπίθεση όμως του βυζαντινού ιππικού που υποστήριζε το πεζικό, μαζί με άνδρες της αυτοκρατορικής φρουράς, κατάφερε να τους αποκρούσει. Στη διάρκεια αυτής της σύγκρουσης ο υπαρχηγός του Σβιατοσλάβου σκοτώθηκε από τον Ανεμά, ένα μέλος της προσωπικής σωματοφυλακής του αυτοκράτορα. Οι Βυζαντινοί αμέσως έλαβαν τη διαταγή να προελάσουν και να απωθήσουν την ηθικά καταρρακωμένη παράταξη των Ρως, η οποία διαλύθηκε και τράπηκε σε φυγή, καταφεύγοντας για άλλη μια φορά –σε πλήρη αταξία– στην ασφάλεια του φρουρίου.

Τη νύχτα μετά τη μάχη οι οικογένειες των Ρως, μαζί με στρατιώτες, άνοιξαν τις πύλες του φρουρίου και βγήκαν στο πεδίο της μάχης για να περισυλλέξουν τους νεκρούς τους, για τους οποίους άναψαν τεράστιες πυρές, και, αφού τέλεσαν τις απαραίτητες ιεροτελεστίες, παρέδωσαν τα σώματά τους στις φλόγες. Οι πηγές δεν διευκρινίζουν εάν οι βυζαντινές δυνάμεις που επιτηρούσαν το φρούριο είχαν λάβει διαταγές να μην επέμβουν ή εάν οι στρατιώτες σε-

βάστηκαν από μόνοι τους τη συλλογή των νεκρών. Ο Σβιατοσλάβος όμως, μετά τη νέα ήττα, συγκάλεσε συμβούλιο των επιφανέστερων πολεμιστών για να αποφασίσει τι έπρεπε να κάνει. Ορισμένοι πρότειναν μια τελευταία απόπειρα να διασπαστεί ο ναυτικός κλοιός των Βυζαντινών και να διαφύγουν με πλοιάρια πέρα από το Δούναβη, άλλοι πρότειναν να δεχτεί οΣβιατοσλάβος διαπραγματεύσεις με τον αυτοκράτορα για να περισώσει όσο περισσότερες ζωές ήταν δυνατόν – διότι, όπως φέρεται να είπε ένας από τους αρχηγούς, «δεν είμαστε σε θέση να αντιμετωπίσουμε τόσο βαριά θωρακισμένο ιππικό, ιδίως μετά την απώλεια τόσων άριστων πολεμιστών, που οδηγούσαν τους άνδρες μας στη μάχη και τους έδιναν θάρρος».

Ο Σβιατοσλάβος όμως δεν ήταν διατεθειμένος να ακολουθήσει τέτοιες συμβουλές και, υποστηριζόμενος από την πλειοψηφία των αρχηγών, προτίμησε να ακολουθήσει σκληρή τακτική και να πολεμήσει μέχρις εσχάτων. «Οι Ρως», είπε, «δεν συνηθίζουν να παραδίδονται· προτιμούν να πεθάνουν και να πάνε στην Βαλχάλλα». Ή, όπως προσθέτει στην περιγραφή του ο Λέων ο Διάκονος, ποτέ Ρως στρατιώτης δεν έχει πέσει ζωντανός στα χέρια εχθρού.

Την ίδια νύχτα λοιπόν σε μιαν απεγνωσμένη αποστολή να ανακαλύψει εφόδια, ένα απόσπασμα 2.000 ανδρών εγκατέλειψε το φρούριο μέσα σε μικρά πλοιάρια και, παραμένοντας κοντά στη νότια όχθη, κατάφερε να διαφύγει από την προσοχή των Βυζαντινών, βγήκε στην ξηρά και άρχισε να συγκεντρώνει τρόφιμα. Οι ναυτικές μονάδες των Βυζαντινών όφειλαν να έχουν αντιληφθεί τις κινήσεις τους, αφού ο αυτοκράτορας είχε δώσει σαφείς διαταγές να μην επιτραπεί σε κανένα Ρως να εγκαταλείψει το φρούριο. Παρ' όλα αυτά οι Ρως, αφού συγκέντρωσαν αρκετά τρόφιμα, κατάφεραν να προσεγγίσουν σώοι την όχθη και ξεκίνησαν να επιστρέψουν στο φρούριο από άλλο δρόμο. Στη διαδρομή έπεσαν τυχαία πάνω σε μια μικρή ομάδα Βυζαντινών ιππέων που είχαν ξεμακρύνει για να ποτίσουν τα άλογά τους και να μαζέψουν ξύλα· η αριθμητική δυσαναλογία ήταν συντριπτική κι έτσι οι ανύποπτοι Βυζαντινοί γρήγορα έπεσαν νεκροί. Παρότι δόθηκε γενικός συναγερμός, οι Ρως κατάφεραν να χωθούν στο φρούριο με τα εφόδιά τους εγκαίρως. Ο αυτοκράτορας ήταν εκτός εαυτού από οργή για την έλλειψη πειθαρχίας εκ μέρους του ναυτικού που συντέλεσε στη σφαγή ανδρών του, εκτός του ότι οι Ρως είχαν καταφέρει να ανεφοδιαστούν τη στιγμή ακριβώς που άρχιζαν να γίνονται αισθητές οι ελλείψεις.

Απείλησε μάλιστα τους ναυτικούς διοικητές με εκτέλεση εάν επαναλαμβανόταν κάτι τέτοιο.

Την επομένη, Παρασκευή 24 Ιουλίου, αργά το απόγευμα, αφού προετοιμάστηκαν όλη μέρα για μάχη, οι Ρως βγήκαν από το φρούριο και παρατάχθηκαν σε φάλαγγα μεγάλου βάθους με ιδιαίτερα πυκνό συνασπισμό στην πρώτη γραμμή. Οι βυζαντινές δυνάμεις είχαν παραταχθεί στις κλασικές τρεις διοικήσεις τους, με βαρύ ιππικό πίσω από τις πτέρυγες και τον αυτοκράτορα στο κέντρο, επικεφαλής των μονάδων της φρουράς, σε εφεδρεία. Το πεδίο της μάχης αυτή τη φορά βρισκόταν πιο κοντά στο φρούριο απ' ό,τι τις προηγούμενες φορές, με αποτέλεσμα το μέτωπο και των δύο αντιπάλων να είναι περιορισμένο σε πλάτος, ενώ το βάθος τη φορά αυτή ήταν μεγαλύτερο. Το ένα πλευρό τους στηριζόταν στο δάσος και το άλλο έφθανε μέχρι τα έλη, κοντά στις όχθες του ποταμού. Οι Ρως είχαν σκεφθεί να αντιμετωπίσουν το βαρύ ιππικό του εχθρού με τοξότες, τους οποίους είχαν παρατάξει στις πτέρυγες. Με τον ίδιο τον Σβιατοσλάβο επικεφαλής, όρμησαν απεγνωσμένα και με σφοδρότητα εναντίον της βυζαντινής παράταξης και σύντομα κατάφεραν να απωθήσουν το κέντρο της. Στα πλευρά το βυζαντινό ιππικό είχε σημαντικές απώλειες σε άλογα από την ασυνήθιστα πυκνή τοξοβολία. Ο αυτοκράτορας, παρατηρώντας ότι η γραμμή του πεζικού άντεχε στην πίεση, αλλά είχε αρχίσει να κουράζεται από τη ζέστη, διέταξε να φέρουν νερωμένο κρασί για να δροσιστούν οι άνδρες του, προφανώς αποσύροντας από τη μάχη εκ περιτροπής μια σειρά κάθε φορά, ώστε να μην επηρεάζονται οι μαχόμενοι στις πρώτες γραμμές. Η κίνηση αυτή αναζωογόνησε τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και τους έδωσε τη δύναμη να κρατήσουν στις αλλεπάλληλες ρωσικές εφόδους.

Έπειτα από αυτό ο Τσιμισκής, αντιλαμβανόμενος ότι ο γενικότερος συσχετισμός δυνάμεων από τακτική άποψη δεν απέβαινε υπέρ των Βυζαντινών, διέταξε ολόκληρο το στράτευμα να υποχωρήσει σε νέες θέσεις. Με αξιοθαύμαστη πειθαρχία και τάξη η βυζαντινή παράταξη αποσύρθηκε σε κάποια απόσταση από το φρούριο, σε πιο ανοιχτή πεδιάδα, όπου το έδαφος προσέφερε περισσότερο χώρο για ελιγμούς και ιδίως για αποτελεσματικότερη χρήση του βαρέως ιππικού. Στη διάρκεια της υποχώρησης ένας Βυζαντινός αξιωματικός, κάποιος Θεόδωρος από την Μισθία, περικυκλώθηκε και αποκόπηκε από τη μονάδα του –γεγονός που δείχνει από πόσο

κοντά ακολουθούσαν οι Ρως– με αποτέλεσμα να γενικευθεί η συμπλοκή γύρω από τη θέση του. Αναφέρεται μάλιστα ότι σε κάποια στιγμή χρησιμοποίησε το πτώμα ενός πολεμιστή Ρως για να προφυλαχθεί, πιάνοντάς τον από τη ζώνη και σηκώνοντάς τον μπροστά του σαν ασπίδα. Τελικά τον έσωσαν οι συμπολεμιστές του, που όρμησαν να τον γλιτώσουν από τους Ρως και τον έφεραν σώο πίσω από τις γραμμές. Λίγο αργότερα μπήκε στη μάχη και ο Ανεμάς, που είχε ήδη διακριθεί την προηγουμένη, επικεφαλής μονάδος φρουράς (μάλλον πρόκειται για τους Αθανάτους, μονάδα που είχε δημιουργήσει ο Τσιμισκής μόλις ανέβηκε στο θρόνο, το 969). Ο Ανεμάς έφθασε κοντά στον ίδιο τον αρχηγό των Ρως και τον χτύπησε, ρίχνοντάς τον κάτω, αλλά η θωράκιση του Σβιατοσλάβου τον έσωσε από σοβαρό τραυματισμό, ενώ λίγα δευτερόλεπτα αργότερα ο ίδιος ο Ανεμάς έπεφτε νεκρός, χτυπημένος από τα δόρατα και τους πελέκεις των ανδρών του Ρως αρχηγού.

Ενθαρρυμένοι από αυτό, οι Ρως όρμησαν με ανανεωμένη δύναμη στο κέντρο και η αντίσταση των Βυζαντινών άρχισε να κάμπτεται. Ορισμένα τμήματα του ιππικού των πίσω γραμμών άρχισαν να περιέρχονται σε αταξία και ήταν έτοιμα να τραπούν σε φυγή. Σε αυτή ακριβώς τη φάση ο αυτοκράτορας αποφάσισε να ρίξει στη μάχη την εφεδρεία, την προσωπική του φρουρά. Οι μονάδες της, με τον ίδιο επικεφαλής, όρμησαν στον εχθρό και το βυζαντινό κέντρο σταθεροποιήθηκε και πάλι, με ευεργετικά αποτελέσματα για όλο το μήκος του μετώπου. Την κρίσιμη εκείνη στιγμή σηκώθηκε άνεμος και ξέσπασε σφοδρή καταιγίδα –φαινόμενο όχι ασυνήθιστο για τις καιρικές συνθήκες της περιοχής την εποχή του μεσοκαλόκαιρου– την οποία οι Ρως είχαν την ατυχία να δέχονται κατά πρόσωπο. Διάφοροι αυτόπτες μάρτυρες ανέφεραν ότι είδαν κάποιον καβαλάρη πάνω σε λευκό άλογο να εμφανίζεται στο κέντρο της βυζαντινής παράταξης και να τίθεται επικεφαλής μιας εφόδου που συνέτριψε το συνασπισμό των Ρως. Μεταγενέστερες παραδόσεις ισχυρίστηκαν ότι επρόκειτο για τον ίδιο τον άγιο Θεόδωρο, προστάτη άγιο του αυτοκράτορα και πολεμιστή άγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στην πραγματικότητα μάλλον επρόκειτο για τον ίδιο τον Τσιμισκή και τους επίλεκτους της σωματοφυλακής του, που σε μια τελική προσπάθεια να διασπάσουν το συνασπισμό των Ρως τέθηκαν στην κεφαλή της επέλασης του βαρέως ιππικού των καταφράκτων. Όπως κι αν έχει, η έφοδος ήταν επιτυχής. Το βυζαντινό

κέντρο άρχισε πλέον να προωθείται, ενώ οι Ρως, τυφλωμένοι από την καταιγίδα και τη σκόνη, δεν κατάφερναν να ανασυγκροτηθούν απέναντι στη χειμαρρώδη αυτή επέλαση. Ταυτόχρονα, σε ένα από τα δύο άκρα της παράταξης (δεν αναφέρεται πιο από τα δύο), το βυζαντινό βαρύ ιππικό, υπό τον στρατηγό Βάρδα Σκληρό, ολοκλήρωσε μια κυκλωτική κίνηση που είχε ξεκινήσει λίγα λεπτά νωρίτερα, και επέπεσε συντρίβοντας το πλευρό της πτέρυγας των Ρως, απωθώντας τους έτσι ώστε να συνθλιβούν πάνω στο κέντρο της παράταξής τους. Η αιφνίδια αυτή μεταβολή της κατάστασης ήταν αρκετή για να προκαλέσει τη διάλυση των ρωσικών γραμμών. Οι πολεμιστές άρχισαν να τρέχουν και πάλι πανικόβλητοι προς το φρούριο. Η σφαγή που ακολούθησε ήταν φοβερή, καθώς το νικηφόρο βυζαντινό ιππικό επέπεσε στους εξαντλημένους Ρως. Οι απώλειες των Βυζαντινών ήταν 350 νεκροί, ενώ των Ρως ξεπέρασαν τις 15.000, αριθμός ασφαλώς υπερβολικός, αλλά πάντως ενδεικτικός του μεγέθους της καταστροφής. Οι Βυζαντινοί περισυνέλεξαν περί τις 20.000 ασπίδες και αναρίθμητα όπλα από το πεδίο της μάχης.

Η μάχη αυτή σήμανε και το τέλος των προσπαθειών των Ρως να σπάσουν την πολιορκία και να απωθήσουν τους Βυζαντινούς. Οι απώλειές τους ήσαν εξοντωτικές και δεν είχαν ούτε αρκετά εφόδια για να συνεχίσουν τον αγώνα για πολύ. Παρά την αρχική του άρνηση να διαπραγματευθεί όρους παράδοσης, ο Σβιατοσλάβος αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι δεν υπήρχε άλλη λύση. Ο αυτοκράτορας δέχθηκε να αποχωρήσουν οι Ρως ειρηνικά, αφήνοντας το Δορόστολον ανέπαφο, μαζί με όλα τα λάφυρα και τους αιχμαλώτους τους, και συμφώνησε να επιτρέψει στα υπολείμματα του στρατού τους να διαβούν τον Δούναβη χωρίς να τους επιτεθούν τα πλοία με το υγρό πυρ που τόσο έτρεμαν οι Ρως. Ο Ιωάννης δέχθηκε μάλιστα να επαναλάβει τις ειρηνικές εμπορικές επαφές μαζί τους, όταν θα είχαν επιστρέψει στις εστίες τους. Τελικά ο Σβιατοσλάβος δεν πρόλαβε ποτέ να επιστρέψει· σκοτώθηκε σε ενέδρα των πρώην συμμάχων του Πετσενέγκων στις εκβολές του Δνείπερου ποταμού.

Με μια λαμπρή εκστρατεία διαρκείας τεσσάρων μηνών, προσεκτικά προετοιμασμένη και υποστηριζόμενη από άριστο εφοδιασμό και διοικητική μέριμνα –ανέκαθεν από τα ισχυρότερα πλεονεκτήματα των βυζαντινών στρατιών– ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής είχε καταφέρει να συντρίψει και να εκδιώξει έναν από τους τρομερότερους εχθρούς που είχε αντιμετωπίσει ποτέ η Βυζαντινή

Αυτοκρατορία. Αφήνοντας ισχυρή φρουρά στο Δορόστολον, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη εν μέσω επευφημιών και εορτασμών τελώντας αυτοκρατορικό θρίαμβο. Ο τσάρος Βόρις υποχρεώθηκε να επιστρέψει το στέμμα του και οι ανατολικές περιοχές της Βουλγαρίας ενσωματώθηκαν ως επαρχία στην αυτοκρατορία. Η εκστρατεία αυτή του 971 για άλλη μια φορά έδωσε λαμπρό παράδειγμα της πειθαρχίας, της τάξης και της αποτελεσματικότητας των αυτοκρατορικών στρατών της περιόδου του δεύτερου μισού του δέκατου αιώνα.

Οι πόλεμοι του Βασίλειου Β΄

Ο Βασίλειος Β΄ (976-1025) ο Πορφυρογέννητος, θεωρείται ένας από τους πιο ικανούς και αποτελεσματικούς κυβερνήτες της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του δεν ήσαν εύκολα. Ωστόσο, παρά τις αρχικές αντιξοότητες (εμφύλιες συγκρούσεις και στρατιωτικές ήττες στα Βαλκάνια), κατάφερε τελικά να συνεχίσει και να σταθεροποιήσει της κατακτήσεις των άμεσων προκατόχων του, επιβάλλοντας έτσι τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως τη δεσπόζουσα μεγάλη δύναμη της περιοχής. Ο Βασίλειος βγήκε νικητής από ένα μακρόχρονο και αδυσώπητο πόλεμο με το αναζωογονημένο βουλγαρικό κράτος υπό τον τσάρο Σαμουήλ. Ενσωμάτωσε τα υπόλοιπα εδάφη της Βουλγαρίας στην αυτοκρατορία, ιδρύοντας νέες επαρχίες, με δική τους τακτική διοίκηση και γραφειοκρατία. Ο Δούναβης έγινε και πάλι η μεθόριος του Βυζαντίου στα βόρεια, ενώ το εμιράτο του Χαλεπιού και τα υποτελή κρατίδια στα ανατολικά του προστάτευαν την αυτοκρατορία στην Ανατολή. Ο κύριος εχθρός στην περιοχή αυτή ήταν πλέον η δυναμική δυναστεία των Φατιμιδών της Αιγύπτου, τα συμφέροντα της οποίας την οδηγούσαν να αποκτήσει τον έλεγχο της Συρίας και των εμιράτων της.

Ο Βασίλειος πήρε στα χέρια του ουσιαστικά τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας το 976, με το θάνατο από τυφοειδή πυρετό του Ιωάννη Α΄. Ήταν όμως πολύ νέος και υπήρχαν μέλη της αριστοκρατίας με δεσμούς αίματος με τους προηγούμενους αυτοκράτορες, Νικηφόρο Φωκά και Ιωάννη Τσιμισκή, που θεωρούσαν ότι είχαν περισσότερα δικαιώματα στον αυτοκρατορικό θρόνο. Στην πραγμα-

τικότητα, τόσο ο Νικηφόρος όσο και ο Τσιμισκής είχαν ανέλθει στην εξουσία πραξικοπηματικά και είχαν νομιμοποιήσει την εξουσία τους μέσω του γάμου τους με τη χήρα του αυτοκράτορα Ρωμανού Β΄, πατέρα του Βασίλειου και του αδελφού του Κωνσταντίνου (ο Ρωμανός είχε πεθάνει το 963). Ο πρώτος που στασίασε κατά του Βασίλειου Β΄, αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο, ήταν ο Βάρδας Σκληρός, γόνος μιας από αυτές τις αριστοκρατικές οικογένειες. Ένας άλλος γόνος μιας ακόμη επιφανέστερης οικογένειας ήταν ο Βάρδας Φωκάς, τον οποίο ο αυτοκράτορας κάλεσε σε βοήθειά του το 978. Η ανταρσία του Σκληρού απέτυχε και ο Σκληρός κατέφυγε στο Χαλιφάτο όπου και φυλακίστηκε. Αργότερα, το 987, απελευθερώθηκε, συγκέντρωσε νέο στρατό με την υποστήριξη των Αράβων και επέστρεψε για δεύτερη φορά για να διεκδικήσει την εξουσία. Ο αυτοκράτορας έστειλε εναντίον του τον Βάρδα Φωκά. Αυτός όμως πρόδωσε τον ηγεμόνα του: πρώτα ήρθε σε συμφωνία με τον Βάρδα Σκληρό, στη συνέχεια τον αιχμαλώτισε και τέλος ανακηρύχθηκε ο ίδιος αυτοκράτορας, επαναστατώντας κατά του Βασίλειου. Ο αυτοκράτορας κάλεσε σε βοήθεια τον πρίγκιπα των Ρως Βλαδίμηρο, με τον οποίο κατέληξε σε ευρύτερη συμφωνία. Κατά τους όρους της συμφωνίας αυτής ο Βλαδίμηρος ασπάστηκε το χριστιανισμό και παντρεύτηκε την αδελφή του αυτοκράτορα Άννα. Ο Βλαδίμηρος έστειλε στον αυτοκράτορα ως στρατιωτική βοήθεια ένα σώμα σκληροτράχηλων Σκανδιναβών της Ρωσίας, που έγιναν γνωστοί στις βυζαντινές πηγές με το όνομα Βάραγγοι. Με τη βοήθειά τους ο Βασίλειος νίκησε τον Φωκά, ο οποίος τελικά σκοτώθηκε σε μια δεύτερη σύγκρουση το 989. Ο Σκληρός συνέχισε την ανταρσία του για μικρό χρονικό διάστημα, αλλά δεν άργησε να συμφιλιωθεί με τον αυτοκράτορα και έτσι επανήλθε η εσωτερική ειρήνη στην αυτοκρατορία.

Οι πρώτες στρατιωτικές προσπάθειες του Βασίλειου δεν ήσαν ιδιαίτερα επιτυχείς (κι αυτός ήταν ένας από τους λόγους που ορισμένα τμήματα της τάξης των ευγενών ήθελαν να τον εκθρονίσουν). Το 986 είχε εκστρατεύσει κατά των Βουλγάρων, που η δύναμή τους είχε αρχίσει να αναβιώνει υπό τον τσάρο Σαμουήλ. Ο Σαμουήλ, μαζί με τους αδελφούς του, είχε επαναστατήσει κατά της αυτοκρατορίας μετά το θάνατο του Τσιμισκή και είχε ανακηρύξει πρωτεύουσά του πρώτα την Πρέσπα και έπειτα την Αχρίδα. Μολονότι βασιζόταν στις παραδόσεις του πρώτου βουλγαρικού βα-

σιλείου, το νέο αυτό κράτος είχε τα εδάφη του ουσιαστικά στην Μακεδονία, η οποία αποτελούσε και το πολιτικό του κέντρο. Από τη βάση του αυτή ο Σαμουήλ κατάφερε να επεκτείνει το βασίλειό του προς τα βόρεια και τα ανατολικά και, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 980-990, είχε καταφέρει να ελέγχει όλα τα εδάφη της παλαιάς Βουλγαρίας μέχρι τον Δούναβη, τα δυτικά Βαλκάνια με τη σημερινή Αλβανία, και μεγάλο μέρος της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Στη συνέχεια άρχισε να επεκτείνει τα εδάφη του στη βυζαντινή Θράκη, επιτιθέμενος στη Θεσσαλονίκη και στις κυριότερες πόλεις της περιοχής, το 985 και το 986.

Ο νεαρός Βασίλειος ήταν αναγκασμένος να αναλάβει δράση προτού χαθούν όλες οι ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ηγήθηκε μιας εκστρατείας προς τη Σερδική (σημερ. Σόφια) στα βόρεια, αλλά απέτυχε να καταλάβει την πόλη και κατά την επιστροφή τα στρατεύματά του υπέστησαν βαριές απώλειες στα στενά των Βαλκανίων, χάνοντας και όλα τα μεταγωγικά τους. Τα επόμενα χρόνια ο αυτοκράτορας είχε στραμμένη την προσοχή του στους εμφυλίους πολέμους, με αποτέλεσμα η νέα βουλγαρική δύναμη να επεκτείνεται και να σταθεροποιείται συνεχώς. Όταν ήταν πλέον σε θέση να στραφεί ο αυτοκράτορας εναντίον του Σαμουήλ, η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά.

Το 991, όταν ο Βασίλειος μπόρεσε επιτέλους να αφιερώσει χρόνο στα προβλήματα των Βαλκανίων, η ισχύς του Σαμουήλ ήταν εδραιωμένη. Ο Βασίλειος ξεκίνησε τις προσπάθειές του επιχειρώντας να συνάψει διπλωματικές συμμαχίες με τους υπόλοιπους ηγεμόνες των Βαλκανίων, όπως π.χ. με τους Σέρβους πρίγκιπες. Αμέσως μετά ανέλαβε μια πρώτη εκστρατεία στη Μακεδονία, η οποία ήταν μεν επιτυχής, αλλά δεν είχε συνέχεια, επειδή η προσοχή του ήταν εξ ανάγκης στραμμένη και πάλι προς την Ανατολή μέχρι το 1001. Στο ενδιάμεσο διάστημα ο Σαμουήλ είχε υποστεί βαριά ήττα από τον ικανότατο στρατηγό του αυτοκράτορα Νικηφόρο Ουρανό σε μια επιδρομή του που είχε φθάσει μέχρι την Πελοπόννησο. Η συνολική ισχύς των Βουλγάρων όμως ελάχιστα είχε πληγεί. Από το 1001 ο Βασίλειος ξεκίνησε σειρά ετήσιων εκστρατειών οι οποίες, βασιζόμενες στην πειθαρχία του βυζαντινού στρατού, βαθμιαία περιόρισαν σημαντικά τη δύναμη του Σαμουήλ, τουλάχιστον από εδαφική άποψη. Οι εκστρατείες του Βασίλειου ήσαν άριστα σχεδιασμένες. Πρώτα πρώτα δημιούργησε μια σφήνα βυζαντινοκρατού-

μενου εδάφους, που εκτεινόταν από τη Θράκη και, διαμέσου της οροσειράς του Αίμου, έφθανε μέχρι την Πλίσκα. Με αυτόν τον τρόπο απομόνωνε τα εδάφη του Σαμουήλ στη Μακεδονία από τα εδάφη της παλαιάς Βουλγαρίας. Στη συνέχεια, με διαδοχικούς υπερκερωτικούς στρατηγικούς ελιγμούς απομόνωσε το στρατό του Σαμουήλ από τις υπόλοιπες δυνάμεις του, ώσπου στο τέλος, γύρω στο 1007, η πολεμική προσπάθεια είχε περιοριστεί στο άνετο έργο του να εντοπιστούν τα υπολείμματα του βουλγαρικού στρατού και να παρασυρθούν σε αποφασιστική μάχη. Το τέλος του Σαμουήλ έφθασε το 1014, στη μάχη του Κλειδίου, σε ένα στενό πέρασμα στην οροσειρά του Μπέλες (σημερ. Κερκίνη), το οποίο οι Βούλγαροι είχαν αποκλείσει με ξύλινο τείχος. Οι δυνάμεις τους περικυκλώθηκαν και εξοντώθηκαν ολοκληρωτικά. Ο Σαμουήλ πέθανε λίγο μετά τη μάχη από εγκεφαλικό επεισόδιο ή καρδιακή προσβολή, και μέσα σε τέσσερα χρόνια το βασίλειό του είχε καταρρεύσει εν μέσω εμφυλίων πολέμων, για να απορροφηθεί τελικά από την αυτοκρατορία. Ολόκληρη η χερσόνησος των Βαλκανίων μέχρι τον Δούναβη βρισκόταν πλέον στα χέρια των Βυζαντινών για πρώτη φορά από τον έκτο αιώνα και θα παρέμενε έτσι μέχρι τις εξεγέρσεις του ύστερου δωδέκατου αιώνα.

Οι μάχες του Βασίλειου Β΄ μπορούν να αποτελέσουν χαρακτηριστικό παράδειγμα της αποτελεσματικότητας και της εφευρετικότητας της βυζαντινής στρατιωτικής ηγεσίας κατά την περίοδο αυτή. Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα είναι η μάχη του Σπερχειού ποταμού, του 997. Ο τσάρος Σαμουήλ είχε εισβάλει με το στρατό του στη Θράκη, όπου είχε αιχμαλωτίσει σε ενέδρα τον Ασότ, γιο του βυζαντινού *δούκα* (δηλαδή διοικητή) της περιοχής της Θεσσαλονίκης Γρηγόριου Ταρωνίτη. Σε μια απέλπιδα προσπάθεια να απελευθερώσει το γιο του ο Γρηγόριος έπεσε και αυτός σε ενέδρα, βρέθηκε περικυκλωμένος και, προσπαθώντας να διασπάσει τον κλοιό, τραυματίστηκε και πέθανε. Ο Σαμουήλ στη συνέχεια προχώρησε προς τη Μακεδονία και, στρεφόμενος προς νότον, έφθασε μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο κι από εκεί μέχρι την Πελοπόννησο λεηλατώντας τις ελληνικές περιοχές απ' όπου περνούσε. Κατάφερε να αποφύγει τα αποσπάσματα που είχαν τοποθετηθεί για να τον αναχαιτίσουν, αλλά στην επιστροφή αναγκάστηκε να βρεθεί αντιμέτωπος με έναν από τους ικανότερους στρατηγούς του αυτοκράτορα, τον Νικηφόρο Ουρανό, φίλο του Βασίλειου και συγ-

γραφέα ενός σημαντικού στρατιωτικού εγχειριδίου. Ο Νικηφόρος, δομέστικος των σχολών της Δύσης, δηλαδή ανώτατος διοικητής των στρατών των ευρωπαϊκών επαρχιών, εξεστράτευσε από τη Θεσσαλονίκη με τις δυνάμεις του, πέρασε τον Όλυμπο και έφθασε στη Λάρισα, όπου άφησε τα μεταγωγικά του. Από τη Λάρισα ξεκίνησε με μια επίλεκτη δύναμη ελαφρύτερα οπλισμένων για να αναχαιτίσει τον Σαμουήλ. Με σύντονες πορείες πέρασε την πεδιάδα των Φαρσάλων και έφθασε στον Απιδανό ποταμό, τον οποίο διέσχισε για να φθάσει τελικά στον Σπερχειό, όπου οι ανιχνευτές του είχαν εντοπίσει το στρατόπεδο των Βουλγάρων. Ο Νικηφόρος στρατοπέδευσε στην απέναντι από τον Σαμουήλ όχθη, γεγονός το οποίο δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους Βουλγάρους, αφού ούτε ρηχά περάσματα υπήρχαν στην περιοχή, ούτε το ποτάμι ήταν διαβατό λόγω ισχυρών βροχοπτώσεων.

Ο Νικηφόρος όμως ήταν αποφασισμένος να μην εγκαταλείψει την προσπάθειά του. Απέστειλε ανιχνευτές σε μεγάλη απόσταση και προς τις δύο κατευθύνσεις της ροής του ποταμού, για να βρουν πέρασμα. Όντως βρέθηκε κάποιο πέρασμα που επέτρεψε σε μια επίλεκτη δύναμη υπό την ηγεσία του Νικηφόρου να διαβεί το φουσκωμένο ποταμό. Κινούμενα κατά μήκος της όχθης μετά τα μεσάνυχτα, τα στρατεύματα διαπεραιώθηκαν με ασφάλεια πριν από την αυγή. Συγκεντρωμένοι στην αντίπερα όχθη, οι Βυζαντινοί κινήθηκαν προς το βουλγαρικό στρατόπεδο και λίγο πριν ξημερώσει επέπεσαν στους ανέτοιμους Βουλγάρους αιφνιδιάζοντάς τους. Το βουλγαρικό στρατόπεδο ήταν ατελέστατο, καθώς ο Σαμουήλ δεν πίστευε ότι χρειαζόταν να δοθεί στο θέμα περισσότερη προσοχή. Δεν υπήρξε οργανωμένη αντίσταση και το μεγαλύτερο μέρος της εχθρικής δύναμης φονεύθηκε ή αιχμαλωτίστηκε. Ο Σαμουήλ και ο γιος του Ρωμανός, που τον συνόδευε, τραυματίστηκαν σοβαρά, κατάφεραν όμως να γλιτώσουν τη ζωή τους παριστάνοντας τους νεκρούς. Οι Βυζαντινοί αιχμαλώτισαν και τα μεταγωγικά των Βουλγάρων μαζί με όλα τα λάφυρά τους και επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη με εκατοντάδες αιχμαλώτους.

Την ίδια αποφασιστικότητα μπροστά σε εκ πρώτης όψεως ανυπέρβλητα εμπόδια επέδειξε και ο ίδιος ο Βασίλειος μαζί με τους ανώτερους αξιωματικούς τους στην εκστρατεία του 1014. Τα προηγούμενα χρόνια η στρατηγική φθοράς που ακολουθούσαν οι Βυζαντινοί είχε τόσο εξασθενήσει το στρατό του Σαμουήλ ώστε

δεν μπορούσε πλέον να αναλάβει καμία επιθετική δράση. Περιοριζόταν μόνο σε κάποιες προσπάθειες να αναχαιτίσει τις διεισδύσεις των Βυζαντινών στην καρδιά του βασιλείου του και να διατηρήσει ό,τι του είχε απομείνει από εδάφη και πόρους. Η στρατηγική του τσάρου ήταν να προσπαθεί να εμποδίσει τις καταστρεπτικές επιδρομές που οργάνωνε ο Βασίλειος κάθε χρονιά βαθιά μέσα στα εδάφη της Μακεδονίας. Οι επιχειρήσεις ξεκινούσαν συνήθως τον Μάιο· αυτοκρατορικές δυνάμεις κινούνταν από τις Σέρρες, στα νότια, μέσω της διάβασης του Ρούπελ, κατά μήκος της μακράς πεδιάδας (Κάμπου Λούγκου ή Κιμπαλόνγκα στους Βυζαντινούς) που σχηματίζει η κοιλάδα του Στρυμόνα ποταμού. Κατά τη συνήθη τακτική των Βουλγάρων, ο Σαμουήλ διέταξε να οχυρωθούν με πασσαλόπηκτα τείχη και χαρακώματα τα περάσματα, σημαντικότερο εκ των οποίων ήταν το Κλειδίον (κοντά στο σημερινό Κλουτζ), το οποίο χρησιμοποιούσαν τακτικά τα αυτοκρατορικά στρατεύματα για τις επιδρομές τους στη Μακεδονία. Ταυτόχρονα ο Σαμουήλ απέστειλε δεύτερη δύναμη από άλλο δρομολόγιο για να επιτεθεί στη Θεσσαλονίκη για αντιπερισπασμό. Η κίνηση αυτή αντιμετωπίστηκε με επιτυχία από τον τοπικό διοικητή Θεοφύλακτο Βοτανειάτη, ο στρατός του οποίου κατέστρεψε τη βουλγαρική δύναμη ολοσχερώς. Η απόπειρα να αποκλειστεί το πέρασμα στο Κλειδίον επίσης απέτυχε.

Οι δυνάμεις των Βυζαντινών προσπάθησαν στην αρχή να υπερβούν το εμπόδιο με έφοδο, αλλά απέτυχαν με δυσανάλογα μεγάλες απώλειες. Εκτός αυτού, οποιαδήποτε υπερκερωτική κίνηση διά μέσου άλλων περασμάτων δυτικότερα ή ανατολικότερα θα σήμαινε τόσο μεγάλη απώλεια χρόνου ώστε η εκστρατεία για τη χρονιά εκείνη θα έπρεπε να αναβληθεί. Ένας από διοικητές του Βασίλειου όμως, ο Νικηφόρος Ξιφίας, διοικητής της Φιλιππούπολης, προθυμοποιήθηκε να ηγηθεί ο ίδιος μικρού αποσπάσματος που θα επιχειρούσε να ανακαλύψει πέρασμα προς τα νώτα των βουλγαρικών θέσεων. Οι δυνάμεις του Βασίλειου παρέμειναν στις θέσεις τους μπροστά στη διάβαση, εξαπολύοντας κάθε τόσο μικρές εφόδους για να κρατούν τις βουλγαρικές δυνάμεις απασχολημένες, ενώ ο Ξιφίας, μετά από αρκετή περιπλάνηση, βρήκε ένα στενό και δύσκολο μονοπάτι προς τα δυτικά του περάσματος, που οδηγούσε πάνω από το όρος Μπέλες (Μπελάσιτσα). Έτσι την αυγή της 29ης Ιουλίου η μικρή δύναμη του Ξιφία εξαπέλυσε επίθεση στα νώτα

των Βουλγάρων· οι άνδρες του όρμησαν στις πίσω γραμμές του βουλγαρικού στρατού με τρομακτικούς αλαλαγμούς. Οι Βούλγαροι δεν κατάφεραν ποτέ να ανασυγκροτηθούν από τον αιφνιδιασμό και η κύρια δύναμη των Βυζαντινών, με τον Βασίλειο, βλέποντας τον πανικό τους και την εγκατάλειψη των ερεισμάτων, κατέστρεψε το τείχος και άρχισε την καταδίωξη του εχθρού που είχε περιέλθει πλέον σε πλήρη σύγχυση. Πολλοί σκοτώθηκαν, αλλά στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι Βούλγαροι περικυκλώθηκαν και αιχμαλωτίστηκαν.

Αυτός ήταν και ο τελευταίος ουσιαστικά στρατός του Σαμουήλ και με την καταστροφή του έληξε και η βουλγαρική αντίσταση. Κατά μία μεταγενέστερη πηγή, συνελήφθησαν 15.000 αιχμάλωτοι, και από αυτούς ο Βασίλειος διέταξε να τυφλωθούν όλοι, εκτός από έναν για κάθε εκατό, που θα έμενε μονόφθαλμος ώστε να οδηγήσει τους υπόλοιπους πίσω στον Σαμουήλ. Κατά πόσο αυτός ο μύθος αληθεύει είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς σήμερα, αλλά σίγουρα περιέχει ψήγματα αλήθειας. Ο Σαμουήλ πάντως, όταν είδε το στρατό του σε αυτήν την κατάσταση, υπέστη εγκεφαλικό επεισόδιο και πέθανε. Στη διάρκεια των τεσσάρων επομένων ετών ο Βασίλειος και οι διοικητές του ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της Βουλγαρίας και ο Δούναβης έγινε για άλλη μια φορά το πραγματικό σύνορο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Οι επιτυχίες αυτής της περιόδου, από το 950 περίπου ώς το 1025, είναι εντυπωσιακές, ωστόσο δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ήταν σταθμοί μιας ενιαίας πορείας. Η φήμη του αυτοκρατορικού στρατού είχε φθάσει τόσο ψηλά στα 1030, ώστε η απειλή και μόνο ότι επρόκειτο να βαδίσει προς τη βόρεια Συρία αρκούσε για να φέρει την υποταγή των μουσουλμάνων εμίρηδων. Όμως, παρά το γεγονός ότι οι επιτυχίες αυτές ήσαν αποτέλεσμα συνδυασμού άρτιας οργάνωσης και διοικητικής μέριμνας, ευφυών επιχειρησιακών τακτικών, καλού οπλισμού, εκπαίδευσης και πειθαρχίας, καθώς και υψηλού ηθικού, το βάρος έπεφτε πάντοτε στην ικανότητα και την αποτελεσματικότητα του εκάστοτε διοικητή. Ακόμη και υπό τον Βασίλειο Β΄, ανίκανοι αξιωματικοί οδήγησαν άριστες δυνάμεις στην καταστροφή, πράγμα που σημαίνει ότι η εξάρτηση από τη χαρισματική ικανότητα ή μη των διοικητών παρέμενε, σε τακτικό επίπεδο, μια από τις εγγενείς αδυναμίες του αυτοκρατορικού στρατιωτικού συστήματος. Αυτό, σε συνδυασμό με τον κοντόφθαλ-

μο στρατηγικό σχεδιασμό και τις εσωτερικές έριδες κατά τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, έμελλε να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα και οδήγησε τελικά στην πτώση της αποτελεσματικότητας όχι μόνο των στρατών εκστρατείας αλλά και του παραμεθόριου αμυντικού συστήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΤΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΜΨΗ

Ο ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Οι ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ που ηγήθηκαν της επεκτατικής στρατηγικής του δευτέρου μισού του δέκατου αιώνα είχαν και ορισμένες απρόβλεπτες συνέπειες. Πρώτον, η οργάνωση των θεμάτων, που είχε αναπτυχθεί από τα τέλη του έβδομου μέχρι και τον ένατο αιώνα, είχε διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό. Νέες διοικητικές δομές, γνωστές ως *δουκάτα* και *κατεπανάτα*, πολύ μικρότερες σε έκταση από τα παραδοσιακά θέματα, δημιουργούσαν μια προστατευτική ζώνη μεταξύ των εσωτερικών περιοχών της αυτοκρατορίας και των παραμεθόριων. Οι στρατιωτικές δυνάμεις των θεμάτων παραμελήθηκαν. Το σκεπτικό της δημιουργίας των νέων στρατηγικών διοικήσεων ήταν η αντιμετώπιση τοπικών απειλών ή η κάλυψη της ανάγκης για στρατολόγηση, όποτε χρειαζόταν να αναληφθούν μεγάλες επιθετικές εκστρατείες και όχι απλώς να αποκρουστούν εχθρικές διεισδύσεις μεγάλης κλίμακας. Οι νέες δομές επέτρεπαν μεν άμυνα σε βάθος, ώς ένα βαθμό τουλάχιστον, αλλά ο κατακερματισμός των διοικήσεων στην περιφέρεια παρουσίαζε σαφή μειονεκτήματα όποτε εμφανιζόταν κάποια μείζων απειλή. Η συγκέντρωση των αναγκαίων στρατευμάτων για την απόκρουση μιας εισβολής επαφιόταν κατ' ουσίαν στον ίδιο τον αυτοκράτορα ή σε έναν από τους δύο αρχιστρατήγους από την κεντρική διοίκηση, αντί στον εκάστοτε τοπικό διοικητή. Με αυτό τον τρόπο τα πάντα εξαρτιόνταν άμεσα από την ικανότητα του αντίστοιχου ανώτατου διοικητή. Η αυτοκρατορία παρέτασσε βεβαίως έναν αποτελεσματικό και αξιοσέβαστο στρατό εκστρατείας και, όσο οι διοικητές του ήσαν άξιοι και επιτυχημένοι, οι εχθροί της δεν συνιστούσαν απειλή.

Στρατηγική

Περίπου στη δεκαετία του 1040 είχε αρχίσει να επικρατεί η άποψη ότι ένα αποτελεσματικό σύστημα συμμαχιών ή όμορων ελεγχόμενων κρατών, σε συνδυασμό με ευέλικτη διπλωματία, θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τα πανάκριβα μόνιμα στρατεύματα, τα οποία, μετά τις επιτυχημένες ανακαταλήψεις εδαφών της προηγούμενης περιόδου είχαν αναπτυχθεί στις παραμεθόριες επαρχίες. Η εμπορική παρουσία και η οικονομική και πολιτιστική επιρροή του Βυζαντίου, υποστηριζόμενες από την απειλή και μόνο στρατιωτικής επέμβασης αρκούσαν για να διατηρηθεί η ειρήνη στις περιοχές κατά μήκος του Δούναβη, για παράδειγμα, με αποτέλεσμα τη σημαντική εξοικονόμηση στρατιωτικών δαπανών για τις δυνάμεις που είχαν εγκατασταθεί εκεί μετά την ανακατάληψή τους από τον Βασίλειο Β΄. Ακόμη και επαγγελματίες στρατιωτικοί, όπως ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός, έβλεπαν ότι οι δαπάνες για τη διατήρηση τόσο μεγάλης μόνιμης στρατιωτικής δύναμης ήταν ένα βάρος που η αυτοκρατορία δεν θα μπορούσε να σηκώνει για πολύ ακόμα. Οι αυτοκράτορες άρχισαν να ακολουθούν μια εξωτερική πολιτική που τους επέτρεπε να προσφεύγουν στις υπηρεσίες υποτελών βασιλέων και ηγεμόνων γειτονικών δυνάμεων για την κάλυψη των αναγκών σε στρατό, εξοικονομώντας έτσι τις δυνάμεις της ίδιας της αυτοκρατορίας.

Στα μέσα περίπου του ενδέκατου αιώνα η αυτοκρατορική αμυντική στρατηγική άρχισε να καταρρέει. Αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των εμφυλίων πολέμων και περιφερειακών εξεγέρσεων, οι οποίες κατέστρεψαν τη λεπτή ισορροπία μεταξύ διπλωματίας και στρατιωτικής ισχύος. Ούτως ή άλλως τα (λιγότερο δαπανηρά) θεματικά στρατεύματα είχαν από καιρό παραμεληθεί προς όφελος των μόνιμων, τοπικά στρατολογούμενων ταγμάτων και η απώλειά τους δεν μπορεί να καταλογιστεί στους αυτοκράτορες του ενδέκατου αιώνα. Αλλά οι συνεχείς μειώσεις των αμυντικών δαπανών είχαν ως αποτέλεσμα τη στρατολόγηση ολοένα και περισσοτέρων ξένων μισθοφόρων σε σύγκριση με την εποχή του Βασίλειου Β΄. Τα ξένα μισθοφορικά στρατεύματα, ιδίως οι ιππότες δυτικής προέλευσης, όπως οι Φράγκοι, οι Γερμανοί και οι Νορμανδοί, έπαιζαν διαρκώς αυξανόμενο ρόλο και μάλιστα υπό ομοεθνείς τους διοικητές. Η ήττα στο Μαντζικέρτ το 1071 δεν ήταν από μόνη

της καταστροφή αποφασιστικής σημασίας, τουλάχιστον από καθαρά στρατιωτική σκοπιά, αλλά ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε και η εσωτερική αναταραχή επέτρεψαν στους Τούρκους εισβολείς να δρουν κατά βούληση στη Μικρά Ασία, γεγονός που άλλαξε οριστικά τον πολιτικο-στρατηγικό χάρτη της ευρύτερης περιοχής. Αυτοκράτορες όπως ο Αλέξιος Α΄ και οι διάδοχοί του πέρασαν την περίοδο από τη δεκαετία του 1080 έως τη δεκαετία του 1180 προσπαθώντας να ανατρέψουν την κατάσταση αυτή, αλλά τελικά χωρίς αποτέλεσμα. Οι πόλεμοι της περιόδου διεξάγονταν ολοένα και περισσότερο με δυτικές τακτικές και οπλισμό, αλλά με στοιχεία τακτικής οργάνωσης σαφώς ρωμαιο-βυζαντινά. Οι συγγραφείς της εποχής υπογραμμίζουν συνεχώς την τάξη, τη συνοχή και την πειθαρχία με την οποία πολεμούσαν ακόμη οι πολυεθνικοί και πολύμορφοι βυζαντινοί στρατοί.

Τακτικές και οργανωτική δομή

Οι μισθοφορικές μονάδες επαγγελματιών στρατιωτών, Βυζαντινών και ξένων, όπως π.χ. οι ιπποτοξότες των λαών της στέπας ή οι Νορμανδοί λογχοφόροι, συνέχισαν να πολεμούν με τάξη και πειθαρχία, διατηρώντας ταυτόχρονα τις δικές τους στρατιωτικές παραδόσεις και ιεραρχία. Προς τα μέσα του ενδέκατου αιώνα όμως πολλές αυτοκρατορικές μονάδες ήσαν παραμελημένες. Έτσι, όταν ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Δ΄ θέλησε να ξεκινήσει για εκστρατεία στη Συρία, το 1068, υποχρεώθηκε να σπαταλήσει χρόνο και ενέργεια προκειμένου να στρατολογήσει νέες μονάδες και να τις εκπαιδεύσει να πολεμούν αποτελεσματικά. Ο σύγχρονός του Μιχαήλ Ατταλειάτης περιγράφει την άθλια εικόνα των θεματικών στρατευμάτων που συγκεντρώθηκαν για την εκστρατεία του 1071, τονίζοντας ότι τέτοια στρατεύματα, στρατολογημένα από τις επαρχίες, ήσαν εντελώς ακατάλληλα για μάχη, αφού δεν είχαν ούτε εκπαιδευτεί, ούτε πληρωθεί, ούτε καν εξοπλιστεί με τα απαραίτητα επί πολλά χρόνια. Οι πιο ηλικιωμένοι, που ήσαν και οι πιο εμπειροπόλεμοι, δεν διέθεταν άλογα ή εξοπλισμό, οι νεοσύλλεκτοι ήσαν απόλεμοι και χωρίς καμία εκπαίδευση και ο αυτοκράτορας ήταν υποχρεωμένος να τους εντάξει σε μονάδες μαζί με εμπειρότερους στρατιώτες. Παρ' όλα αυτά, το χρονικό του ίδιου του Ατταλειάτη για τις εκ-

στρατείες του 1068-1071, στο οποίο περιλαμβάνεται και η εξιστόρηση της μάχης του Μαντζικέρτ, δείχνει ότι ο βυζαντινός στρατός διέθετε ακόμη τάξη, πειθαρχία και συνοχή, στοιχείο που διαψεύδει πολλές κατεστημένες σημερινές αντιλήψεις. Επίσης θα πρέπει να δεχόμαστε τα σχόλιά του με κάποια επιφύλαξη, έχοντας υπόψη ότι ο Ατταλειάτης δεν χάνει ευκαιρία να αποδώσει ευθύνες για την κατάπτωση της αυτοκρατορικής ισχύος στους ανάξιους γραφειοκράτες προκατόχους του Ρωμανού Δ΄, και ο τρόπος να το επιδιώξει είναι να μεγαλοποιεί τη θλιβερή κατάσταση του στρατού.

Το βυζαντινό στράτευμα αποτελούνταν ουσιαστικά από ένα συνδυασμό μόνιμων μισθοφορικών μονάδων από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας, στρατιώτες από τις παλιές θεματικές μονάδες και μονάδες ξένων. Ωστόσο οι εκστρατείες του Ρωμανού Δ΄ για την αντιμετώπιση των επιδρομών των Σελτζούκων Τούρκων, προς τα τέλη της δεκαετίας 1060-1070, που κατέληξαν στο Μαντζικέρτ, δεν ήταν διόλου αποτυχημένες. Απεναντίας, η μαρτυρία του αυτόπτη Ατταλειάτη πιστοποιεί την πειθαρχία και την ικανότητα του στρατού σε βαθμό που προκαλεί έκπληξη: ήταν ένας στρατός που έστηνε σε καθημερινή βάση περιχαρακωμένα στρατόπεδα, είχε σημαντικές επιδόσεις στο επίπεδο της τακτικής και διέθετε οργανωμένο σύστημα γραμμών εφοδιασμού. Άλλος σύγχρονος του Ρωμανού, ο Μιχαήλ Ψελλός, υποστηρίζει ότι ο αυτοκράτωρ Ισαάκιος Α΄ αναβίωσε τις παραδόσεις αυστηρής πειθαρχίας και τάξης, οι οποίες είχαν παραμεληθεί από την κεντρική διοίκηση, και ότι τα στρατεύματά του ήσαν αποτελεσματικά και εν γένει επιτυχημένα στη μάχη. Η ανικανότητα σε τοπικό επίπεδο και σφάλματα στο σύστημα επικοινωνιών, σε συνδυασμό με την προδοσία και τη λιποταξία, ήταν που προκάλεσαν την καταστροφή της στρατιάς του Ρωμανού Δ΄ στο Μαντζικέρτ.

Δεν υπάρχει όμως καμιά αμφιβολία ότι οι πολιτικές εξελίξεις και επιλογές στα μέσα του ενδέκατου αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση του παλαιού στρατού. Το 1073, λίγο μετά την ήττα του Μαντζικέρτ, η κυβέρνηση του Μιχαήλ Ζ΄ δεν μπορούσε να συγκεντρώσει παρά μερικές εκατοντάδες στρατιώτες για να αντιτάξει στο στασιαστή αρχηγό των Φράγκων Ρουσέλ ντε Μπαγιέλ, και βασιζόταν κατά κύριο λόγο σε Τούρκους συμμάχους. Και μπορεί μεν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας να είχε δημιουργηθεί και πάλι ένας, μικρός μεν, αλλά αποτελεσματικός κεντρικός στρατός, η συ-

νέχιση όμως των εμφυλίων πολέμων σήμαινε πως στις αρχές της δεκαετίας του 1080 ο στρατός του Αλέξιου Α΄ αποτελούνταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από μισθοφόρους και μάλιστα μη Βυζαντινούς. Όσο η αυτοκρατορία αφομοιωνόταν βαθμιαία στον πολεμικό πολιτισμό των κρατών που την περιέβαλαν, προσλαμβάνοντας Σελτζούκους, Πετσενέγκους ή Κουμάνους ιπποτοξότες, Νορμανδούς, Γερμανούς και Φράγκους ιππότες, Βούλγαρους ή Αρμένιους ελαφρούς πεζούς, Γεωργιανούς και Αλανούς από τον Καύκασο, Βαράγγους για την αυτοκρατορική φρουρά (οι οποίοι, σημειωτέον, από τη δεκαετία του 1070 και μετά αποτελούνταν κυρίως από Αγγλοσάξονες που εγκατέλειπαν την πρόσφατα κατακτημένη από τους Νορμανδούς Αγγλία), τόσο ο στρατός της γινόταν λιγότερο «βυζαντινός».

Στα τέλη του ενδέκατου αιώνα, η εμφάνιση των Νορμανδών ανέδειξε ένα νέο μείζον πρόβλημα για τους αυτοκρατορικούς στρατούς: τη μαζική επέλαση του βαρέως ιππικού. Οι Βυζαντινοί είναι βέβαιο ότι γνώριζαν για το νορμανδικό βαρύ ιππικό, ωστόσο μόνο περιστασιακά το είχαν αντιμετωπίσει (λόγου χάρη, είχαν χρησιμοποιηθεί Νορμανδούς μισθοφόρους στην Ιταλία και τη Σικελία στις δεκαετίες του 1030 και 1040) και το είδος του πολέμου στο οποίο είχαν εμπλακεί ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του εναντίον ελαφρών, ευέλικτων ιππέων, όπως οι Τούρκοι και οι Πετσενέγκοι. Το βαρύ ιππικό των Βυζαντινών του ύστερου δέκατου αιώνα ήταν μεν οπλισμένο με λόγχες και ρόπαλα (οι Βυζαντινοί τα ονόμαζαν *σιδηροράβδια, βαρδούκια ή ματσούκια*), αλλά τα στρατιωτικά εγχειρίδια (και ώς ένα βαθμό και οι περιγραφές των μαχών από ιστορικούς της εποχής) το παρουσιάζουν ως ιππικό που δεν εκτελούσε επελάσεις σε καλπασμό, αλλά εφορμούσε με πιο αργό βήμα, υποστηριζόμενο από μαζική τοξοβολία, με σκοπό να σαρώσει με το βάρος του το κατώτερα θωρακισμένο πεζικό ή ιππικό των αντιπάλων. Όπως είδαμε και στις συγκρούσεις του Δορόστολου, όταν αντιμετώπιζε καλά οπλισμένο, σταθερό πεζικό, η αποτελεσματικότητά του δεν ήταν πάντοτε άμεση. Παρότι οι μαρτυρίες δεν είναι σαφείς, είναι μάλλον βέβαιο ότι, καθώς προχωρούσε ο ενδέκατος αιώνας, ειδικά οι Νορμανδοί είχαν τελειοποιήσει την πειθαρχημένη επέλαση λογχοφόρου βαρέως ιππικού σε πολύ αποτελεσματικό βαθμό. Στη μάχη της Τροΐνας, το 1041, περιγράφονται επιτυχείς επελάσεις νορμανδικού και βυζαντινού ιππικού να ανατρέπουν τις εχθρικές γραμμές. Στη μάχη του Χέιστινγκς, το 1066, φαίνεται ότι

χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες τακτικές, τουλάχιστον από ορισμένα τμήματα ιππικού του δούκα Γουλιέλμου, ενώ η μάχη του Δυρραχίου, το 1081, την οποία αναλύουμε παρακάτω, κρίθηκε από παρόμοια επέλαση. Πάντως, είτε η χρονολογική εξέλιξη είναι ακριβής είτε όχι, είτε έπαιξε ρόλο η εκτροφή βαρύτερων αλόγων επέλασης σε αυτή τη φάση της ιστορίας είτε όχι (τα στοιχεία δείχνουν ότι μάλλον όχι), το γεγονός παραμένει ότι οι Βυζαντινοί είχαν πλέον να αντιμετωπίσουν μια εξαιρετικά επικίνδυνη μορφή πειθαρχημένης εφόδου.

Μαντζικέρτ (1071)

Την περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1040 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1060 οι Σελτζούκοι Τούρκοι υπό τον σουλτάνο Αλπ Αρσλάν (1063-1073) είχαν καταφέρει να διεισδύσουν βαθιά μέσα στα βυζαντινά εδάφη της ανατολικής Μικράς Ασίας. Ο Αλπ Αρσλάν, που η εξουσία του εκτεινόταν στο Ιράν, το Ιράκ και τη βόρεια Συρία –τυπικά επ' ονόματι του χαλίφη της δυναστείας των Αββασιδών της Βαγδάτης– αντιμετώπιζε πρόβλημα με τους ανυπότακτους Τουρκομάνους νομάδες, η όρεξη των οποίων για λάφυρα και κατακτήσεις δεν μπορούσε να κορεστεί μέσα στον ισλαμικό κόσμο. Έτσι, είχε μετακυλήσει το πρόβλημά του στους χριστιανούς γείτονές του προς τα βόρεια και δυτικά. Το πρώτο βασίλειο που έπεσε ήταν η Αρμενία, όταν λεηλατήθηκε η πρωτεύουσά της, το Ανί, το 1064. Η αυτοκρατορία υπέφερε και αυτή από τις ετήσιες επιδρομές που διενεργούσαν σε μεγάλο βάθος. Οι συνεχείς δηώσεις και καταστροφές και οι λεηλασίες αρκετών σημαντικών πόλεων δημιουργούσαν μια κατάσταση που ο τακτικός στρατός της μόνο με εξαιρετική δυσκολία κατάφερνε να συγκρατήσει. Μεταξύ του 1068 και του 1070, ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Δ΄ (1068-1071) είχε οδηγήσει το στρατό του σε μια σειρά εκστρατειών, με σκοπό να υποχρεώσει τους Τούρκους να τον αντιμετωπίσουν σε μάχη, ώστε να τους καταστρέψει. Οι προσπάθειές του είχαν αποτύχει λόγω της ευελιξίας και του μικρού μεγέθους των στρατών τους, καθώς και του μεγάλου αριθμού των επιδρομών που διενεργούσαν. Οι Τούρκοι ήσαν σε θέση στην κυριολεξία να κάνουν κύκλους γύρω από τα αργοκίνητα αυτοκρατορικά στρατεύματα, τα οποία, όπως αναφέραμε ήδη, δεν ήσαν ούτε τόσο αποτελεσματικά, ούτε με τόσο

Φωτ. 17. Η πεδιάδα του ποταμού Άλυος (σημερ. Κιζίλιρμακ), ανατολικά της Σεβάστειας (σημερ. Σιβάς)

καλούς ηγήτορες όσο στο απόγειο της δόξας τους, την εποχή των ανακτήσεων του Βασίλειου Β΄ του Πορφυρογέννητου.

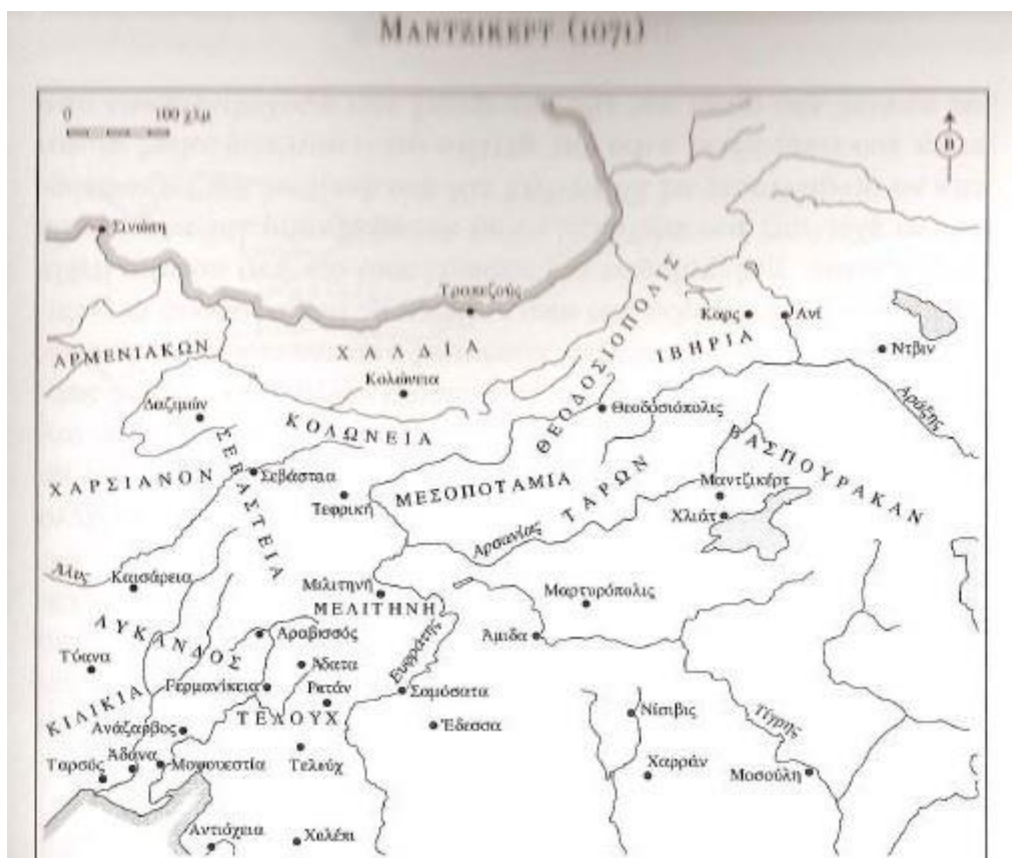
Το χειμώνα του 1070-1071 ο Ρωμανός προετοιμάστηκε για μια ακόμη εκστρατεία εναντίον των σελτζουκικών φρουρών που είχαν εγκατασταθεί στα πρώην βυζαντινά φρούρια του Χλιατ και του Μαντζικέρτ στην ανατολική μεθόριο. Η πρόθεσή του ήταν ασφαλώς να αποκαταστήσει την παραμεθόρια άμυνα της αυτοκρατορίας όσο ήταν δυνατόν, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι εάν είχε σκοπό να συναντήσει τον Αλπ Αρσλάν και να τον παρασύρει σε μάχη. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από ότι τον Μάρτιο ή τον Απρίλιο του 1071, όταν πλέον οι προετοιμασίες της εκστρατείας βρίσκονταν σε αρκετά προχωρημένο στάδιο, ο αυτοκράτορας είχε προτείνει συνθήκη ειρήνης στον Τούρκο σουλτάνο, τη στιγμή που εκείνος πολιορκούσε την Έδεσσα (σημερ. Ούρφα) της Μεσοποταμίας. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης ο Αλπ Αρσλάν θα έλυνε την πολιορκία, ενώ ο αυτοκράτορας θα επέστρεφε στην εξουσία του σουλτάνου την Ιεράπολη (σημερ. Μανμπίτζ), την οποία είχαν κυριεύσει οι Βυζαντινοί κατά την προηγούμενη εκστρατεία, του

1068. Η συνθήκη με τους Βυζαντινούς θα επέτρεπε στον σουλτάνο να στρέψει την προσοχή του εναντίον των φατιμιδικών πόλεων της Συρίας και συγκεκριμένα εναντίον του Χαλεπιού, απομακρύνοντάς τον από τη Μικρά Ασία και αφήνοντας τον Ρωμανό να εδραιώσει και πάλι τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, παράλληλα πιθανώς με την οργάνωση ενός αμυντικού συστήματος για την αντιμετώπιση ή την αποτροπή των μελλοντικών επιδρομών των Τουρκομάνων. Την πρώτη πρόταση συνθήκης ακολούθησε μια δεύτερη, που έφθασε με πρεσβεία κατευθείαν στο Χαλέπι τον Μάιο. Με τη δεύτερη αυτή ο αυτοκράτορας λίγο-πολύ απειλούσε τον σουλτάνο με πόλεμο, εάν δεν γινόταν δεκτή η ανταλλαγή των πόλεων και εάν δεν γινόταν δυνατό να φθάσουν σε κάποια συμφωνία.

Ο Ρωμανός είχε ήδη αφήσει την Κωνσταντινούπολη από τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο για να συγκεντρώσει τα στρατεύματά του, ώστε τη στιγμή που ο σουλτάνος δέχθηκε τη δεύτερη πρεσβεία θα πρέπει οπωσδήποτε να είχε πληροφορηθεί για την προέλαση των Βυζαντινών στα αρμενικά εδάφη. Εγκαταλείποντας τις

Φωτ. 18. Άποψη του δρόμου που διασχίζει τις Ποντικές Άλπεις από την Τραπεζούντα στο Ερζερούμ (αρχ. Θεοδοσιούπολη)

Χάρτης 11. Η ανατολική Μικρά Ασία τον ΙΑ΄ αιώνα

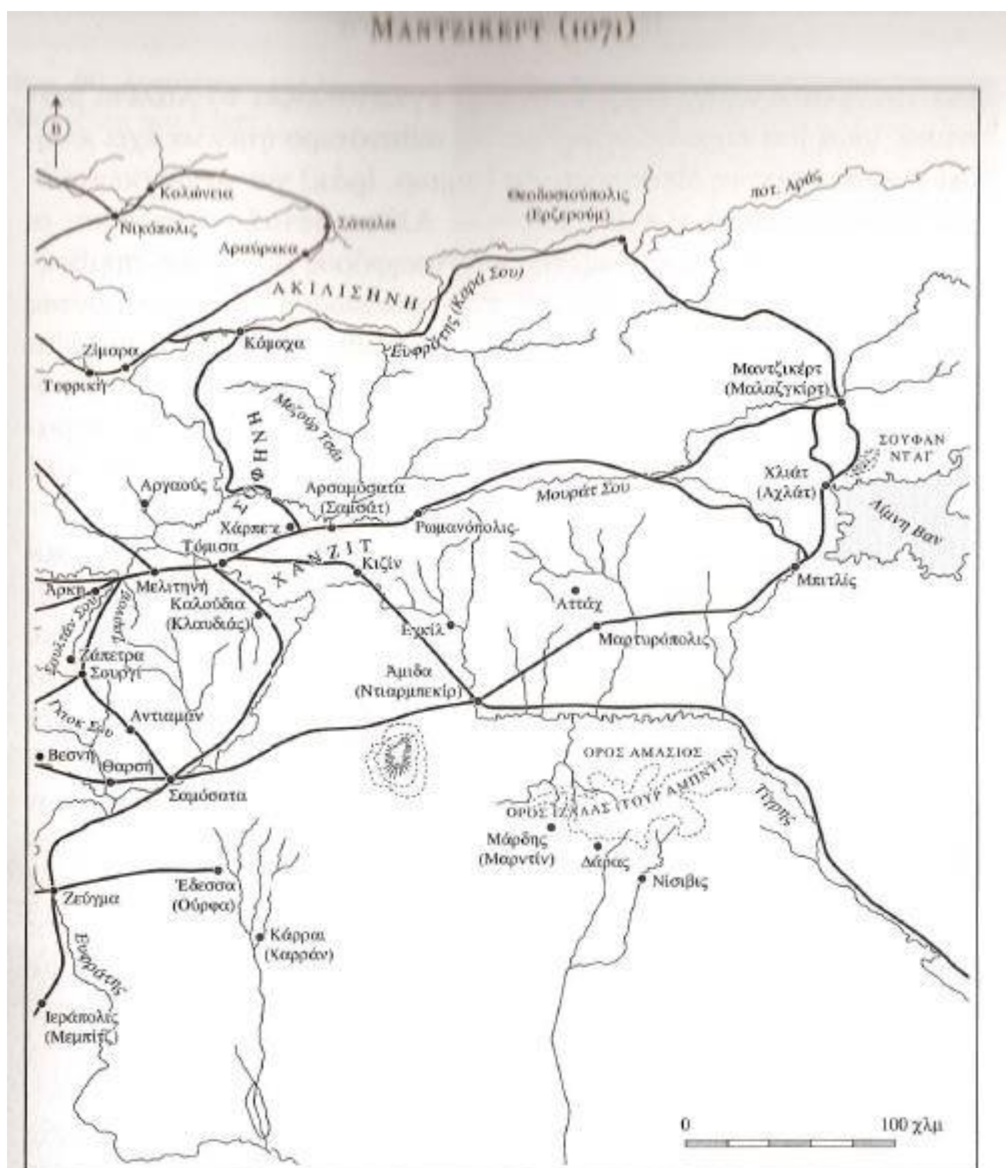
διαπραγματεύσεις του με τον κυβερνήτη του Χαλεπιού, ο Αλπ Αρσλάν στράφηκε με βιασύνη στα ανατολικά, διαβαίνοντας τον Ευφράτη με την προσωπική του φρουρά και μια μικρή μονάδα συνοδείας, για να αναλάβει τη διοίκηση των δυνάμεών του που βρίσκονταν στην Αρμενία και τη Μεσοποταμία και να αντιμετωπίσει την απειλή του Ρωμανού.

Η προέλαση του αυτοκράτορα στη Μικρά Ασία σημαδεύτηκε από ορισμένα γεγονότα που δεν αποτελούσαν καλό προμήνυμα για την τύχη της εκστρατείας. Πρώτον, ο Ρωμανός αποφάσισε να αφήσει πίσω το στρατηγό Νικηφόρο Βοτανειάτη, έναν ικανό αξιωματικό, τον οποίο όμως υποψιαζόταν για ενδεχόμενη προδοσία. Απεναντίας επέλεξε τον Ανδρόνικο Δούκα, πρωτότοκο γιο του Ιωάννη Δούκα, ενός από τους αντιπάλους του για το θρόνο, ο οποίος ήταν βέβαιο πως θα ενεργούσε προδοτικά. Εκτός αυτού, ο Ρωμανός άρχισε προοδευτικά να κρατά αποστάσεις από τους άνδρες και τους αξιωματικούς του. Με την επιμονή του εντέλει τα μεταγωγικά και

τις σκηνές του ίδιου και της συνοδείας του αποχωρίστηκαν από αυτά του υπόλοιπου στρατού, δείγμα ότι ο αυτοκράτορας αρνιόταν να συμμεριστεί τις κακουχίες της εκστρατείας και ενδιαφερόταν να έχει μαζί του πολυτελή υλικά και εξοπλισμό για τη δική του καλοπέραση. Στη διάρκεια της πορείας από τον Άλυ ποταμό μέχρι τη Σεβάστεια η φρουρά του από Γερμανούς μισθοφόρους, οι Νεμιτζοί, υπέστησαν περιορισμένες απώλειες από τον τοπικό πληθυσμό, τα κτήματα και τις περιουσίες του οποίου λεηλάτησαν καθώς περνούσαν. Όταν οι Γερμανοί παραπονέθηκαν στον αυτοκράτορα, αυτός αναγκάστηκε να τους φρονηματίσει, απειλώντας τους ότι θα τους επιβάλει τιμωρία με τη βία, καλώντας γι' αυτό το σκοπό άλλα στρατεύματα, από αυτά που ήσαν στρατοπεδευμένα γύρω τους, ενώ στη συνέχεια τους εξαπέστειλε μακριά, σε αποστολή σε μεγάλη απόσταση από το χώρο της εκστρατείας. Κοντά στη Σεβάστεια είχε να αντιμετωπίσει και την ενδεχόμενη εχθρότητα από τον τοπικό αρμενικό πληθυσμό, ο οποίος είχε κατηγορηθεί ότι τον προηγούμενο χρόνο είχε συνεργαστεί με τους Σελτζούκους επιδρομείς.

Φωτ. 19. Διάβαση του Κουρδικού Ταύρου προς βορράν, προς τη λίμνη Βαν

Χάρτης 12. Η ανατολική Μικρά Ασία τον ΙΑ' αιώνα (λεπτομέρεια)

Μέχρι τα μέσα Ιουνίου οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν φθάσει στη Θεοδοσιούπολη (σημερ. Ερζερούμ), όπου έπρεπε να ληφθεί η απόφαση ποια κατεύθυνση θα ακολουθούσε ο στρατός και με ποιο τρόπο θα εφάρμοζε τη στρατηγική του ο αυτοκράτορας. Φαίνεται πως σημειώθηκαν διαφωνίες. Μια μερίδα στρατηγών τού συνέστησε να συνεχίσει την πορεία, να προσπαθήσει να υπερκεράσει τον σουλτάνο, να μεταφέρει τον πόλεμο στο έδαφος του αντιπάλου και να τον υποχρεώσει να δώσει μάχη. Οι τελευταίες πληροφορίες

για τον Αλπ Αρσλάν έλεγαν ότι είχε εγκαταλείψει το Χαλέπι βιαστικά, ίσως και πανικόβλητος, και το πιθανότερο ήταν να έχει κινηθεί πρώτα προς τη Μεσοποταμία (σημερ. Ιράκ) για να συγκεντρώσει δυνάμεις κατά των Βυζαντινών. Άλλοι, μεταξύ αυτών και οι στρατηγοί Ιωσήφ Ταρχανειώτης και Νικηφόρος Βρυέννιος, συμβούλευαν να περιμένει, να οχυρώσει τις γύρω κωμοπόλεις ενισχύοντας τις φρουρές τους και να ερημώσει την ύπαιθρο, για να δυσκολέψει τον εφοδιασμό των Τούρκων καθώς θα πλησίαζαν. Η δεύτερη πρόταση δεν ήταν σωστή, γιατί έτσι κινδύνευε και ο ίδιος ο αυτοκρατορικός στρατός να ξεμείνει από εφόδια εάν παρέμενε για πολύ στην ίδια περιοχή, γι' αυτό δόθηκε διαταγή να ξεκινήσουν.

Ο ακριβής αριθμός των δυνάμεων που είχε στη διάθεσή ο αυτοκράτορας σ' αυτή τη φάση είναι δύσκολο να υπολογιστεί, το βέβαιο πάντως είναι ότι δεν είχε απογυμνώσει την αυτοκρατορία από στρατεύματα για τις ανάγκες της εκστρατείας. Είχε αφήσει ένα απόσπασμα Βαράγγων στα ανάκτορα στην Κωνσταντινούπολη και ένα άλλο απόσπασμα Φράγκων ιπποτών στην Άβυδο, υπό τον αρχηγό τους Κρισπίνο. Εξάλλου η απειλή των Νορμανδών και των Ούγγρων ήταν έκδηλη σε διαφορετικά σημεία των Βαλκανίων, επομένως είναι απίθανο να είχαν αποδυναμωθεί οι φρουρές αυτών των περιοχών. Ίσως οι απείθαρχοι Γερμανοί να στάλθηκαν σε αυτές τις φρουρές. Επιπλέον τα στρατεύματα που βρίσκονταν στη Συρία, και ειδικότερα οι δυνάμεις υπό τη διοίκηση του δούκα της Αντιόχειας, ήταν σίγουρα υπολογίσιμα, όπως δείχνουν τα μετέπειτα γεγονότα, παρότι ορισμένες μονάδες τους είχαν αποσταλεί ως ενίσχυση στην εκστρατευτική δύναμη υπό τον αυτοκράτορα. Οι πηγές της εποχής αφήνουν επίσης να εννοηθεί ότι σημαντικός αριθμός στρατευμάτων παρέμενε στην ευρύτερη περιοχή και μετά τη μάχη, σκορπισμένος σε διάφορες φρουρές και φυλάκια της ανατολικής Μικράς Ασίας.

Από τις μονάδες που συνόδευαν τον αυτοκράτορα ορισμένες αναφέρονται στις πηγές ονομαστικά. Οι Φράγκοι, υπό τον Ρουσέλ ντε Μπαγιέλ, αριθμούσαν τουλάχιστον 500 άνδρες· τα πέντε τάγματα της Δύσεως περί τους 1.000 άνδρες το καθένα· για τα αποσπάσματα Ογούζων (τουρκικής καταγωγής) μισθοφόρων δεν έχουμε αριθμούς, το ίδιο και για τα στρατεύματα από την Βουλγαρία· υπήρχαν επίσης τα τοπικά στρατολογημένα τάγματα που υπηρετούσαν στα ανατολικά θέματα της Καππαδοκίας και πιθανότατα

Φωτ. 20. Δυτική όχθη της λίμνης Βαν, νότια του Χλιατ

Φωτ. 21. Μεσαιωνικά τείχη της πόλης του Μαντζικέρτ

στα θέματα της Κολώνειας, του Χαρσιανού, των Ανατολικών (μονάδες από την Πισιδία και τη Λυκαονία μνημονεύονται σε προηγούμενες εκστρατείες της δεκαετίας του 1050), της Χαλδίας (Τραπεζούντα) και των Αρμενιάκων. Όλες αυτές οι μονάδες ήσαν δυνάμεως περίπου 1000 ανδρών η καθεμιά, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις αμφιβόλου μαχητικής αξίας. Σε μια από τις πηγές αναφέρονται και μονάδες από την Κιλικία και τη Βιθυνία. Ήταν επίσης παρόντα και τα τάγματα από το στρατό εκστρατείας στη Συρία, αλλά δεν αναφέρεται με βεβαιότητα η δύναμή τους, ούτε σε ποιες συγκεκριμένες περιοχές είχαν στρατολογηθεί, αν και το πιθανότερο είναι να προέρχονταν από τις περιοχές γύρω από τη Σεβάστεια και τη Θεοδοσιούπολη. Επιπλέον όλων αυτών υπήρχε και μια σημαντική δύναμη Πετσενέγκων μισθοφόρων και συμμάχων, καθώς και άλλα τμήματα συμμάχων ή υποτελών κρατών από τα Βαλκάνια. Μαζί με τις μονάδες της ανακτορικής φρουράς συνενώνονταν τμήματα άλλων μονάδων, όπως οι Εταιρείες, οι Σχολές και οι Στρατηλάτες, για να αποτελέσουν μια διοίκηση εφεδρείας. Υπήρχαν τέλος αποσπάσματα Βαράγγων. Το σύνολο του συγκεντρωμένου στρατού δεν μπορεί λοιπόν να υπολογιστεί παρά μόνο κατά προσέγγιση. Μεταγενέστερες ισλαμικές πηγές το ανεβάζουν σε 100.000 ή και 300.000 άνδρες, αριθμό ασφαλώς εξωπραγματικό, αν λάβει κανείς υπόψη τη δημογραφική πραγματικότητα της αυτοκρατορίας εκείνης της εποχής και τις δυνατότητες διοικητικής μέριμνας. Όπως και να 'χει, ένα γενικό σύνολο 40.000 ανδρών είναι πλησιέστερο προς την πραγματικότητα, και πάντως ως μέγεθος είναι επαρκές για να εξηγήσει αφενός την αυτοπεποίθηση του αυτοκράτορα και αφετέρου την ανησυχία του Τούρκου σουλτάνου για το μέγεθος της απειλής.

Το σχέδιο του αυτοκράτορα ήταν, όπως φαίνεται, να καταλάβει το Μαντζικέρτ και το Χλιατ, μια πόλη κάπως νοτιότερα, στη δυτική όχθη της λίμνης Βαν. Είχε όμως εντελώς εσφαλμένες ειδήσεις για τις κινήσεις του Αλπ Αρσλάν και του στρατού του. Στην πραγματικότητα ο σουλτάνος δεν είχε επιστρέψει ποτέ στη Μεσοποταμία, αλλά είχε βαδίσει κατευθείαν προς τα αρμενικά σύνορα, περνώντας από την Άμιδα και τη Μοσούλη, κατευθυνόμενος στη συνέχεια προς το Χόι, βορείως της λίμνης Ουρμίας. Από εκεί ο βεζίρης του είχε συνεχίσει προς το Αζερμπαϊτζάν, για να συγκεντρώσει και άλλα στρατεύματα, ενώ ο ίδιος, έχοντας αυξήσει καθ' οδόν

τις δυνάμεις του με άλλους 10.000 ιππείς από συμμάχους και υποτελείς, έφθανε με ένα σύνολο περίπου 30.000 ιππέων. Ενώ λοιπόν ο Ρωμανός νόμιζε ότι οι Τούρκοι βρίσκονταν πολύ μακριά, εκείνοι δεν απείχαν ούτε 150 χιλιόμετρα, και οι ανιχνευτές τους παρακολουθούσαν κάθε κίνησή του. Ακόμη και με υπεροπλία σε αριθμούς λοιπόν, ο αυτοκράτορας είχε ήδη ένα σοβαρό μειονέκτημα έναντι των αντιπάλων του.

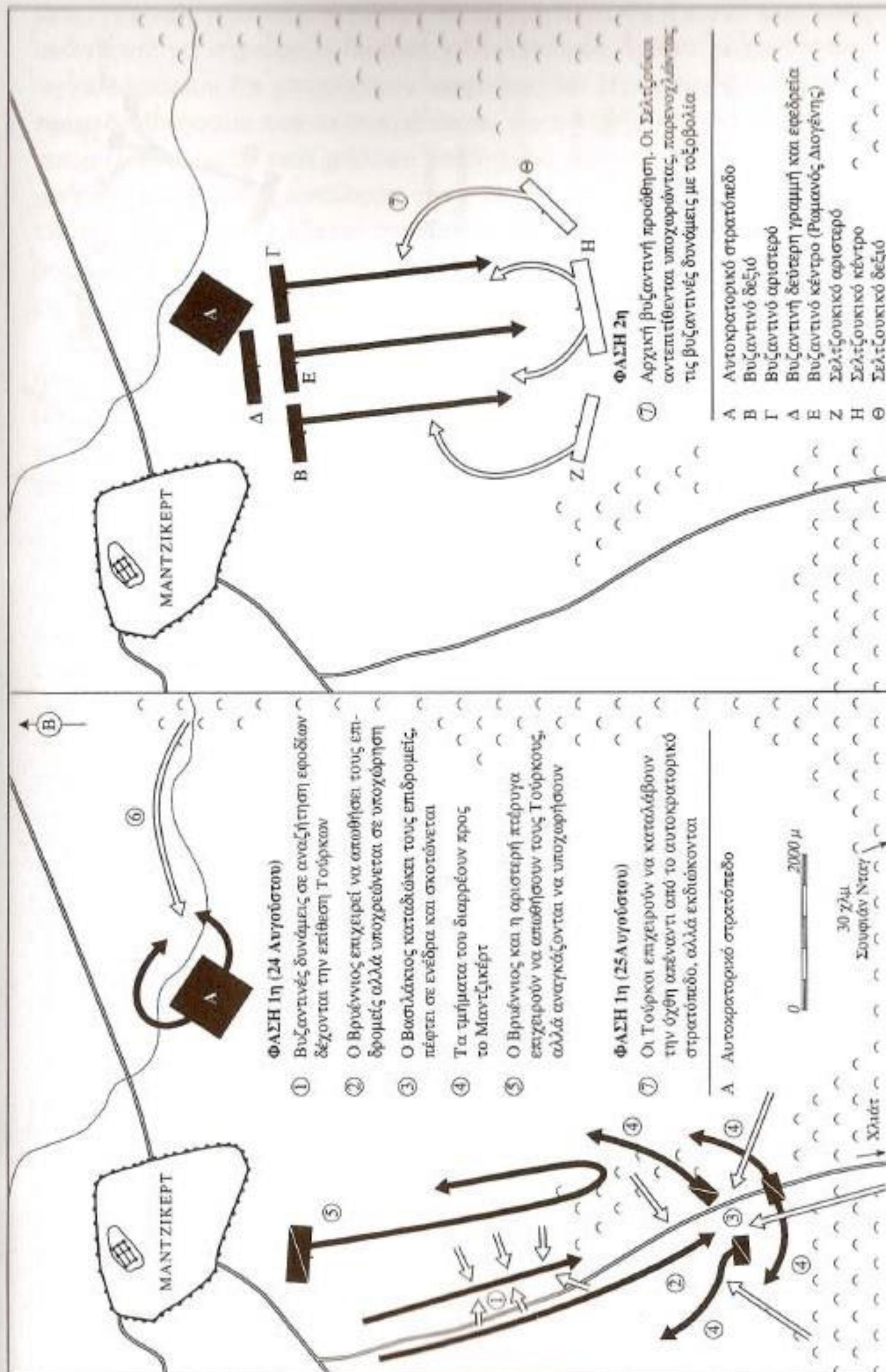
Από τη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ) ο αυτοκράτορας συνέχισε την πορεία του ανατολικά. Τα στρατεύματα πήραν διαταγή να συλλέξουν εφόδια αρκετά για δύο μήνες – ένας τέτοιος όγκος απαιτούσε αναγκαστικά τεράστιο αριθμό μεταγωγικών, ίσως ακόμη και αμαξών, με αποτέλεσμα να ελαττώνεται η ταχύτητα της κίνησής του. Μια υπολογίσιμη δύναμη Πετσενέγκων συμμάχων, ακολουθούμενη από τους Φράγκους υπό τον Ρουσέλ, έλαβε διαταγή να κινηθεί ανεξάρτητα με μεγαλύτερη ταχύτητα προς την περιοχή του Χλιατ, την οποία ο Ρωμανός θεωρούσε το δυσκολότερο από τους δύο αντικειμενικούς του στόχους. Η αποστολή τους ήταν να συγκεντρώσουν εφόδια και ζωοτροφές, να αποτρέψουν την καταστροφή της σοδειάς από τους εχθρούς και να εξασφαλίσουν την ασφαλή διέλευση των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Ο αυτοκράτορας θα πρέπει να συνέχισε την πορεία του προς ανατολάς ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο, και έπειτα να στράφηκε προς νότον, για να διαβεί τον Αράξη ποταμό και να συνεχίσει και πάλι προς ανατολάς, είτε διά μέσου της κοιλάδας του Αρσανία (σημερ. Μουράτ Σου) είτε λίγο νοτιότερα (από την ίδια οδό που θα πρέπει να ακολούθησε και ο Ρουσέλ) μέσω του σημερινού Μους (στην περιοχή του Ταρών), κατευθείαν προς το Μαντζικέρτ.

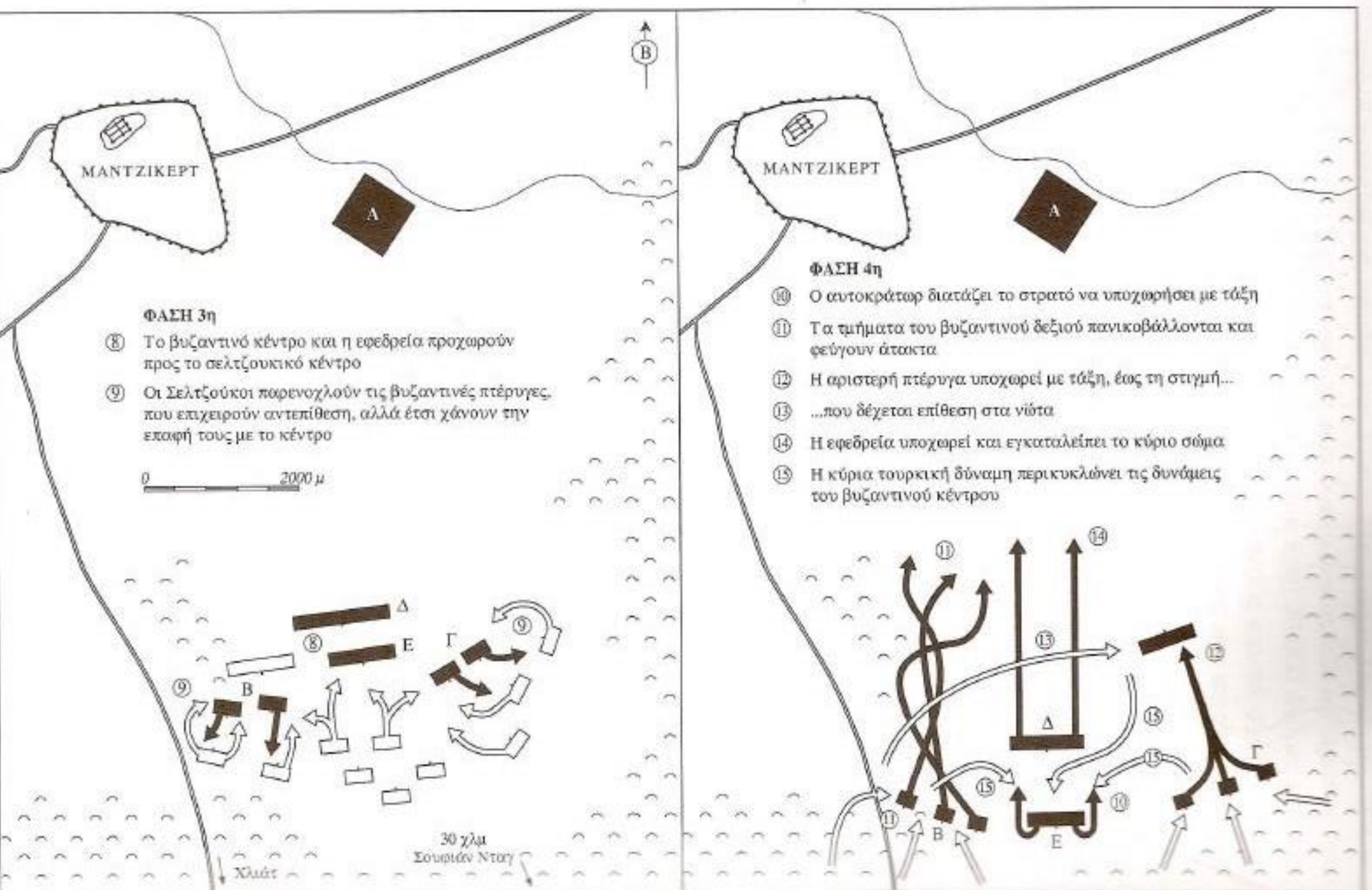
Προτού φθάσει στον πρώτο του αντικειμενικό στόχο, απέσπασε από το στρατό του άλλη μια σημαντική δύναμη υπό τον Ταρχανειώτη με αποστολή να υποστηρίξει τον Ρουσέλ για την κατάληψη του Χλιατ. Το ίδιο τμήμα θα αναλάμβανε στη συνέχεια την επάνδρωση της φρουράς του κάστρου. Κατά τον Ατταλειάτη, το απόσπασμα αυτό περιλάμβανε την αφρόκρεμα του στρατού, τις περισσότερες από τις καλύτερες και πιο εμπειροπόλεμες μονάδες, συμπεριλαμβανομένων των Βαράγγων, καθώς επίσης και ενός μεγάλου μέρους από το αρμενικό πεζικό υπό τον δούκα της Θεοδοσιούπολης. Ο Ατταλειάτης αναφέρει ρητά ότι ο στρατός που απέμενε στον Ρωμανό ήταν πλέον μικρότερος αριθμητικά σε σύγκριση με το

τμήμα που είχε αποσταλεί στο Χλιατ. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι μετά την απόσπαση των δυνάμεων αυτών ο Ρωμανός δεν είχε πια στη διάθεσή του περισσότερους από 20.000 άνδρες και, ως εκ τούτου –αντίθετα από τους υπολογισμούς και τα σχέδιά του–, ο στρατός του ήταν μάλλον ισάριθμος ή ίσως και κατώτερος των Τούρκων αντιπάλων.

Η απόσπαση της δύναμης υπό τους Ρουσέλ και Ταρχανειώτη, με την πεποίθηση ότι ο εχθρός θα εμφανιζόταν από τα νότια ή τα ανατολικά του Χλιατ και ότι πάντως βρισκόταν ακόμη σε κάποια απόσταση, αποδείχθηκε μείζον σφάλμα. Αγνοώντας την εγγύτητα της παρουσίας των σελτζουκικών δυνάμεων, που πλησίαζαν τώρα ταυτόχρονα το Μαντζικέρτ και το Χλιατ από τα ανατολικά, οι δύο Βυζαντινοί διοικητές βρέθηκαν απροσδόκητα αντιμέτωποι με κάτι που φαινόταν να είναι σημαντική εχθρική δύναμη. Για την αντίδρασή τους δεν δίνεται καμία εξήγηση από τις πηγές· Ρουσέλ και Ταρχανειώτης φαίνεται πώς απλούστατα ανέστρεψαν πορεία και απομακρύνθηκαν με μεγάλη βιασύνη από τους Σελτζούκους, χωρίς ούτε καν να αναγνωρίσουν τη δύναμη του εχθρού, ούτε και να ενημερώσουν τον αυτοκράτορα που βρισκόταν βόρεια, σε απόσταση μόλις 70 χιλιομέτρων ή και λιγότερο. Και οι δύο δυνάμεις υποχώρησαν προς τη Μελιτηνή, επί του Ευφράτη, και δεν έλαβαν καθόλου μέρος σε ό,τι διαδραματίστηκε στη συνέχεια.

Υπάρχουν δύο πιθανοί δρόμοι ανάμεσα στο Χλιατ και το Μαντζικέρτ και είναι πολύ πιθανό τα στρατεύματα του Ταρχανειώτη να πήραν τον συντομότερο από τους δύο, δηλαδή τον ανατολικότερο, αυτόν που διασχίζει την πεδιάδα που εκτείνεται νοτιοανατολικά από το Μαντζικέρτ προς το Σουφάν Νταγ. Αφού κατάφεραν και έφθασαν μέχρι τη Μελιτηνή, σίγουρα θα πρέπει να πέρασαν από το σταυροδρόμι όπου συναντιώνται οι δύο δρόμοι που έρχονται από το Μαντζικέρτ, ο ανατολικός και ο δυτικός, βόρεια του Χλιατ, όπου πιθανώς να ενώθηκαν με τις δυνάμεις του Ρουσέλ. Σε αυτό λοιπόν το σημείο θα πρέπει να εμφανίστηκαν οι πανίσχυρες τουρκικές δυνάμεις, υποχρεώνοντας τις αυτοκρατορικές δυνάμεις να στραφούν βόρεια και να ακολουθήσουν το δυτικό δρόμο προς το Μαντζικέρτ, προτού στραφούν και πάλι δυτικά μετά από λίγα χιλιόμετρα, προς το Ταρών, το Χαρπούτ και τελικά τη Μελιτηνή. Είναι επίσης πιθανό να βρήκαν το δρόμο τους προς βορράν –και προς την κύρια δύναμη– αποκομμένο από τις σελτζουκικές δυνά-

ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
Α
ΦΑΣΗ 1η (24 Αυγούστου)
① Βυζαντινές δυνάμεις σε αναζήτηση εφοδίων δέχονται την επίθεση Τούρκων
② Ο Βρυέννιος επιχειρεί να απωθήσει τους επιδρομείς αλλά υποχρεώνεται σε υποχώρηση
③ Ο Βασιλάκιος καταδιώκει τους επιδρομείς, πέφτει σε ενέδρα και σκοτώνεται
④ Τα τμήματα του διαρρέουν προς το Μαντζικέρτ
⑤ Ο Βρυέννιος και η αριστερή πτέρυγα επιχειρούν να απωθήσουν τους Τούρκους, αλλά αναγκάζονται να υποχωρήσουν
ΦΑΣΗ 1η (25Αυγούστου)
⑦ Οι Τούρκοι επιχειρούν να καταλάβουν την όχθη απέναντι από το αυτοκρατορικό στρατόπεδο, αλλά εκδιώκονται
Α Αυτοκρατορικό στρατόπεδο
0
2000 μ
30 χλμ
Σουφιάν Νταγ
Χλιάτ
Β
⑥
ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
Α
Δ
Β
Ε
Γ
⑦
Ζ
Η
Θ
ΦΑΣΗ 2η
⑦ Αρχική βυζαντινή προώθηση. Οι Σελτζούκοι αντεπιτίθενται υποχωρώντας, παρενοχλώντας τις βυζαντινές δυνάμεις με τοξοβολία
Α Αυτοκρατορικό στρατόπεδο
Β Βυζαντινό δεξιό
Γ Βυζαντινό αριστερό
Δ Βυζαντινή δεύτερη γραμμή και εφεδρεία
Ε Βυζαντινό κέντρο (Ρωμανός Διογένης)
Ζ Σελτζουκικό αριστερό
Η Σελτζουκικό κέντρο
Θ Σελτζουκικό δεξιό

ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
Α
Β
ΦΑΣΗ 3η
⑧ Το βυζαντινό κέντρο και η εφεδρεία προχωρούν προς το σελτζουκικό κέντρο
⑨ Οι Σελτζούκοι παρενοχλούν τις βυζαντινές πτέρυγες, που επιχειρούν αντεπίθεση, αλλά έτσι χάνουν την επαφή τους με το κέντρο
0 2000 μ
Δ
Ε
Γ
30 χλμ
Σουφιάν Νταγ
Χλιάτ
ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
Α
ΦΑΣΗ 4η
⑩ Ο αυτοκράτωρ διατάζει το στρατό να υποχωρήσει με τάξη
⑪ Τα τμήματα του βυζαντινού δεξιού πανικοβάλλονται και φεύγουν άτακτα
⑫ Η αριστερή πτέρυγα υποχωρεί με τάξη, έως τη στιγμή...
⑬ ...που δέχεται επίθεση στα νώτα
⑭ Η εφεδρεία υποχωρεί και εγκαταλείπει το κύριο σώμα
⑮ Η κύρια τουρκική δύναμη περικυκλώνει τις δυνάμεις του βυζαντινού κέντρου
Δ
Ε
Γ
Β

μεις, γεγονός που θα μπορούσε να εξηγήσει τι ήταν αυτό που τους ανάγκασε να στραφούν δυτικά, μολονότι μια δράκα ταχυκίνητων αγγελιοφόρων θα μπορούσαν ασφαλώς να είχαν περάσει για να προειδοποιήσουν τον αυτοκράτορα. Αν υπήρξε προδοσία δεν το γνωρίζουμε· αυτό που μάλλον κατίσχυσε στο νου τους θα πρέπει να ήταν η συνολική αντίληψη τους για τη στρατηγική κατάσταση της στιγμής κι αυτό εξηγεί το πώς αντέδρασαν. Περισσότερες πληροφορίες που να μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε τη συμπεριφορά τους δεν υπάρχουν.

Όποια και να ήσαν τα αίτια αυτής της απώλειας, το γεγονός ήταν ότι ο αυτοκράτορας είχε χάσει πλέον αρκετές από τις πιο αξιόμαχες και αξιόπιστες μονάδες του. Αγνοώντας τα γεγονότα στο νότο, συνέχισε την πορεία του προς το Μαντζικέρτ, οι υπερασπιστές του οποίου παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση. Η φρουρά της πόλης αφέθηκε ελεύθερη. Ο Ρωμανός στρατοπέδευσε έξω από το φρούριο, δίπλα σε έναν παραπόταμο του Μουράτ Σου που πηγάζει από τα όρη Σουφάν Νταγ. Η πόλη ήταν κτισμένη στη βορειοδυτική άκρη μιας σχεδόν τετράγωνης έκτασης με στεπώδες, κακοτράχαλο έδαφος, που εκτείνεται για περίπου δεκαπέντε χιλιόμετρα με κατεύθυνση βορειοδυτική-νοτιοανατολική, προτού αρχίσει λίγο-λίγο να υψώνεται μέχρι τους πρόποδες του Σουφάν Νταγ, βορειοανατολικά του Χλιατ. Την περιοχή οι Τούρκοι τη γνώριζαν άριστα, ο Ρωμανός όμως και οι διοικητές του πολύ λίγο, στοιχείο που επίσης αποδείχθηκε σημαντικό μειονέκτημα από την πλευρά των Βυζαντινών.

Το πρωί μετά την παράδοση του Μαντζικέρτ (πρέπει να ήταν Πέμπτη 24 Αυγούστου), ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε ότι τμήματα του στρατού που είχαν κινηθεί νότια, προς το Χλιατ, για την ανεύρεση εφοδίων, είχαν δεχθεί επιθέσεις από Τούρκους πολεμιστές. Ο διοικητής της δεξιάς πτέρυγας Νικηφόρος Βρυέννιος διατάχθηκε να τους καταδιώξει. Ο Βρυέννιος όμως συνειδητοποίησε ότι οι δυνάμεις του εχθρού ήσαν πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι υπολόγιζε και οι μονάδες του έπεφταν σε ενέδρες και κινδύνευαν να περικυκλωθούν, και ως εκ τούτου υποχρεώθηκε να επιστρέψει στο στρατόπεδο. Ο αυτοκράτορας, πιστεύοντας ακόμη ότι δεν επρόκειτο για ολόκληρο τον σελτζουκικό στρατό, έστειλε μια ισχυρότερη δύναμη υπό τον Αρμένιο Νικηφόρο Βασιλάκη, δούκα της Θεοδοσιούπολης. Ο Βασιλάκης όμως, αγνοώντας τα αξιώματα της βυζαντινής τακτικής σχετικά με τον αγώνα εναντίον νομαδικών λαών,

που εφάρμοζαν την προσφιλή τους μέθοδο της παραπλανητικής υποχώρησης, υπέκυψε στον πειρασμό να αφήσει τις δυνάμεις του να εμπλακούν σε ανεξέλεγκτη καταδίωξη, καθώς νόμιζε ότι οι Τούρκοι υποχωρούσαν στ' αλήθεια. Στην πραγματικότητα όμως οι Τούρκοι είχαν οργανώσει ενέδρα, με αποτέλεσμα όχι μόνο να υποστούν τα στρατεύματα του Βασιλάκη μεγάλες απώλειες και να τραπούν σε φυγή, αλλά και ο ίδιος να αιχμαλωτιστεί.

Αντιλαμβανόμενος ότι οι τουρκικές δυνάμεις ήταν πολύ περισσότερες απ' όσο υπολόγιζε, αν και πάντα χωρίς να υποπτεύεται ότι ο Αλπ Αρσλάν βρισκόταν κοντά, ο Ρωμανός διέταξε ολόκληρη την αριστερή πτέρυγα να επιτεθεί στους Τούρκους και να τους εκδιώξει. Η πτέρυγα όμως αυτή είχε πλέον υποχωρήσει μέχρι τους πρόποδες των υψωμάτων που περιβάλλουν την πεδιάδα και ο Βρυέννιος έμαθε επιτέλους για την κρισιμότητα της κατάστασης μόνο όταν συνάντησε στο σημείο της ενέδρας έναν τραυματία επιζώντα της διοίκησης του Βασιλάκη. Εκείνη την ώρα, περί τα μέσα μάλλον του απογεύματος, οι Τούρκοι είχαν πλέον καταφθάσει σε μεγάλους αριθμούς και εξαπέλυσαν αποφασιστική επίθεση κατά της διοίκησης του Βρυέννιου προσπαθώντας να την περικυκλώσουν. Ο Βρυέννιος διέταξε με ψυχραιμία τα στρατεύματά του να αναδιπλωθούν, καλύπτοντας την κίνηση αυτή με συνεχείς επελάσεις ιππικού, μια από τις οποίες έτρεψε τους Τούρκους σε αληθινή φυγή. Οι Τούρκοι όμως είχαν πλέον την πρωτοβουλία των κινήσεων και τα στρατεύματα του Βρυέννιου μόλις που κατάφεραν να φθάσουν ώς το στρατόπεδο. Ο Βρυέννιος αναφέρεται ότι τραυματίστηκε, με δύο τουρκικά βέλη καρφωμένα στη θωράκιση της πλάτης και ένα πλήγμα από ακόντιο στο στήθος. Παρ' όλα αυτά την επομένη ήταν και πάλι σε θέση να πολεμήσει. Ο αυτοκράτορας είχε αντιληφθεί πια ότι αντιμετώπιζε το κύριο σώμα του τουρκικού στρατού και ότι οι πληροφορίες του για τις κινήσεις του Αλπ Αρσλάν ήσαν λανθασμένες. Ο στρατός προετοιμάστηκε για γενική επίθεση, αλλά όταν παρατάχθηκε για μάχη οι Τούρκοι είχαν εξαφανιστεί στους γύρω λόφους προς τα νοτιοανατολικά. Οι ανιχνευτές που στάλθηκαν να εντοπίσουν τον εχθρό επιβεβαίωσαν ότι είχε απομακρυνθεί και οι Βυζαντινοί επέστρεψαν άπρακτοι στο στρατόπεδο.

Το ίδιο βράδυ όμως οι Τούρκοι έκαναν και πάλι αισθητή επίδειξη της ευκινησίας και της ταχύτητάς τους. Την ώρα που μερικοί Ογούζοι μισθοφόροι των Βυζαντινών βρίσκονταν έξω από το στρα-

τόπεδο, διαπραγματευόμενοι με ντόπιους εμπόρους και μικροπωλητές, εμφανίστηκαν ξαφνικά Σελτζούκοι πολεμιστές μέσα στο μισοσκόταδο και όρμησαν σε όσους δεν τους είχαν αντιληφθεί εγκαίρως. Επήλθε πανικός, καθώς οι Ογούζοι έτρεξαν να προφυλαχθούν μέσα στο στρατόπεδο, ενώ όσοι βρίσκονταν μέσα δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν τους μεν από τους δε, αφού και οι δύο, Ογούζοι και Σελτζούκοι, ήσαν παρόμοια εξοπλισμένοι και ντυμένοι, με αποτέλεσμα να νομίζουν ότι είχαν δεχθεί γενική επίθεση. Την τελευταία στιγμή οι Τούρκοι εξαφανίστηκαν και πάλι το ίδιο ξαφνικά όπως είχαν εμφανιστεί. Παρόμοιες παρενοχλήσεις επαναλήφθηκαν ολόκληρη τη νύχτα, χωρίς όμως να σημειωθεί καμία επίθεση μεγάλης κλίμακας.

Την επομένη το πρωί, στις 25 Αυγούστου, ένα απόσπασμα Σελτζούκων προσπάθησε να καταλάβει την όχθη του ποταμού απέναντι από το βυζαντινό στρατόπεδο, αλλά γρήγορα εκδιώχθηκε από την αντεπίθεση του βυζαντινού πεζικού που κάλυπτε τη θέση αυτή. Λίγο αργότερα όμως ένα μεγάλο μέρος των Ογούζων λιποτάκτησε και προσχώρησε στους Σελτζούκους –που ήσαν άλλωστε μακρινά ξαδέλφια τους– γεγονός που προκάλεσε μεγάλη ανησυχία για τη στάση και των υπολοίπων. Εκείνοι όμως διαβεβαίωσαν τον αυτοκράτορα με όρκους ότι θα παρέμεναν πιστοί και τα πνεύματα ηρέμησαν. Αμέσως μετά έφθασε στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο πρεσβεία του χαλίφη αλ-Μουχαλμπάν από τη Βαγδάτη με προτάσεις για διαπραγματεύσεις. Ο Ρωμανός όμως δεχόταν να συζητήσει μόνο όρους τους οποίους δεν επρόκειτο να δεχτούν με τίποτε οι Τούρκοι (μεταξύ αυτών και την άμεση αποχώρησή τους από τα αυτοκρατορικά εδάφη), γι' αυτό και οι πρέσβεις αποχώρησαν. Ίσως ο αυτοκράτορας να πίστευε, ή να πείστηκε, ότι οι διαπραγματεύσεις ήταν τέχνασμα για να χρονοτριβήσει, ώστε να φθάσουν και άλλες τουρκικές ενισχύσεις στον σουλτάνο (ίδιος είχε στείλει αγγελιοφόρους να ειδοποιήσουν το τμήμα της στρατιάς που νόμιζε ότι βρισκόταν ακόμη στην περιοχή του Χλιατ να επιστρέψει). Εκτός αυτού όμως, και παρά την αποδυνάμωσή του εκείνης της στιγμής, ο βυζαντινός στρατός διατηρούσε ακόμη την εντυπωσιακή φήμη της υψηλής απόδοσης, ιδίως σε μάχες εκ παρατάξεως, όπου εκείνο που μετρούσε πάνω από όλα ήταν η πειθαρχία και η τάξη. Έτσι, υπήρχε γενικά η αίσθηση ότι με τα στρατεύματα που είχε συγκεντρώσει και είχε στη διάθεσή του ο αυτοκράτορας θα μπο-

ρούσε να νικήσει αποφασιστικά τους Τούρκους, αρκεί να κατάφερνε να τους φέρει στο πεδίο της μάχης.

Το πρωί της επομένης της αναχώρησης της πρεσβείας για τη Βαγδάτη, στις 26 Αυγούστου ημέρα Παρασκευή, ο αυτοκρατορικός στρατός παρατάχθηκε για μάχη έξω από το στρατόπεδό του και ετοιμάστηκε να προελάσει εναντίον των Τούρκων. Η αριστερή πτέρυγα, υπό τον Νικηφόρο Βρυέννιο, περιλάμβανε τα δυτικά τάγματα, τα οποία ο Βρυέννιος διοικούσε από αρκετό καιρό στην Μικρά Ασία ως δούκας της Δύσεως. Η δεξιά πτέρυγα, υπό τον Θεόδωρο Αλυάτη, αποτελούνταν από τις μονάδες της Καππαδοκίας και προφανώς από όλες τις υπόλοιπες μονάδες της Μικράς Ασίας. Το κέντρο, υπό τον ίδιο τον αυτοκράτορα, περιλάμβανε τις περισσότερες μονάδες της βασιλικής φρουράς –συμπεριλαμβανομένων και των Σχολών– και βαρύ πεζικό από την Αρμενία. Υποθέτουμε ότι όσο βαρύ ιππικό είχε απομείνει στην αυτοκρατορική στρατιά (γιατί μεγάλο μέρος του είχε αποσπαστεί με τον Ταρχανειώτη) θα βρισκόταν στο κέντρο, ενώ οι Πετσενέγκοι και οι Ογούζοι ιπποτοξότες θα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί στα πλευρά.

Παρά την αλαζονεία και την υπεροψία που είχε επιδείξει νωρίτερα, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, ο Ρωμανός είχε τη φήμη σώφρονος και προσεκτικού στρατηγού, και γνώριζε καλά τις τουρκικές τακτικές. Ως εκ τούτου η οπισθοφυλακή και εφεδρεία ήσαν παραταγμένες αρκετά πίσω από την πρώτη γραμμή, ώστε να της παρέχουν υποστήριξη σε περίπτωση σύμπτυξης και να έχουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα να αποκόπτουν όποιες μονάδες Τούρκων τυχόν επιχειρούσαν να περικυκλώσουν την κύρια δύναμη ώστε να της επιτεθούν από τα νώτα. Η εφεδρεία περιλάμβανε ορισμένες επίλεκτες μονάδες και τάγματα, μεταξύ αυτών τις μονάδες των Εταιρειών, και έναν αριθμό Τούρκων (Πετσενέγκων ή Ογούζων) συμμάχων.

Το έδαφος του πεδίου της μάχης ήταν επίπεδο και πετρώδες και εκτεινόταν από την πόλη του Μαντζικέρτ, και το οχυρωμένο στρατόπεδο των Βυζαντινών δίπλα της, προς τα νότια και νοτιοανατολικά. Από την πόλη μέχρι τους πρόποδες των λόφων ήταν μια απόσταση 12-14 χιλιομέτρων πετρώδους στέπας με ομαλές εξάρσεις, που υψωνόταν προοδευτικά και κατέληγε σε μια σειρά από ξερούς χειμάρρους και ρεματιές. Σε αρκετή απόσταση από τις βυζαντινές γραμμές, αλλά και αρκετά μακριά από το ανώμαλο αυτό έδαφος, ο Αλπ Αρσλάν είχε παρατάξει τις δικές του, υποδεέστερες

αριθμητικά, δυνάμεις σε σχηματισμό ημισελήνου. Ο ίδιος δεν βρισκόταν στο κέντρο της παράταξης· προτιμούσε να παρακολουθεί τα γεγονότα από κάποιο υπερυψωμένο σημείο στα μετόπισθεν. Ο στρατός των Σελτζούκων ήταν χωρισμένος σε τρεις διοικήσεις (κέντρο και δύο πτέρυγες), αλλά, όπως συνέβαινε παραδοσιακά σε όλους τους στρατούς των νομάδων, η κάθε διοίκηση δεν ήταν συμπαγής: την αποτελούσαν πολλές μικρότερες υπομονάδες που μπορούσαν να δρουν ανεξάρτητα.

Η στρατιωτική πρακτική του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους συνιστούσε, όταν επρόκειτο για επίθεση εναντίον ενός στρατού αποτελούμενου από ιπποτοξότες, να επιδιώκεται η εκ του συστάδην σύγκρουση με τον εχθρό όσο το δυνατόν συντομότερα, ώστε να μειώνεται στο ελάχιστο ο χρόνος στον οποίο θα ήσαν εκτεθειμένα τα φίλια στρατεύματα στις βολές των τόξων τους από μακρινή ή μέση απόσταση, και να μην υφίστανται απώλειες και φθορά. Ο βυζαντινός στρατός άρχισε λοιπόν να προελαύνει με σταθερό βήμα και με τάξη, με την εφεδρεία να τηρεί την ενδεδειγμένη απόσταση, ώστε να προστατεύει τα νώτα και τα πλευρά του κύριου σώματος. Οι Σελτζούκοι αντίστοιχα, εξίσου πειθαρχημένοι, υποχωρούσαν με τάξη, βάλλοντας συνεχώς με τόξα και παρενοχλώντας τη βυζαντινή γραμμή. Ενώ το κέντρο τους συνέχισε να υποχωρεί αποφεύγοντας και την παραμικρή επαφή, οι δύο ακραίες πτέρυγες του τουρκικού σχηματισμού υιοθέτησαν περισσότερο επιθετική τακτική, με τους ιπποτοξότες να εξαπολύουν διαδοχικές επιθέσεις στα πλευρά των αντίστοιχων βυζαντινών πτερύγων, βάλλοντας με τόξα από κοντινή απόσταση, και στη συνέχεια να αποσύρονται. Με αυτό τον τρόπο η βυζαντινή παράταξη άρχισε να παρουσιάζει αταξία στο κέντρο, το οποίο συνέχισε να προελαύνει, ενώ οι δύο πτέρυγες καθυστερούσαν λόγω των τουρκικών επιθέσεων.

Περί τα μέσα του απογεύματος το κέντρο της βυζαντινής παράταξης είχε φθάσει και είχε καταλάβει το στρατόπεδο των Σελτζούκων –το οποίο, φυσικά, βρήκε άδειο– και συνέχισε την προέλαση. Αργά το απόγευμα η ίδια διοίκηση είχε φθάσει στο ανώμαλο έδαφος στους πρόποδες των λόφων που περιέβαλαν την πεδιάδα. Οι απώλειες μέχρι τη στιγμή εκείνη φαίνεται πως ήσαν αμελητέες, αλλά η κατάσταση στις δύο βυζαντινές πτέρυγες άρχιζε να διαφεύγει τον έλεγχο. Ο συνεχής καταιγισμός βολών γεννούσε εκνευρισμό στους Βυζαντινούς. Περισσότερο από τον εκνευρισμό αυτό παρά

από τακτική επιλογή ή συγκεκριμένη διαταγή, ορισμένες μονάδες προσπάθησαν να επιτεθούν στους ελαφρούς ιπποτοξότες και να τους προλάβουν προτού υποχωρήσουν, ώστε να τους καταστρέψουν. Οι Τούρκοι έδειξαν να διστάζουν για λίγο· περίμεναν την κατάλληλη στιγμή και εφαρμόζοντας κλασικές νομαδικές τακτικές απέφευγαν τις επιθέσεις, παρασύροντας τις αυτοκρατορικές δυνάμεις σε προετοιμασμένες ενέδρες στα δύσβατα εδάφη πίσω τους.

Ήταν πια σούρουπο και ο αυτοκράτορας δεν είχε καταφέρει ακόμη να συγκρουστεί με τον εχθρό. Το κέντρο δεν είχε πλέον άμεση επαφή με τις πτέρυγες, οι οποίες διατηρούσαν μόνο ευκαιριακά κάποιο σύνδεσμο με την κεντρική διοίκηση. Ο στρατός του, που είχε αφήσει το στρατόπεδο ουσιαστικά ανυπεράσπιστο και ευάλωτο σε κάθε είδους κεραυνοβόλα προσβολή από τα νώτα, κινδύνευε να ξεμείνει από εφόδια, το ίδιο και η οπισθοφυλακή. Το να συνεχίσει την προέλαση νύχτα σε δύσβατο έδαφος, κατεχόμενο από τον εχθρό, σήμαινε βέβαιη καταστροφή. Ο στρατός του ήταν ακόμη πειθαρχημένος και σε κατάσταση να αναλάβει αποστολές· μια τακτική αναδίπλωση –παρόμοια με άλλες που είχε ο ίδιος εκτελέσει σε προηγούμενες εκστρατείες στη Μικρά Ασία– ήταν πλέον η μόνη ενδεικνυόμενη λύση.

Εκείνη τη στιγμή όμως επήλθε η καταστροφή. Μόλις έδωσε τη διαταγή για υποχώρηση, και ενώ το κέντρο ξεκίνησε κανονικά την αναστροφή πορείας, στη δεξιά πτέρυγα μερικοί αξιωματικοί και στρατιώτες κατάλαβαν εσφαλμένα το σήμα της υποχώρησης ως ένδειξη ότι ο αυτοκράτορας είχε πέσει στη μάχη. Η εφεδρεία αποτελούσε το κλειδί για την επιτυχία της κίνησης αυτής, όπως συμβαίνει σε κάθε τακτική υποχώρηση, αφού οι δυνάμεις της ήταν αυτές που θα κάλυπταν τους υποχωρούντες και θα τους έδιναν χρόνο να εκτελέσουν την αναστροφή πορείας με τάξη, χωρίς βιασύνη και χωρίς πανικό. Ο Ανδρόνικος Δούκας όμως ήταν ορκισμένος εχθρός του Ρωμανού Δ΄ και, όπως γίνεται φανερό από όλες τις πηγές της εποχής, εσκεμμένα δεν ακολούθησε τις απαιτούμενες διαδικασίες. Αντί να σταθεί για να καλύψει το κύριο σώμα του στρατού, διέταξε τα δικά του στρατεύματα να κάνουν μεταβολή και να βαδίσουν προς το στρατόπεδο, εγκαταλείποντας τον Ρωμανό εκτεθειμένο και ευάλωτο, με τις πτέρυγες του στρατού εντελώς αποκομμένες. Μολονότι υπάρχει μια μαρτυρία, από πηγή σχεδόν σύγχρονη, που προσπαθεί να δικαιολογήσει την πράξη αυτή, στην πλειοψηφία τους οι

πηγές συμφωνούν ότι η κίνηση αυτή ήταν συνειδητή προδοσία, που αποσκοπούσε να εγκαταλείψει τον Ρωμανό αιχμάλωτο στα χέρια του εχθρού ή (όπως θα ήλπιζε ο Ανδρόνικος) νεκρό, ανοίγοντας έτσι το δρόμο προς το θρόνο για κάποιο από τα μέλη της οικογένειας των Δουκάδων. Ξεκινώντας από τη σκέψη αυτή, οι ίδιες πηγές αναφέρουν ως γεγονός ότι ήταν ο Ανδρόνικος που άρχισε να διαδίδει τη φήμη ότι ο αυτοκράτορας είχε φονευθεί, ώστε να πειστεί και ο υπόλοιπος στρατός να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης.

Βλέποντας τις κινήσεις αυτές της οπισθοφυλακής και την επερχόμενη σύγχυση της δεξιάς πτέρυγας των Βυζαντινών, οι Σελτζούκοι εξαπέλυσαν γενική επίθεση. Η δεξιά πτέρυγα του στρατού συνετρίβη και διαλύθηκε τρεπόμενη σε φυγή κατά μήκος της πεδιάδας. Οι στρατιώτες του αριστερού, υπό τον Βρυέννιο, φαίνεται ότι υποχωρούσαν με τάξη, ώσπου οι Τούρκοι που είχαν διαλύσει τη δεξιά πτέρυγα τους υπερφαλάγγισαν και, πλήττοντάς τους από τα νώτα, τους έτρεψαν και αυτούς σε φυγή. Αντιλαμβανόμενος ο Ρωμανός τον πανικό που είχε προκληθεί από τη λανθασμένη ερμηνεία της αρχικής διαταγής σύμπτυξης, προσπάθησε να ανακαλέσει τα στρατεύματα προς το λάβαρό του, αλλά το σήμα του αγνοήθηκε. Ακόμα και τα στρατεύματα της κεντρικής διοίκησης άρχισαν να υποχωρούν, με κάποια τάξη όπως φαίνεται, κάτω από τον αδιάκοπο καταιγισμό των τουρκικών βελών που κατέκλυζαν από παντού. Ο αυτοκράτορας, μαζί με ένα μικρό μέρος της διοίκησής του, είχε πλέον περικυκλωθεί και πολεμούσε τραυματισμένος και πεζός, όταν πια σκοτώθηκε το άλογό του, μέχρις ότου έπεσε αναίσθητος. Την επόμενη ημέρα, όταν οι Τούρκοι συνέλεγαν τα όπλα και τις θωρακίσεις από τους νεκρούς του πεδίου της μάχης, αναγνωρίστηκε και μεταφέρθηκε μπροστά στον σουλτάνο.

Είναι γεγονός ότι ο αυτοκρατορικός στρατός είχε διαλυθεί μετά την ολοήμερη αυτή μάχη· ωστόσο οι αναφορές της εποχής –ή λίγο μεταγενέστερες– που ισχυρίζονται ότι οι απώλειες ήσαν υπέρογκες, φαίνονται μάλλον υπερβολικές. Όπως τουλάχιστον αποδεικνύεται από τα γεγονότα που ακολούθησαν, οι συνολικές απώλειες θα πρέπει να ήσαν μάλλον μικρές. Η οπισθοφυλακή και οι μονάδες της εφεδρείας υπό τον Ανδρόνικο Δούκα επέστρεψαν άθικτες στην Κωνσταντινούπολη – όπου ο Ανδρόνικος φρόντισε αμέσως να πάρει μέρος στις δολοπλοκίες για την εκθρόνιση του Ρωμανού. Ο Βρυέννιος γλίτωσε επίσης με ελάχιστες απώλειες, και από τις μο-

νάδες της αριστερής πτέρυγας, ιδίως τα τάγματα της Δύσεως αναφέρονται μόλις τον επόμενο χρόνο να πολεμούν στα Βαλκάνια με επιτυχία εναντίον των Σλάβων και των Πετσενέγκων. Από τις μονάδες της κεντρικής διοίκησης και της δεξιάς πτέρυγας, τα τάγματα της Καππαδοκίας φαίνεται ότι και αυτά αποχώρησαν με κάποια τάξη, το ίδιο και μερικές από τις επίλεκτες μονάδες υπό την άμεση διοίκηση του αυτοκράτορα, όπως οι Στρατηλάται. Πράγματι, αμέσως μετά τη μάχη αναφέρονται μονάδες από τις διοικήσεις αυτές να έχουν υποχωρήσει μέχρι την Δόκεια (σημερ. Τοκάτ, σημαντικό φρούριο πάνω σε μιαν από τις οδικές αρτηρίες προς την Κωνσταντινούπολη, νοτιοανατολικά της Αμάσειας). Εκεί τις συνάντησε ο ίδιος ο αυτοκράτορας μετά από οκτώ ημέρες, αφού τον απελευθέρωσε ο σουλτάνος. Τα στρατεύματα της Καππαδοκίας και της υπόλοιπης Μικράς Ασίας υπό τον Ατταλειάτη, που είχε και αυτός γλιτώσει, ορκίστηκαν να υποστηρίξουν τον αυτοκράτορα απέναντι στο σφετεριστή του θρόνου, ο οποίος είχε ήδη ανακηρυχθεί αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη εκμεταλλευόμενος τις ψευδείς ειδήσεις περί του θανάτου του Ρωμανού στη μάχη.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι πραγματικές απώλειες της ήττας αυτής πρέπει να ήσαν περιορισμένες και να αφορούσαν κυρίως την ακολουθία του αυτοκράτορα και τη σωματοφυλακή του. Μια πιο σύγχρονη ανάλυση της μάχης εκτιμά ότι, ακόμη και αν είχε συλληφθεί αιχμάλωτο το 20% των μαχομένων τις τελευταίες ώρες προτού πέσει η νύχτα, αυτό δεν αντιπροσωπεύει περισσότερο από 10% απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες επί του συνόλου των στρατιωτών που ήσαν παρόντες πριν αρχίσει η σύγκρουση. Η σημαντικότερη απώλεια, εκτός από την αιχμαλωσία του αυτοκράτορα, φαίνεται ότι ήταν η διαρπαγή του αυτοκρατορικού στρατοπέδου και των σκευοφόρων. Το στρατόπεδο, που εγκαταλείφθηκε, καθώς οι μονάδες έφευγαν πανικόβλητες προς το Μαντζικέρτ, περιείχε πολλά πλούτη· οι πηγές τονίζουν τον τεράστιο όγκο λαφύρων που συγκέντρωσαν οι Τούρκοι μετά τη μάχη.

Η εξήγηση για το περιορισμένο των απωλειών είναι απλή. Πρώτα-πρώτα, η περικύκλωση της διοίκησης του αυτοκράτορα ολοκληρώθηκε όταν είχε πέσει πλέον το σκοτάδι και η καταδίωξη δεν συνεχίστηκε πολύ πέρα από το στρατόπεδο. Δεύτερον, ενώ οι υπόλοιπες πτέρυγες της στρατιάς έτρεχαν πανικόβλητες, οι Τούρκοι ασχολήθηκαν με το κέντρο, δηλαδή τη διοίκηση του αυτοκρά-

τορα, που μαχόταν ακόμη σθεναρά. Αυτό με τη σειρά του, και σε συνδυασμό με τις τουρκικές τακτικές κατά τη μάχη, υποδεικνύει και κάτι άλλο, ότι οι δυνάμεις των Σελτζούκων ίσως να μην ήσαν τόσο πολυάριθμες όσο ισχυρίζονται οι (ύστερες) μεσαιωνικές πηγές. Επιπλέον, το Μαντζικέρτ είχε φρουρά και αποτέλεσε καταφύγιο για πολλούς από τους φυγάδες. Καθώς μάλιστα οι Τούρκοι δεν επιχείρησαν να το καταλάβουν, παρέμεινε ασφαλές καταφύγιο μέχρι και μετά την απελευθέρωση του αυτοκράτορα.

Αντίθετα από τις κρατούσες απόψεις λοιπόν, η ήττα του Μαντζικέρτ δεν υπήρξε η στρατιωτική καταστροφή που διατυμπανίζεται ότι ήταν, και δεν αποτέλεσε το τέλος του βυζαντινού στρατού. Τουναντίον, το μεγαλύτερο μέρος του στρατού φαίνεται ότι κατάφερε να διαφύγει από το πεδίο της μάχης με μικρές σχετικά απώλειες και μάλιστα με ικανοποιητική τάξη, από διαφορετικές οδούς διαφυγής και σε διαφορετικούς χρόνους, και να φτάσει σε ασφαλές μέρος. Η πραγματική καταστροφή ήταν πολιτικής φύσεως, γιατί η αιχμαλώτιση του αυτοκράτορα, που σύντομα έγινε γνωστή στους πολιτικούς κύκλους της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής, επέδρασε καταλυτικά στην εικόνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας –εικόνα, ας σημειωθεί, που συμμεριζόταν μέχρι τότε και ο ίδιος ο ηγέτης των Τούρκων– διαλύοντας τη φήμη της ως του πλέον μόνιμου, σταθερού και αδιάσειστου στοιχείου του πολιτικού κόσμου της εποχής εκείνης. Η αιχμαλωσία του Ρωμανού κατέδειξε ότι αυτό δεν ίσχυε πλέον και ενθάρρυνε κατακλυσμιαίες αλλαγές στην αντιμετώπιση του βυζαντινού κράτους από τους γείτονές του.

Ακόμη χειρότερα όμως, οι εμφύλιοι πόλεμοι που ακολούθησαν και στα δύο στρατόπεδα (των Βυζαντινών και των Σελτζούκων) αφαίμαξαν στρατιωτικά και οικονομικά σε τέτοιο βαθμό τα δύο κράτη, ώστε η Μικρά Ασία αφέθηκε ανυπεράσπιστη απέναντι στις συνεχείς επιδρομές των Τουρκομάνων και άλλων νομάδων επιδρομέων, τις οποίες ούτε ο ίδιος ο Αλπ Αρσλάν δεν ήταν σε θέση να ελέγξει. Εκτός αυτού, προκάλεσαν τέτοια φθορά και καταστροφές στις μονάδες του στρατού που επιβίωσαν από τη μάχη, ώστε ο στρατός της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να έχει υποστεί πολύ μεγαλύτερη ζημιά από τις εμφύλιες διαμάχες παρά από τις συγκρούσεις του με εξωτερικούς εχθρούς.

Η Μάχη της Καλαυρής (1078)

Οι εμφύλιοι πόλεμοι που σημάδεψαν την ιστορία της αυτοκρατορίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1070 μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αλέξιου Α΄, το 1081, ήταν η γενεσιουργός αιτία για την ανησυχητική διάβρωση της στρατιωτικής ισχύος της. Όταν ο Αλέξιος κατέλαβε την εξουσία, κληρονόμησε και έναν μικρό σε μέγεθος, αλλά ικανό κεντρικό στρατό, τον οποίο είχαν στρατολογήσει και προετοιμάσει οι προηγούμενοι αυτοκράτορες Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας (1071-1078) και Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (1078-1081). Τον αποτελούσαν διάφορα ξένα μισθοφορικά σώματα (Τούρκοι, Φράγκοι και Βάραγγοι), μερικές μονάδες επιλέκτων (οι Εξκουβίτορες, οι Αθάνατοι και οι Βεστιαρίτες), τα ιθαγενή τάγματα της Μακεδονίας και της Θράκης καθώς και μονάδες στρατολογημένες από εθνοτικές ομάδες, όπως οι Παυλικιανοί στα Βαλκάνια και οι Τούρκοι της περιοχής του Βαρδάρη, με συνολική δύναμη όχι πάνω από 20.000 άνδρες. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του στρατού καταστράφηκε στη διάρκεια των πρώτων ετών της βασιλείας του, με τις ήττες του από τους Νορμανδούς, το 1081 στο Δυρράχιο, και τους Πετσενέγκους, το 1089-1090. Ο στρατός που μπόρεσε να συγκεντρώσει ο Αλέξιος το 1089 αποτελούνταν από την αυτοκρατορική φρουρά, μια μονάδα 500 Φλαμανδών ιπποτών, έναν αριθμό υποχρεωτικά στρατολογημένων αγροτών και μια νέα μονάδα 2.000 ανδρών, τους Αρχοντόπουλους, που την αποτελούσαν γιοι παλαιών στρατιωτών. Όταν και αυτός ο στρατός ηττήθηκε, το χειμώνα του 1090, η αυτοκρατορία μπορούσε να παρατάξει μόλις 500 στρατιώτες. Στα μετέπειτα χρόνια, με τη στρατολόγηση νέων μονάδων, η στρατιωτική δύναμη του νέου αυτοκράτορα στηριζόταν αφενός στα μισθοφορικά σώματα, αφετέρου στις μονάδες που σχηματίστηκαν από τους ακόλουθους ή τους έμμισθους στρατιώτες της ευρύτερης αυτοκρατορικής οικογένειας και των άλλων αριστοκρατικών οικογενειών. Μετά τη νίκη του επί των Πετσενέγκων στο Λεβούνιον το 1091, ο Αλέξιος στρατολόγησε και τους επιζήσαντες Πετσενέγκους, οι οποίοι έκτοτε κατέστησαν μόνιμο στοιχείο των αυτοκρατορικών στρατιών. Οι πόροι του κράτους επί Αλέξιου ήσαν πάντοτε περιορισμένοι, με αποτέλεσμα, εκτός από κάποιες επαρχιακές φρουρές και τους ακόλουθους των κατά τόπους γαιοκτημόνων και των αξιωματούχων των επαρχιών, ο κεντρικός αυτός

στρατός να είναι και η μοναδική αξιόλογη στρατιωτική δύναμη στη διάθεσή του.

Το 1078 ο στρατηγός Νικηφόρος Βρυέννιος στασίασε εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα, ο οποίος είχε σφετεριστεί το θρόνο μετά την ήττα του Ρωμανού Δ' στο Μαντζικέρτ. Η αδυναμία του Μιχαήλ να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους στασιαστές σύντομα του στέρησε το θρόνο, τον οποίο κατέλαβε τον Μάρτιο του 1078 ένας άλλος σφετεριστής, ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης, έμπειρος και ικανός στρατιωτικός αλλά χωρίς στρατεύματα στη διάθεσή του. Για να αντιμετωπίσει τον Βρυέννιο, ο Νικηφόρος Γ' επέλεξε έναν εξίσου ικανό αξιωματικό σε τακτική και στρατηγική, τον Αλέξιο Κομνηνό, απονέμοντάς του το αξίωμα του δομέστικου των σχολών, δηλαδή τη θέση του ανώτατου διοικητή των στρατιών της αυτοκρατορίας.

Ο Βρυέννιος ξεκίνησε από την έδρα του στο Δυρράχιο, στις ακτές της σημερινής Αλβανίας, με σκοπό να διασχίσει τα νότια Βαλκάνια μέσω της Εγνατίας Οδού. Στο δρόμο ξεσήκωσε ευρύτατη λαϊκή υποστήριξη και συγκέντρωσε 12.000 επιπλέον άνδρες, οι περισσότεροι των οποίων ήσαν βετεράνοι παλαιότερων μαχών. Στο διάστημα μέχρι να ενθρονιστεί ο Βοτανειάτης, ο Βρυέννιος είχε φθάσει στην Αδριανούπολη, από την οποία και καταγόταν. Αντιμέτωπος του στασιαστή, ο Αλέξιος είχε στη διάθεσή του λίγες εκατοντάδες Φράγκους ιππότες, 2.000 Τούρκους ιπποτοξότες από τους εμίρηδες συμμάχους της ανατολικής Μικράς Ασίας, 2.000 άνδρες από τη Μικρά Ασία, που ανήκαν στο σώμα των Χωματηνών, και τη νέα μονάδα των Αθανάτων (άσχετη με το ομώνυμο σώμα της εποχής του Τσιμισκή), οι οποίοι δεν θα πρέπει να ξεπερνούσαν τους 1.000. Η συνολική του δύναμη δηλαδή δεν ξεπερνούσε τους 5.500 ή το πολύ τους 6.500 άνδρες, συντριπτικά κατώτερη σε αριθμό από αυτήν του αντιπάλου του, και –το χειρότερο– αποτελούμενη από στρατιώτες ανεκπαίδευτους και αδοκίμαστους στη μάχη. Ενισχύσεις αναμένονταν από Τούρκους ιπποτοξότες, οι οποίοι όμως δεν είχαν φθάσει εγκαίρως τη στιγμή που ο αυτοκράτορας έδωσε στον Αλέξιο την εντολή να κινηθεί κατά του Βρυέννιου και να τον απωθήσει. Με αυτά τα δεδομένα, ο δομέστικος δεν είχε άλλη επιλογή για να εξισορροπήσει την κατάσταση από το να προσπαθήσει να παρασύρει τον αντίπαλο σε μη ευνοϊκό για εκείνον έδαφος και να χρησιμοποιήσει παραπλανητικές υποχωρήσεις και

προετοιμασμένες ενέδρες. Όπως φαίνεται από τις περιγραφές, το σχέδιο του Αλέξιου αρχικά απέτυχε και λίγο έλειψε να ηττηθεί κατά κράτος. Παρ' όλα αυτά, χάρη στην ετοιμότητα και τακτική ευφυΐα του στο πεδίο της μάχης και με την υιοθέτηση κατάλληλων τακτικών –τις οποίες θα όφειλε να είχε ακολουθήσει από την αρχή– κατάφερε μέσα σε ελάχιστο χρόνο να ανατρέψει την κατάσταση και να αποσπάσει στο τέλος τη νίκη (Βλ. Χάρτη 9).

Ο Αλέξιος αποφάσισε ότι έπρεπε να παρεμποδίσει τον Βρυέννιο να βαδίσει προς την Κωνσταντινούπολη, κλείνοντάς του το δρόμο και υποχρεώνοντάς τον να δεχτεί την πρόκληση και να δώσει μάχη. Ο Βρυέννιος είχε στρατοπεδεύσει αρκετά κοντά, στο Κήδοκτος (από το λατινικό Aqueductus), μια ανοιχτή πεδιάδα σε σχετικά κοντινή απόσταση προς τα βορειοδυτικά. Ο Αλέξιος, εισερχόμενος στη Θράκη, στρατοπέδευσε στις όχθες του Αλμυρού, ενός μικρού παραπόταμου δυτικά της Ποντοηράκλειας (σημερ. Ερεγλή) και κοντά στο φρούριο της Καλαυρής ή Καλαβρύης (σημερ. Γκελιβρέ) κοντά στη Σηλυμβρία (συγχρ. Σιλιβρί). Το στρατόπεδό του ήταν πρόχειρο, χωρίς οχυρωματικά έργα, διότι, όπως αναφέρουν οι ιστορικές πηγές, ήθελε να διατηρήσει το στοιχείο του αιφνιδιασμού, αφού ήταν τόσο υποδεέστερες οι δυνάμεις του, και να παρασύρει τον Βρυέννιο σε ενέδρα. Στη συνέχεια έστειλε Τούρκους ανιχνευτές να αναγνωρίσουν τις κινήσεις του Βρυέννιου, αλλά μερικοί από αυτούς αιχμαλωτίστηκαν, και τελικά ήταν ο Βρυέννιος που πληροφορήθηκε για τις δυνάμεις και τις προθέσεις του Αλέξιου. Εν τω μεταξύ ο Αλέξιος, αφού μελέτησε με μεγάλη προσοχή το έδαφος ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι θα είχε τις καλύτερες πιθανότητες να νικήσει αν κατάφερνε να παρασύρει τις δυνάμεις του Βρυέννιου προς το ανοχύρωτο στρατόπεδό του, έχοντας ταυτόχρονα προετοιμάσει ενέδρα στο δύσβατο και θαμνώδες έδαφος μέσα από το οποίο θα ήταν υποχρεωμένος να προελάσει ο εχθρός.

Ο Βρυέννιος είχε οργανώσει τις δυνάμεις του στις κλασικές τρεις διοικήσεις. Η δεξιά πτέρυγα, υπό τη διοίκηση του αδελφού του Ιωάννη, με δύναμη 5.000 άνδρες, περιλάμβανε τους Φράγκους μισθοφόρους, ιππικό από τη Θεσσαλία, μια μονάδα από το τάγμα των Εταιρειών –που ήταν μονάδα φρουράς– και τους Μανιακάτους, μια μονάδα στρατολογημένη από τους Φράγκους της νότιας Ιταλίας. Η αριστερή πτέρυγα, υπό τον Κατακαλών Ταρχανειώτη,

είχε 3.000 άνδρες από τη Θράκη και τη Μακεδονία. Στο κέντρο ο ίδιος ο Βρυέννιος διοικούσε 3.000-4.000 άνδρες από μονάδες της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας. Στο άκρο αριστερό, σε απόσταση λίγο μεγαλύτερη του ενός χιλιομέτρου από την κύρια παράταξη, είχε τοποθετήσει ένα απόσπασμα Πετσενέγκων με αποστολή να υπερκεράσουν και να πλαγιοκοπήσουν το δεξιό του Αλέξιου μόλις θα παρουσιαζόταν ευκαιρία. Σύμφωνα με τα τακτικά δόγματα της εποχής, κάθε διοίκηση είχε παραταχθεί σε μια πρώτη και μια δεύτερη εφεδρική γραμμή, η οποία θα ενίσχυε την πρώτη σε περίπτωση υποχώρησης.

Ο Αλέξιος είχε χωρίσει τον κατά πολύ μικρότερο στρατό του σε δύο διοικήσεις, τη μια υπό τον στρατηγό Κωνσταντίνο Καταкαλών, με τους Χωματηνούς και τους Τούρκους συμμάχους στα δεξιά, και την άλλη υπό τον ίδιο, με τους Φράγκους στο κέντρο και τους Αθανάτους στα δεξιά των Φράγκων. Ένα απόσπασμα, μάλλον από τους Αθανάτους, στάλθηκε μπροστά από το κύριο σώμα και στο αριστερό πλευρό, για να οργανώσει ενέδρα, έχοντας στόχο την αντίστοιχη προελαύνουσα εχθρική πτέρυγα, ενώ οι Τούρκοι του δεξιού, σύμφωνα με τη μία από τις δύο περιγραφές της μάχης, είχαν επιφορτιστεί με το να παρατηρούν τους Πετσενέγκους για τυχόν προσπάθεια υπερκέρασης.

Η μάχη ξεκίνησε με την προέλαση των δυνάμεων του Βρυέννιου, οι οποίες έφθασαν μέχρι το σημείο της ενέδρας. Ο αρχικός αιφνιδιασμός της επίθεσης του ενεδρεύοντος αποσπάσματος είχε ως αποτέλεσμα προς στιγμή να προκαλέσει σύγχυση και να απωθήσει τη γραμμή του Βρυέννιου. Αλλά ο Βρυέννιος έστειλε μπροστά τη δεύτερη γραμμή του, εξισορρόπησε την κατάσταση και στη συνέχεια, με ορμητική αντεπίθεση, ανέτρεψε τους λιγοστούς αντιπάλους του και τους έτρεψε σε φυγή. Η επίπτωση της ατυχίας αυτής ήταν ότι οι πανικόβλητοι φυγάδες έπεσαν πάνω στο αριστερό της κύριας παράταξης του Αλέξιου και μετέδωσαν τον πανικό στους απόλεμους και ανεκπαίδευτους Αθανάτους, οι οποίοι διαλύθηκαν και εγκατέλειψαν τις θέσεις τους. Αν και υπέστησαν κάποιες απώλειες, οι περισσότεροι φαίνεται πως κατάφεραν να διαφύγουν και να ανασυνταχθούν σε αρκετή απόσταση πίσω από το πεδίο της μάχης. Ο Αλέξιος, με ένα μικρό απόσπασμα ακολούθων, νομίζοντας μέσα στη σύγχυση της μάχης ότι η πτέρυγα αυτή βρισκόταν ακόμη στη θέση της, συνέχισε να πολεμά, μέχρις ότου κατάλαβε ότι το

τμήμα των Αθανάτων είχε τραπεί σε φυγή και ότι ο ίδιος διέτρεχε τον κίνδυνο να αποκοπεί.

Το αντίπαλο δεξιό, το οποίο είχε καταδιώξει τους φυγάδες, γύρισε εναντίον των υπόλοιπων δυνάμεων του Αλέξιου, που τις αποτελούσαν Φράγκοι ιππότες, οι οποίοι προέβαλαν σθεναρή αντίσταση. Στο δεξιό του Αλέξιου ο αγώνας εξελισσόταν πιο ισόρροπα, μέχρι τη στιγμή που οι Πετσενέγκοι, οι οποίοι είχαν διαφύγει από την προσοχή των Τούρκων, υπερκέρασαν τους αντιπάλους τους και επιτέθηκαν στα νώτα και στα πλευρά της διοίκησης του Κατακαλών. Οι Χωματηνοί τράπηκαν και αυτοί σε φυγή, και η αιτία γι' αυτό μάλλον ήταν η αριθμητική κατωτερότητα των δυνάμεων του Αλέξιου, γιατί οι Τούρκοι, καθώς φαίνεται, ήσαν πλήρως απασχολημένοι με το να κρατούν τις θέσεις τους εναντίον των στρατευμάτων του Ταρχανειώτη. Τελικά, βλέποντας τους Χωματηνούς να διαλύονται, οι Τούρκοι υποχώρησαν. Στο σημείο αυτό, κατά τον ιστορικό Βρυέννιο, εγγονό του στασιαστή, οι Πετσενέγκοι, αντί να εκμεταλλευθούν την επιτυχία τους, σταμάτησαν την καταδίωξη, γύρισαν πίσω και άρχισαν να λεηλατούν το δικό τους στρατόπεδο! Στη συνέχεια, παίρνοντας όσα λάφυρα μπορούσαν να μεταφέρουν, εγκατέλειψαν το στρατό του Βρυέννιου και επέστρεψαν στις εστίες τους.

Αυτή η εξέλιξη ήταν προφανώς σωτήρια για τον Αλέξιο, ο οποίος μόλις αντελήφθη ότι κινδύνευε να απομονωθεί μαζί με τους Φράγκους και τους ακολούθους του στο κέντρο, προσπάθησε να διαφύγει. Απ' ό,τι φαίνεται, είχε σκοπό να επιτεθεί ο ίδιος προσωπικά στον Βρυέννιο σε μια προσπάθεια να τον σκοτώσει –μια τέτοια εξέλιξη θα καταρράκωνε το ηθικό του στρατού του, και θα έστρεφε τη μάχη υπέρ του Αλέξιου– αναγκάστηκε όμως εκ των πραγμάτων να εγκαταλείψει το σχέδιό του. Οι εχθρικές δυνάμεις από κάθε πλευρά ολόγυρά του τον εμπόδιζαν να υποχωρήσει κατευθείαν προς τα πίσω· τελικά φαίνεται ότι κατάφερε, σπιρουνίζοντας το άλογό του, να διαφύγει μέσα από τις γραμμές των αντιπάλων του, με έξι μόνο άνδρες, και να βρεθεί στα μετόπισθεν της εχθρικής παράταξης. Εκεί συνάντησε τη γενική αναταραχή που είχαν προκαλέσει στο στρατόπεδο του Βρυέννιου οι λεηλασίες των Πετσενέγκων. Βλέποντας μάλιστα κάποιους ακόλουθους να προσπαθούν να σώσουν το άλογο παρέλασης του Βρυέννιου μαζί με τα αυτοκρατορικά εμβλήματα, ο Αλέξιος και οι άνδρες του το άρπα-

ΦΑΣΗ 1η

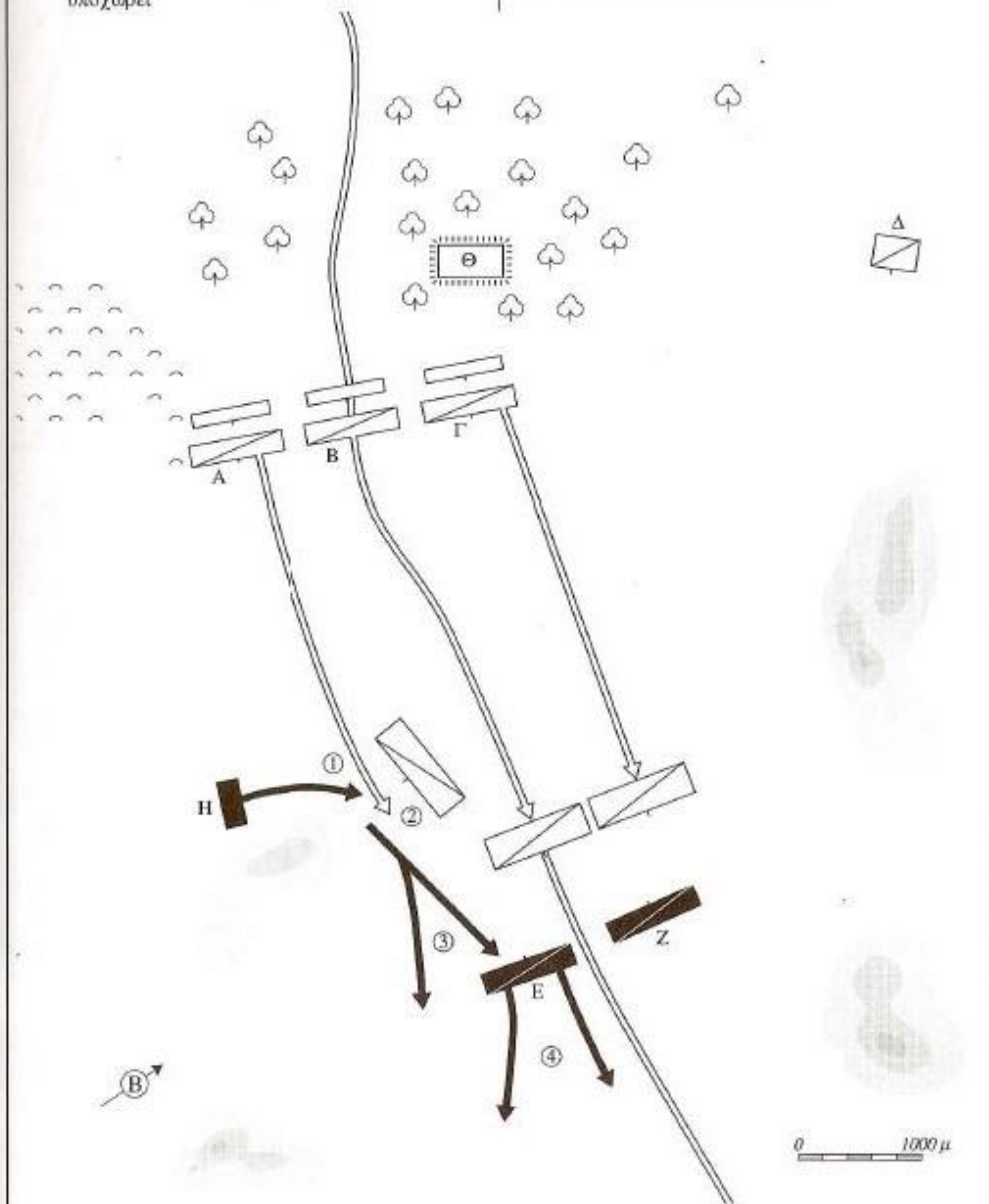
① Η ενέδρα του Αλέξιου συναντά αρχική επιτυχία

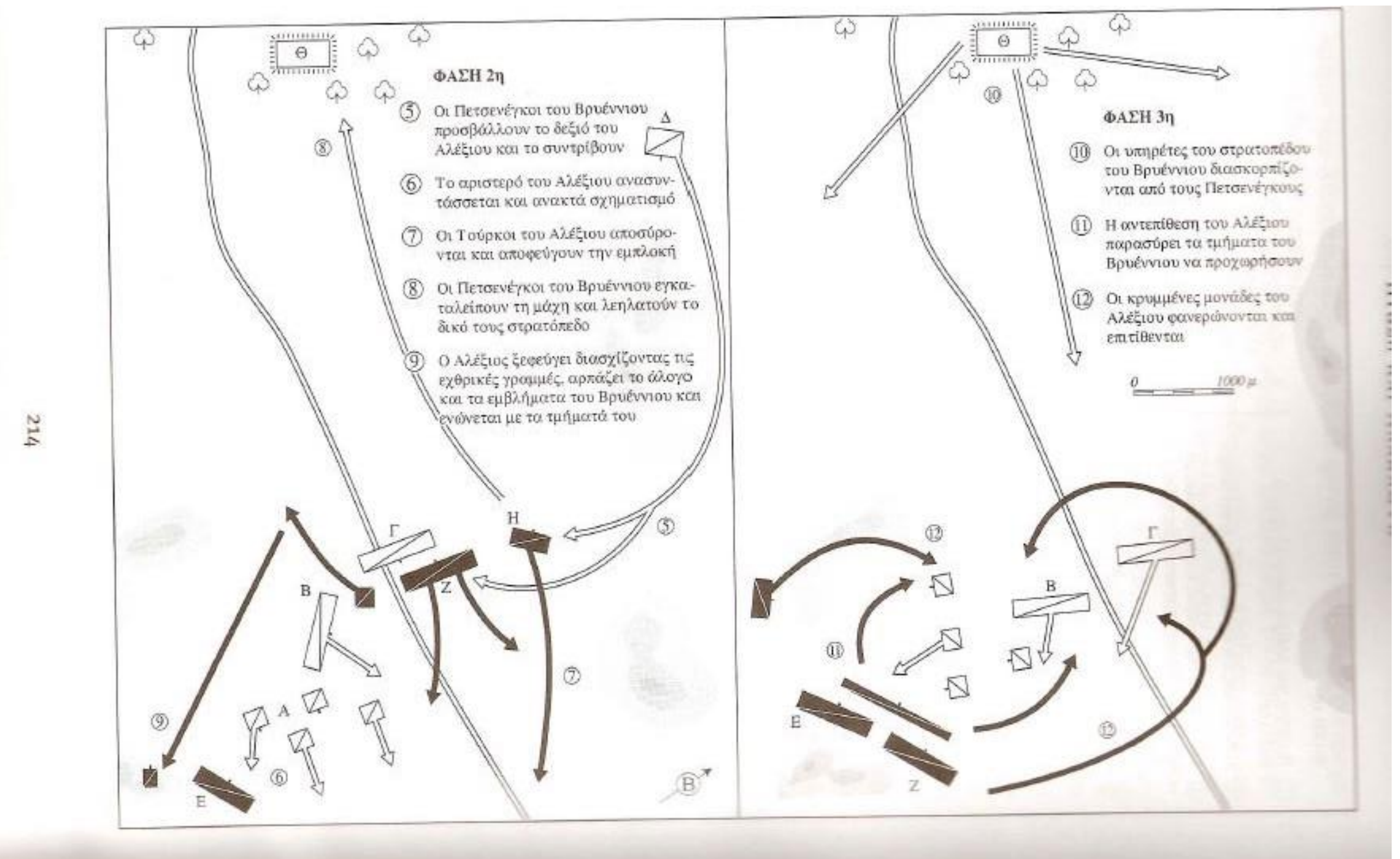
② Ο Βρυέννιος αποκρούει σθεναρά την ενέδρα

③ Τα τμήματα της ενέδρας παρασύρονται με αταξία και πέφτουν στην αριστερή πτέρυγα του Αλέξιου

④ Το αριστερό του Αλέξιου διαλύεται και υποχωρεί

Α Δεξιά πτέρυγα του Βρυέννιου
Β Κέντρο του Βρυέννιου
Γ Αριστερή πτέρυγα του Βρυέννιου
Δ Πετσενέγκοι πλαγιοφύλακες του Βρυέννιου
Ε Αριστερή πτέρυγα του Αλέξιου
Ζ Δεξιά πτέρυγα του Αλέξιου (Κατακαλών)
Η Ενέδρα τμημάτων του Αλέξιου
Θ Στρατόπεδο του Βρυέννιου

ΦΑΣΗ 2η
⑤ Οι Πετσενέγκοι του Βρυέννιου προσβάλλουν το δεξιό του Αλέξιου και το συντρίβουν
⑥ Το αριστερό του Αλέξιου ανασυντάσσεται και ανακτά σχηματισμό
⑦ Οι Τούρκοι του Αλέξιου αποσύρονται και αποφεύγουν την εμπλοκή
⑧ Οι Πετσενέγκοι του Βρυέννιου εγκαταλείπουν τη μάχη και λεηλατούν το δικό τους στρατόπεδο
⑨ Ο Αλέξιος ξεφεύγει διασχίζοντας τις εχθρικές γραμμές, αρπάζει το άλογο και τα εμβλήματα του Βρυέννιου και ενώνεται με τα τμήματά του
Θ
Δ
Η
Γ
Ζ
Β
Α
Ε
Β
ΦΑΣΗ 3η
⑩ Οι υπηρέτες του στρατοπέδου του Βρυέννιου διασκορπίζονται από τους Πετσενέγκους
⑪ Η αντεπίθεση του Αλέξιου παρασύρει τα τμήματα του Βρυέννιου να προχωρήσουν
⑫ Οι κρυμμένες μονάδες του Αλέξιου φανερώνονται και επιτίθενται
0 1000 μ

ξαν και κάλπασαν σαν τρελοί για να σωθούν πίσω από τις γραμμές του δικού τους στρατού.

Ο Αλέξιος έφθασε καλπάζοντας σε ένα ύψωμα πίσω από την αρχική θέση του στρατού, όπου συγκεντρώνονταν για ανασυγκρότηση πολλές από τις μονάδες του που είχαν προηγουμένως τραπεί σε φυγή. Εκεί τους ανακοίνωσε πως ο Βρυέννιος είχε σκοτωθεί στη μάχη, δείχνοντάς τους το άλογο και το αυτοκρατορικό του σπαθί ως απόδειξη. Μαζί με τους αξιωματικούς του άρχισε να ανασυντάσσει τις μονάδες για να αντεπιτεθούν. Τα στρατεύματα του Αλέξιου μάλιστα είχαν αναθαρρήσει από την άφιξη τουρκικών ενισχύσεων. Η γενική κατάσταση είχε ως εξής: οι μεν Φράγκοι του αριστερού του Αλέξιου, περικυκλωμένοι, είχαν αρχίσει να παραδίδονται, τα μετόπισθεν όμως του Βρυέννιου είχαν περιπέσει σε πλήρη αποδιοργάνωση από τη λεηλασία του στρατοπέδου από τους Πετσενέγκους. Οι μονάδες εφεδρείας βρίσκονταν σε σύγχυση, καθώς οι πανικόβλητοι φρουροί του στρατοπέδου προσπαθούσαν να βρουν καταφύγιο στις γραμμές τους, ενώ ο υπόλοιπος στρατός των πρώτων γραμμών, θεωρώντας ότι η μάχη έχει λήξει οριστικά, είχε χαλαρώσει εντελώς.

Ο Αλέξιος αποφάσισε πλέον να μεταχειριστεί άλλη τακτική και να χρησιμοποιήσει καλύτερα τους Τούρκους ιπποτοξότες του, χωρίζοντας το στρατό του σε τρεις διοικήσεις. Η κεντρική, υπό τον ίδιο, αποτελούνταν από τους ανασυγκροτημένους Χωματηνούς και τους Αθανάτους, παραταγμένους όχι σε έναν ενιαίο και συμπαγή σχηματισμό αλλά σε πολλές μικρότερες υπομονάδες, που δρούσαν σε συνδυασμό με μικρές ομάδες Τούρκων ιπποτοξοτών ανάμεσά τους. Οι δύο πτέρυγες θα έμεναν πίσω, κρυμμένες πίσω από τους χαμηλούς λόφους. Το σχέδιο ήταν να προχωρήσει μπροστά η διοίκηση του Αλέξιου, να εμπλακεί με τον εχθρό και να τον παρασύρει με παραπλανητική υποχώρηση σε άτακτη καταδίωξη, η οποία θα έφερνε τις δυνάμεις τους στο σημείο όπου ενέδρευαν οι άλλες δύο διοικήσεις του Αλέξιου, οι οποίες θα εφορμούσαν και θα τους περικύκλωναν.

Η εναρκτήρια επίθεση του Αλέξιου αιφνιδίασε τους στρατιώτες του Βρυέννιου, οι οποίοι όμως σύντομα αποκατάστησαν την τάξη στις γραμμές τους και άρχισαν και πάλι να τον απωθούν. Οι άνδρες του Αλέξιου εκτελούσαν εναλλακτικά επιθέσεις και κινήσεις αποφυγής, με τους Τούρκους ιπποτοξότες να διεισδύουν στα κενά της

αντίπαλης παράταξης και έπειτα να αναστρέφουν. Με την τακτική αυτή κρατούσαν τους διώκτες τους σε απόσταση ασφαλείας, ενώ ταυτόχρονα τους επέτρεπαν να πλησιάσουν προς τις ενεδρεύουσες μονάδες. Οι δυνάμεις του Βρυέννιου, όπως είχε προβλέψει ο Αλέξιος, έχαναν ολοένα και περισσότερο την πειθαρχία της κίνησής τους με την καταδίωξη. Πόσες από τις δυνάμεις του Βρυεννίου συμμετείχαν στην καταδίωξη δεν το γνωρίζουμε, και δεν μπορούμε να αποφανθούμε αν ήταν όλος ο στρατός του. Όταν τα καταδιωκόμενα τμήματα του Αλέξιου πέρασαν από το σημείο της ενέδρας, δόθηκε εντολή στα κρυμμένα τμήματα να επιτεθούν. Η έφοδος στα νώτα και στα πλευρά των διωκτών έσπειρε τον πανικό και οι μονάδες του Βρυέννιου, χάνοντας κάθε συνοχή, τράπηκαν σε άτακτη φυγή. Άλλες μονάδες, που βρίσκονταν πιο πίσω, αιφνιδιάστηκαν και αυτές και άρχισαν να εγκαταλείπουν το πεδίο της μάχης. Όταν ο Βρυέννιος, μαζί με τον αδελφό του, προσπάθησαν να τις σταματήσουν και να τις ανασυγκροτήσουν, περικυκλώθηκαν μαζί με λίγους πιστούς πολεμιστές και αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Στη δεύτερη αυτή φάση της μάχης ο Αλέξιος είχε χρησιμοποιήσει κλασικές τακτικές ιπποτοξοτών της στέπας, νικώντας έναν πολύ ισχυρότερο αντίπαλο τόσο σε αριθμούς όσο και σε εμπειρία. Ήταν μια μικρογραφία της μάχης του Μαντζικέρτ. Και οι δύο αντίπαλοι επέδειξαν σε διάφορες στιγμές της μάχης τέτοιο βαθμό πειθαρχίας που αποδεικνύει την αντοχή και τη σταθερότητα των στρατιωτικών δογμάτων και των παραδόσεων του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, ωστόσο η μάχη κρίθηκε από την ικανότητα του Αλέξιου να εκμεταλλευθεί την απρόσμενη ευκαιρία που παρουσιάστηκε από τη λεηλασία του στρατοπέδου του Βρυέννιου από τους Πετσενέγκους.

Δυρράχιον (1081)

Ο Αλέξιος δεν ήταν πάντοτε τόσο τυχερός, και στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, δηλαδή από το 1081 και μετά, είχε να αντιμετωπίσει σοβαρά στρατηγικά προβλήματα, καθώς η αυτοκρατορία δεχόταν αλλεπάλληλα πλήγματα από Πετσενέγκους στα βόρεια, Νορμανδούς στα δυτικά και Τούρκους στη Μικρά Ασία. Στα τέλη Μαΐου του 1081 ο Νορμανδός δούκας Ροβέρτος Γυισκάρδος, γόνος της οικογένειας των Ωτβίλ, που είχε κατακτήσει για λογαριασμό

της το μεγαλύτερο μέρος της νότιας Ιταλίας, αποβιβάστηκε στην Αυλώνα, στις ακτές της Αλβανίας, με σκοπό να αποσπάσει εδάφη στα δυτικά Βαλκάνια. Είχε ήδη αλώσει την τελευταία βυζαντινή κτήση στην Ιταλία, την Βάρι (σημερινό Μπάρι) το 1071, και έτρεφε το φιλόδοξο σχέδιο να επεκτείνει την εξουσία του σε βυζαντινά εδάφη των Βαλκανίων. Η κίνησή του, προσχεδιασμένη από καιρό, δεν συνάντησε αντίσταση και μέχρι τα μέσα Ιουνίου οι δυνάμεις του είχαν βαδίσει προς βορράν και πολιορκούσαν το φρούριο του Δυρραχίου, την τοπική έδρα της βυζαντινής διοίκησης.

Η πόλη ήταν εξαιρετικά καλά οχυρωμένη, κτισμένη σε μια μακρόστενη χερσόνησο, η οποία προχωρούσε παράλληλα προς την ακτή, από την οποία τη χώριζε μια ελώδης λιμνοθάλασσα. Οι πανίσχυρες οχυρώσεις της, του έκτου αιώνα, είχαν συντηρηθεί σωστά και η πόλη ήταν σε θέση να αντέξει μακρόχρονη πολιορκία. Ο Γυισκάρδος διέθετε βεβαίως και στόλο και το αρχικό του σχέδιο ήταν να καταλάβει την πόλη με ταυτόχρονη έφοδο από θάλασσα και ξηρά – μια παρακινδυνευμένη απόφαση, με δεδομένη την ύπαρξη της ισχυρής οχύρωσης και της φρουράς. Ευτυχώς για τον αυτοκράτορα, οι Βενετοί, σύμμαχοι του Βυζαντίου, εμφανίστηκαν με ισχυρό στόλο, ο οποίος έφτασε επί τόπου προτού ξεκινήσει η επίθεση και διασκόρπισε εντελώς το στόλο των Νορμανδών, ενώ η φρουρά του Δυρραχίου επιχείρησε έξοδο και, αιφνιδιάζοντας τους Νορμανδούς, τους προκάλεσε σημαντικές απώλειες. Ενώ οι ενωμένες ναυτικές δυνάμεις της Βενετίας και του Βυζαντίου απέκλειαν τους Νορμανδούς από τη θάλασσα, οι εισβολείς είχαν να αντιμετωπίσουν και τις ανθυγιεινές συνθήκες του στρατοπέδου τους, όπου μια επιδημία ξέσπασε τις επόμενες εβδομάδες και έθεσε εκτός μάχης μεγάλο αριθμό πεζών και ιπποτών των Νορμανδών.

Παρά τις αντιξοότητες ο Ροβέρτος δεν εγκατέλειπε την προσπάθεια και συνέχισε την πολιορκία με όσα μέσα διέθετε. Ο Αλέξιος, που μόλις πρόσφατα είχε ανέβει στο θρόνο, αποφάσισε να βαδίσει δυτικά και να εκδιώξει τους εισβολείς, οι οποίοι παρουσίαζαν σοβαρή απειλή για τις βαλκανικές κτήσεις της αυτοκρατορίας. Τα Βαλκάνια, μετά την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της Μικράς Ασίας, αναδεικνύονταν πλέον σε ζωτικής σημασίας χώρο για την επιβίωση του Βυζαντίου. Εν τω μεταξύ ο Γυισκάρδος είχε κατασκευάσει πολιορκητικές μηχανές και με αυτές βομβάρδιζε τη φρουρά, ενώ παράλληλα οι ανιχνευτές του τον πληροφορούσαν για

τις κινήσεις του αυτοκρατορικού στρατού. Στη Θεσσαλονίκη ο Αλέξιος έμαθε ότι η φρουρά είχε επιχειρήσει έξοδο, χωρίς επιτυχία αυτή τη φορά και με όχι ασήμαντες απώλειες (σ' αυτές συμπεριλαμβανόταν ο διοικητής της Γεώργιος Παλαιολόγος, ο οποίος είχε τραυματιστεί από βέλος στον κρόταφο αλλά επέζησε). Οι τελευταίες μάλιστα πληροφορίες έλεγαν ότι ο Γυισκάρδος είχε κατασκευάσει μεγάλο πολιορκητικό πύργο, ο οποίος απειλούσε άμεσα τα τείχη της πόλης.

Οι δυνάμεις των δύο αντιπάλων είναι, ως συνήθως, δύσκολο να υπολογιστούν με ακρίβεια. Η Άννα Κομνηνή δίνει έναν αριθμό 30.000 Νορμανδών, από τους οποίους 1.300 ήσαν βαριά οπλισμένοι ιππότες, υποστηριζόμενοι από ελαφρύτερο ιππικό και άφθονο πεζικό, μεγάλο μέρος του οποίου δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα αξιόμαχο. Ο αριθμός αυτός είναι μάλλον, για άλλη μια φορά, υπερβολικός, αλλά είναι σαφές ότι επρόκειτο για αρκετά μεγάλο εκστρατευτικό σώμα, ενώ από την άλλη είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο στρατός του αυτοκράτορα ήταν μικρότερος. Ο Αλέξιος είχε μαζί του τα τάγματα της Μακεδονίας και της Θράκης με περίπου 5.000 άνδρες, τους Εξκουβίτορες, μια μονάδα της αυτοκρατορικής φρουράς περί τους 1.000 άνδρες, και τους Βεστιαρίτες, άλλη μια μονάδα επιλέκτων ίδιας περίπου δύναμης. Επίσης ένα σώμα Φράγκων ιπποτών, υπό τη διοίκηση του Κωνσταντίνου Ουμβερτόπουλου, το σώμα των Μανιχαίων, αποτελούμενο από δύο μονάδες συνολικής δύναμης 2.800 ανδρών, διάφορα τάγματα ιππικού από τη Θεσσαλία, αγνώστου αριθμού ανδρών και περί τους 2.000 Τούρκους συμμάχους από τη Μικρά Ασία. Επιπλέον υπήρχε στρατολογημένο πεζικό χαμηλής μαχητικότητας από τη Θράκη και τις άλλες επαρχίες των Βαλκανίων, ένα σώμα πεζικού από Αρμένιους, με δύναμη μερικών χιλιάδων ανδρών, και τέλος 1.400 Βάραγγοι και άγνωστος αριθμός ελαφρών πεζών τοξοτών και σφενδονητών. Η συνολική δύναμη των Βυζαντινών πρέπει να ήταν μεταξύ 18 και 20.000 ανδρών, ή ελαφρά μεγαλύτερη.

Ο αυτοκράτορας ζήτησε συμβουλές από τους ανώτερους διοικητές του, μεταξύ των οποίων και από τον Γεώργιο Παλαιολόγο, ο οποίος τον επισκέφθηκε στο στρατόπεδό του, για το αν θα ήταν φρόνιμο να επιτεθεί ή όχι. Η φρουρά της πόλης είχε καταστρέψει τον πρώτο πολιορκητικό πύργο, αλλά οι Νορμανδοί είχαν ξεκινήσει την κατασκευή ενός δεύτερου. Οι περισσότεροι αξιωματικοί, μετα-

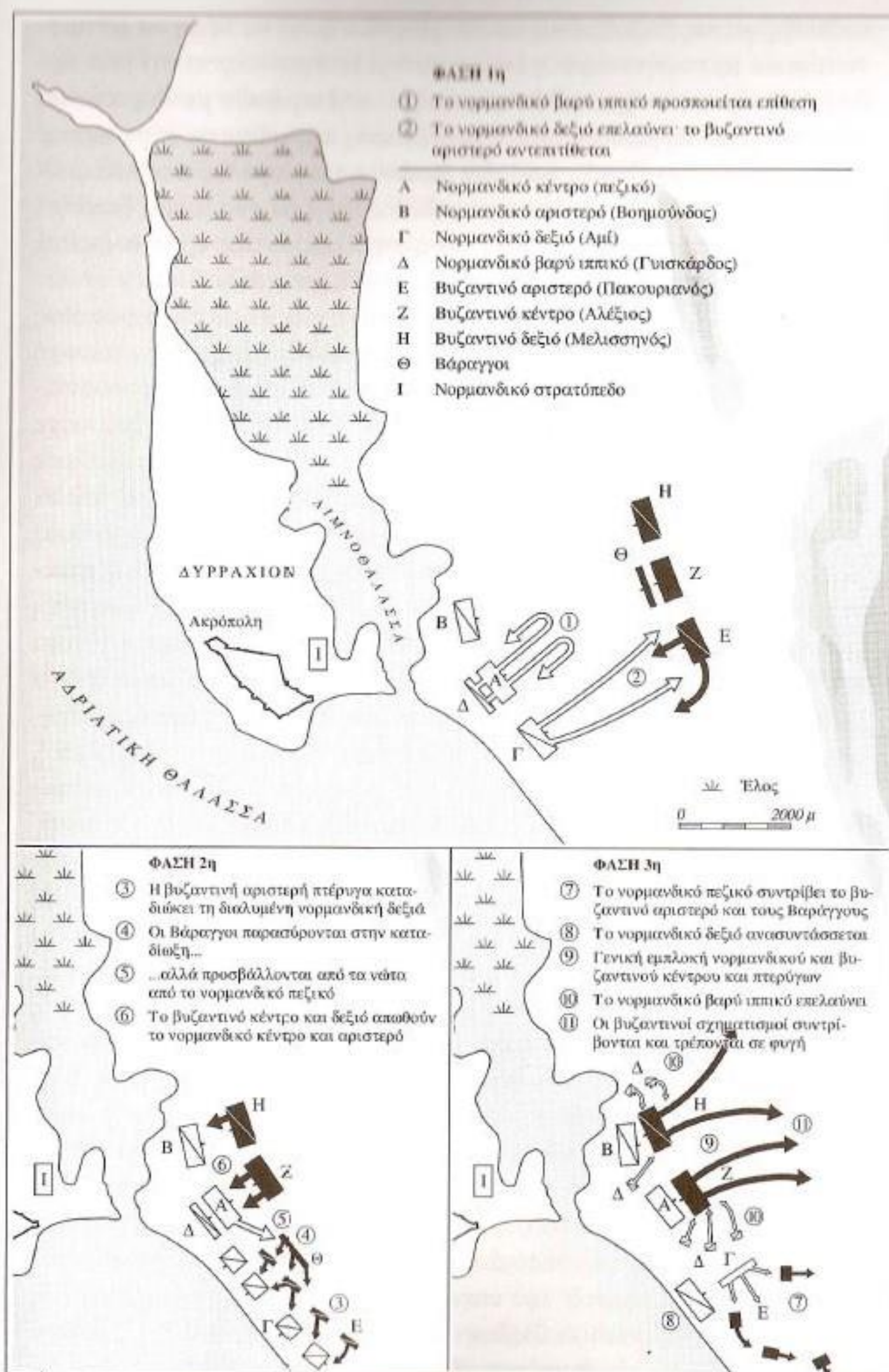
ξύ των οποίων και ο Παλαιολόγος, προέτρεπαν τον αυτοκράτορα να επιδείξει σύνεση, εφόσον ο χρόνος ήταν με το μέρος του, αρκετοί άλλοι όμως, και μαζί τους ο ίδιος ο Αλέξιος, ζητούσαν άμεση επίθεση, πράγμα τελικά που αποφασίστηκε να γίνει. Ο αυτοκράτορας ήλπιζε να προλάβει τους Νορμανδούς στις θέσεις πολιορκίας γύρω από το Δυρράχιο, αλλά οι ανιχνευτές του Ροβέρτου τον προειδοποίησαν εγκαίρως για την προσέγγιση του βυζαντινού στρατού. Ο Αλέξιος προχώρησε σε μια σειρά από χαμηλά υψώματα απέναντι από το νορμανδικό στρατόπεδο, κοντά στο λαιμό της χερσονήσου, έτοιμος να του επιτεθεί την επομένη. Το στρατόπεδο των Βυζαντινών ήταν στημένο σε υψηλότερο έδαφος, με τη θάλασσα και τα έλη στα αριστερά του και ελεύθερο πεδίο εμπρός για αρκετή απόσταση, ενώ στα δεξιά υπήρχε ένας απότομος γκρεμός. Τα εδαφικά αυτά χαρακτηριστικά καθόριζαν τη δυνατότητα ελιγμών και των δύο αντιπάλων στη μάχη. Το σχέδιο του αυτοκράτορα ήταν να επιτεθεί στο στρατόπεδο των Νορμανδών ταυτόχρονα από τα έλη και από την πόλη, ενώ το κύριο σώμα θα προχωρούσε μέχρι το λαιμό της χερσονήσου, για να την αποκλείσει και να επιτεθεί στους Νορμανδούς από τα νώτα. Ο Γυισκάρδος όμως ήταν δεινός γνώστης της τακτικής και δεν σκόπευε να επιτρέψει να τον αποκλείσει σε θύλακα ο εχθρός του, τη στιγμή μάλιστα που υπερτερούσε αριθμητικά. Έτσι, το βράδυ της 17ης προς 18η Οκτωβρίου μετακίνησε το στρατό του κατά μήκος της χερσονήσου και τον παρέταξε απέναντι από τον Αλέξιο, έχοντας στα νώτα του τη λιμνοθάλασσα.

Ο Αλέξιος, που είχε ήδη αποσπάσει ένα τμήμα ελαφρά οπλισμένων για να επιτεθούν εναντίον του νορμανδικού στρατοπέδου μέσα από τη λιμνοθάλασσα, μετέβαλε το σχέδιό του, και αναδιάταξε την παράταξή του σε τρεις διοικήσεις, αντιμέτωπες με τις αντίστοιχες του εχθρού. Από τη μεριά των Νορμανδών, ο Γυισκάρδος διοικούσε το κέντρο, ο γιος του Βοημούνδος το αριστερό και ο κόμης Αμί του Τζιοβινάτσο το δεξιό, προς τη θάλασσα. Από τη μεριά των Βυζαντινών, ο Αλέξιος διοικούσε και αυτός το κέντρο, με τους Βαράγγους στην πρώτη γραμμή, ενώ ο Γρηγόριος Πακουριανός και ο Νικηφόρος Μελισσηνός διοικούσαν την αριστερή και τη δεξιά πτέρυγα αντίστοιχα. Τμήματα από τη φρουρά της πόλης και οι ελαφρά οπλισμένοι που είχαν σταλεί μέσα από τη λιμνοθάλασσα όρμησαν στο νορμανδικό στρατόπεδο, αλλά το βρήκαν εγκαταλελειμμένο. Την ίδια περίπου στιγμή ο Αλέξιος διέταξε το στρατό

του να επιτεθεί. Οι Βάραγγοι είχαν λάβει εντολή να προηγούνται της προέλασης σε απόσταση λίγων μέτρων, ενώ πίσω τους ακολουθούσε μια ισχυρή δύναμη πεζών τοξοτών, οι οποίοι θα ελίσσονταν μέσα από τις γραμμές των Βαράγγων, θα εξαπέλυαν τις βολές τους και μετά θα αποσύρονταν για προστασία πίσω από τους Βαράγγους. Την τακτική αυτή θα την εφάρμοζαν για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο διάστημα κατά την προέλαση, έως ότου οι δύο στρατοί έρθουν σε επαφή. Προφανώς αυτό ήταν το σχέδιο του Αλέξιου ως απάντηση στον κίνδυνο που παρουσίαζε το βαριά θωρακισμένο νορμανδικό ιππικό.

Καθώς οι στρατοί πλησίαζαν ο ένας τον άλλον, ο Ροβέρτος έστειλε ένα απόσπασμα ιππικού μπροστά από το κέντρο του για να ενεργήσει παραπλανητική επίθεση, ελπίζοντας έτσι να παρασύρει τους Βαράγγους, αυτό όμως δέχθηκε τις πυκνές βολές των τοξοτών και επέστρεψε άπρακτο. Αμέσως μετά από αυτό οι μονάδες του νορμανδικού δεξιού, του κόμη Αμί, όρμησαν αναπάντεχα μπροστά κατευθυνόμενα προς το σημείο της ένωσης μεταξύ του κέντρου και της αριστερής πτέρυγας των Βυζαντινών· ειδικότερα είχαν βάλει στόχο να πλευροκοπήσουν τους Βαράγγους από τα αριστερά. Ενώ όμως οι Βάραγγοι δέχθηκαν ακλόνητοι την επίθεση και κράτησαν σθεναρά, η βυζαντινή πτέρυγα στα αριστερά, υπό τον Πακουριανό, στην οποία βρίσκονταν και τα καλύτερα τμήματα του Αλέξιου, ξεχύθηκε με ορμή και κατατρόπωσε τους Νορμανδούς, οι οποίοι διαλύθηκαν και τράπηκαν σε φυγή. Οι περισσότεροι από αυτούς φαίνεται πως ήσαν νεοσύλλεκτοι, και όσο για το ιππικό, ήταν το λιγότερο έμπειρο· όλοι αυτοί κατέληξαν πανικόβλητοι στην ακτή, όπου πολλοί πνίγηκαν, μέχρι να τους συγκρατήσει η γυναίκα του Ροβέρτου, η οποία κάλπαζε με πλήρη θωράκιση πάνω-κάτω κατά μήκος της ακτής προσπαθώντας να σταματήσει τους φυγάδες.

Εν τω μεταξύ το αριστερό και το κέντρο των Νορμανδών είχαν αρχίσει αψιμαχίες με τις δυνάμεις των Βυζαντινών απέναντί τους. Με το δεξιό της σε αποσύνθεση, η νορμανδική παράταξη, ιδίως το βαρύ ιππικό του Γυισκάρδου, βρισκόταν εκτεθειμένη και κινδύνευε να περικυκλωθεί. Στο σημείο αυτό η νίκη φαινόταν να κλίνει προς το μέρος των Βυζαντινών, όμως οι ασυγκράτητοι Βάραγγοι είχαν προωθηθεί με δική τους πρωτοβουλία για να συμμετάσχουν στην καταδίωξη των Νορμανδών φυγάδων και είχαν απομακρυνθεί από την κεντρική γραμμή του Αλέξιου. Έτσι, κουρασμένοι από την κα-

ΦΑΣΗ 1η
① Το νορμανδικό βαρύ ιππικό προσποιείται επίθεση
② Το νορμανδικό δεξιό επελαύνει· το βυζαντινό αριστερό αντεπιτίθεται
Α Νορμανδικό κέντρο (πεζικό)
Β Νορμανδικό αριστερό (Βοημούνδος)
Γ Νορμανδικό δεξιό (Αμί)
Δ Νορμανδικό βαρύ ιππικό (Γυισκάρδος)
Ε Βυζαντινό αριστερό (Πακουριανός)
Ζ Βυζαντινό κέντρο (Αλέξιος)
Η Βυζαντινό δεξιό (Μελισσηνός)
Θ Βάραγγοι
Ι Νορμανδικό στρατόπεδο
ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ
ΔΥΡΡΑΧΙΟΝ
Ακρόπολη
ΑΔΡΙΑΤΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
Έλος
0 2000 μ
ΦΑΣΗ 2η
③ Η βυζαντινή αριστερή πτέρυγα καταδιώκει τη διαλυμένη νορμανδική δεξιά
④ Οι Βάραγγοι παρασύρονται στην καταδίωξη...
⑤ ...αλλά προσβάλλονται από τα νώτα από το νορμανδικό πεζικό
⑥ Το βυζαντινό κέντρο και δεξιό απωθούν το νορμανδικό κέντρο και αριστερό
ΦΑΣΗ 3η
⑦ Το νορμανδικό πεζικό συντρίβει το βυζαντινό αριστερό και τους Βαράγγους
⑧ Το νορμανδικό δεξιό ανασυντάσσεται
⑨ Γενική εμπλοκή νορμανδικού και βυζαντινού κέντρου και πτερύγων
⑩ Το νορμανδικό βαρύ ιππικό επελαύνει
⑪ Οι βυζαντινοί σχηματισμοί συντρίβονται και τρέπονται σε φυγή

ταδίωξη, με τις βαριές τους πανοπλίες δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν μια οργανωμένη αντεπίθεση. Βλέποντάς το ο Γυισκάρδος διέταξε μια ισχυρή δύναμη πεζών οπλισμένων με δόρατα να τους επιτεθεί αιφνιδιαστικά στα πλευρά, και μέσα σε λίγη ώρα ο σχηματισμός των Βαράγγων είχε διαλυθεί με μεγάλες απώλειες. Οι επιζώντες έτρεξαν να βρουν προστασία μέσα σε ένα μικρό ξωκλήσι εκεί κοντά, όπου οι Νορμανδοί τους απέκλεισαν και έβαλαν φωτιά στο κτίριο. Από τους Βαράγγους δεν γλίτωσε κανείς.

Χωρίς την αριστερή του διοίκηση, τα στρατεύματα της οποίας καταδίωκαν ακόμη το νορμανδικό δεξιό, αλλά χωρίς καμία συνοχή πια, και με το κέντρο του εκτεθειμένο, ο Αλέξιος βρέθηκε να αντιμετωπίζει τις επελάσεις του νορμανδικού βαρέως ιππικού, που είχε κρατηθεί ώς εκείνη τη στιγμή στην εφεδρεία. Χωρισμένο σε μικρές μονάδες, το βαρύ ιππικό έπληξε τις βυζαντινές γραμμές σε πολλά σημεία. Οι τοξότες και το ελαφρύ πεζικό που ακολουθούσε τους Βαράγγους (αν βρίσκονταν ακόμη στις θέσεις τους, γιατί η περιγραφή της μάχης δεν κάνει καμιά μνεία σ' αυτούς σε αυτή τη φάση) ασφαλώς δεν θα προέβαλαν καν αντίσταση σε μια τέτοια επίθεση. Επίσης δεν αναφέρεται και τι συνέβη στη δεξιά πτέρυγα των Βυζαντινών, αλλά το βέβαιο είναι ότι και οι δύο αυτές διοικήσεις, χωρίς το βαρύ πεζικό των Βαράγγων στην εμπροσθοφυλακή, δεν μπορούσαν να κάνουν πολλά και σύντομα διαλύθηκαν. Ο αυτοκράτορας με τη σωματοφυλακή και τους ακολούθους του αντιστάθηκε όσο ήταν δυνατόν, αλλά και αυτοί αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης. Ο αυτοκράτορας μόλις που γλίτωσε από την καταδίωξη, μετά από πολλές απόπειρες των Νορμανδών να τον σκοτώσουν ή να τον πιάσουν ζωντανό. Οι νικητές Νορμανδοί με την ησυχία τους περικύκλωσαν τις υπόλοιπες βυζαντινές δυνάμεις. Το στρατόπεδο με τα πλούσια λάφυρα εγκαταλείφθηκε και αυτό στα χέρια τους.

Ο Αλέξιος ήταν σίγουρα ικανός γνώστης της τακτικής, αλλά στη μάχη αυτή τον πρόδωσε η έλλειψη πειθαρχίας των ανδρών του, που όρμησαν χωρίς διαταγή να καταδιώξουν το ηττημένο τμήμα του νορμανδικού στρατού, πράξη που καταδικάζεται ως σοβαρό παράπτωμα στα στρατιωτικά εγχειρίδια. Φαίνεται επίσης πως δεν είχε υπολογίσει σωστά την ικανότητα του επελαύνοντος βαρέως ιππικού των Νορμανδών να διασπά τις εχθρικές γραμμές με ελάχιστη δυσκολία. Στις μάχες που ακολούθησαν φρόντισε να αποφεύ-

γει τις κατά μέτωπο επελάσεις τους και διέταζε τους τοξότες του να πλήττουν τα άλογα των Νορμανδών, τα οποία στην πλειονότητά τους ήσαν αθωράκιστα. Η ήττα αυτή ήταν ιδιαίτερα σοβαρή για μια αυτοκρατορία που μαστιζόταν ήδη από την έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού και πόρων και ο Αλέξιος χρειάστηκε να ξεκινήσει από το μηδέν για να ξαναφτιάξει το στρατό του. Είναι αξιοθαύμαστο λοιπόν ότι μέσα σε λίγα μόνο χρόνια τα κατάφερε τόσο καλά ώστε να εκδιώξει τους Νορμανδούς από τα Βαλκάνια και να νικήσει τους Πετσενέγκους και τους Σελτζούκους – αν και στην περίπτωση των τελευταίων η έλευση των σταυροφόρων της Πρώτης Σταυροφορίας έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην αναβίωση της δύναμης του Βυζαντίου στην Ανατολή.

Οι απώλειες της βυζαντινής πλευράς σ' αυτή τη μάχη ήταν πολύ βαριές και έφθασαν περί τις 5.000, δηλαδή γύρω στο 25% του στρατού, μεταξύ αυτών και το μεγαλύτερο μέρος του σώματος των Βαράγγων. Δεν γνωρίζουμε τις απώλειες από την πλευρά των Νορμανδών, αλλά θα πρέπει να ήσαν επίσης σοβαρές στην πτέρυγα του στρατού που τράπηκε σε φυγή προς την ακτή και τη λιμνοθάλασσα. Κατά τα λεγόμενα ενός Νορμανδού χρονογράφου της εποχής, το βαρύ ιππικό του Ροβέρτου είχε μόνο τριάντα νεκρούς.

Η ανάκαμψη επί Κομνηνών

Οι ικανότητες λεπτομερούς σχεδιασμού, η επιδέξια χάραξη εσωτερικής πολιτικής και η συνετή στρατηγική του Αλέξιου Α΄ του επέτρεψαν να σταθεροποιήσει την κατάσταση μέχρι το 1105. Τελειοποιήθηκαν οι κατάλληλες τακτικές που έπρεπε να υιοθετούνται ανάλογα με το είδος του εχθρού που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, ιδίως κατά των Πετσενέγκων και των Τούρκων. Οι Πετσενέγκοι ηττήθηκαν ολοκληρωτικά, και με τη συνθήκη που ακολούθησε εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας με αντάλλαγμα να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία στον αυτοκρατορικό στρατό. Υιοθετώντας τακτικές φθοράς κατά των Νορμανδών και αποφεύγοντας τις κατά μέτωπο συγκρούσεις, όπως στο Δυρράχιο, ο Αλέξιος τους υποχρέωσε να εκκενώσουν την Ήπειρο και την Αλβανία, ενώ και η δύσκολη κατάσταση με τους Τούρκους στη βορειοδυτική Μικρά Ασία τελικά σταθεροποιήθηκε. Δεν υπάρχει καμία αμφιβο-

λία ότι σημαντικό ρόλο στην επιτυχία αυτή έπαιξε και το γεγονός ότι ο Αλέξιος χρησιμοποίησε έξυπνα τους στρατούς της Πρώτης Σταυροφορίας, που διέσχισαν τα βυζαντινά εδάφη το 1097-1098 στο δρόμο τους προς τους Αγίους Τόπους. Εκτός αυτού ο Αλέξιος εισήγαγε και σημαντικές μεταρρυθμίσεις τόσο στη φορολογική πολιτική όσο και στη στρατιωτική διοίκηση, με σκοπό να επαναφέρει σε λειτουργία την κεντρική διοικητική μηχανή και την αυτοκρατορική γραφειοκρατία. Στη διάρκεια της βασιλείας του γιου του Αλέξιου Ιωάννη Β΄ (1118-1143) ανακτήθηκαν σημαντικές περιοχές της δυτικής Μικράς Ασίας, ενώ ο γιος και διάδοχος του Ιωάννη Μανουήλ Α΄ εδραίωσε και ενίσχυσε την αυτοκρατορική εξουσία στα Βαλκάνια και οι βυζαντινοί στρατοί άρχισαν και πάλι να επεκτείνουν τα όρια της αυτοκρατορίας στην κεντρική Μικρά Ασία. Ενώ όμως η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τους Ούγγρους στο Δούναβη με αρκετή επιτυχία, η τελική ήττα στη Μικρά Ασία σήμανε το τέλος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με την έως τότε γνωστή εδαφική μορφή της. Το 1176, σε μια πρόωρη από στρατηγικής πλευράς και αδέξια από τακτικής πλευράς απόπειρα να τεθεί τέρμα στην οργανωμένη αντίσταση των Τούρκων στη Μικρά Ασία, ο αυτοκρατορικός στρατός, με τον ίδιο τον αυτοκράτορα επικεφαλής, έπεσε σε ενέδρα και ηττήθηκε στο Μυριοκέφαλον. Η δαπανηρή αυτή αποτυχία σήμανε και το τέλος αυτής της προσπάθειας. Οι αλλαγές των ισορροπιών σε διεθνές επίπεδο και οι εξεγέρσεις στα Βαλκάνια δεν επέτρεψαν ποτέ πια στην αυτοκρατορία να αναλάβει επιθετικό ρόλο μεγάλης κλίμακας στη Μικρά Ασία. Ο εκτουρκισμός και ο εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας είχαν ήδη αρχίσει και η αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να αναχαιτίσει τη διαδικασία. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που εκτεινόταν μέχρι τότε σε Ευρώπη και Ασία, άρχισε να μεταβάλλεται όλο και περισσότερο σε καθαρά ευρωπαϊκό κράτος.

Η Μάχη του Σιρμίου (1167)

Οι σχέσεις του Βυζαντίου με το βασίλειο της Ουγγαρίας στις δεκαετίες του 1150 και του 1160 ήσαν ιδιαίτερα τεταμένες. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της ανάδειξης της Ουγγαρίας σε σημαντικό παίκτη στη διεθνή πολιτική σκηνή και ιδιαίτερα σε ρυθμιστή της βυζαντι-

νής πολιτικής απέναντι στην κυρίαρχη τότε δύναμη στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και την Ιταλία, τη Γερμανική Αυτοκρατορία. Οι ουγγρικές βλέψεις στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, και ιδιαίτερα στη Ρασκία (πυρήνα της μετέπειτα Σερβίας) και τις δαλματικές ακτές, θεωρούνταν από την τοπική κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη αποσταθεροποιητικός παράγοντας στην περιοχή και απειλή για τα αυτοκρατορικά συμφέροντα. Ο Μανουήλ προσπάθησε να αντιμετωπίσει το ζήτημα ασκώντας στρατιωτική και διπλωματική πίεση (εξαπολύοντας συχνά εκστρατείες προς εκφοβισμό των διαφόρων ανυπότακτων ηγεμονίσκων της περιοχής, ώστε να τους επαναφέρει στην τάξη) και επεμβαίνοντας στα θέματα δυναστικής πολιτικής της ουγγρικής αυλής. Το 1164 ο Μανουήλ ξεκίνησε νέα εκστρατεία πέρα από το Δούναβη με στόχο το βυζαντινό έλεγχο στην περιοχή του Σιρμίου (έτσι ονομαζόταν η περιοχή γύρω από το ομώνυμο φρούριο, τη σημερινή πόλη Σρέμσκα Μιτροβίτσα, στην αριστερή όχθη του ποταμού Σάβα). Αρχικά σημειώθηκαν επιτυχίες και οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν και τον επόμενο χρόνο. Το 1166 ο Μανουήλ ενήργησε εισβολή από τρία μέτωπα. Καμία πλευρά δεν μπορούσε να εξασφαλίσει αποφασιστική νίκη μέχρι το 1167, οπότε ανέλαβε την ηγεσία όλων των εκστρατευτικών δυνάμεων ο στρατηγός Ανδρόνικος Κοντοστέφανος. Με ευφυείς στρατηγικούς ελιγμούς ο Ανδρόνικος κατάφερε να υποχρεώσει τις ουγγρικές δυνάμεις να εμπλακούν σε μάχη κοντά στο οχυρό Ζεύγμινον (σημερ. Ζεμούν ή Σεμλίνο) στην επαρχία του Σιρμίου. Η μάχη κατέληξε σε αποφασιστική νίκη των Βυζαντινών και απέδειξε για μια ακόμη φορά ότι η βυζαντινή τάξη και πειθαρχία μπορούσαν να φέρουν τη νίκη ακόμη και εναντίον υπέρτερων αντιπάλων που χρησιμοποιούσαν την ίδια στρατιωτική τεχνική (Βλ. Χάρτη 9).

Ο Κοντοστέφανος παρέταξε το στρατό του ως συνήθως σε τρεις διοικήσεις, έχοντας τον ποταμό Σάβα σε κάποια απόσταση πίσω του. Η κύρια γραμμή μάχης ήταν καλυμμένη πίσω από σειρά Τούρκων και Κουμάνων ιπποτοξοτών σε συνδυασμό με λίγους δυτικούς μισθοφόρους ιππότες, που αποτελούσαν έτσι την εμπροσθοφυλακή του στρατού. Η κεντρική διοίκηση, η οποία κατά την πορεία αποτελούσε την οπισθοφυλακή, βρισκόταν υπό τη διοίκηση του ίδιου του Κοντοστέφανου. Την αποτελούσαν μονάδες της αυτοκρατορικής φρουράς (μεταξύ αυτών οι Βάραγγοι και οι Εταιρείες), μονάδες από Ιταλούς μισθοφόρους από τη Λομβαρδία (που

ήσαν μάλλον λογχοφόροι) και μια μονάδα 500 Σέρβων πεζών συμμάχων. Η αριστερή πτέρυγα, δεύτερη κατά σειρά στην πορεία, περιλάμβανε τα τακτικά βυζαντινά και συμμαχικά στρατεύματα, οργανωμένα σε τέσσερις *ταξιαρχίες*, ενώ η δεξιά, που ερχόταν τρίτη, είχε τις επίλεκτες μονάδες των Βυζαντινών, τους Γερμανούς μισθοφόρους και μερικές μονάδες Τούρκων. Πίσω από κάθε πτέρυγα ακολουθούσαν, κατά την πάγια βυζαντινή τακτική, μονάδες υποστήριξης για να προστατεύουν τα πλευρά ή για να υπερκεράσουν τον εχθρό, εφόσον παρουσιαζόταν η ευκαιρία. Πίσω από το κέντρο ήταν παραταγμένη η εφεδρεία, από τρεις ταξιαρχίες πεζικού με τοξότες και μια μονάδα βαριά θωρακισμένων Τούρκων, κατά πάσα πιθανότητα πεζών.

Ο διοικητής των Ούγγρων είχε παρατάξει και αυτός το στρατό του σε τρεις διοικήσεις, αλλά σε μία μόνο γραμμή μεγάλου βάθους. Οι βυζαντινές πηγές αναφέρουν ότι είχε παρατάξει ανάμικτα πεζικό και ιππικό χωρίς κάποια τακτική λογική, αλλά αυτό μάλλον αντικατοπτρίζει στην πραγματικότητα ένα σχηματισμό με πεζικό στο κέντρο και πίσω από αυτό ιππικό· φαίνεται πως οι Ούγγροι βασίζονταν σ' αυτό το σχήμα για αύξηση της αποτελεσματικότητας της εφόδου του ιππικού.

Η μάχη ξεκίνησε με τα βυζαντινά ελαφρά στρατεύματα να προωθούνται για να παρενοχλήσουν τον εχθρό με τοξοβολίες και να τον παρασύρουν σε έφοδο, την οποία τα ίδια θα απέφευγαν αποσυρόμενα. Η τακτική αυτή είχε αρκετή επιτυχία και ολόκληρη η ουγγρική γραμμή όρμησε μπροστά. Η βυζαντινή αριστερή πτέρυγα υποχώρησε αμέσως κάτω από την πίεση και οι δύο από τις τέσσερις ταξιαρχίες της διερράγησαν, τρεπόμενες σε φυγή προς το ποτάμι, όπου και ανασυντάχθηκαν. Στο κέντρο και στο δεξιό οι αμυνόμενοι κράτησαν σταθερά. Έπειτα η δεξιά πτέρυγα των Βυζαντινών αντεπιτέθηκε, και αμέσως μετά όρμησε στους Ούγγρους και το υπόλοιπο αριστερό των Βυζαντινών, που είχε εν τω μεταξύ αναδιοργανωθεί. Οι Ούγγροι, που είχαν καθηλωθεί από τις δύο σταθερές ταξιαρχίες του αριστερού, συνετρίβησαν. Ο Κοντοστέφανος διέταξε τότε και το κέντρο του να επιτεθεί και έφερε την εφεδρεία πεζικού μπροστά σε όλο το μήκος του μετώπου. Υπό την πίεση αυτή οι Ούγγροι οπισθοχώρησαν και στη συνέχεια οι μονάδες τους άρχισαν να διαλύονται σε πλήρη σύγχυση, με αποτέλεσμα ολόκληρος ο στρατός τους να τραπεί σε φυγή.

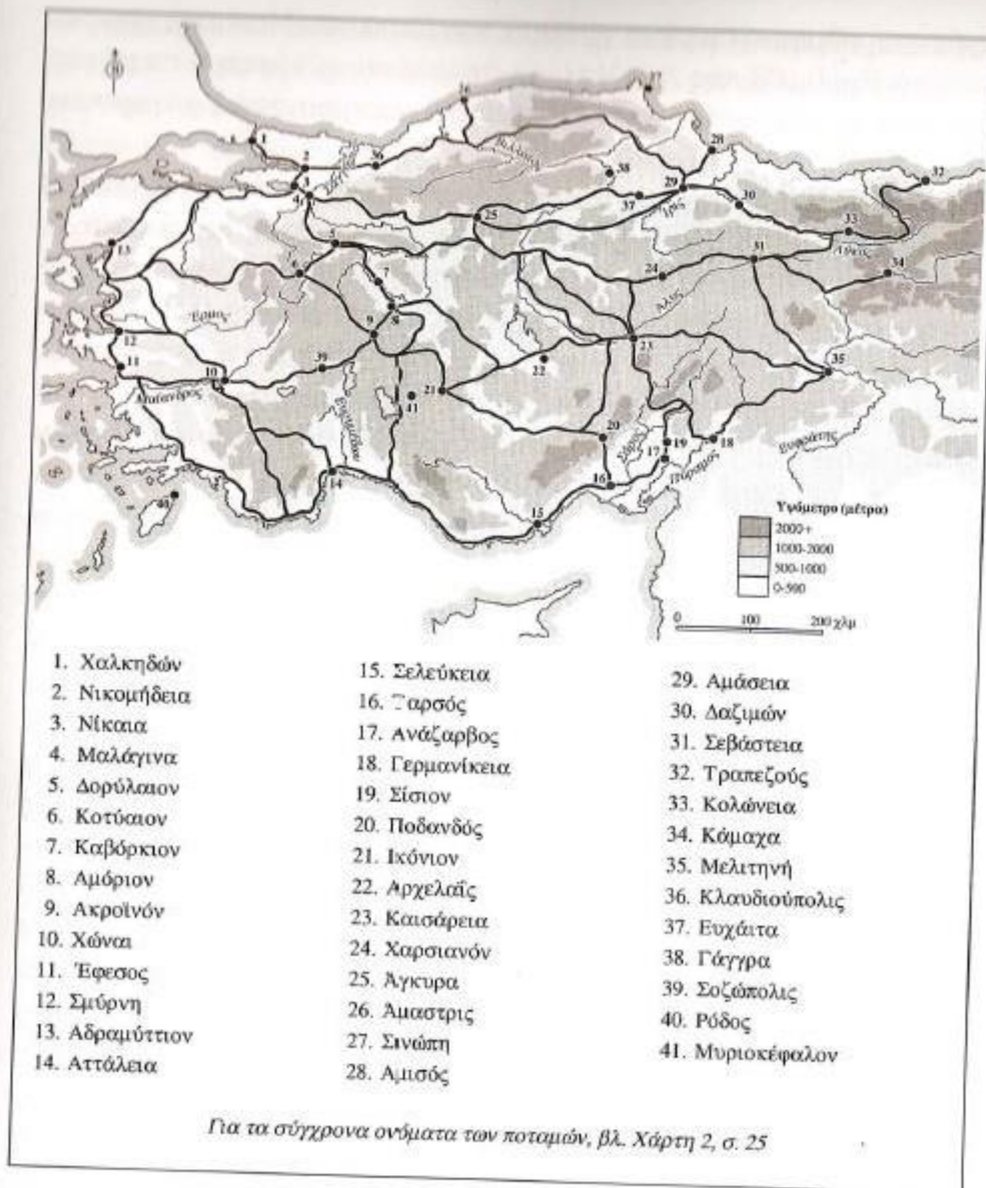
Ο Κοντοστέφανος κέρδισε τη μάχη χάρη στην ευφυή τακτική διάταξη και ιδίως χάρη στην παραπλανητική υποχώρηση του αριστερού των Βυζαντινών, η οποία αποδυνάμωσε ολόκληρη την ουγγρική γραμμή. Μολονότι οι πηγές δεν περιγράφουν σαφώς τον ελιγμό αυτό ως παραπλανητικό, το γεγονός ότι τα στρατεύματα εμφανίζονται αμέσως μετά τη «φυγή» τους να μάχονται σε άριστη τάξη, σε συνδυασμό με τη σθεναρή άμυνα των δύο ταξιαρχιών του αριστερού, που ακινητοποίησαν τους Ούγγρους, καθιστά μια τέτοια ερμηνεία πολύ πιθανή. Η αντεπίθεση των Βυζαντινών και η μη αναμενόμενη εφόρμηση του βαρέως πεζικού της εφεδρείας σε όλο το μήκος του μετώπου ανέτρεψε την ουγγρική παράταξη, η οποία καθώς φαίνεται δεν είχε ούτε εφεδρείες να ρίξει στη μάχη ούτε να τις χρησιμοποιήσει ως στήριγμα. Οι στρατιωτικές πηγές της Βυζαντινής (δηλαδή της Ανατολικής Ρωμαϊκής) Αυτοκρατορίας υπογραμμίζουν σταθερά τη σημασία της «ρωμαϊκής» πειθαρχίας έναντι της έλλειψης πειθαρχίας από τη μεριά των εχθρών και αυτό αποτελεί κλασικό (έως και τετριμμένο) θέμα στις βυζαντινές περιγραφές μαχών (ιδίως για να φέρει σε αντίστιξη τις περιπτώσεις στις οποίες οι Βυζαντινοί διοικητές αποτυγχάνουν να διατηρήσουν την τάξη, με αποτέλεσμα να χάνουν τη μάχη). Όπως και να έχει το πράγμα, το γεγονός ότι η παρουσία αυτού του προτερήματος αναφέρεται σταθερά σαν λογοτεχνικό «μοτίβο» δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι απέχει από την αλήθεια, γιατί, όπως είδαμε, όποτε οι Βυζαντινοί διοικητές διατηρούσαν την τάξη και την πειθαρχία του στρατεύματος, συνήθως κέρδιζαν τη μάχη. Βεβαίως η τάξη και η πειθαρχία δεν επαρκούν από μόνες τους· εξίσου ζωτικής σημασίας είναι και η ευφυής και συνετή ηγεσία.

Η Μάχη του Μυριοκέφαλου (1176)

Η μάχη του Σιρμίου δείχνει χαρακτηριστικά ότι στα 1160, ακόμη και με ένα στρατό τόσο διαφορετικό από τους στρατούς που κατάφεραν τις σπουδαίες νίκες στα τέλη του δέκατου και στις αρχές του ενδέκατου αιώνα, και ακόμη περισσότερο σε σύγκριση με τους θεματικούς στρατούς που κράτησαν την άμυνα της αυτοκρατορίας από τον έβδομο αιώνα και μετά, οι στρατοί της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπό ικανή ηγεσία και με σωστή πειθαρχία,

ήταν σε θέση να καταγάγουν εντυπωσιακές νίκες και ο στρατός παρέμενε το κύριο όργανο της αυτοκρατορικής εξωτερικής πολιτικής. Στη Μικρά Ασία ο Μανουήλ είχε καταφέρει μέχρι τη δεκαετία του 1170 να επαναφέρει αληθινή ισορροπία στο συσχετισμό δυνάμεων με το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ικονίου, και ασκούσε ολοένα και περισσότερη πίεση γύρω από τα σύνορά του με αντικειμενικό σκοπό την επανάκτηση του κεντρικού οροπεδίου της Μικράς Ασίας, που είχε χαθεί έναν αιώνα πριν, μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ. Στο νότο οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν επανακτήσει την Κιλικία, και το σταυροφορικό πριγκιπάτο της Αντιόχειας αναγνώριζε τη βυζαντινή επικυριαρχία. Το κύριο πρόβλημα του αυτοκράτορα στην ανατολή προερχόταν από το γεγονός ότι η πολιτική του έναντι της Δύσης βρισκόταν διαρκώς υπό την απειλή, διπλωματική ή με άλλα μέσα, των Γερμανών αυτοκρατόρων, οι οποίοι θεωρούσαν την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τον κύριο αντίπαλο των συμφερόντων τους στην κεντρική Μεσόγειο. Ήταν τόσο έντονη η αντιπαράθεση, ώστε δεν δίσταζαν να υποστηρίζουν καθαρά τον Σελτζούκο σουλτάνο Κιλίτς Αρσλάν έναντι του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ ήταν λοιπόν υποχρεωμένος να μοιράζει τις δυνάμεις του κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην φαίνεται μεν ότι παραμελεί τα βαλκανικά του εδάφη, αλλά να μπορεί ταυτόχρονα να διαθέτει και αρκετές δυνάμεις στη Μικρά Ασία, ικανές να αντιτάξουν αποτελεσματική πρόκληση στους Σελτζούκους. Σημαντική παράμετρος της ανατολικής πολιτικής του ήταν η διατήρηση καλών σχέσεων με τα κράτη των σταυροφόρων στη Συρία και την Παλαιστίνη, χωρίς όμως από την άλλη να διακινδυνεύει την καλή συνεννόηση με τους εμίρηδες του Χαλεπιού, τους οποίους μπορούσε να χρησιμοποιεί ως αντίβαρο των Σελτζούκων από το νότο. Με το θάνατο του εμίρη Νουραντίν, το 1174, η ισορροπία δυνάμεων μετατοπίστηκε εν μέρει εις βάρος του Βυζαντίου, καθώς ο διάδοχός του Σαλαδίνος ενδιαφερόταν περισσότερο να επεκταθεί προς το νότο και την Αίγυπτο.

Ο Μανουήλ αποφάσισε ως εκ τούτου ότι μια ακόμα στρατιωτική προσπάθεια να εκριζώσει τη σελτζουκική ισχύ θα είχε το καλύτερο αποτέλεσμα βραχυπρόθεσμα, και ξεκίνησε προετοιμασίες για μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον του Ικονίου, της πρωτεύουσάς τους. Με δεδομένη την πάνω από έναν αιώνα εδραίωση των Τούρκων στην περιοχή της Μικράς Ασίας, είναι αμφίβολο το κατά πόσο θα μπορούσε η προσπάθειά του αυτή να έχει επιτυχία μακροπρό-

Χάρτης 13. Η Μικρά Ασία τον ΙΒ΄ αιώνα

θεσμα, έστω και αν κατάφερνε να νικήσει τους Σελτζούκους και να καταλάβει την πρωτεύουσα. Παρ' όλα αυτά, ως πρώτο μέτρο, ο Μανουήλ ενίσχυσε ορισμένα από τα φρούρια των συνόρων που αποτελούσαν άμεση απειλή για τους Σελτζούκους, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει αναπόφευκτα ο πόλεμος που επιθυμούσε. Ο στρατός του, συνοδευόμενος από ένα τεράστιο αριθμό πολιορκητικών μηχανών και εφοδίων, τα μεταγωγικά των οποίων σε φάλαγγα πορείας

έφθαναν, σύμφωνα με ένα γράμμα του ίδιου του Μανουήλ προς το βασιλιά Ερρίκο Β΄ της Αγγλίας, τα δεκαπέντε χιλιόμετρα σε μήκος, ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1176 για την αποφασιστική σύγκρουση με τον ηγεμόνα των Σελτζούκων.

Όπως είναι φυσικό, ο Κιλίτς Αρσλάν ήταν ιδιαίτερα ανήσυχος από αυτή την εξέλιξη, που αποτελούσε πραγματική απειλή για το βασίλειό του. Έστειλε λοιπόν μήνυμα στον Μανουήλ ζητώντας διαπραγματεύσεις, αλλά ο αυτοκράτορας, πεπεισμένος στην ανωτερότητα των δυνάμεών του, αρνήθηκε και συνέχισε την πορεία του. Ο Σελτζούκος σουλτάνος δεν είχε λοιπόν άλλη επιλογή από το να υπερασπιστεί το έδαφός του όσο καλύτερα μπορούσε. Υπολογίζοντας με ακρίβεια την πορεία και τους δρόμους που θα ακολουθούσε ο αυτοκρατορικός στρατός, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι καλύτερες πιθανότητες θα είχαν οι ενέδρες και ο επιβραδυντικός αγώνας. Η προφανέστερη περιοχή για την οργάνωση ενέδρας ήταν σε ένα από τα κύρια περάσματα μέσα από τα ορεινά προς το κεντρικό οροπέδιο της Μικράς Ασίας, στην ανατολική παρυφή του οποίου βρισκόταν το Ικόνιο. Ο Μανουήλ πλησίαζε από τα δυτικά, ο δρόμος του όμως τον έβγαζε στην αρχή κάπως βορειότερα, για να συνεχίσει έπειτα νοτιοανατολικά, προς την Αντιόχεια της Πισιδίας και προς τη λίμνη Πουσγούση (σημερ. Μπέησεχιρ), και στη συνέχεια να στρίψει κατευθείαν ανατολικά. Ακολουθώντας αυτό το δρόμο προς το Ικόνιο, ο στρατός του θα έπρεπε να περάσει από το σημαντικό πέρασμα του Τζιβριτζή, εάν είχε σκοπό να πολιορκήσει την πόλη. Αυτός ο δρόμος παρείχε κατευθείαν πρόσβαση προς το Ικόνιο και τον είχε χρησιμοποιήσει παλαιότερα ο ίδιος ο αυτοκράτορας σε άλλη εκστρατεία του, το 1146. Το πέρασμα, όλο στροφές, έχει μήκος 24 χιλιομέτρων με κατεύθυνση νοτιοανατολική στην αρχή και βορειοανατολική προς το τέλος του. Σε πολλά σημεία είναι δασωμένο, προσφέροντας κάλυψη σε όποια δύναμη σχεδιάζει να οργανώσει ενέδρες. Η είσοδός του από τα δυτικά είναι μια στενωπός ιδιαίτερα δύσβατη για μερικά χιλιόμετρα, ενώ στη συνέχεια διευρύνεται και καταλήγει σε κοιλάδα για άλλα δεκατέσσερα χιλιόμετρα. Τα πρανή της κοιλάδας υψώνονται ομαλά από τη μια πλευρά, αλλά πολύ απότομα από την άλλη. Κοντά στην αρχή της κοιλάδας, σε απόσταση περίπου δέκα χιλιομέτρων από την είσοδο του περάσματος και τρία χιλιόμετρα από το βόρειο δρόμο, υπήρχαν τα ερείπια ενός εγκαταλελειμμένου φρουρίου (ορατού ακόμη

και σήμερα, και αποκαλούμενου Ασάρ Καλεσί), του Μυριοκέφαλου, που πήρε την ονομασία του από τις εκατοντάδες κορφές βουνών που ορθώνονται πίσω του. Το έδαφος της περιοχής είναι δύσβατο και πετρώδες, στοιχείο που προσθέτει ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία σε όποια δύναμη επιχειρεί να διατηρήσει το σχηματισμό της (το σημείο αυτό το τονίζουν οι ιστορικοί της εποχής). Στην έξοδο της διάβασης τα υψώματα συγκλίνουν και πάλι και ο δρόμος περνάει από μια νέα στενωπό, προτού καταλήξει σε ένα λοφώδες οροπέδιο μόλις σαράντα χιλιόμετρα από το Ικόνιο.

Οι Τούρκοι είχαν καταστρέψει όσα από τα σπαρτά μπορούσαν κατά μήκος του δρόμου που ακολουθούσε ο βυζαντινός στρατός και είχαν δηλητηριάσει ή γεμίσει με ακαθαρσίες τα πηγάδια και τις πηγές νερού. Οι δυνάμεις των Βυζαντινών λοιπόν αντιμετώπιζαν ήδη πρόβλημα ζωοτροφών και ύδρευσης και πολλοί από τους στρατιώτες υπέφεραν από δυσεντερία. Οι δυνάμεις του σουλτάνου είχαν καταλάβει τη διάβαση και ο Μανουήλ, καθώς πλησίαζε, έπρεπε να αποφασίσει αν θα διέτασσε επίθεση ή όχι. Παρά τις παραινέσεις των συμβούλων του για τον κίνδυνο ενεδρών ο αυτοκράτορας αποφάσισε να επιτεθεί μετωπικά, παραβλέποντας ότι υπήρχε τουλάχιστον μία εναλλακτική λύση, καθώς ένα άλλο δρομολόγιο μπορούσε να οδηγήσει το στρατό στην πεδιάδα κοντά στο Φιλομήλιον (σημερ. Άκσεχιρ) – ήταν ο δρόμος που ακολούθησε αργότερα, το 1190, η Τρίτη Σταυροφορία. Οι λόγοι αυτής της απόφασής του δεν μας είναι γνωστοί, το πιθανότερο όμως είναι ότι ο Μανουήλ ανησυχούσε για το αν θα κατάφερνε ο στρατός να ικανοποιήσει τις ανάγκες του σε τροφή και νερό, γιατί αλλιώς θα ήταν υποχρεωμένος να αναστρέψει πορεία άδοξα – ταπείνωση που δεν ήταν διατεθειμένος να σκεφθεί ούτε καν ως ενδεχόμενο. Είναι επίσης πιθανό να θεώρησε ότι οι Τούρκοι θα αντιδρούσαν όπως την προηγούμενη φορά, το 1146, και θα τον παρενοχλούσαν στην πεδιάδα μετά την έξοδό του από τη διάβαση – άλλωστε οι Βυζαντινοί ήσαν εξοικειωμένοι με τα χαρακτηριστικά του τοπίου από την προηγούμενη εκστρατεία.

Το μέγεθος του σελτζουκικού στρατού δεν είναι γνωστό. Ούτε όμως και οι βυζαντινές δυνάμεις μπορούν να υπολογιστούν με ακρίβεια, ωστόσο τα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές αναφέρεται ότι έφθαναν τις 3.000 άμαξες. Επιπλέον, ένας στρατός που έχει βάθος φάλαγγος περί τα δεκαπέντε χιλιόμετρα, αν βαδίζει σε μέτωπο πέντε ανδρών, θα πρέπει, με έναν πρόχειρο υπολο-

γισμό, να φτάνει πάνω-κάτω τους 25.000 άνδρες. Ο αριθμός αυτός φυσικά εξαρτάται από το εύρος του περάσματος, το μέτωπο της φάλαγγας πορείας, τον αριθμό των αλόγων κλπ., άρα δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μια χονδρική εκτίμηση. Ο στρατός, ακολουθώντας την πάγια τακτική, ήταν χωρισμένος σε διάφορες διοικήσεις ισορροπημένης σύνθεσης με ιππικό, πεζικό και τοξότες, εκτός από την εμπροσθοφυλακή που μάλλον αποτελούνταν αποκλειστικά από πεζικό. Μια περιγραφή της εποχής, βασισμένη σε αυτόπτες μάρτυρες, περιγράφει τη φάλαγγα πορείας ως εξής: η εμπροσθοφυλακή (κυρίως από πεζικό των ανακτορικών μονάδων), ακολουθούμενη από την κύρια δύναμη (αποτελούμενη από τα τάγματα της Δύσης και της Ανατολής), η δεξιά πτέρυγα, υπό τον Βαλδουίνο της Ιερουσαλήμ, τα μεταγωγικά ανεφοδιασμού και τις πολιορκητικές μηχανές πίσω τους, και έπειτα η αριστερή πτέρυγα. Στη συνέχεια ακολουθούσαν οι επίλεκτες μονάδες και η σωματοφυλακή του αυτοκράτορα και τέλος την ουρά έκλεινε η οπισθοφυλακή, υπό τη διοίκηση του έμπιστου ανώτατου αξιωματικού Ανδρόνικου Κοντοστέφανου. Ήταν μια κλασική βυζαντινή τάξη πορείας.

Κατά τις μαρτυρίες ο Μανουήλ δεν λάμβανε καθόλου υπόψη του το δύσβατο του εδάφους, το οποίο καλούνταν να διασχίσουν οι δυνάμεις του. Τα βαρυφορτωμένα μεταγωγικά δεν έκαναν ανα-διανομή φορτίου, ώστε να εξασφαλιστεί ο ίδιος ρυθμός πορείας, ούτε άλλαξε η διάταξη πορείας των μεταγωγικών πολιορκίας ώστε να αυξηθεί η ταχύτητά τους. Τέλος, δεν δόθηκε αποστολή σε καμία δύναμη ανιχνευτών για να εντοπίσει και να εκδιώξει τυχόν τουρκικές ενέδρες. Κατόπιν διαταγής του αυτοκράτορα, η εμπροσθοφυλακή εισήλθε στη διάβαση σε φάλαγγα πορείας. Η δύναμη αυτή –κυρίως πεζικό– φαίνεται ότι αιφνιδίασε τους Τούρκους, γιατί μπόρεσε να διασχίσει άνετα τη στενωπό, συναντώντας ελάχιστη αντίσταση. Φαίνεται μάλλον ότι οι Τούρκοι δεν είχαν καταλάβει ακόμη τις θέσεις τους, και μάλιστα οι πηγές δεν αναφέρουν πότε ακριβώς ο Κιλίτς Αρσλάν έστειλε τις δυνάμεις του να κλείσουν το πέρασμα.

Η πορεία διά μέσου της διάβασης διαρκούσε τουλάχιστον πέντε με έξι ώρες και, δεδομένου του μήκους της αυτοκρατορικής φάλαγγας, η οποία θα είχε επιμηκυνθεί ακόμη περισσότερο καθώς τα στρατεύματα ελίσσονταν σε στενό μέτωπο μέσα από τη στενωπό, η εμπροσθοφυλακή θα είχε ήδη φθάσει στην έξοδο όταν θα

έφθαναν στην είσοδο οι τελευταίες διοικήσεις. Αμέσως πίσω από την εμπροσθοφυλακή ακολουθούσε το κύριο σώμα, κινούμενο με ικανοποιητική ταχύτητα, αλλά, καθώς πλησίαζε την έξοδο, οι Τούρκοι από τα γύρω υψώματα εξαπέλυσαν την επίθεσή τους. Ο βασικός στόχος της επίθεσης ήταν η δεξιά πτέρυγα του στρατού με τα μεταγωγικά, που αναγκαστικά ήταν πιο αργή και είχε επιμηκυνθεί και αραιώσει επικίνδυνα. Μία από τις πηγές αναφέρει ότι τα στρατεύματα του δεξιού δεν προσπάθησαν καν να κρατήσουν κάποια συνοχή ούτε χρησιμοποίησαν τους τοξότες τους για να απωθήσουν τις σελτζουκικές επιθέσεις. Έτσι υπέστησαν σοβαρές απώλειες, ο σχηματισμός τους διασπάστηκε και τράπηκαν σε φυγή και προς τις δύο κατευθύνσεις: προς την έξοδο της διάβασης και προς τα πίσω. Ο ίδιος ο Βαλδουίνος έπεσε στη μάχη. Πολλοί από τους στρατιώτες προσπάθησαν να βρουν προστασία σε ένα λοφίσκο, και ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς τραυματίστηκε πέφτοντας σε ένα βαθύ ξεροπόταμο που χώριζε το πέρασμα από τα γύρω υψώματα. Οι Τούρκοι είχαν οργανώσει αρκετές ενέδρες· μια πηγή της εποχής μιλά για επτά διαφορετικά σημεία κατά μήκος μικρών χειμάρρων δίπλα ή μέσα από τους οποίους περνούσε ο δρόμος· έτσι, μόλις τα στρατεύματα διέφευγαν από μια ενέδρα έπεφταν σε άλλη. Εν τω μεταξύ η εμπροσθοφυλακή, που διέφυγε την κύρια επίθεση, είχε βγει από το πέρασμα και είχε οχυρωθεί σε ένα λόφο, όπου μετά από λίγο τη συνάντησε και το κύριο σώμα του στρατού. Ο Χωνιάτης αναφέρει συγκεκριμένα ότι οι Τούρκοι δεν ασχολήθηκαν καθόλου με τις δυνάμεις που είχαν ήδη περάσει τη διάβαση και στρατοπεδεύσει.

Οι στρατιώτες των διοικήσεων που ακολουθούσαν πίσω από τα μεταγωγικά άρχισαν να πανικοβάλλονται με τη σειρά τους και να διασκορπίζονται όσο εξελισσόταν η τουρκική επίθεση· συναντούσαν νεκρούς στρατιώτες, αγωγιάτες και κτήνη των μεταγωγικών που οι Τούρκοι είχαν τοξεύσει χωρίς οίκτο και που τώρα έφραζαν το δρόμο. Τα τουρκικά βέλη έπεφταν πια βροχή στις μονάδες της οπισθοφυλακής, και τα κατεστραμμένα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές εμπόδιζαν κάθε μετακίνηση. Αναφέρεται μάλιστα ότι σε κάποια στιγμή ο αυτοκράτορας παραιτήθηκε από κάθε ελπίδα, και έμεινε εντελώς άπραγος, ανίκανος να αντιδράσει, περιμένοντας τη μοίρα του. Η κατάσταση χειροτέρεψε όταν άρχισε να φυσά ένας δυνατός άνεμος, με αποτέλεσμα κανείς να μην μπορεί να διακρίνει

φίλους και εχθρούς μέσα από τα σύννεφα της σκόνης. Στο σημείο αυτό ορισμένοι αξιωματικοί και στρατιώτες φαίνεται ότι συνήγειραν τον αυτοκράτορα από το λήθαργό του και με ενεργητικότητα τον προέτρεψαν να ανασυντάξει τα διάφορα τμήματα του στρατού του σε οργανωμένα αποσπάσματα. Έτσι η υπόλοιπη δύναμη κατάφερε να απεμπλακεί, να διαβεί τη στενωπό και να συναντήσει την εμπροσθοφυλακή και το κύριο σώμα στην έξοδο. Η οπισθοφυλακή φαίνεται πως κατάφερε και αυτή να περάσει αλώβητη, και έφθασε στο οχυρωμένο στρατόπεδο αργά το σούρουπο.

Η ανάλυση της μάχης και οι πληροφορίες σχετικά με την αριθμητική δύναμη των μονάδων που έδρασαν στις βυζαντινές εκστρατείες τα επόμενα ένα-δυο χρόνια δείχνουν ότι, παρά τη δραματική αφήγηση του Χωνιάτη, δεν υπήρξαν σοβαρές απώλειες, εκτός τη δεξιά πτέρυγα, η οποία καταστράφηκε ολοσχερώς. Ωστόσο όλα τα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές χάθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν μαζί με το προσωπικό και τα ζώα τους. Το ίδιο βράδυ ο στρατός κατέλαβε αμυντικές θέσεις γύρω και πάνω στο λόφο που είχε οργανώσει η εμπροσθοφυλακή, και απέκρουε τις παρενοχλητικές επιθέσεις των Τούρκων ιπποτοξοτών. Χωρίς το βαρύ πολιορκητικό εξοπλισμό του όμως ο Μανουήλ καταλάβαινε ότι η εκστρατεία για την κατάληψη του Ικονίου δεν μπορούσε ούτε στο ελάχιστο να πετύχει το στόχο της. Αντιλαμβανόμενος τις δυσκολίες και υποχωρώντας στις συμβουλές των διοικητών του, δέχθηκε την προσφορά του Κιλίτς Αρσλάν για διαπραγματεύσεις και κατάφερε να επιστρέψει σε βυζαντινό έδαφος χωρίς άλλες απώλειες.

Η ήττα, μολονότι δεν κόστισε ακριβά σε έμψυχο υλικό, αποδείχτηκε πανάκριβη σε στρατηγικό επίπεδο· ήταν μια χαμένη ευκαιρία και μάλιστα λόγω υστέρησης στην τακτική. Είναι γεγονός ότι οι διαδικασίες πορείας είχαν τηρηθεί ορθά μέχρι να φθάσει η στρατιά στο πέρασμα· αλλά τα στρατιωτικά εγχειρίδια συμβούλευαν το στρατηγό είτε να αποφύγει εντελώς τέτοια περάσματα είτε, στην περίπτωση που ήταν απολύτως αναγκαίο να τα διασχίσει, τουλάχιστον να προηγηθεί επαρκής αναγνώριση προτού προχωρήσει ο κύριος όγκος. Η κλασική βυζαντινή τακτική σε περιπτώσεις στις οποίες ένας στρατός έπρεπε να διαβεί μια στενωπό, ή να κινηθεί σε φάλαγγα δύο ή και ενός ανδρών, ήταν να αφιππεύουν οι ιππείς και να αφήνουν τα άλογά τους μαζί με τα μεταγωγικά στο κέντρο της φάλαγγας. Εκτός αυτού, ένα τμήμα του στρατού έπρε-

Χάρτης 14. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, περ. 1100-1180

πε να αποσπάται και να αναλαμβάνει ρόλο οπισθοφυλακής για να κρατά το πέρασμα ελεύθερο σε περίπτωση που ο στρατός θα αναγκαζόταν να επιστρέψει από την ίδια κατεύθυνση. Ενώ ο αυτοκράτορας είχε ακολουθήσει τις περισσότερες από τις προτροπές αυτές, έφερε μεγάλη ευθύνη για την ήττα και την καταστροφή των μεταγωγικών, εξαιτίας της άρνησής του να επιλέξει εναλλακτικό δρομολόγιο ή τουλάχιστον να φροντίσει για την αναγνώριση των τουρκικών θέσεων.

Όπως και στο Μαντζικέρτ, με το οποίο ακόμη και ο ίδιος ο Μανουήλ έκανε συγκρίσεις, η ήττα στο Μυριοκέφαλον έχει υπερεκτιμηθεί όσον αφορά τις απώλειες και τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο στρατό. Πάντως, ένα είναι βέβαιο, ότι δεν επρόκειτο για καταστροφή. Η ήττα έγκειται σε άλλο σημείο: η απώλεια των σκευοφόρων και των πολιορκητικών μέσων σήμανε το τέλος της εκστρατείας και της στρατηγικής του Μανουήλ, και έφερε τον αυτο-

κράτορα προσωρινά σε κατάσταση απόγνωσης, καθώς επωμίστηκε όλο το βάρος της αποτυχίας. Αυτό όμως που ήταν ιδιαίτερα αρνητικό για το Βυζάντιο ήσαν οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις, αφού ποτέ πια ο Μανουήλ δεν μπόρεσε να συγκεντρώσει μια τόσο δαπανηρή εκστρατευτική δύναμη. Ακόμη και μετά από αυτή τη μάχη οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να εκμεταλλευθούν το πλεονέκτημα που είχαν κερδίσει. Οι στρατοί της αυτοκρατορίας παρέμεναν ανέπαφοι και στη θέση τους. Μάλιστα έπειτα μετά από ένα μόλις χρόνο κατάφεραν συντριπτική νίκη κατά των Σελτζούκων που προσπάθησαν να εισβάλουν, ενώ ταυτόχρονα διατήρησαν τα Βαλκάνια αλώβητα. Η πτώση της βυζαντινής δύναμης άρχισε μόνο μετά το θάνατο του Μανουήλ, το 1180, και την κατάρρευση του ευαίσθητου συστήματος διπλωματικών ισορροπιών που αυτός είχε οικοδομήσει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι μάχες που κέρδισαν ή έχασαν οι στρατοί του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους μεταξύ του έκτου και του δωδέκατου αιώνα αντικατοπτρίζουν με ακρίβεια την εσωτερική και εξωτερική ιστορία της αυτοκρατορίας. Η δομή της οργάνωσης του στρατού αντανακλά το είδωλο των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και διοικητικών δομών του κράτους. Οι αδυναμίες και τα πλεονεκτήματα της εκπαίδευσης και της τακτικής και στρατηγικής οργάνωσης, η κοινωνική καταγωγή, το επίπεδο εκπαίδευσης και οι ικανότητες –ή η έλλειψή τους– μεταξύ των αξιωματικών που ηγούντο των στρατιών, η διοικητική μέριμνα και η στρατιωτική τεχνολογία που εξόπλιζε το στρατό και τον προετοίμαζε για τη διεξαγωγή του πολέμου, ήταν όλα αξεδιάλυτα δεμένα με τον πολιτισμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε το ιδεολογικό στοιχείο, καθώς σε μια κοινωνία συνειδητά χριστιανική υπήρχε έντονα αισθητή η ανάγκη να δικαιολογηθεί και να ερμηνευθεί ο πόλεμος και η βία· ως εκ τούτου έχουν γραφτεί πολλά γύρω από αυτό το θέμα, τα οποία μας βοηθούν να καταλάβουμε πώς σκέφτονταν οι άνθρωποι του βυζαντινού κόσμου.

Με δεδομένη την καίρια γεωστρατηγική της θέση και περιτριγυρισμένη απ' όλες τις πλευρές από εχθρούς, δεδηλωμένους ή πιθανούς, η επιβίωση της αυτοκρατορίας ως πολιτικής οντότητας στη διάρκεια όλων αυτών των αιώνων προβάλλει ως αξιοθαύμαστο φαινόμενο αντοχής και οργανωτικής και ιδεολογικής ευελιξίας. Ένας από τους λόγους αυτής της επιτυχίας ήταν ότι η στρατιωτική διοίκηση του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, στενά συνδεδεμένη με την ύπαρξη ενός συγκεντρωτικού δημοσιονομικού συστήματος και ενός αυστηρού συστήματος ελέγχου ανθρωπίνου δυναμικού και

υλικών πόρων, προσπόριζε στο βυζαντινό κράτος ένα πλεονέκτημα που κανείς από τους εχθρούς του δεν μπορούσε να χαρεί. Το σύστημα αυτό ήταν, μέχρι τον δωδέκατο αιώνα, πολύ πιο προχωρημένο από τα συστήματα των γειτόνων του. Εφόσον η κεντρική κυβέρνηση κρατούσε με στιβαρό χέρι τα ηνία ενός οργανισμού που αποσπούσε πόρους και μέσα, ήταν σε θέση να τα διοχετεύει ανάλογα με τις ανάγκες για την κάλυψη οποιασδήποτε αμυντικής ή επιθετικής στρατηγικής με αποτελεσματικότητα. Βεβαίως η πολιτική πραγματικότητα και οι εμφύλιες έριδες δεν επέτρεπαν στο σύστημα να λειτουργεί συνεχώς απρόσκοπτα, με αποτέλεσμα να μην κατανέμονται πάντοτε με τον καλύτερο και αρμόζοντα τρόπο το ανθρώπινο δυναμικό και τα υλικά μέσα. Οι έχοντες την ευθύνη της διακυβέρνησης όφειλαν να επιλέγουν σωστά τις προτεραιότητες, κάτι που, όπως δείχνει καθαρά η πολιτική ιστορία της αυτοκρατορίας, δεν συνέβαινε πάντοτε.

Οι στρατοί της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας γνώρισαν αρκετές ήττες, ορισμένες μάλιστα καταστροφικές· η ηγεσία τους ήταν συχνά απαράδεκτα κακή. Και όμως, μέχρι τα τέλη του δωδέκατου αιώνα κατείχαν σαφές στρατηγικό και τακτικό πλεονέκτημα έναντι των περισσότερων αντιπάλων τους. Αυτό, σε συνδυασμό με την αποτελεσματική δημόσια διοίκηση και τον έλεγχο των πόρων του κράτους, ήταν που τους επέτρεπε να ανακάμπτουν τόσο άμεσα και τόσο συχνά. Δεν ήταν όμως μόνο η ανωτερότητα στον τομέα της διοικητικής μέριμνας ο λόγος που προσέδιδε στο Βυζάντιο τέτοια εξαιρετική διαχρονική αντοχή. Αυτό ήταν αποτέλεσμα επιπλέον και μιας μακράς και αξιοσέβαστης παράδοσης συγγραφής εγχειριδίων από στρατιωτικούς, παράδοση που μορφοποιείται ως συνειδητή επίγνωση από τα ανώτερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας των επιτευγμάτων των αυτοκρατορικών στρατών του παρελθόντος. Το σημαντικότερο στοιχείο τόσο των ιστορικών αφηγήσεων όσο και των στρατιωτικών εγχειριδίων ήταν ότι ανήγαγαν τα επιτεύγματα αυτά στη ρωμαϊκή τάξη, την πειθαρχία, την τακτική συνοχή και την άρτια οργάνωση της διοικητικής μέριμνας και, ίσως εξίσου σημαντικό, στην ξεκάθαρη αντίληψη και αναγνώριση του κεφαλαιώδους ρόλου που έπαιζε στα στρατιωτικά πράγματα η θεϊκή εύνοια.

Υπήρξαν περιπτώσεις, όπως φαίνεται σε πολλά από τα παραδείγματα που εξετάσαμε, στις οποίες η πειθαρχία και η τάξη είχαν

παραμεληθεί. Παρ' όλα αυτά, η μακρά παράδοση της στρατιωτικής φιλολογίας στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος και η έντονη αίσθηση του παρελθόντος διατηρούσε πάντοτε ζωντανές στη σκέψη τις παραινέσεις των τακτικών εγχειριδίων. Με αυτό το πλαίσιο ως βάση και με την επίτευξη νικών που οφείλονταν στην εφαρμογή των συμβουλών αυτών κατάφερναν οι ικανότεροι των στρατηγών να ενισχύουν και να επιβάλλουν την πειθαρχία, την εκπαίδευση και τις μαχητικές δεξιότητες στα στρατεύματά τους, γεγονός που επέτρεφε στην αυτοκρατορία να έχει στη διάθεσή της επί τόσο μεγάλο διάστημα ένα αποτελεσματικότατο εργαλείο εξωτερικής πολιτικής που το προστάτευσε από τόσους και τόσους εχθρούς.

Από τον ενδέκατο αιώνα και μετά τα βυζαντινά τεχνικά και οργανωτικά πλεονεκτήματα άρχισαν να φθίνουν με ταχείς ρυθμούς. Τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, που από αιώνες είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν διαφορετικά μεν, αλλά εξίσου αποτελεσματικά κοινωνικά συστήματα, ήσαν σε θέση να παρατάσσουν στο πεδίο της μάχης μεγάλους στρατούς, καλά εκπαιδευμένους και καλά εξοπλισμένους. Οι νέες τακτικές αναπτύσσονταν πλέον στη Δύση και όχι στο Βυζάντιο. Χωρίς τα προηγούμενα πλεονεκτήματά του, η στρατηγικά μειονεκτική θέση του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους άρχισε να μετρά εις βάρος του. Σε συνδυασμό με ορισμένες δυναμικές οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές που συντελούνταν αλλού, οι συγκριτικά παρωχημένες δημοσιονομικές και πολιτικές δομές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας την εξέτρεψαν στο περιθώριο του συναγωνισμού.

Οι μάχες που περιέγραψα δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα μικρό ποσοστό των μαχών που έδωσαν οι βυζαντινοί στρατοί μεταξύ του έκτου και του δωδέκατου αιώνα. Τις επέλεξα εν μέρει διότι είναι αυτές για τις οποίες έχουμε στη διάθεσή μας τις περισσότερες μαρτυρίες (αν και με αυτό το κριτήριο αρκετές ακόμη θα μπορούσαν να προστεθούν) και εν μέρει διότι είναι χαρακτηριστικές των εξελίξεων που γνώρισαν οι στρατοί της αυτοκρατορίας κατά την ίδια περίοδο που ανέφερα, και τις οποίες προσπάθησα να περιγράψω με συντομία. Εάν κατάφερα να ρίξω λίγο περισσότερο φως και, ίσως να περιορίσω το ρομαντισμό με τον οποίο περιγράφονται τα στρατιωτικά πράγματα του Βυζαντίου, τότε το βιβλίο αυτό θα έχει πετύχει το σκοπό του.

Πηγές και Σχόλια

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G.T. Dennis, «The Byzantines in battle», στο συλλογικό τόμο *Το εμπόλεμο Βυζάντιο= Byzantium at war,* επιμ. Ν. Οικονομίδης (Αθήνα 1997): 165-78.

K. Dixon, και P. Southern, *The Late Roman Army* [Ο ύστερος ρωμαϊκός στρατός], (Λονδίνο 1996).

J.F. Haldon, *Byzantium: a history* [Βυζάντιο: μια ιστορία], (Στράουντ 2000).

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, c. 550-1204* [Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Βυζάντιο, περ. 550-1204], (Λονδίνο 1999).

A.D. Lee, *Information and frontiers. Roman foreign relations in Late Antiquity* [Πληροφορίες και σύνορα. Οι ρωμαϊκές εξωτερικές σχέσεις κατά την Ύστερη Αρχαιότητα], (Καίμπριτζ 1993).

T.S. Miller και J.S. Nesbitt (επιμ.), *Peace and war in Byzantium* [Ειρήνη και πόλεμος στο Βυζάντιο], (Ουάσινγκτον 1995).

D. Nicolle, *Medieval warfare source book, 1: Warfare in western Christendom* [Ο πόλεμος στο Μεσαίωνα, βιβλίο 1: Ο πόλεμος στη χριστιανική Δύση], (Λονδίνο 1995).

D. Nicolle, *Medieval warfare source book, 2: Christian Europe and its neighbours* [Ο πόλεμος στο Μεσαίωνα, βιβλίο 2: Η χριστιανική Ευρώπη και οι γειτονές της], (Λονδίνο 1996).

The Oxford Dictionary of Byzantium [Το Λεξικό του Βυζαντίου των εκδόσεων της Οξφόρδης], επιμ. A. Kazhdan κ.ά., 3 τόμοι (Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991).

M. Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* [Η δημιουργία του ορθοδόξου Βυζαντίου, 600-1025], (Λονδίνο 1996).

1. Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: a general survey of the material and spiritual culture, c.1071-1330* [Η προ-οθωμανική Τουρκία: γενική επισκόπηση του υλικού και πνευματικού πολιτισμού, περ. 1071-1330], (Λονδίνο 1968).

M. Cary, *The geographic background of Greek and Roman history* [Το γεωγραφικό υπόβαθρο της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας], (Οξφόρδη 1949).

F.W. Carter, επιμ., *An historical geography of the Balkans* [Ιστορική γεωγραφία των Βαλκανίων], (Λονδίνο-Ν.Υόρκη-Σαν Φρανσίσκο 1977).

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.): 46-66.

R.S. Lopez, «The evolution of land transport in the Middle Ages [Η εξέλιξη των χερσαίων μεταφορών κατά τον Μεσαίωνα]», *Past and Present* 9 (1957-58): 17-29.

N.J.G. Pounds, *An historical geography of Europe, 450 BC-AD 1330* [Ιστορική γεωγραφία της Ευρώπης, 450 π.Χ.-1330 μ.Χ.], (Καίμπριτζ 1973).

W.M. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor* [Η ιστορική γεωγραφία της Μικράς Ασίας], (Royal Geographical Society, Supplementary Papers IV, Λονδίνο 1890· ανατύπ. Άμστερνταμ 1962).

J.M. Wagstaff, *The evolution of the Middle Eastern landscapes* [Η εξέλιξη της εδαφικής μορφολογίας της Μέσης Ανατολής], (Κάντερμπερυ 1984).

M. Whittow, «The strategic geography of the Near East [Η στρατηγική γεωγραφία της Εγγύς Ανατολής]», στο έργο του ιδίου *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* (όπ.π.): 15-37.

Λεπτομερείς μελέτες για τις κλιματολογικές συνθήκες, τη γεωγραφία και τις επικοινωνίες των κεντρικών περιοχών του Βυζαντίου μπορούν να αναζητηθούν στα γεωγραφικά εγχειρίδια του Βρετανικού Ναυαρχείου:

Greece, I: *Physical geography, history, administration and peoples* [Ελλάς, Ι: Φυσική γεωγραφία, ιστορία, διοίκηση και πληθυσμοί], Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B.R. 516 (Λονδίνο 1944).

Greece, II: *Economic geography, ports and communictions* [Ελλάς, ΙΙ: Οικονομική γεωγραφία, λιμένες και επικοινωνίες], Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B.R. 516A (Λονδίνο 1944).

Greece, III: *Regional geography* [Ελλάς, ΙΙΙ: Γεωγραφία κατά περιφέρειες] Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B.R. 516B (Λονδίνο 1945).

Turkey, I [Τουρκία, Ι] Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B.R. 507 (Λονδίνο 1942).

Turkey, II [Τουρκία, ΙΙ] Naval Intelligence Division, Geographical Handbook Series, B.R. 507A (Λονδίνο 1943).

Υπάρχουν επίσης διαθέσιμα στοιχεία για την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία

Το οδικό δίκτυο εξετάζεται λεπτομερώς στο έργο του Ramsay, *The historical geography of Asia Minor.* Από την πρωτοποριακή αυτή διατριβή μέχρι σήμερα

έχουν εμφανιστεί ορισμένες ακόμη χρήσιμες μελέτες που αναφέρονται στο βυζαντινό οδικό σύστημα της Μικράς Ασίας· βλ. σχετικά J.G.C. Anderson, «The road system of eastern Asia Minor with the evidence of Byzantine campaigns [Το οδικό σύστημα της ανατολικής Μικράς Ασίας με βάση μαρτυρίες από τις βυζαντινές εκστρατείες]», *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897): 22-30, και E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* [Τα ανατολικά σύνορα του βυζαντινού κράτους από το 363 έως το 1071], (Βρυξέλλες 1935). Πιο πρόσφατα, στην εκδοτική σειρά *Tabula Imperii Byzantini* (έκδοση του Βυζαντινού Ινστιτούτου της Αυστριακής Ακαδημίας στη Βιέννη) έχουν παρουσιαστεί λεπτομερείς ιστορικο-τοπογραφικές μελέτες, οι οποίες αναλύουν και περιγράφουν όλες τις επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τη βοήθεια λεπτομερών χαρτών.

Για μια γενικότερη εκτίμηση της βυζαντινής στρατηγικής στη Μικρά Ασία στη διάρκεια του όγδοου και του ένατου αιώνα, βλ. J.A. Arvites, «The defence of Byzantine Anatolia during the reign of Irene (780-802) [Η άμυνα της βυζαντινής Ανατολίας κατά τη βασιλεία της Ειρήνης (780-802)]», στο S. Mitchell (επιμ.), *Armies and frontiers of Roman and Byzantine Anatolia* [Στρατοί και σύνορα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Μικράς Ασίας], (British Archaeological Reports, International Series 156, Οξφόρδη 1983): 219-36.

2. ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Οι περιγραφές μαχών στο έργο του Προκοπίου *Υπέρ των Πολέμων* είναι αρκετά λεπτομερείς όσον αφορά τη μορφολογία του εδάφους, καθώς και τις κινήσεις και τη διάταξη των στρατευμάτων, και μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε με αρκετή ακρίβεια την εξέλιξη μιας μάχης. Ο Προκόπιος ήταν αυτόπτης μάρτυρας σε πολλές από τις μάχες του Βελισάριου· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν από τις περιγραφές του αντιφάσεις και κενά. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις έχω συμπληρώσει ο ίδιος κάποιες λεπτομέρειες εκτιμώντας ποια θα ήταν η πιθανότερη εξέλιξη, κρίνοντας από περιγραφές άλλων συγκρούσεων από τον ίδιο συγγραφέα. Σε σύγκριση πάντως με τον Προκόπιο ο Αγαθίας είναι λιγότερο ευκρινής στις περιγραφές του και πολύ κατώτερος γνώστης των στρατιωτικών πραγμάτων και του πολέμου. Στηριζόμενος όμως σε στοιχεία που προσφέρουν άλλοι συγγραφείς, σύγχρονοί του, ιδίως ο Προκόπιος (ο οποίος έγραψε λίγο νωρίτερα), μπόρεσα να συνθέσω μια συνεκτική περιγραφή των μαχών που μας ενδιαφέρουν, η οποία μάλλον δεν απέχει και πολύ από τα πραγματικά γεγονότα.

Δάρας

Πηγές: Procopius, *History of the wars* [Προκόπιος, *Υπέρ των Πολέμων*], έκδ. και μετάφρ. H.B. Dewing, (Καίμπριτζ, Μασαχουσέτης-Λονδίνο, 1914-1928), τόμ. 1, βιβλ. xiii – *Theophanis Chronographia* [Θεοφάνους Χρονογραφία], έκδ. C. de Boor; 2 τόμ. (Λειψία, 1883, 1885): 180-181. Αγγλική μετάφραση του Θεοφάνη: *The chronicle of Theophanes the Confessor* [Το χρονικό του Θεοφάνους του Ομολογητού], έκδ. και μετάφρ. C. Mango – R. Scott (Οξφόρδη, 1997): 274-275. Βλ. επίσης *The Chronicle of John Malalas: A translation* [Το χρονικό του Ιωάννου Μαλάλα: Μετάφραση], έκδ. E. Jeffreys – M. Jeffreys – R. Scott, κ.ά. (Byzantina Australiensia IV. Μελβούρνη 1986), βιβλίο 18.50.

Σχολιασμός: J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian* [Η ιστορία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από το θάνατο του Θεοδοσίου Α΄ ως το θάνατο του Ιουστινιανού], 2 τόμοι, (Λονδίνο 1923-Νέα Υόρκη 1958), τόμ. 2: 82-85 – E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II: *De la disparition de l' empire d' Occident à la mort de Justinien (476-565)* [Η ιστορία της Ύστερης Αυτοκρατορίας 2: από την πτώση της Δυτικής Αυτοκρατορίας ως το θάνατο του Ιουστινιανού (476-565)], Παρίσι-Βρυξέλλες-Άμστερνταμ 1949, ανατύπ. Άμστερνταμ 1968): 288 – A.H.M. Jones, *The later Roman empire: a social, economic and administrative survey* [Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: Κοινωνική, οικονομική και διοικητική επισκόπηση], 3 τόμοι και χάρτες (Οξφόρδη 1964): 271.

Ταγίναι

Πηγές: Procopius, *Wars* (όπ.π.), βιβλ. viii, κεφ. xxix-xxxii.21.

Σχολιασμός: H. Delbrück, *History of the art of war* [Η ιστορία της πολεμικής τέχνης] 4 τόμ., μετάφρ. Walter J. Renfroe, Jr. (Λίνκολν-Λονδίνο 1990), τόμ. 2: *The barbarian invasions* [Οι εισβολές των βαρβάρων]: 351-61 – Bury, *Later Roman Empire* (όπ.π.), τόμ. 2: 261-267 – A. Pertusi, «Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teoria di guerra dei Bizantini (sec. VI-X) [Στρατιωτικές δομές, πόλεμος στη Δύση και βυζαντινή θεωρία πολέμου (Στ΄-Ι΄ αιώνας)]», στο *Ordinamenti militari in Occidente nell' alto medioevo* [Στρατιωτικές δομές στη Δύση κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα], (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' Alto Medioevo, XV, τόμ. 2. Σπολέτο 1968): 631-700, στις σ. 644-647.

Κασουλίνος

Πηγές: *Agathiae Myrinaei Historiarum libri V* [Αγαθία Μυριναίου Ιστοριών βιβλία Ε΄], έκδ. R. Keydell (Βερολίνο 1967), τόμ. ii, 1-14. Αγγλική μετάφραση:

Agathias, *History* [Αγαθίας, *Ιστορία*], μετάφρ. J.D.C. Frendo (Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1975)

Σχολιασμός: Stein, *Bas-Empire*, τόμ. 2: 605-608 – Bury, *Later Roman Empire*, τόμ. 2: 278-280 – Jones, *Later Roman Empire*, 291 – Delbrück, *Barbarian Invasions*, 369-374 – Pertusi, «Ordinamenti militari», 650-652.

Γενική βιβλιογραφία

J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, και L. Macinnes (επιμ.), *Barbarians and Romans in north-west Europe* [Βάρβαροι και Ρωμαίοι στη βορειοδυτική Ευρώπη], (British Archaeological Reports, Intemational Series 471. Οξφόρδη 1989).

J. Crow, «Dara, a late Roman fortress in Mesopotamia [Δάρας, ένα υστερορωμαϊκό οχυρό στη Μεσοποταμία]», *Yayla* 4 (1981): 12-20.

J. Crow, και B. Croke, «Procopius and Dara [Ο Προκόπιος και το Δάρας]», *Journal of Roman Studies* 73 (1983): 143-159.

K.R. Dixon, και P. Southern, *The late Roman army* [Ο υστερορωμαϊκός στρατός], (Λονδίνο 1996).

M. Dodgeon, και S.N.C. Lieu, *The Roman eastern frontier and the Persian wars, AD 226-363* [Τα ανατολικά σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και οι Περσικοί Πόλεμοι], (Λονδίνο 1991).

H. Elton, *Warfare in Roman Europe, AD 350-425* [Ο πόλεμος στη ρωμαϊκή Ευρώπη, 350-425 μ.Χ.], (Οξφόρδη 1996).

P.M. Freeman, και D.L. Kennedy (επιμ.), *The defence of the Roman and Byzantine East* [Η άμυνα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Ανατολής], (British Archaeological Reports, International Series 297. Οξφόρδη 1986).

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.).

B. Isaac, *The limits of empire: The Roman army in the East* [Τα όρια της αυτοκρατορίας: Ο ρωμαϊκός στρατός στην Ανατολή], (Οξφόρδη 1990).

A.D. Lee, *Information and frontiers: Roman foreign relations in late Antiquity* [Πληροφορίες και σύνορα: Οι εξωτερικές σχέσεις της Ρώμης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα], (Καίμπριτζ 1993).

The Oxford Dictionary of Byzantium (όπ.π.).

R.S.O. Tomlin, «The army of the Late Empire [Ο στρατός της ύστερης Αυτοκρατορίας]», στο *The Roman world* I [Ο ρωμαϊκός κόσμος, τόμ. 1], επιμ. J. Wacher (Λονδίνο 1987-1990): 107-33.

R.S.O. Tomlin, «The late Roman empire, AD 200-450 [Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, 200-450 μ.Χ.]», στο *Greece and Rome at war* [Η εμπόλεμη Ελλάς και Ρώμη], επιμ. P. Connolly (Λονδίνο 1981-1989): 249-61.

M. Whitby, «Procopius' description of Dara [Η περιγραφή του Δάρας από τον Προκόπιο]», στο *The defence of the Roman and Byzantine East* (όπ.π.): 737-783.

C.R. Whittaker, *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study* [Τα σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: κοινωνική και οικονομική μελέτη], (Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1994).

3. ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟ

Σολάχων

Πηγές: Από την περιγραφή της μάχης του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη λείπουν ορισμένες λεπτομέρειες και χρησιμοποίησα λίγο τη φαντασία μου για να τις συμπληρώσω, σύμφωνα πάντοτε με ανάλογες καταστάσεις, όπως τις αντιλαμβάνομαι, και από άλλες περιγραφές μαχών στο ίδιο μέτωπο και την ίδια εποχή από τον ίδιο συγγραφέα. Βλ. *Theophylacti Simocattae Historia* [Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*], επιμ. C. de Boor (Λειψία, 1887· αναθεωρημένη και διορθωμένη εκδ. P. Wirth, Στουτγάρδη, 1972), ii, 1-5. Αγγλική μετάφραση στο: Theophylact Simocatta, *History* [Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*], μεταφρ. M. και M. Whitby (Οξφόρδη, 1986).

Σχολιασμός: Η καλύτερη περιγραφή των πολέμων του ανατολικού μετώπου αυτής της περιόδου βρίσκεται στο L.M. Whitby, *The emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan warfare* [Ο αυτοκράτωρ Μαυρίκιος και ο ιστορικός του: ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης επί των Περσικών και Βαλκανικών Πολέμων], (Οξφόρδη 1988): 280-282, με σημειώσεις και παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)* [Η ιστορία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Αρκάδιο ως την Ειρήνη 395-800 μ.Χ.], β' τόμος, 95-107 – και M.J. Higgins, *The Persian war of the emperor Maurice (582-602)* [Ο περσικός πόλεμος του αυτοκράτορα Μαυρικίου 582-602], (Ουάσινγκτον, 1939).

Γαβιθά-Γιαρμούκ

Πηγές: Οι πηγές για τη μάχη αυτή είναι πολλές και περίπλοκες. Καμία δεν είναι σύγχρονη με τα γεγονότα, αν και μερικές έχουν συγγραφεί λίγο μετά, και ισχυρίζονται ότι αντλούν υλικό από μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Όλες περιέχουν στοιχεία μυθοποίησης και έχουν επηρεαστεί από την ιδεολογική σκοπιά των αντιστοίχων συγγραφέων. Έτσι, ενώ οι βυζαντινές περιγραφές προσπαθούν να αιτιολογήσουν την ήττα ως αποτέλεσμα προδοσίας και πανουργίας εκ μέρους των Μουσουλμάνων, ή ως αποτέλεσμα των διενέξεων στο εσωτερικό της βυζαντινής διοίκησης, οι περιγραφές των Χριστιανών της Ανατολής θεωρούν την αυτοκρατορική ήττα ως θεία τιμωρία λόγω της αιρετικής συμπεριφοράς του αυτοκράτορα Ηρακλείου και

γενικά των Βυζαντινών. Αντίστοιχα, οι πολυπληθείς ισλαμικές περιγραφές αποδύονται στην αγωνιώδη προσπάθεια να αναδείξουν τις περγαμηνές συγκεκριμένων προσωπικοτήτων, με τις οποίες συνδέεται ο εκάστοτε συγγραφέας για λόγους δυναστικής ή τοπικής πολιτικής, και να υπογραμμίσουν την εκ θεού βοήθεια που έλαβαν οι Μουσουλμάνοι στον αγώνα τους εναντίον των Χριστιανών. Το να απεμπλέξει κανείς όλο αυτό το υλικό είναι πρακτικά αδύνατο, και ως εκ τούτου θα μπορούσαν να προκύψουν αρκετές διαφορετικές εκδοχές της μάχης. Η καλύτερη πιθανώς προσπάθεια να αναλυθούν όλες οι σχετικές πηγές λαμβάνοντας υπόψη και τις ποικίλες ισλαμικές παραδόσεις μπορεί να βρεθεί στο δεκάτομο *Annali dell' Islam* [Χρονικά του Ισλάμ], έκδ. L. Caetani, (Μιλάνο, 1905-1926· ανατύπ. Hildesheim, 1972), βλ. τόμ. 3: 499-613, και ιδιαίτερα 508-530 για τα εδαφικά χαρακτηριστικά του τοπίου και την ταύτιση του σημείου της σύγκρουσης. Προσπάθησα να παρουσιάσω τον περισσότερο αποδεκτό συγκερασμό των διαφόρων απόψεων με βάση αφενός λογικούς στρατηγικούς και τακτικούς συλλογισμούς, αφετέρου τους ποικίλους σχολιασμούς στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

Σχολιασμός: Για την πιο χρήσιμη σύγχρονη περιγραφή με πλήρη βιβλιογραφία δευτερογενών πηγών, σχολιασμό του ευρύτερου πλαισίου όπου τοποθετείται η μάχη, καθώς και των διαφόρων παραδόσεων των ιστορικών μαρτυριών, βλ. W.E. Kaegi, Jr., *Byzantium and the early Islamic conquests* [Το Βυζάντιο και οι πρώιμες ισλαμικές κατακτήσεις], (Καίμπριτζ, 1992): 112-146. Βλ. επίσης J.W. Jandora, «The battle of the Yarmuk: a reconstruction [Η μάχη του Γιαρμούκ: Αναπαράσταση]», *Journal of Asian History* 19 (1985): 8-21.

Γενική βιβλιογραφία

E.W. Brooks, «The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic sources [Οι Άραβες στη Μικρά Ασία (641-750) από αραβικές πηγές]», *Journal of Hellenic Studies* 18 (1898): 182-208.

K.R. Dixon, και P. Southern, *The late Roman army* (όπ.π.).

F.M. Donne, *The early Arabic conquests* [Οι πρώιμες αραβικές κατακτήσεις], (Πρίνστον 1981).

J.F. Haldon, «Administrative continuities and structural transformations in East Roman military organisation c.580-640 [Διοικητική συνέχεια και δομικές μεταρρυθμίσεις στη στρατιωτική οργάνωση περί το 580-640]», στο J.F. Haldon, *State, army and society in Byzantium* [Κράτος, στρατός και κοινωνία στο Βυζάντιο], Μελέτη υπ' αρ. 5, (Ώλντερσοτ 1995)

J.F. Haldon, «Seventh-century continuities: the *Ajnad* and the "Thematic

Myth" [Συνέχειες του εβδόμου αιώνα: τα ατζιάντ και ο "θεματικός μύθος"]», στο *States, resources and armies: papers of the third workshop on late Antiquity and early Islam* [Κράτη, πόροι και στρατοί: μελέτες του τρίτου εργαστηρίου για την Ύστερη Αρχαιότητα και το πρώιμο Ισλάμ], επιμ. Averil Cameron (Princeton, 1995): 379-423.

J.F. Haldon, *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture* [Το Βυζάντιο κατά τον έβδομο αιώνα: η μεταμόρφωση ενός πολιτισμού], (Καίμπριτζ 1990, 2η έκδ. 1997).

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.).

J.D. Howard-Johnston, «The two Great Powers in Late Antiquity: a comparison [Οι δύο Μεγάλες Δυνάμεις της Ύστερης Αρχαιότητας: μια σύγκριση]», στο *States, resources and armies* (όπ.π.): 157-226.

P.M. Freeman, και D.L. Kennedy (επιμ.), *The defence of the Roman and Byzantine East* [Η άμυνα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Ανατολής], (British Archaeological Reports, International Series, 297. Οξφόρδη 1986).

B. Isaac, *The limits of empire. The Roman army in the East* (όπ.π.).

C.R. Whittaker, *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study* (όπ.π.).

4. ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ ΚΑΙ ΆΡΑΒΕΣ

Οι πηγές της περιόδου αυτής σπάνια παρουσιάζουν λεπτομερή στοιχεία για το πώς ακριβώς διεξάχθηκαν οι μάχες. Οι περισσότερες άλλωστε έχουν γραφεί αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα που περιγράφουν και έχουν βασιστεί σε ποικίλες παλαιότερές τους πηγές. Από τις πηγές αυτές προσπάθησα να συνθέσω τα όσα ουσιώδη στοιχεία είχα στη διάθεσή μου για κάθε μάχη, αλλά χρειάστηκε και να καλύψω κενά και να επιλέξω ανάμεσα σε αντιφατικές πληροφορίες, ώστε η εκδοχή που παρουσιάζω να αντιπροσωπεύει αναγκαστικά μόνο μία από τις πιθανές εκδοχές για τα εν λόγω γεγονότα. Η περιγραφή μου βασίζεται σε πηγές ολόκληρης της περιόδου και σε όσα είναι γνωστά σχετικά με την οργάνωση, τη μαχητική ικανότητα και το κοινωνικό πλαίσιο των στρατών της εποχής.

Πλίσκα

Πηγές: Theophanes, *Chronographia* [Θεοφάνης, *Χρονογραφία*]: 490-491, και αγγλική μετάφρ. Mango-Scott, 672 κ.ε. – I. Dujcev, «La chronique byzantine de l' an 811 [Βυζαντινό χρονικό του έτους 811]», *Travaux et Memoires* 1 (1965): 205-54 (το πρωτότυπο κείμενο στις σ. 210-16).

Σχολιασμός: Bury, *Eastern Roman Empire* (όπ.π.): 344-45.

Βερσινίκια

Πηγές: Theophanes, *Chronographia*, 500, και μεταφρ. Mango-Scott, 684 – Scriptor incertus de Leone Armenio, στο: *Leonis Grammatici Chronographia* [Λέοντος Γραμματικού Χρονογραφία], έκδ. I. Bekker (Βόννη 1842): 335-62, ιδίως 337-38 (νέα έκδ. με σχόλια και μετάφραση Fr. Iadevaia, *Scriptor incertus. Testo critico, traduzione e note* (Μεσσήνη 1987) – Theophanes continuatus [Συνεχιστής του Θεοφάνους]: 13-15, στο: *Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus*, έκδ. I. Bekker (Βόννη 1825): 1-481.

Σχολιασμός: Bury, *Eastern Roman Empire* (όπ.π): 350-51, με συζήτηση των πηγών. Και για μια σημαντική σύγχρονη επανεκτίμηση των πηγών και της διεξαγωγής της μάχης, D. Turner, «The origins and accession of Leo V (813-820) [Η καταγωγή και άνοδος του Λέοντα Ε΄ (813-820)]», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40 (1990): 171-203, ιδίως 187-93.

Ανζήν

Πηγές: Οι πηγές για τη μάχη του Ανζήν είναι συγκεχυμένες καθώς κάποια στοιχεία της μάχης επαναλαμβάνονται σε περιγραφές άλλων μαχών, προγενέστερων και μεταγενέστερων. Για την περιγραφή αυτή έχω βασιστεί στη βασική εξιστόριση της μάχης του 838, προσθέτοντας τοπογραφικές και άλλες πληροφορίες από αφηγήσεις άλλων μαχών που έλαβαν χώρα στην ίδια περιοχή.

Βυζαντινές πηγές: *Leonis Grammatici Chronographia*, έκδ. I. Bekker (Βόννη 1842): 222, 224 – *Symeonis Magistri ac Logothetae Annales a Leone Armenio ad Nicephorum Phocam*, στο: *Theophanes continuatus*, 603-760, στις σ. 636-38 – *Iosephi Genesii Regum libri quattuor*, έκδ. I. Lesmüller-Werner και I. Thurn (Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1978) 48-49 – *Theophanes continuatus*, 127-29. Περιγραφές άλλων μαχών, που στη πραγματικότητα όμως αναφέρονται στη μάχη του 838, μπορούν επίσης να ανευρεθούν σε άλλα χωρία των ίδιων πηγών: *Genesius*, 43-44 και *Theophanes continuatus*, 113-14 και 116-18, για μια μάχη η οποία υποτίθεται ότι ήταν προγενέστερη, όμως στην πραγματικότητα πρόκειται για τα γεγονότα της μάχης του 838 – καθώς και *Genesius*, 65-66 και *Theophanes continuatus*, 177, για μια μάχη στο Άντζεν που φέρεται να έγινε το 858, αλλά που πάλι πρόκειται γι' αυτήν του 838.

Ποικίλες αραβικές και ανατολικές πηγές από διάφορες σημαντικές χρονογραφίες και ιστορίες βρίσκονται συγκεντρωμένα σε γαλλική μετάφραση στο A.A.Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I: *La dynastie d'Amorium (820-867)* [Το Βυζάντιο και οι Άραβες, τόμος Α΄: Η δυναστεία του Αμορίου (820-867)],

επιμ. και γαλλική μετάφραση H. Grégoire και M. Canard (Βρυξέλλες 1950-1968): 331-34 (Mas'udi)· 299-301, 309 (Tabari)· 275 (Ya'qubi).

Άλλες αναφορές για τη μάχη αυτή μπορούν να ανευρεθούν στο *La Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d' Antioche* [Το χρονικό του Μιχαήλ του Σύρου, ιακωβίτη πατριάρχη της Αντιόχειας], έκδ. και μετάφρ. J.B. Chabot, 4 τόμοι (Παρίσι 1899, 1091, 1905, 1924), βλ. τόμ. 3: 95, και σε άλλα χρονικά που βασίστηκαν σε παλαιότερο υλικό.

Σχολιασμός: Bury, *Eastern Roman Empire* (όπ.π.), 264-65 – και W. Treadgold, *The Byzantine revival, 780-842* [Η βυζαντινή ανάκαμψη, 780-842], (Στάνφορντ 1988): 300-301 και σχόλια.

Μαρτζ-αλ-Ουσκούφ (Λιβάδι του Επισκόπου) και Λαλακάων, 863

Πηγές: *Theophanes continuatus*, 179-83 – *Genesius*, 94-97 – Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historiarum* [Ιωάννης Σκυλίτσης, *Σύνοψις ιστοριών*], έκδ. J. Thurn (Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973): 139. Οι σχετικές αραβικές πηγές μπορούν να ανευρεθούν στο Vasiliev, *Byzance et les arabes*, I (όπ.π.): 277 (Ya'qubi) και 325 (Tabari).

Σχολιασμός: G. Huxley, «Michael III and the battle of Bishop's Meadow (AD 863) [Ο Μιχαήλ Γ΄ και η μάχη στο Λιβάδι του Επισκόπου (863 μ.Χ.)]», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 16 (1975): 443-50, που συμπεριλαμβάνουν και όλη την προηγούμενη δευτερογενή βιβλιογραφία και την ανάλυση των πηγών.

Βαθύς Ρύαξ, 878

Πηγές: *Theophanes continuatus*, 272-74 – *Genesius*, 86-88.

Σχολιασμός: W.E. Kaegi, Jr., *Byzantine military unrest, 471-843: an interpretation* [Στρατιωτικές ταραχές στο Βυζάντιο, 471-843: μια ερμηνεία] (Άμστερντάμ 1981): 281-82.

Αχελώος, 917

Πηγές: Skylitzes, *Synopsis historiarum*, 203.81-96.

Σχολιασμός: S. Runciman, *A history of the first Bulgarian empire* [Ιστορία της πρώτης βουλγαρικής αυτοκρατορίας], (Λονδίνο, 1930); 160-61.

Γενική βιβλιογραφία

H. Ahrweiler, «L' Asie mineure et les invasions arabes [Η Μικρά Ασία και οι αραβικές εισβολές]», *Revue Historique* 227 (1962): 1-32.

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.).

J.F. Haldon, *State, army and society in Byzantium. Approaches to military, social and administrative history* (όπ.π.).

J.F. Haldon, *Byzantine Praetorians* [Οι Πραιτωριανοί του Βυζαντίου], (Βόννη-Βερολίνο 1984).

J.M. Hussey, επιμ., *The Cambridge medieval history*, IV: *The Byzantine Empire* [Η μεσαιωνική ιστορία του Καίμπριτζ, τόμος 4: Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία], σε 2 μέρη, ανανεωμένη έκδ. (Καίμπριτζ 1966).

R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* [Η βυζαντινή αντίδραση στην αραβική επέκταση], (Miscellanea Byzantina Monacensia, 22. Μόναχο 1976).

D. Obolensky, *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe, 500-1453* [Η βυζαντινή κοινοπολιτεία: Ανατολική Ευρώπη, 500-1453], (Λονδίνο 1971).

P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204* [Η βαλκανική μεθόριος του Βυζαντίου: πολιτική μελέτη των βορείων Βαλκανίων, 900-1204], (Καίμπριτζ, 2000).

A.A.Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I: *La dynastie d'Amorium (820-867)* [Το Βυζάντιο και οι Άραβες, τόμος 1: Η δυναστεία του Αμορίου 820-867]· II: *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l' epoque de la dynastie macedonienne (Les empereurs Basile I, Leon le Sage et Constantin VII Porphyrogenete) (867-959)* [τόμος 2: Οι βυζαντινο-αραβικές πολιτικές σχέσεις κατά τη μακεδονική δυναστεία (Οι αυτοκράτορες Βασίλειος Α', Λέων ο Σοφός και Κωνσταντίνος Ζ' ο Προφυρογέννητος)], επιμ. και γαλλική μετάφραση H. Grégoire και M. Canard (Βρυξέλλες 1950-1968).

M. Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* (όπ.π.).

5. Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΗΣΕΩΝ

Οι ιστορικές πηγές της περιόδου, ιδίως η *Ιστορία* του Λέοντος του Διακόνου, ο οποίος φαίνεται οτι ήταν αυτόπτης μάρτυρας σε ορισμένες από τις μάχες που έδωσε ο Ιωάννης Τσιμισκής, παρέχουν γενικά λεπτομερέστερες περιγραφές για τις μάχες και τα σχετικά γεγονότα. Οι περιγραφές αυτού του κεφαλαίου περιέχουν ως εκ τούτου ελάχιστες παρεμβάσεις από εμένα και, ως συνήθως, αυτές που έχω κάνει βασίζονται στα δεδομένα της περιόδου. Τα καλύτερα γενικά σχόλια για τις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου μπορούν να ανευρεθούν στους G. Dagron, H. Mihaescu, *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l' empereur Nicephore Phocas (963-969)* [Η Μελέτη περί ανορθοδόξου πολέμου (Περί παραδρομής πολέμου) του αυτοκράτορα Νι-

κηφόρου Φωκά (963-969)], (Παρίσι 1986) και E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century* [Σπέρνοντας τα δόντια του δράκου: Βυζαντινή πολεμική τέχνη κατά τον δέκατο αιώνα], (Ουάσινγκτον 1995).

Η επιδρομή του 956

Πηγές: Mutanabbi, μετάφρ. M. Canard, στο Vasiliev, *Byzance et les arabes* (όπ.π.).

Σχολιασμός: J. Howard-Johnston, «Byzantine Anzitene [Η βυζαντινή Ανζιτηνή]», στο S. Mitchell, *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* (όπ.π.): 239-90, στην ανάλυση του οποίου βασίζεται και η περιγραφή μου.

Οι επιδρομές του 950, 958 και 960

Πηγές και σχολιασμός: M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides* [Η ιστορία της δυναστείας των Χαμδανιδών] (Παρίσι 1953) 763-68, 795, 801-803 – *Leonis diaconi Caloensis Historiae libri decem* [Λέοντος Διακόνου Ιστορίας βιβλία δέκα], έκδ. C.B. Hase (Βόννη 1828) §2, και 5 (για την επιδρομή του 960).

Παραπλανητική υποχώρηση, 970

Πηγές: Λέων ο Διάκονος, Ιστορία, vi, 109-111

Σχολιασμός: McGeer, *Sowing the dragon's teeth* [Σπέρνοντας τα δόντια του δράκου],

Δορόστολον, 971

Πηγές: Λέων ο Διάκονος, βιβλ. viii, 9-10, βιβλ. ix, 1-8 – Skylitzes, *Synopsis historiarum* (όπ.π.): 294-309.

Σχολιασμός: S. McGrath, «The battles of Dorostolon (971): Rhetoric and reality [Οι μάχες του Δορόστολου (971): Ρητορική και αλήθεια]», στο T.S. Miller και J.S. Nesbitt (επιμ.), *Peace and war in Byzantium* [Ειρήνη και πόλεμος στο Βυζάντιο], (Ουάσινγκτον 1995): 152-64, που επίσης περιέχει πολλές λεπτομέρειες από παλαιότερη βιβλιογραφία.

Η Μάχη του Σπερχειού ποταμού, 997

Πηγές: Skylitzes, 341-342.

Η Μάχη του Κλειδίου, 1014

Πηγές: Skylitzes, 348-349.

Γενική βιβλιογραφία

H. Ahrweiler, «L' Asie mineure et les invasions arabes» (όπ.π.): 1-32.

Campaign organisation and tactics, έκδ. και αγγλική μετάφρ. G.T. Dennis, στο: *Three Byzantine militery treatises* [Τρεις βυζαντινές στρατιωτικές διατριβές]. Κείμενο, μετάφρ. και σχόλια (Ουάσιγκτον 1985): 241-335 (πρωτότυπο κείμενο στις σ. 246-326).

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions* [Τρεις μελέτες επί των αυτοκρατορικών στρατιωτικών εκστρατειών], έκδ., αγγλική μετάφρ. και σχόλια J.F. Haldon (Βιέννη 1990).

G.T. Dennis, «The Byzantines in battle [Οι Βυζαντινοί στη μάχη]», στο *Byzantium at war* (όπ.π.): 165-78.

J.F. Haldon, και H. Kennedy, «The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands [Η αραβο-βυζαντινή μεθόριος κατά τον όγδοο και ένατο αιώνα: στρατιωτική οργάνωση και κοινωνία στις παραμεθόριες περιοχές]», *Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta*19 (1980): 79-116.

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.).

E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth* (όπ.π.).

T.S. Miller, και J.S. Nesbitt (επιμ.), *Peace and war in Byzantium* [Ειρήνη και πόλεμος στο Βυζάντιο], (Ουάσινγκτον 1995).

S. Mitchell, *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* (όπ.π.).

Ν. Οικονομίδης, επιμ., *Το εμπόλεμο Βυζάντιο= Byzantium at war* (όπ.π.).

Skirmishing, επιμ. και μεταφρ. G.T. Dennis, στο: *Three Byzantine military treatises* [Τρεις βυζαντινές στρατιωτικές διατριβές]: 137-239 (πρωτότυπο κείμενο 144-238). Άλλη έκδοση του ίδιου κειμένου με γαλλική μετάφραση και εκτενή και λεπτομερή σχολιασμό: G. Dagron, και H. Mihaescu, *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l' empereur Nicephore Phocas (963-969)* (όπ.π.).

P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204* (όπ.π.).

A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world* (όπ.π.).

M. Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* (όπ.π.).

Για ανάλυση επί των ανορθοδόξων τακτικών που περιγράφονται λεπτομερώς στη μελέτη, βλ. G. Dagron, και H. Mihaescu, *Le traité sur la Guérilla* (όπ.π.): 195-237.

6. ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΜΨΗ

Μαντζικέρτ, 1071

Πηγές: Όλες οι λεπτομέρειες που έχω συμπεριλάβει στην περιγραφή μου υπάρχουν στις ιστορικές μαρτυρίες, αν και οι πηγές για τη μάχη είναι πολλές και συχνά αντιφατικές. Χονδρικά μπορούν να ομαδοποιηθούν σε βυζαντινές, σε ανατολικο-χριστιανικές (αρμενικές, συριακές, αραβικές) και σε ισλαμικές (αραβικές). Εκτός αυτών, υπάρχουν μία ή δύο δυτικές πηγές με μοναδική αξιόλογη τα *Gesta Roberti Wiscardi* [Τα κατορθώματα του Ροβέρτου Γυισκάρδου], η οποία είναι σχεδόν σύγχρονη της μάχης. Όμως οι σημαντικότερες και πιο χρήσιμες είναι οι αναφορές του αυτόπτη μάρτυρα Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο οποίος ήταν μέλος της ακολουθίας του αυτοκράτορα, καθώς και του Νικηφόρου Βρυέννιου, ομώνυμου εγγονού του στρατηγού που διοικούσε την αριστερή πτέρυγα στο Μαντζικέρτ. Όλες οι υπόλοιπες πηγές είναι μεταγενέστερες, ή σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ μεταγενέστερες, και οι ισλαμικές πηγές βρίθουν θρύλων και μύθων γύρω από τον Αλπ Αρσλάν και τα γεγονότα πριν και κατά τη διάρκεια της μάχης: *Michaelis Attaliotae Historia* [Μιχαήλ Ατταλειάτου Ιστορία], έκδ. I. Bekker (Βόννη 1853): 147-67 – *Nicéphore Bryennios, Histoire* [Νικηφόρου Βρυεννίου Ιστορία], έκδ. P. Gautier (Βρυξέλλες 1975): 111-19. Οι ισλαμικές και μη βυζαντινές πηγές παρουσιάζονται και σχολιάζονται από τον C. Cahen, «La campagne de Mantzikert d' après les sources musulmanes [Η εκστρατεία του Μαντζικέρτ κατά τις μουσουλμανικές πηγές]», *Byzantion* 9 (1934): 613-42.

Σχολιασμός: Για έναν εξαιρετικό σχολιασμό των στρατιωτικών επιπτώσεων της μάχης με πλήρως ενημερωμένη βιβλιογραφία σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, βλ. J.-C. Cheynet, «Mantzikert: un desastre militaire? [Μαντζικέρτ: όντως στρατιωτική καταστροφή;]», *Byzantion* 50 (1980): 410-38. Επίσης πολύ σημαντικό είναι το άρθρο του Cahen, «La campagne de Mantzikert d'apres les sources musulmanes» (όπ.π.), καθώς και τρεις μελέτες του Σπύρου Βρυώνη (Speros Vryonis, Jr.): *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the eleventh through the fifteenth century* [Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η πρόοδος του εξισλαμισμού από τον ενδέκατο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα] (Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 1971): 96-103 με σημειώσεις – «The Greek and Arabic sources for the battle of Mantzikert, 1071 AD [Οι ελληνικές και αραβικές πηγές για τη μάχη του Μαντζικέρτ, 1071 μ.Χ.]», στο *Byzantine studies: Essays on the Slavic world and the eleventh century* [Βυζαντινές σπουδές. Κείμενα για το σλαβικό κόσμο και τον ενδέκατο αιώνα], (Νέα Υόρκη 1992): 125-40 – και «A personal history of the battle of Mantzikert [Προσωπική εξιστόριση της μάχης του Μαντζικέρτ]», στο Ν. Οικονομίδης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυ-*

ζάντιο (όπ.π): 225-44. Τέλος, στο A. Friendly, *The dreadful day: the battle of Manzikert, 1071* [Η φρικτή ημέρα: η μάχη του Μαντζικέρτ, 1071], (Λονδίνο 1981) παρουσιάζεται μια σαφής περιγραφή της μάχης, αλλά η ερμηνεία για τις επιπτώσεις και τις μετέπειτα εξελίξεις γενικά αγνοεί τα υπάρχοντα στοιχεία (τα οποία, παραδείγματος χάριν, εκτιμά σωστά ο Cheynet), με αποτέλεσμα να υιοθετείται η παραδοσιακή άποψη ότι επρόκειτο πράγματι για στρατιωτική καταστροφή. Νηφάλια σχόλια σχετικά με τον αριθμό των εμπλεκομένων, βλ. Delbrück, *Medieval warfare* [Η πολεμική τέχνη στον Μεσαίωνα]: 198.

Καλαβρύ, 1078

Πηγές: Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς: κείμενο και γαλλική μετάφρ. *Anne Comnene, Alexiade*, έκδ. B. Leib, 3 τόμοι. (Παρίσι 1937, 1943, 1945), ευρετήριο, P. Gautier (Παρίσι 1976). Αγγλική μετάφραση: *The Alexiad of the Princess Anna Commune* [Η Αλεξιάδα της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής], μετάφρ. E.R.A. Sewter (Harmondsworth 1969), i, 4-6 (μεταφρ. Sewter, 38-45) – *Nicéphore Bryennios, Histoire* (όπ.π.).

Σχολιασμός: N. Tobias, «The tactics and strategy of Alexius Comnenus at Calvrytae, 1078 [Οι τακτικές και στρατηγική του Αλεξίου Κομνηνού στις Καλαβρυές, 1078]», *Byzantine Studies* 6 (1979): 193-211.

Δυρράχιον, 1081

Πηγές: Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, iv, 1-8 (μεταφρ. Sewter, 135-153) – *Gesta Roberti Wiscardi*, επιμ. M. Mathieu, *La geste de Robert Guiscard* [Τα κατορθώματα του Ροβέρτου Γυισκάρδου] (Παλέρμο 1961): 225 κ.ε.

Σχολιασμός: R. Willoughby, «The shock of the new [Η έκπληξη του νέου]», στο περιοδικό *History Today* 49, τεύχ. 8 (Αύγουστος 1999) 37-42. Ο Willoughby ισχυρίζεται ότι η μάχη του Δυρραχίου αποτελεί την πρώτη αναφορά (μετά τη μάχη του Χέιστινγκς) περί επέλασης φραγκικού/νορμανδικού ιππικού με τη λόγχη παραμάσχαλα, αν και αυτό είναι αμφισβητήσιμο. Ήδη από το 1041 βυζαντινό και νορμανδικό βαρύ ιππικό είχαν ανατρέψει ιππικό και πεζικό Σαρακηνών, όπως περιγράφει ένα αγιολογικό κείμενο της εποχής και μάλιστα σε γλώσσα που δεν απέχει από αυτήν της Άννας Κομνηνής. Βλ. Haldon, *Warfare, state and society*, 223 και υποσημείωση. Ειδικά αναθρεμένα βαρύτερα πολεμικά άλογα αναφέρονται για πρώτη φορά σε πηγές του δωδέκατου αιώνα και είναι σχεδόν βέβαιο ότι την εποχή που μας αφορά τα άλογα των Βυζαντινών δεν θα πρέπει να ήσαν ούτε μικρότερα σε μέγεθος ούτε ελαφρύτερα από τα αντίστοιχα νορμανδικά. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση της A. Hyland, *The medieval warhorse.*

From Byzantium to the crusades [Το μεσαιωνικό άλογο: από το Βυζάντιο μέχρι τις σταυροφορίες], (Stroud 1994).

Η Μάχη του Σιρμίου, 1167

Πηγές: *Nicetae Choniatae Historia* [Νικήτα Χωνιάτου Ιστορία], έκδ. J.A. Van Dieten, 2 τόμοι (Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975). Αγγλική μετάφραση: H.J. Magoulias, *O City of Byzantium: The History of Nicetas Choniates* [Ω, Πόλη του Βυζαντίου! Η ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη], (Wayne State, 1984): 15257 – Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, έκδ. A. Meineke (Βόννη 1836). Αγγλική μετάφραση: C.M. Brand, *The Deeds of John and Manuel Comnenus* [Τα πεπραγμένα του Ιωάννη και του Μανουήλ Κομνηνού], (Νέα Υόρκη 1976): 271-73.

Σχολιασμός: P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* [Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180], (Καίμπριτζ 1993): 78-81 (για το γενικό ιστορικό πλαίσιο) – Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* (όπ.π.): 239 κ.ε.

Μυριοκέφαλον, 1176

Πηγές: *Nicetae Choniatae Historia* 176 κ.ε. – Κίνναμος, *Επιτομή*, 56

Σχολιασμός: R.-J. Lilie, «Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhunert [Η *μάχη* του Μυριοκέφαλου (1176): Επιπτώσεις επί της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα τέλη του ΙΒ΄ αιώνα]», *Revue des Etudes Byzantines* 35 (1977): 257-75.

Υπάρχουν διαφωνίες για την ακριβή θέση της μάχης. Η παραδοσιακή άποψη τοποθετεί τη μάχη κατά μήκος της κοιλάδας Τσάι, στις βορειοδυτικές προσβάσεις της οροσειράς του Σουλτάν Νταγ, αλλά δεν εναρμονίζεται με ορισμένες λεπτομέρειες που παρέχουν οι μεσαιωνικές πηγές. Πιο πρόσφατα, μια εναλλακτική πρόταση προτείνει ως πιο πιθανό πέρασμα το σύγχρονο Μπαϊρσάκ Ντερέ Μπογαζί (Bagirsakdere Bogazi), η περιγραφή του οποίου ταιριάζει πολύ με τις αντίστοιχες μεσαιωνικές περιγραφές. Το πέρασμα αυτό ξεκινά με κατεύθυνση προς τα ανατολικά από τις σημερινές κωμοπόλεις Γιουνουσλάρ (Yunuslar) και Κιζίλορεν (Kizilören) και βρίσκεται σε απόσταση μίας ημέρας πορείας δυτικά του Ικονίου. Για την αναθεωρημένη άποψη βλ. M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300-1450* [Μελέτες πάνω στη βυζαντινή χρηματική οικονομία, περ. 300-1450] (Καίμπριτζ 1985): 146-54. Η παραδοσιακή εκδοχή απαντάται σε διάφορες μελέτες. Βλ. τη βιβλιογραφία στον Hendy· επίσης N. Mersich, «Tzibritze: Zum Austragungsort der Schlacht von Myriokephalon (1176) [Τζιβριτζή: Επί της τοποθεσίας της μάχης του Μυριοκέφαλου (1176)]», *Byzantios. Fest-*

schrift H. Hunger (Βιέννη 1984): 241-46. Για τις διάφορες τοποθεσίες που έχουν κατά καιρούς συσχετιστεί με το πεδίο της μάχης, βλ. K. Belke, και N. Mersich, *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien* [Χάρτης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόμ. 7: Φρυγία και Πισιδία] (Denkschr. der Österr. Akad. der Wiss., Philos.-histor. Klasse, 211. Βιέννη 1990): 193 (Asar Kalesi), 307 (Kizilören), 355 (Yunuslar).

Γενική βιβλιογραφία

M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204: A political history* [Η βυζαντινή αυτοκρατορία 1025-1204: πολιτική ιστορία], (Λονδίνο 1984).

J. France, *The Crusades* [Οι σταυροφορίες], (Λονδίνο 2000).

S. Franklin, και J. Shepard (επιμ.), *Byzantine diplomacy* [Η βυζαντινή διπλωματία], (Ωλντεροοτ 1992).

J.F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (όπ.π.).

P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (όπ.π.).

N. Οικονομίδης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο = Byzantium at war* (όπ.π.).

J. Shepard, «The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium [Η χρησιμοποίηση Φράγκων από το Βυζάντιο κατά τον ενδέκατο αιώνα]», *Anglo-Norman Studies* 15 (1993): 275-305.

R.C. Smail, *Crusading warfare, 1097-1193* [Η πολεμική τέχνη των Σταυροφόρων, 1097-1193], επιμ. C. Marshall (Καίμπριτζ 1995).

P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204* όπ.π.).

Sp. B. Vryonis, Jr., *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century* (όπ.π.).

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Annona Σιτηρέσιο για το στρατιωτικό προσωπικό, που προερχόταν από καταβολές φορολογίας σε είδος. Ο ελληνικός όρος ήταν *συνωνή*.

Αποθήκη Δίκτυο αποθηκών υπό τον έλεγχο του δημοσίου για τη συγκέντρωση διαφόρων αγαθών και υλικών. Από τον Ζ' έως και τον Θ' αιώνα στις αποθήκες συγκεντρώνονταν (και από εκεί διανέμονταν) τα προϊόντα που προέρχονταν από τη φορολογία σε είδος. Σε κάθε επαρχία το σύστημα βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του τοπικού *κομμερκιάριου* (βλ.λ.).

Άρχοντες 1. Κάτοχοι αυτοκρατορικών τίτλων ή αξιωμάτων. 2. Γαιοκτήμονες πρόκριτοι των επαρχιών που σχημάτιζαν την άρχουσα τάξη των πόλεων.

Βάνδον Αρχικά λάβαρο, σημαία ή επισείων· μεταγενέστερα, η μονάδα στην οποία ανήκε το λάβαρο. Η δύναμή της ποίκιλλε, ανάλογα με την εποχή και τις περιστάσεις, από 50 μέχρι 400 άνδρες. Από τον Γ' αιώνα και μετά *βάνδον* ονομαζόταν και η περιοχή από την οποία γινόταν η στρατολόγηση των στρατιωτών· η ίδια εδαφική ενότητα, ως διοικητική μονάδα λεγόταν *τοποτηρησία*.

Βάραγγοι Μισθοφορικά στρατεύματα που στρατολογήθηκαν για πρώτη φορά από τον Βασίλειο Β', αποτελούμενα από σκανδιναβικής ή ρωσικής προέλευσης μισθοφόρους και τυχοδιώκτες.

Γενικόν (σέκρετον) Το κεντρικό θησαυροφυλάκιο· η κυριότερη οικονομική υπηρεσία της κεντρικής διοίκησης μετά τον Ζ' αιώνα.

Comitatenses (ελληνικά *κομιτατήσιοι*) Στρατιώτες του στρατού εκστρατείας (και οι μονάδες στις οποίες ανήκαν), από τον Δ' έως τον Ζ' αιώνα. Διοικητής τους ήταν ο *στρατηλάτης* (βλ.λ.).

Cursus publicus Το κρατικό σύστημα μεταφορών, επικοινωνίας και ταχυδρομείου (ελληνικά *δρόμος*).

Διοίκησις (λατινικά *dioecesis*) Διοικητική βαθμίδα του ύστερου ρωμαϊκού κράτους, που παρεμβαλλόταν ανάμεσα στην υπαρχία (praefectura) και την επαρχία (provincia). Από τον Δ' αιώνα επίσης υποδιαίρεση της εκκλησιαστικής διοίκησης.

Διοικητής Από τον Ζ΄ αιώνα και μετά, αξιωματούχος των οικονομικών υπηρεσιών, υπεύθυνος για τη φορολόγηση της γαιοκτησίας. Συνήθως επικεφαλής μιας συγκεκριμένης *διοίκησης* (βλ.λ.).

Δρόμος Η ελληνική απόδοση του cursus publicus.

Δρουγγάριος (λατινικά drungarius) Διοικητής μιας ομάδας βάνδων ενός θέματος.

Δυνατοί Συλλογική ονομασία της ανώτερης κοινωνικής τάξης, όσων δηλαδή διέθεταν ισχύ χάρη στην υψηλή τους θέση στη διοικητική ή στρατιωτική ιεραρχία της αυτοκρατορίας.

Ducatus Στον υστερορωμαϊκό στρατό, η διοίκηση ενός *δούκα* (dux). Το αξίωμα του δούκα εξέλιπε τον Ζ΄ αιώνα και επανήλθε στα μέσα του Θ΄, συνενώνοντας στη μεταγενέστερη μορφή του στρατιωτική και πολιτική εξουσία. Το *δουκάτον* ήταν η διοίκηση και η εδαφική περιφέρεια υπό την ευθύνη του δούκα.

Dux Στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, διοικητής μιας στρατιωτικής μονάδας, ή μονάδας *λιμιτάνεων* (βλ.λ.), ή φρουράς πόλεως. Στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο ο τίτλος *δουξ* επανεισάχθηκε ως ανώτερος στρατιωτικός βαθμός.

Επαρχία (ή υπαρχία) του πραιτωρίου (λατινικά praefectura praetorii) Η μεγαλύτερη διοικητική διαίρεση της αυτοκρατορίας από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Α΄ και μετά, με επικεφαλής τον *έπαρχο* (ή *ύπαρχο*) *του πραιτωρίου* (αρχικά, διοικητή της πραιτωριανής φρουράς). Κάθε επαρχία ήταν διαιρεμένη σε *διοικήσεις*, και αυτές σε επαρχίες, καθεμιά με αυτόνομη φορολογική και δικαστική ιεραρχία. Οι υπαρχίες έπαψαν να υφίστανται στη διάρκεια της κρίσης του Ζ΄ αιώνα και αντικαταστάθηκαν από τα *θέματα* (βλ. λ.).

Excubitores (ελληνικά *εξκουβίτωρες*) Ολιγάριθμη ανακτορική φρουρά, στρατολογημένη στην ορεινή περιφέρεια της Ισαυρίας από τον αυτοκράτορα Λέοντα Α΄. Στη διάρκεια του Ζ΄ αιώνα εξέπεσε, αλλά ο Κωνσταντίνος Ε΄ την αναβίωσε στα 760 ως ενισχυμένη μονάδα επιλέκτων με το όνομα *εξκούβιτοι*. Εξαφανίζεται οριστικά από τα τέλη του ΙΑ΄ αιώνα.

Foederati (ελληνικά *φοιδεράτοι*) Από τα τέλη του Δ΄ αιώνα, βαρβαρικά στρατεύματα στρατολογημένα με συνθήκη, βάσει της οποίας τους επιτρεπόταν να εγκατασταθούν μαζί με τις οικογένειές τους σε αυτοκρατορικά εδάφη και να μοιραστούν τη γη με τους ντόπιους γαιοκτήμονες και τον πληθυσμό με αντάλλαγμα στρατιωτική υπηρεσία. Κατά τον Στ΄ αιώνα ο όρος έφθασε να σημαίνει μονάδες από μη Ρωμαίους μισθοφόρους (στις οποίες όμως μπορούσαν να υπηρετούν και Ρωμαίοι) υπό ενιαία διοίκηση. Κατά τον Ζ΄ αιώνα ολόκληρο αυτό το σώμα τοποθετήθηκε στη Μικρά Ασία, μάλλον στη Λυκαονία, όπου απετέλεσαν μία από τις *τούρμες* (βλ.λ.) του θέματος των Ανατολικών. Ο όρος εξαφανίζεται από τις αρχές του ΙΒ΄ αιώνα.

Θέμα 1. Από τα μέσα του Ζ΄ αιώνα, η περιφέρεια στην οποία είχαν τη βάση τους και από την οποία είχαν στρατολογηθεί κάποια στρατεύματα. 2. Διοικητική υποδιαίρεση της αυτοκρατορικής επικράτειας. 3. Ο στρατός μιας τέτοιας περιοχής.
Τα πρώτα θέματα δημιουργήθηκαν από τους πρώην στρατούς εκστρατείας, υπό τον *στρατηλάτη* τους (βλ.λ.), που αποσύρθηκαν στη Μικρά Ασία μετά τις ισλαμικές κατακτήσεις και εγκαταστάθηκαν ως μόνιμες φρουρές σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Η ελληνική εκδοχή της ονομασίας τους προήλθε από την προγενέστερη λατινική: το θέμα των *Ανατολικών* προήλθε από το στρατό του magister militum per Orientem, των *Αρμενιάκων* από το στρατό του magister militum per Armeniam, των *Θρακησίων* από το στρατό του magister militum per Thracias, κ.ο.κ.

Κάστρον Οχυρό· μετά τον Ζ΄ αιώνα δηλώνει επίσης και πόλη ή κωμόπολη.

Καστροφύλαξ Ο διοικητής ενός *κάστρου.*

Κατεπάνω Στρατιωτικός διοικητής ανεξάρτητης μονάδας ή και επαρχίας (Η΄-ΙΒ΄ αιώνας). Από τον ΙΓ΄ αιώνα και μετά, αυτοκρατορικός διοικητής επαρχίας.

Κλεισούρα Μικρή διοίκηση στην παραμεθόριο ζώνη· αργότερα (ιδίως μεταξύ Η΄ και Γ΄ αιώνα) η διοικητική περιφέρεια κατά μήκος ή αμέσως πίσω από τα σύνορα.

Κόμης (λατινικά comes) Διοικητής *βάνδου.* Όρος του υστερορωμαϊκού στρατού αντίστοιχος του παλαιότερου *τριβούνου.*

Κομμερκιάριοι Αξιωματούχοι των οικονομικών υπηρεσιών, υπεύθυνοι για την κρατική επίβλεψη του εμπορίου και των τελωνειακών εσόδων. Κατά τον Ζ΄ και τον Η΄ αιώνα ο ρόλος τους διευρύνθηκε συμπεριλαμβάνοντας την τροφοδοσία και τον εξοπλισμό του στρατού από τις επιτόπιες φορολογικές προσόδους. Από τα μέσα του Η΄ αιώνα περιορίστηκαν και πάλι στην επίβλεψη εμπορικών συναλλαγών.

Λιμιτάνεοι (λατινικά limitanei) Επαρχιακές φρουρές κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Magister militum (ελληνικά *στρατηλάτης*) Διοικητής ενός από τους στρατούς εκστρατείας. Αντικαταστάθηκε μετά το 660 από τον όρο *στρατηγός.*

Magister officiorum (κατά λέξη, διευθυντής των γραφείων· ελληνικά *μάγιστρος*). Πρώτος τη τάξει υπουργός, επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας και στενός συνεργάτης των αυτοκρατόρων κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Παυλικιανοί Αίρεση στην ανατολική Μικρά Ασία από τον Ζ΄ έως τον Θ΄ αιώνα. Στα μέσα του Θ΄ αιώνα κατέλαβαν μεγάλο μέρος της ανατολικής Μικράς Ασίας και πολέμησαν εναντίον της αυτοκρατορίας με τη βοήθεια του Χαλιφάτου. Υπέστησαν συντριβή από τον Βασίλειο Α΄.

Σποραδικά στο διάστημα μεταξύ Ζ' και Θ' αιώνα ομάδες τους μεταφέρθηκαν στη Θράκη απ'όπου διέδωσαν τα θρησκευτικά τους φρονήματα στα Βαλκάνια.

Προκαθήμενος Κυβερνήτης κωμόπολης ή οχυρού κατά την περίοδο των Κομνηνών.

Πρόνοια Παροχή εισοδήματος από φορολογικές προσόδους, συνήθως σε στρατιώτες έναντι στρατιωτικής υπηρεσίας. Πρωτοεμφανίστηκε σε περιορισμένη μορφή κατά τον ΙΒ' αιώνα. Στην τελική της μορφή αποτελούσε ισόβια και κληρονομητέα παροχή.

Πρωτονοτάριος Ανώτατος οικονομικός αξιωματούχος ενός θέματος από το 820 περίπου μέχρι τον ΙΑ' αιώνα.

Ρως Μια από τις ονομασίες των Σκανδιναβών εποίκων της χώρας που είναι σήμερα γνωστή ως Ρωσία. Το όνομα Ρως είναι κατά πάσα πιθανότητα σουηδικής και όχι σλαβικής προέλευσης, αν και το ζήτημα παραμένει έντονα αντιλεγόμενο. Η γενική ονομασία που έδιναν οι Βυζαντινοί στους λαούς αυτούς ήταν Βάραγγοι, ενώ σπανιότερα χρησιμοποιούσαν και το κλασικίζοντα όρο Ταυροσκύθαι.

Στρατηγός Από τη μεσοβυζαντινή εποχή και μετά ο όρος δηλώνει επίσης τον κυβερνήτη μιας στρατιωτικής επαρχίας ή θέματος και διοικητή των αντίστοιχων στρατευμάτων.

Στρατηλάτης (λατινικά magister militum, βλ. λ.)

Στρατιώτης Από τις αρχές του Γ' αιώνα ο όρος δηλώνει επίσης τον ιδιοκτήτη στρατιωτικής γης, δηλαδή γης που υπόκειται στη φορολογική υποχρέωση (*στρατεία*) να καλύπτει τη δαπάνη ενός ή περισσότερων στρατιωτών.

Στρατιωτικόν λογοθέσιον Οικονομική υπηρεσία επιφορτισμένη με τη στρατολόγηση, τους καταλόγους των στρατιωτών και την πληρωμή των στρατιωτικών μισθών. Εμφανίζεται από τα μέσα του Ζ' αιώνα.

Σχολαί Κατά την περίοδο από τον Κωνσταντίνο Α' μέχρι τα τέλη του Ε' αιώνα αναφέρεται σε επίλεκτη μονάδα ιππικού. Προς τα τέλη του Ε' αιώνα είχε εκφυλιστεί σε μονάδα παρελάσεων. Ανασυστάθηκε ως επίλεκτο σύνταγμα από τον Κωνσταντίνο Ε' και αποτελούσε μέχρι τον ΙΑ' αιώνα τον πυρήνα των αυτοκρατορικών στρατών εκστρατείας.

Τάγματα 1. Επίλεκτες μονάδες που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Ε'. Αποτελούσαν τον πυρήνα των αυτοκρατορικών στρατών εκστρατείας μέχρι τον ΙΑ' αιώνα. 2. Οποιαδήποτε μονάδα μόνιμων μισθοφορικών στρατευμάτων. Κατά τον Γ' και τον ΙΑ' αιώνα δήλωνε κυρίως ξένα μισθοφορικά στρατεύματα.

Τούρμα Υποδιαίρεση θεματικού στρατεύματος. Η διοικητική και γεωγραφική υποδιαίρεση ενός *θέματος* (βλ.λ.).

Τουρμάρχης Ο διοικητής μιας *τούρμας*, ιεραρχικά αμέσως μετά το *στρατηγό* του *θέματος* (βλ.λ.).

Τσάκωνες ή Τζέκωνες Στρατιώτες με καταγωγή από τη Λακωνία, που

υπηρετούσαν ως ελαφρά στρατεύματα στον ύστερο βυζαντινό στρατό.

Χωματηνοί Στρατιώτες στρατολογημένοι στην περιφέρεια της πόλης Χώμα στη Μικρά Ασία.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Στα μέσα του έκτου αιώνα ο Βυζαντινός αυτοκράτορας κυβερνούσε μια πανίσχυρη αυτοκρατορία που εκτεινόταν σε περιοχές της Ευρώπης, της Ασίας και της Βόρειας Αφρικής. Μέσα σε εκατό χρόνια η ισχυρή αυτή αυτοκρατορία είχε χάσει τις μισές από τις κτήσεις της. Δύο αιώνες αργότερα, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε επανέλθει και πάλι δυναμικά στο προσκήνιο ως κυρίαρχη δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Βαλκανική Χερσόνησο, ο μυθικός πλούτος της οποίας προσέλκυε στους στρατούς της μισθοφόρους Βίκινγκς και πολεμιστές νομάδες από τις στέπες της Κεντρικής Ασίας. Και μόνο η εμφάνιση αυτών των στρατευμάτων στο πεδίο της μάχης προκαλούσε δέος και πανικό και οδηγούσε τους εχθρούς σε άμεση υποχώρηση και διαπραγματεύσεις.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία παραμένει για τον σημερινό μέσο αναγνώστη αινιγματική, αν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστον, για τις δραματικές διακυμάνσεις στις πολιτικές της τύχες και το ρομαντικό της τέλος, το 1453, όταν ο τελευταίος αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, σκοτώθηκε στα τείχη της σε μια, μέχρις εσχάτων, μάχη με τα επίλεκτα οθωμανικά σώματα των γενιτσάρων που εισέβαλαν στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη, μια πόλη που, στη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας της, δεν είχε αλωθεί ποτέ από άμεση έφοδο.

Το βιβλίο του John Haldon εξετάζει το βυζαντινό στρατό, όπως εξελίχθηκε στη διάρκεια αυτών των αιώνων. Μελετά τον εξοπλισμό και τις τακτικές του, αλλά και τις τεχνολογικές και στρατηγικές πτυχές του, καθώς και το δίκτυο της επιμελητείας που διέθετε. Η ανάλυση μαχών που διεξήχθησαν κάτω από εντελώς ανόμοιες συνθήκες και σε εντελώς διαφορετικές περιόδους αναδεικνύει με ζωντάνια την ιστορία τόσο του στρατού όσο και της αυτοκρατορίας με έναν τρόπο που οι κλασικές πολιτικές ιστορίες του Βυζαντίου σπάνια έχουν επιτύχει.

ISBN 960-87875-0-5

Ο John Haldon είναι καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας και διευθυντής της Σχολής Ιστορικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ.